

Міністерство юстиції України
Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ТА КРИМІНАЛІСТИКИ

Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції,
присвяченої 100-річчю від дня народження доктора юридичних
наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України
М. В. Салтевського

(Харків, 7–8 листопада 2017 року)

Харків
«Право»
2017

УДК 343.98
ББК 67.52
А43

*Рекомендовано до друку рішенням ученої ради Харківського науково-дослідного інституту
судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса
(протокол № 10 від 25 жовтня 2017 р.)*

Конференція зареєстрована Українським інститутом науково-технічної експертизи
та інформації (посвідчення № 04 від 13 січня 2017 р.)

Редакційна колегія:

О. М. Ключев, директор Харківського НДІСЕ, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України (голова редколегії);

В. Ю. Шепітько, завідувач кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України (співголова редколегії);

Е. Б. Сімакова-Єфреман, заступник директора з наукової роботи Харківського НДІСЕ, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник (відповідальний секретар редколегії);

О. О. Свідерський, заступник директора з експертної роботи Харківського НДІСЕ;

О. П. Угровецький, головний науковий співробітник Харківського НДІСЕ, доктор юридичних наук, доцент;

І. А. Петрова, завідувач лабораторії Харківського НДІСЕ, доктор юридичних наук, професор;

В. О. Ольховський, завідувач кафедри судової медицини, медичного правознавства імені засл. проф. М. С. Бокаріуса Харківського національного медичного університету, доктор медичних наук, професор;

Л. М. Дереча, учений секретар Харківського НДІСЕ, кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник;

В. В. Хоша, завідувач сектору Харківського НДІСЕ, кандидат юридичних наук;

О. Ф. Дьяченко, кандидат технічних наук, старший науковий співробітник

Відповідальний за випуск *О. Ф. Дьяченко*

Актуальні питання судової експертизи та криміналістики : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 100-річчю від дня народж. д-ра юрид. наук, проф., засл. діяча науки і техніки України М. В. Салтевського (Харків, 7–8 листоп. 2017 р.). – Харків : Право, 2017. – 240 с.

ISBN 978-966-937-278-9

Збірник містить матеріали, у яких віддзеркалено вагомий внесок М. В. Салтевського в розвиток криміналістики та судової експертизи. Особливу увагу приділено деяким дискусійним питанням теорії та практики судової експертизи, криміналістики й кримінального процесу.

Для науковців, працівників правоохоронних органів, суддів, судових експертів, викладачів, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів.

УДК 343.98
ББК 67.52

ISBN 978-966-937-278-9

© ХНДІСЕ, 2017
© Видавництво «Право», 2017

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО МІНІСТРА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ

Шановні організатори та гості міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні питання судової експертизи та криміналістики»!

Вітаю вас із початком роботи такого поважного форуму, який проходить саме в ті дні, коли виповнюється 100 років від дня народження видатного криміналіста, доктора юридичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, провідного фахівця в галузі судової експертизи та криміналістики Михайла Васильовича Салтевського. Ініціювання Харківським НДІ судових експертиз проведення цього міжнародного заходу та спектр його учасників свідчать про те, що науковим співтовариством свято вшановуються традиції й пам'ять про людей, які зробили вагомий внесок у становлення й розвиток судової експертизи та криміналістики.

М. В. Салтевський особисто виконав значну кількість особливо складних і неординарних експертиз, брав участь в оглядах місць злочинів, слідчих експериментах, судових засіданнях, успішно поєднував наукову, методичну та експертну роботу, надавав практичну допомогу працівникам органів внутрішніх справ, прокуратури, суду. Саме тому його наукові праці високо оцінені не тільки науковцями, а й практиками. Наукова постать М. В. Салтевського й нині залишається зразковою, він заслужив славу видатного вченого в галузі судової експертизи та криміналістики.

Сьогодні наша держава переживає особливо складний період. Глобальні перетворення в законодавстві дозволяють вирішити багато проблем, однак залишаються й ті, що ще необхідно буде подолати. Саме тому, як ніколи, актуальними є наукові дискусії, які відбуваються в ході науково-практичних конференцій. Тільки в процесі обміну думками, виваженого обговорення переваг і недоліків різних точок зору можна виробити оптимальні варіанти вдосконалення законодавства, його практичного використання, теорії, методології та науково-методичного забезпечення судово-експертної діяльності.

На сучасному етапі судової реформи та створення нової моделі експертного забезпечення правосуддя в Україні діяльність судово-експертних установ потребує глибокого науково-практичного переосмислення, комплексного пророблення актуальних проблем у галузі судової експертизи та криміналістики.

Географія учасників конференції свідчить про значний інтерес до проблем криміналістики та судової експертизи: Туреччина, Білорусь, Вірменія, Молдова, Казахстан, Узбекистан, Литва та практично всі регіони України.

Участь у конференції дозволить установити нові наукові контакти та розширити творчі зв'язки. Наукові дискусії відкриють нові шляхи й підходи до вирішення завдань, що поставили перед судовою експертизою та криміналістикою, стануть підґрунтям подальшого розвитку науки й практики експертного забезпечення діяльного правосуддя.

Вважаю, що завдяки активній роботі учасників міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження М. В. Салтевського, цей захід об'єднає широке коло науковців і практиків та надасть поштовх подальшому розвитку судової експертизи та криміналістики.

Бажаю всім учасникам конференції плідних і конструктивних дискусій.

Міністр юстиції України

Павло Петренко

**WELCOMING WORDS
OF THE MINISTER OF JUSTICE OF UKRAINE**

**Dear organizers and guests of the international scientific and practical conference
«Actual Issues of Forensic Expertise and Criminalistics»!**

I congratulate you with the beginning of the work of such an important forum, which takes place exactly in those days when we celebrate the 100th anniversary from the birth of an outstanding criminalist, doctor of law, professor, honored worker of science and technology of Ukraine, leading expert in the field of Forensic Expertise and Criminalistics Mykhailo Vasylovych Saltevskyi. Initiation by the Kharkiv Research Institute of Forensic Examinations of this international event and the range of participants indicates that the scientific sacredly honors traditions and memory of people who have made a significant contribution to the formation and development of Forensic Expertise and Criminalistics.

M. V. Saltevskyi personally carried out a large number of complex and unordinary expertise, participated in inspections of crime scenes, investigative experiments, court sessions, successfully combined scientific, methodical and expert work, provided practical assistance to employees of law enforcement authorities, prosecution, court. That is why his scientific works are highly appreciated not only by scientists but also by practitioners. Scientific figure of M. V. Saltevskyi and now remains exemplary, he earned the fame of an outstanding scientist in the field of Forensic Expertise and Criminalistics.

Today our state is going through a particularly difficult period. Global changes in the legislation allow to solve a lot of problems, however, there remain those that need to be overcome. That is why scientific discussions, which take place during the scientific and practical conferences, are more topical than ever. Only in the process of exchanging opinions, balanced discussion of the advantages and disadvantages of different points of view, it is possible to develop optimal variants for improving legislation, its practical use, as well as the theory, methodology and scientific-methodical provision for the forensic expert activity.

At the present stage of the judicial reform and creation of a new model of expert provision of the judicial power in Ukraine, the activity of forensic-expert institutions requires a deep scientific and practical rethinking, a comprehensive study of topical problems in the field of Forensic Expertise and Criminalistics.

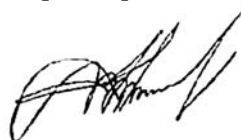
The geography of the conference participants shows a great interest in the problems of Criminalistics and Forensic Expertise: Turkey, Belarus, Armenia, Moldova, Kazakhstan, Uzbekistan, Lithuania and practically all regions of Ukraine.

Participation in the conference will enable to establish new scientific contacts and expand creative relations. Scientific discussions will open new ways and approaches to solve the problems, facing Forensic Expertise and Criminalistics, will become the basis for the further development of science and practice of expert provision of effective judicial power.

I believe that due to the active work of the participants of the international scientific-practical conference, dedicated to the 100th anniversary from the birth of M. V. Saltevskyi, this event will unite a wide range of scientists and practitioners and will give impulse to the further development of Forensic Expertise and Criminalistics.

I wish fruitful and constructive discussions to all the participants of the conference.

Minister of Justice of Ukraine

Pavlo Petrenko

УДК 343.98:05

О. М. Ключев, директор Харківського НДІСЕ, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, e-mail: hniise@hniise.gov.ua

ДО СТОРІЧНОГО ЮВІЛЕЮ ВИДАТНОГО ВЧЕНОГО-КРИМІНАЛІСТА МИХАЙЛА ВАСИЛЬОВИЧА САЛТЕВСЬКОГО

У 2017 р. відзначається сторічний ювілей Михайла Васильовича Салтевського – видатного харків'янина, доктора юридичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, полковника внутрішньої служби у відставці, ветерана органів внутрішніх справ, провідного фахівця в галузі судової експертизи та криміналістики.

Михайло Васильович народився 26 жовтня (8 листопада – за новим стилем) 1917 р. в селі Григорівка Венгерівського району Новосибірської області. У 1935 р. він блискуче закінчив середню школу та вступив до медичного технікуму в м. Томськ, який закінчив у 1935 р.

У 1936 р. Михайло Васильович, маючи аналітичний розум, зробив вибір у напрямку подальшої освіти – вступив до Томського державного учительського інституту на фізико-математичний факультет, після закінчення якого в 1940 р. працював учителем у середній школі до 1942 р. Саме тоді в молодого викладача прокинулася жага до отримання нових знань, адже всі заняття Михайло Васильович проводив, використовуючи прилади й обладнання та новітні методи викладання. У 1942 р. Михайло Васильович добровольцем пішов на захист Вітчизни, служив командиром розвідувального відділення, був неодноразово поранений. Батьківщина високо оцінила героїзм і мужність молодого захисника, нагородивши його 3-ма бойовими орденами та 17-ма медалями.

Після демобілізації в 1946 р. М. В. Салтевський, переїхавши до м. Харкова, влаштовується на роботу до Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (далі – ХНДІСЕ). Із тих пір судова експертологія та криміналістика стали невід'ємною частиною життя й науково-дослідної діяльності Михайла Васильовича.

У тяжкі післявоєнні роки в ХНДІСЕ проводилися судові експертизи та наукові дослідження з максимальним використанням потенціалу його працівників. Фізико-математичні знання Михайла Васильовича стали затребуваними та високо оцінювалися колегами. Однак молодий учений розумів, що для подальшого вдосконалення своєї професійної діяльності необхідні ще й знання у сфері теорії судової експертизи та криміналістики. Саме тому М. В. Салтевський приймає рішення отримати ще і юридичну освіту. Із 1948 р. Михайло Васильович – студент Харківського юридичного інституту (нині – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого), який він із відзнакою закінчив у 1951 р.

У 1948 р., урахувавши значні досягнення в роботі, М. В. Салтевського призначають на посаду старшого наукового співробітника. Його ґрунтовні теоретико-практичні знання були високо оцінені керівництвом інституту. З 1953 по 1962 р. Михайло Васильович завідує відділом фотографічних і фізичних досліджень речових доказів ХНДІСЕ. За час роботи в інституті М. В. Салтевський проявив себе талановитим експертом і науковцем, особисто виконуючи велику кількість особливо складних експертиз, він – автор багатьох публікацій і винаходів (має три авторських свідоцтва на винаходи, запропонував новий метод виміральної фотографії та ідентифікації звукозаписних пристроїв, удосконалив конструкцію судово-метричного фотоапарата ФСМ-1 тощо).

М. В. Салтевський брав участь в оглядах місць подій, слідчих експериментах, судових засіданнях, успішно поєднував наукову, методичну та експертну роботу, надаючи допомогу співробітникам органів внутрішніх справ, прокуратури, суду¹. За час його керівництва відділ суттєво покращив показники роботи, підготувавши значну кількість науково-аналітичних оглядів і довідок. За зразкове виконання своїх службових обов'язків, плідну науково-педагогічну діяльність М. В. Салтевський неодноразово відзначався відомчими нагородами.

У 1956 р. М. В. Салтевський захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за темою «Криміналістичне дослідження замків і пломб у судовій експертизі», у якій одним із перших у теорії криміналістики узагальнив актуальні на той час методичні підходи до вирішення завдань, проаналізував типові способи зламу замків і пломб та розробив новітню методику проведення судових експертиз із конкретними рекомендаціями щодо виявлення й дослідження можливих слідів зламу замків і пломб. У 1957 р. М. В. Салтевському присвоєно звання старшого наукового співробітника за спеціальністю «Криміналістика».

Свій величезний практичний досвід Михайло Васильович передавав студентам, викладаючи криміналістику в Харківському юридичному інституті. Із 1962 р. він працював доцентом, а з 1965 р. – в. о. начальника кафедри криміналістики цього вишу.

¹ Капустник К. В. Роль М. В. Салтевського в формуванні експертної школи Харківського НДІСЕ судових експертиз. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*: зб. наук. пр. Харків: Право, 2012. Вип. 12. С. 492.

У 1969 р. М. В. Салтевський захищає дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за темою «Теоретичні основи встановлення групової належності в судовій експертизі (методологічні та правові проблеми)». У дисертації, серед інших, ним розглянуті такі питання: теоретичні основи встановлення групової належності як окремонаукового методу; форма та логічна побудова експертного висновку про групову належність як джерела доказів; наукова класифікація матеріальних об'єктів, відносно яких встановлюється групова належність чи тотожність, тощо. Саме ця робота слугує фундаментом для подальших наукових пошуків у сфері встановлення групової належності в судовій експертизі та криміналістиці, являє собою еталон наукової ерудиції, адже саме М. В. Салтевський заклав підґрунтя широкого використання в судочинстві досягнень різних галузей науки і техніки, упровадження в судову експертизу комп'ютерних технологій і статистичного аналізу¹. У 1972 р. йому присвоєно вчене звання професора зі спеціальності «Криміналістика».

Із 1970 по 1988 р., ураховуючи беззаперечні досягнення вченого та його авторитет серед наукової спільноти криміналістів і судових експертів, Михайло Васильович очолював кафедру криміналістики Київської вищої школи МВС СРСР (нині – Національна академія внутрішніх справ). На цій посаді М. В. Салтевський зарекомендував себе як прозорливий організатор, талановитий дослідник, обдарований винахідник. Саме в цей період М. В. Салтевський заклав основи криміналістичної фоноскопії та одорології, є автором винаходу «Ідентифікація звукозаписних засобів».

У 1988 р. М. В. Салтевський знов повертається до Харкова та стає професором кафедри криміналістики Харківського юридичного інституту. На посаді професора кафедри він працював до 2003 р.

Талант М. В. Салтевського проявлявся в багатьох напрямках діяльності. Зокрема, у 1996 р. він очолює лабораторію «Використання досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України (нині – Національна академія правових наук України). Із 1999 по 2003 р. Михайло Васильович працює головним науковим співробітником цього інституту. Під його науковим керівництвом у лабораторії проводилося розроблення проблем, пов'язаних із використанням досягнень науки і техніки в боротьбі зі злочинністю, насамперед із тяжкими злочинами: замовними вбивствами, злочинами терористичної спрямованості, викраданням людей, у тому числі й дітей. М. В. Салтевський керував та безпосередньо брав участь у розробленні методів і засобів дослідження мовленнєвих сигналів людини для подальшої ідентифікації особи мовця та встановлення її психофізіологічних параметрів; займався питаннями систематизації ознак зовнішності людини, теоретичними та практичними питаннями відтворення ознак зовнішності злочинця за допомогою комп'ютерних програм, використовуючи показання свідків; запропонував нові методи проведення судово-трасологічної та судово-фоноскопічної експертизи за обмеженими фрагментами мовлення.

За переконанням М. В. Салтевського, тільки добре підготовлені співробітники правоохоронних органів можуть нестандартно мислити та ефективно розкривати й розслідувати злочини. Із 2003 по 2006 р. Михайло Васильович працював професором кафедри криміналістики та судової медицини в Харківському національному університеті внутрішніх справ, де власним прикладом надихав молодь на оволодіння новими знаннями.

Грунтовні теоретико-практичні знання, непересічний педагогічний досвід і значний внесок ученого в процеси формування вітчизняної і світової криміналістики та судової експертизи високо оцінені державою й відзначені багатьма нагородами. Зокрема, М. В. Салтевському було присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України» (1998). Він – лауреат премії Фонду юридичної науки академіка права В. В. Сташиса (2002), відмінник освіти України тощо.

За часів своєї плідної організаційної та науково-педагогічної роботи Михайло Васильович підготував цілу низку фундаментальних наукових робіт, які дотепер користуються незмінною популярністю серед криміналістів, судових експертів, аспірантів, викладачів, студентів. Загалом М. В. Салтевський є автором понад 320 наукових праць у різних галузях криміналістики та судової експертизи. Серед його робіт: 10 монографій, 4 підручники, 15 навчальних посібників, наукові статті, наукові доповіді на міжнародних науково-практичних конференціях тощо.

М. В. Салтевський багато часу й зусиль приділяв роботі з молодими науковцями, передаючи їм свої знання та величезний досвід. Під його науковим керівництвом було підготовлено й успішно захищено 5 докторських і понад 40 кандидатських дисертацій.

М. В. Салтевський створив потужну наукову експертну школу. Його учні й сьогодні працюють у Харківському НДІ судових експертиз та інших судово-експертних установах України.

Изложен жизненный путь выдающегося ученого-криминалиста, доктора юридических наук, профессора М. В. Салтевского как человека, авторитетного педагога и наставника. Рассмотрены ключевые этапы его научного наследия и судебно-экспертной деятельности. Проанализированы основные положения трудов ученого, дискуссионные вопросы теории и практики судебной экспертизы, криминалистики и уголовного

¹ Корж В. П., Лысов Н. Н. Михаил Васильевич Салтевский, доктор юридических наук, профессор, заслуженный деятель науки и техники Украины. *Сучасні проблеми, тенденції і перспективи розвитку криміналістики та судової експертизи*: матеріали наук.-практ. конф. Харків: Вид-во ХНУВС, 2007. С. 14.

процесса, изложены основы применения новейших способов и технологий криминалистической тактики и техники, внедрения специальных знаний в судопроизводство. На основе архивных материалов, рукописей, опубликованных работ рассмотрена роль профессора М. В. Салтевского в формировании экспертной школы Харьковского научно-исследовательского института судебных экспертиз им. Засл. проф. Н. С. Бокариуса.

The paper describes the life path of an outstanding scientist, criminalist, doctor of legal sciences, professor M. V. Saltevskiy as a person, an authoritative teacher and mentor. The key stages of his scientific heritage and forensic expert activity are considered. The main provisions of the scientist's works, controversial questions of the theory and practice of forensic science, criminalistics and criminal process are analyzed, the foundations of applying the newest methods and technologies of criminalistic tactics and technics, introduction of special knowledge in the legal proceedings are stated. On the basis of archival materials, manuscripts, published works, the role of professor M. V. Saltevskiy in the formation of an expert school of the Hon. Prof. M. S. Bokarius Kharkiv Scientific Research Institute of Forensic Examinations was considered.

УДК 343.98:05

В. Ю. Шепітько, завідувач кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України, e-mail: shepitko.valery@gmail.com

РОЛЬ ПРОФЕСОРА М. В. САЛТЕВСЬКОГО У ФОРМУВАННІ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД КРИМІНАЛІСТИКИ

Сучасний етап розвитку цивілізації – час інформаційного суспільства, у якому наука може бути подана як світовий інформаційний процес, обумовлений епохою глобалізації. Однією з головних світових тенденцій новітнього часу є процес глобалізації – невід’ємної частини сучасного наукового та суспільно-політичного дискурсу¹. Криміналістика посідає особливе місце в системі інших наук. Її становлення та розвиток може бути простежено в досягненнях окремих учених-криміналістів щодо розроблення наукових теорій і концепцій, просування криміналістичних знань на новий щабель наукової думки.

Яскравим віддзеркаленням ролі особистості в історії криміналістики є внесок професора М. В. Салтевського до загальної теорії криміналістики та її методологічних засад, якому 8 листопада 2017 р. виповнюється 100 років від дня народження. За словами Р. С. Белкіна, М. В. Салтевський – людина невичерпної енергії, повний найрізноманітніших ідей, які він наполегливо прагнув запровадити в життя².

Ідеї М. В. Салтевського відображені в його численних наукових працях, підручниках, навчальних і практичних посібниках. Певним синтезом його наукової діяльності можна вважати видання у 1997 р. посібника під назвою «Криміналістика у сучасному викладі юристів»³.

На особливу увагу заслуговує діалектичний підхід М. В. Салтевського до криміналістики, розгляд законів її розвитку: закону зв’язку та спадкоємності між концепціями, що існують і виникають; закону активного творчого пристосування сучасних досягнень науки для вирішення окремих завдань криміналістики; закону обумовленості криміналістичних рекомендацій потребам практики; закону пришвидшення темпів розвитку криміналістичної науки в умовах науково-технічного прогресу.

Криміналістика – це наука, що розвивається, змінюються її межі, виникають нові напрями та теорії. Сучасний розвиток криміналістики характеризується формуванням загальної й окремих теорій, розробленням і впровадженням новітніх науково-технічних засобів та інформаційних технологій у практику протидії злочинності, удосконаленням прийомів криміналістичної тактики, пропонуванням окремих методик розслідування нових видів злочинів. Розвиток і формування криміналістичних знань обумовлені науково-технічним прогресом сучасного суспільства. Інформатизація соціального середовища призвела до «технологізації» криміналістики, розроблення й упровадження інформаційних, цифрових, телекомунікаційних та інших технологій.

У загальній теорії криміналістики важливе місце посідає вчення про її методи. М. В. Салтевський за рівнем дослідження виокремлював методи емпіричного та теоретичного рівня, а за спільністю їх застосування – всезагальний, загальні й окремі (спеціальні) методи. При цьому до окремих методів криміналістики він відносив криміналістичну ідентифікацію та встановлення групової належності (за

¹ Блинов А. С. Национальное государство в условиях глобализации: контуры построения политико-правовой модели формирующегося глобального порядка. М.: МАКС Пресс, 2003. С. 34.

² Белкин Р. С. История отечественной криминалистики. М.: НОРМА, 1999. С. 377.

³ Салтевский М. В. Криминалистика в современном изложении юристов: учеб. и практ. пособие. Харьков: Рубикон, 1997. 430 с.

термінологією вченого – групофікацію). Вельми цікавою є позиція М. В. Салтевського щодо проблеми ототожнення змінюваного об'єкта. На його думку, для встановлення тотожності необхідно з'ясувати причини й умови, у яких відбуваються зміни, а також оцінити їх кількість і характер із тим, щоб зробити висновок, що змінений об'єкт є той самий. Структуру та динаміку процесу ототожнення змінюваного об'єкта М. В. Салтевський запропонував розглядати у вигляді формули¹. При цьому вважав за необхідне вивчення змін, які можуть бути природними, навмисними, випадковими.

Певний науковий інтерес має підхід М. В. Салтевського до джерел криміналістичної інформації (інформаційний підхід). Він зазначає, що судово-слідча пізнавальна діяльність за своєю сутністю має інформаційний характер і в загальному сенсі аналогічна процесу управління, яка охоплює одержання, оброблення, зберігання й використання інформації, тобто її збирання, фіксацію та використання доказів при розслідуванні². У нових умовах криміналістика від вивчення традиційних матеріально фіксованих слідів вимушена перейти до дослідження звукових, електронних або геномних слідів. Змінюються також способи, прийоми та методи роботи з такими слідами, порядок їх збирання, дослідження і фіксації. У свій час М. В. Салтевський звертався до розгляду слідів людини (криміналістичної гомеоскопії), слідів засобів учинення злочину (криміналістичної механоскопії), мікрооб'єктів і запахових слідів, а також до звукових слідів (криміналістичної фоноскопії).

Заслугою криміналістики вважається те, що вона виробляє найбільш оптимальні засоби щодо збирання доказової інформації. Свого часу саме за допомогою криміналістичних досліджень у процесуальному законодавстві з'явилися нові слідчі дії: відтворення обстановки та обставин події (слідчий експеримент і перевірка показань на місці), очна ставка, пред'явлення для впізнання, зняття інформації з каналів зв'язку та ін. Нині відбувається реформування органів правопорядку, змінюється процесуальний порядок проведення слідчих (розшукових) і судових дій, запроваджуються реальні механізми змагального процесу. Але актуальними ще й на сьогодні залишаються ідеї М. В. Салтевського про класифікацію слідчих дій і їх поділ на слідчі дії для одержання інформації від речей, для одержання інформації від людей, для одержання інформації зі складних (системних) джерел люди – речі.

М. В. Салтевського завжди відрізняв експериментальний пошук у вирішенні наукових завдань, велике захоплення науково-технічними засобами, намагання впровадити в слідчу та експертну практику новітні прийоми, методи й засоби. Результати наукового пошуку знайшли своє відображення в його відомих працях щодо окремих напрямів криміналістичної техніки: «Вопросы судебной фотографии и киносъёмки» (1974), «Криминалистическая одорология» (1976), «Собирание криминалистической информации техническими средствами на предварительном следствии» (1980), «Использование запахных следов для раскрытия и расследования преступлений» (1982). І це лише окремі його праці, які віддзеркалюють справжній науковий інтерес і звернення дослідника до суто складних і дискусійних проблем.

Результати наукової діяльності М. В. Салтевського підтверджені авторськими свідоцтвами та патентами на винаходи. Він запропонував низку нових методик дослідження речових доказів, метод виміральної фотографії, метод ідентифікації звукозаписних пристроїв, сконструював судово-метричний фотоапарат ФСМ-1 та ін. Під час роботи в НДІ вивчення проблем злочинності (нині – Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України) М. В. Салтевський був ініціатором створення лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» і її першим завідувачем (з 1995 р.). Зокрема, в цей час під його керівництвом досліджуються мовні сигнали людини для її ототожнення та встановлення психофізіологічних параметрів, розробляється методика ідентифікації особи за динамікою тривалості елементарних сегментів голосних звуків, пропонується інформаційно-аналітична система «СПРАВА», вивчаються методи дослідження невидимих контактів тощо. Саме в цей період пропонуються важливі напрацювання для практики правоохоронних органів, вирішується питання щодо впровадження цих «продуктів» у практичну діяльність слідчих, оперативних підрозділів і судових експертів.

М. В. Салтевський залишив чіткий слід у теорії криміналістики та судовій експертизі. Він є знаним ученим-криміналістом, за його працями навчаються студенти-юристи, аспіранти, молоді вчені. Його наукові напрацювання й розробки є корисними для науки та практики.

Криминалистика занимает особенное место в системе других наук. Ярким отображением роли личности в истории криминалистики является вклад профессора М. В. Салтевского в общую теорию криминалистики и ее методологические основы. Синтезом его научной деятельности можно считать издание в 1997 г. пособия под названием «Криминалистика в современном изложении юристов». Отдельного внимания заслуживает диалектический подход М. В. Салтевского к криминалистике и рассмотрение законов ее развития. В общей теории криминалистики важное место занимает учение о ее методах. М. В. Салтевский по уровню исследования выделял методы эмпирического и теоретического уровня, а по специальности их использования – всеобщий, общий и частные (специальные) методы.

¹ Специализированный курс криминалистики: учебник. Киев: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1987. С. 28–30.

² Там само. С. 57.

М. В. Салтевский оставил четкий след в теории криминалистики и судебной экспертизе, поэтому его заслуженно считают выдающимся ученым-криминалистом. Актуальными и сегодня остаются идеи М. В. Салтевского о классификации следственных действий и их делении на следственные действия для получения информации от вещей, от людей либо из сложных (системных) источников люди – вещи. Результаты его научной деятельности подтверждены свидетельствами и патентами на изобретения. Он предложил ряд новых методик исследования вещественных доказательств и разработал методы измерительной фотографии и идентификации звукозаписывающих устройств, сконструировал судебно-метрический фотоаппарат ФСМ-1 и т. д.

Forensic Science takes a special place in the system of other sciences. A vivid reflection of the role of the individuality in the history of Criminalistics is the contribution of Professor M. V. Saltevskiy in the general theory of Criminalistics and its methodological foundations. Synthesis of his scientific activities may be considered to be the publication in 1997 of a manual entitled «Criminalistics in the modern presentation by lawyers». A dialectical approach of M. V. Saltevskiy to the Forensic Science and consideration of the laws of its development deserves special attention. In the general theory of Criminalistics, an important place is occupied by the doctrine of its methods. M. V. Saltevskiy, in terms of the level of research, distinguished the methods of empirical and theoretical level, and in the specialty of their use – universal, general and particular (special) methods. M. V. Saltevskiy left a clear trace in the theory of Forensic Science and Forensic Expertise, so he is deservedly considered as an outstanding forensic scientist. The ideas of M. V. Saltevskiy on the classification of investigative actions and their division into investigative actions to obtain information from things, from people or from complex (systemic) sources of people – things are topical till nowadays. The results of his scientific activity are confirmed by certificates and patents for inventions. He proposed a number of new techniques for investigating physical evidence and developed the methods for measuring photography and identification of sound recording devices, designed a forensic metric camera ФСМ-1, etc.

УДК 343.98:05

В. М. Шевчук, професор кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, e-mail: shevchuk_viktor@ukr.net

САЛТЕВСЬКИЙ МИХАЙЛО ВАСИЛЬОВИЧ – ВИДАТНИЙ НАУКОВЕЦЬ І ФУНДАТОР КРИМІНАЛІСТИКИ

8 листопада 2017 р. виповнюється 100 років від дня народження доктора юридичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, провідного фахівця в галузі криміналістики та судової експертизи Михайла Васильовича Салтевського.

З ім'ям М. В. Салтевського пов'язані найяскравіші сторінки становлення й розвитку криміналістики як в Україні, так і колишньому СРСР. Михайло Васильович Салтевський є одним із фундаторів криміналістичної науки. Немає такого розділу в криміналістиці, де б Михайло Васильович не зробив свій вагомий науковий внесок у його формування, подальший розвиток або вдосконалення окремих положень і концепцій.

Видатний учений-криміналіст, славетний педагог, мудрий учитель і наставник, прекрасна людина й надійний друг пройшов непростий, проте яскравий і цікавий життєвий шлях, поєднуючи любов до родини, людей і життя, наукову принциповість, професіоналізм, педагогічну майстерність високого рівня та безліч інших талантів і якостей.

Михайло Васильович Салтевський народився 8 листопада 1917 р. у селі Григорівка Новосибірської області. Після закінчення школи він навчався в медичному технікумі у м. Томськ. У 1936 р. вступив на фізико-математичний факультет Томського державного педагогічного інституту, який успішно закінчив у 1940 р. Із цього часу М. В. Салтевський розпочав свою викладацьку діяльність і до війни працював у середній школі вчителем фізики та математики.

У червні 1942 р. Михайло Васильович пішов добровольцем захищати Вітчизну (рядовим 104-го запасного стрілецького полку 39-ї запасної бригади). У липні 1942 р. старший сержант Салтевський Михайло Васильович був направлений на фронт командиром відділення артилерійської розвідки 91-го окремого артилерійсько-кулеметного батальйону 16-го укріпрайону під Ленінградом, де особисто брав участь в обороні цього легендарного міста. Михайло Васильович у складі Ленінградського, 2-го та 1-го Білоруських фронтів як командир відділення розвідки брав участь у проведенні ряду бойових операцій, у форсуванні рік Нарва, Вісла, Одер. М. В. Салтевський безпосередньо брав участь у звільненні Варшави, штурмі Берліна. Таким був бойовий шлях старшого сержанта Салтевського М. В. – від Ленінграда до Берліна. Михайло Васильович Салтевський нагороджений 14-ма державними нагородами, у тому

числі орденами «Червона зірка», «Вітчизняна війна II ступеня», «За мужність», а також медалями «За відвагу», «За оборону Ленінграда», «За звільнення Варшави», «За взяття Берліна», «За перемогу над Німеччиною», ювілейними медалями у зв'язку з Перемогою у Великій Вітчизняній війні.

Після війни колишній розвідник, фронтовик Михайло Васильович Салтевський приїздить до Харкова й обирає новий шлях свого життя, присвячує себе відповідальній і важкій роботі судового експерта, пройшовши шлях від наукового співробітника до завідувача лабораторії Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса. У 1948 р. М. В. Салтевський вступив і в 1951 р. закінчив Харківський юридичний інститут. Близько десяти років він очолював у ХНДІСЕ відділ фотофізичних досліджень, є автором декількох винаходів.

Першим щаблем у науковій біографії молодого вченого Михайла Васильовича Салтевського стала дисертаційна робота «Криміналістичне дослідження замків і пломб» (Харків, 1956). Творчий потенціал, працьовитість та цілеспрямованість дозволили молодому науковцю під керівництвом видатного вітчизняного криміналіста В. П. Колмакова в 1956 р. блискуче захистити дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук¹, і в 1957 р. йому було вже присвоєно звання старшого наукового співробітника.

Із 1962 по 1971 р. науково-педагогічна діяльність М. В. Салтевського пов'язана з кафедрою криміналістики Харківського юридичного інституту, де він працював доцентом, виконував обов'язки завідувача кафедри, працював професором кафедри криміналістики. У 1970 р. успішно захистив докторську дисертацію з юридичних наук за темою «Теоретичні основи встановлення групової належності в судовій експертизі (методологічні та правові проблеми)»². Із 1971 по 1988 р. – завідувач кафедри криміналістики Київської вищої школи МВС СРСР. Із 1988 по 1996 р. – професор кафедри криміналістики Харківського юридичного інституту (нині – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого). Із 1996 по 1999 р. Михайло Васильович Салтевський очолював лабораторію «Використання досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України. У 1998 р. М. В. Салтевському було присвоєно почесне звання «За служений діяч науки і техніки України». Із 2003 по 2006 р. Михайло Васильович – професор кафедри криміналістики Національного університету внутрішніх справ України (м. Харків), а з 2006 по 2009 р. – професор кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського економіко-правового університету.

Відповідальне ставлення до своїх обов'язків, суворая внутрішня дисципліна, напружена творча діяльність допомогли М. В. Салтевському, від природи обдарованій людині, стати видатним ученим, що присвятив своє життя науково-педагогічній і практичній діяльності, інтереси якого були звернені до вирішення важливих наукових проблем криміналістики, судової експертизи та кримінального процесу.

Вагомим є внесок професора М. В. Салтевського в розвиток загальної теорії криміналістики, теорії криміналістичної ідентифікації, окремих галузей криміналістичної техніки, зокрема судової фотографії, одорології, судової акустики, слідознавства. Він розроблював нові методики дослідження доказів, криміналістичного дослідження електронних документів, комп'ютерних засобів, нових інформаційних технологій у криміналістиці та ін.

Особлива увага професора М. В. Салтевського приділялася в дослідженнях предмету, системі та методології криміналістики, новітнім напрямам досліджень криміналістичної техніки, судової експертизи, теорії доказів у кримінально-процесуальному та інформаційному праві. Як слушно зазначав один із його учнів В. Д. Берназ, у дослідженнях учителя спостерігається перехід від традиційного висвітлення сутності змісту криміналістики до інформаційно-діяльнісного. Такий підхід пронизує всі останні наукові роботи, і це правильний науковий шлях, тому що він є найбільш наближеним до реалій життя, тобто цією моделлю зроблений ще один значний крок до зближення теорії і практики, що саме по собі має важливе значення³. Істотними є наукові розробки М. В. Салтевського в криміналістичній тактиці, зокрема розроблення діяльнісного підходу в тактиці проведення окремих слідчих дій, дослідження тактичних засобів слідчої діяльності. Важливими є наукові дослідження криміналістичної методики окремих видів злочинів, спрямованих на вдосконалення судово-слідчої діяльності та оптимізацію розслідування окремих видів злочинів.

Михайло Васильович Салтевський є одним із фундаторів криміналістики, видатний учений минулого століття й наукової сучасності, діапазон і коло професійних, наукових інтересів якого були надзвичайно широкими. Наукова спадщина професора М. В. Салтевського велика та значуща. Його наукові праці добре знають і високо цінують не тільки вчені-криміналісти, а й практичні працівники. Він

¹ Салтевський М. В. Криміналістическая експертиза замков и пломб: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харьков, 1956. 13 с.

² Його ж. Теоретические основы установления групповой принадлежности в судебной экспертизе (методологические и правовые проблемы): автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Харьков, 1969. 40 с.

³ Берназ В. Д. Михайло Васильович Салтевський – солдат, учений, педагог. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики*: матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 95-річчю з дня народж. проф. М. В. Салтевського (1917–2009). Одеса: Фенікс, 2012. С. 7.

є автором понад 320 наукових праць, у тому числі автором і співавтором декількох десятків монографій, підручників і навчальних посібників із криміналістики.

М. В. Салтевський велике значення приділяв підготовці науково-педагогічних кадрів, вихованню молодих науковців. Під його керівництвом захищено 5 докторських і близько 40 кандидатських дисертацій. Із повною підставою можна говорити про наукову школу професора М. В. Салтевського, учні якої продовжують справу свого вчителя, глибоко й всебічно досліджують і вдосконалюють окремі напрями сучасної криміналістики та судової експертизи.

Низка поколінь науковців і практичних працівників пам'ятають Михайла Васильовича Салтевського як талановитого вченого, вимогливого вчителя, принципову й доброзичливу людину. Його лекції з великим інтересом сприймалися студентською аудиторією, вирізнялися високою майстерністю, змістовністю, глибокими фундаментальними знаннями та водночас простотою й доступністю викладення, тісним зв'язком із судово-слідчою та експертною практикою, «живою» науковою мовою.

Професору М. В. Салтевському були притаманні високі людські якості – інтелігентність, незвичайна тактовність, душевна широта, гострий гумор, життєлюбство, чуйність, доброзичливість, незмінно відзначалися його ерудиція та інтелект. Михайло Васильович Салтевський назавжди в пам'яті учнів залишається як великий Учитель та Людина, яка була віддана високим життєвим і науковим ідеалам.

Михайло Васильович Салтевський – УЧИТЕЛЬ багатьох поколінь юристів-практиків і науковців, генератор наукових ідей, відомий, талановитий учений, безмежно відданий КРИМІНАЛІСТИЦІ. Я пишаюся тим, що, будучи аспірантом, пройшов школу молодого вченого в Михайла Васильовича Салтевського і під його керівництвом у січні 1999 р. захистив кандидатську дисертацію.

Михайло Васильович повністю віддавав свої знання, уміння, досвід своїм учням, молодим науковцям. Зерно добра та любові до науки, закладене Михайлом Васильовичем, зростає в наукових працях його учнів. Добротний і міцний фундамент, закладений М. В. Салтевським у науковій спадщині, і сьогодні допомагає в розвитку сучасної криміналістики.

Становление и развитие криминалистики в Украине и бывшем СССР тесно связано с именем профессора М. В. Салтевского. Он является одним из фундаторов криминалистической науки, поскольку нет раздела в криминалистике, где бы Михаил Васильевич не внес свой весомый научный вклад в его формирование и дальнейшее развитие. Особое внимание ученым уделялось исследованию предмета, системы и методологии криминалистики, перспективным направлениям криминалистической техники, судебной экспертизы, теории доказательств в уголовно-процессуальном и информационном праве, компьютерной информации. Существенными являются научные разработки М. В. Салтевского в криминалистической тактике, методике расследования отдельных видов преступлений. Научное наследие профессора М. В. Салтевского сегодня во многом определяет современные направления научных исследований в криминалистике.

Formation and development of Criminalistics in Ukraine and in the former USSR is closely related with the name of Professor M. V. Saltevskiy. He is one of the founders of Criminalistic Science, since there is no section in Criminalistics where Mikhail Vasilyevich did not make his significant scientific contribution to its formation and further development. Special attention was paid to the study of the subject, the system and methodology of Criminalistics, the prospective directions of forensic technics, forensic expertise, the theory of proofs in the criminal-procedural and information law, and to the computer information. Essential are the scientific developments of M. V. Saltevskiy in criminalistic tactics, in the technique of investigating certain types of crimes. The scientific heritage of Professor M. V. Saltevskiy today largely determines the current trends in the scientific research in Criminalistics.

УДК 343.98:05

О. П. Снігер'ов, головний науковий співробітник
Харківського НДІСЕ, доктор юридичних наук, професор,
полковник міліції у відставці,
e-mail: hniise@hniise.gov.ua

ПАМ'ЯТЬ ПРО ВЧИТЕЛЯ

У цьому році виповнюється віковий ювілей від дня народження Михайла Васильовича Салтевського – видатного вченого-криміналіста, впливового фахівця в галузі судової експертизи, доктора юридичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, полковника внутрішньої служби у відставці, ветерана органів внутрішніх справ.

Моя перша зустріч із цією видатною людиною відбулася, коли я, знаходячись у науковому відрядженні, приїхав на кафедру криміналістики Київської вищої школи МВС СРСР (нині – Національна академія внутрішніх справ України). Керівником кафедри та беззаперечним авторитетом з теорії криміналістики й судової експертизи був Михайло Васильович Салтевський.

У 1990 р. було затверджено тему мого дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук «Діяльність органів внутрішніх справ на залізничному транспорті по бороть-

бі з організованими злочинними групами» без наукового консультанта. М. В. Салтевський по-батьківськи творчо підійшов до рецензування моєї дисертації. Від професора я отримав безцінні рекомендації щодо покращення дослідження, адже моя робота була першим в Україні монографічним дослідженням із теорії та практики оперативно-розшукової діяльності. Складність розроблених питань полягала в тому, що для успішного вирішення завдань із розкриття й розслідування злочинів на залізничному транспорті, учинених організованими злочинними групами, потрібно було негайне перероблення законодавчих актів, що регулюють цю сферу діяльності; запровадження неординарних організаційно-управлінських заходів; розроблення новітніх методик розкриття й розслідування злочинів; залучення значних матеріальних ресурсів на оснащення правоохоронних органів і навчання співробітників методів цієї роботи. При цьому Михайло Васильович наполегливо запропонував мені більш глобально та методично обґрунтовано вивчити всі аспекти протидії злочинним групам на залізничному транспорті як складової частини організованої злочинності в державі.

У подальшому М. В. Салтевський не залишав написання моєї дисертаційної роботи без свого піклування, невтомно рекомендуючи звернути увагу на найбільш складні організаційно-тактичні питання дослідження. Без перебільшення я можу сказати, що саме Михайло Васильович є справжнім науковим керівником мого дисертаційного дослідження.

Безліч разів я запитував себе, що відрізняло М. В. Салтевського від інших учених, які займалися питаннями становлення вітчизняної криміналістичної науки й теорії оперативно-розшукової діяльності? І відповідь в мене тільки одна – це те, що кожна проблема, яка потребувала нового бачення, нестандартного підходу до її реалізації, викликала підвищену увагу Михайла Васильовича та максимум підтримки.

Також беззаперечною заслугою М. В. Салтевського полягає в тому, що вчений стояв у витоків вітчизняної криміналістики та судової експертизи, був одним із небагатьох, хто чітко розумів проблеми, що виникають перед дослідниками. Михайло Васильович досконало вивчав практику попередження й розкриття злочинів правоохоронними органами, розробив довершену кваліфікаційну модель підготовки слідчих і експертів-криміналістів, передбачивши сучасні вимоги до рівня їх освіти, стажу чи досвіду роботи за фахом, професійних знань і навичок, стану здоров'я, психофізіологічних показників особистості тощо.

Я мав честь знати М. В. Салтевського не тільки як великого фахівця своєї справи, видатного вченого-криміналіста, але й як непересічну Людину, спілкування з якою завжди було цікавим і незабутнім. Михайло Васильович відрізнявся чуйністю до проблем інших осіб, любив і поважав своїх співробітників, із батьківською турботою опікувався молодими вченими, учнями та студентами, відрізнявся гуманним і співчутливим ставленням до підлеглих. Також Михайло Васильович мав легку вдачу, невичерпний оптимізм та велике прагнення до життя.

За більш ніж сорокарічну науково-педагогічну діяльність М. В. Салтевський підготував багато науковців, юристів-практиків, слідчих, судових експертів, суддів. Особисто для мене Михайло Васильович назавжди залишиться великим Учителем і прикладом для наслідування.

Изложены воспоминания о собственном опыте общения с выдающимся ученым-криминалистом, специалистом в области судебной экспертизы, доктором юридических наук, профессором, заслуженным деятелем науки и техники Украины, полковником внутренней службы в отставке, ветераном органов внутренних дел М. В. Салтевским.

The theses of the report present the memories of my own experience of communication with an outstanding forensic scientist, forensic expert, doctor of law, professor, honored worker of science and technology of Ukraine, colonel of internal service in retirement, veteran of internal affairs bodies M. V. Saltevskiy.

УДК 343.98(477)

В. В. Юсупов, докторант Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,
e-mail: yusupov1vv@gmail.com

НАУКОВА ШКОЛА ПРОФЕСОРА М. В. САЛТЕВСЬКОГО: ФОРМУВАННЯ ТА ГОЛОВНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕНЬ

М. В. Салтевський – відомий український правознавець, доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, відмінник освіти України, полковник внутрішньої служби у відставці.

Основні етапи трудової діяльності Михайла Васильовича проходили в низці провідних науково-дослідних установ і навчальних закладів України. Зокрема, з 1946 до 1962 р. він працював у Харківському науково-дослідному інституті судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса. Там під

впливом учених харківської криміналістичної школи – професорів М. М. Бокаріуса та В. П. Колмакова сформувався молодий науковець М. В. Салтєвський. Саме під час роботи в судово-експертній установі він захистив кандидатську дисертацію на тему «Криміналістичне дослідження замків і plomb» (1956).

У 1962 р. Михайло Васильович змінив практичну роботу на викладацьку діяльність, перейшовши працювати доцентом кафедри криміналістики в Харківській юридичній інститут. Уміло поєднуючи педагогічну й наукову діяльність, він підготував докторську дисертацію на тему «Теоретичні основи встановлення групової належності в судовій експертизі (методологічні та правові проблеми)» й успішно захистив її в 1969 р. Під час викладацької діяльності в Харківському юридичному інституті в 1969 р. захищає кандидатську дисертацію перший учень Михайла Васильовича – Б. М. Коврижних (тема роботи – «Діяльність органів прокуратури в справах про нерозкриті вбивства»).

Із 1971 р. М. В. Салтєвський – начальник кафедри криміналістики Київської вищої школи МВС СРСР, а з 1979 до 1988 р. – професор цієї кафедри. Після звільнення на пенсію з міліцейської служби в 1988 р. професор М. В. Салтєвський працював у Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого, Науково-дослідному інституті вивчення проблем злочинності Академії правових наук України, Харківському національному університеті внутрішніх справ і Харківському економіко-правовому університеті.

За час своєї роботи в навчальних закладах і наукових установах професор М. В. Салтєвський сформував власну школу в криміналістиці та судовій експертизі. Головні напрями її досліджень відображені в тематиці захищених під його керівництвом дисертацій.

Так, дослідження питань криміналістичної техніки відображено в кандидатських дисертаціях: Скибицький К. В. «Теоретические основы получения информации о преступнике из материальных источников на предварительном следствии» (1974); Щербатов В. Ф. «Фотографические измерительные методы фиксации доказательств на месте происшествия» (1979); Лисов М. М. «Специальные исследования вещественных источников информации в стадии возбуждения уголовного дела (по материалам аппаратов ВХСС)» (1985); Ломако З. М. «Измерения в криминалистике: научные основы, современные возможности и сферы применения» (1988); Тимошенко П. Ю. «Тактические и технические аспекты обнаружения и использования идеальных отображений в криминалистике» (1988); Лукашенко В. Я. «Криминалистические средства и методы предоставления информации на предварительном следствии» (1992); Чернець М. Г. «Проблеми автоматизованого пошуку в інформаційних масивах осіб за їх портретними зображеннями» (1997).

Проблеми криміналістичної тактики під керівництвом професора М. В. Салтєвського розроблювали: Кузьменко М. К. «Систематизация неотложных следственных действий при расследовании краж, грабежей и разбойных нападений» (1978); Біленчук П. Д. «Криминалистическое прогнозирование поведения обвиняемого на предварительном следствии» (1983); Головецький М. О. «Тактика узнавания і впізнання на попередньому слідстві» (2002).

Учні наукової школи М. В. Салтєвського не залишили осторонь дослідження питань криміналістичної методики, зокрема: Мирза К. Т. «Теоретические основы и практика расследования хищений в предприятиях, учреждениях и организациях культуры и искусства» (1982); Єрохін А. О. «Расследование хищений в системе материально-технического снабжения (по материалам УССР)» (1983), до речі, перша дисертація, захищена в новоствореній спеціалізованій ученій раді Київської вищої школи МВС СРСР ім. Ф. Е. Дзержинського, а опонентом по цій дисертації був професор Р. С. Белкін; Чаюк В. К. «Исследование связей элементов криминалистической характеристики для построения методики расследования краж государственного и общественного имущества (по материалам Украинской ССР)» (1985); Берназ В. Д. «Методика расследования краж народнохозяйственных грузов на морском транспорте» (1986); Дубовий О. П. «Типичные следственные ситуации и криминалистическая характеристика в методике расследования краж с проникновением в жилище (по материалам Украинской ССР)» (1986); Камоцький О. Б. «Методика расследования хищений, совершаемых в научно-исследовательских и проектных организациях (по материалам Украинской ССР)» (1988); Борисова Л. В. «Транснаціональні комп'ютерні злочини як об'єкт криміналістичного дослідження» (2007); Соколова Я. А. «Основні положення методики розслідування викрадення людини» (2009).

Широкий діапазон наукових пошуків і значний досвід практичної діяльності дозволили М. В. Салтєвському розроблювати проблеми судової експертизи. У цьому напрямі працювали його учні: Шульга М. М. «Комплексная идентификационная экспертиза следов колюще-режущих орудий» (1977); Жаріков Ю. Ф. «Анализ-синтез речевых сигналов в целях идентификации человека в криминалистике» (1983); Ящурицький Ю. В. «Криминалистическая диагностика звуковой среды» (1990); Петряєв С. Ю. «Криміналістичне дослідження підроблених іноземних паперових грошей» (1999); Комісаров М. Л. «Криміналістичне дослідження замикальних технічних засобів» (2006).

Розвиток наукової школи М. В. Салтєвського продовжили його учні та послідовники, які захистили кандидатські дисертації: Мешков В. М. «Установление аспекта времени при расследовании преступлений» (1990); Беляков К. І. «Совершенствование информационного обеспечения расследования преступлений на базе АИЛС (автоматизированных информационно-логических систем)» (1993); Хаханов

ський В. Г. «Криминалистическое исследование средств и материалов видеозаписи» (1993); Одерій О. В. «Розслідування злочинів щодо незаконного обігу наркотичних засобів» (1997); Шевчук В. М. «Проблеми методики розслідування контрабанди» (1998). У подальшому вони стали докторами юридичних наук.

М. В. Салтевський займався дослідженням й історії криміналістики, зокрема історії вітчизняних криміналістичних підрозділів МВС¹. Крім того, він постійно брав участь у роботі Харківського осередку Українського товариства судових медиків і криміналістів, був учасником відповідних зібрань, з'їздів, конференцій. М. В. Салтевський є першим вітчизняним розробником методики одорологічних досліджень².

Принциповість основоположника наукової школи професора М. В. Салтевського виявлялася при рецензуванні низки навчальних, наукових і методичних робіт. Ураховуючи його вагомі наукові здобутки, Михайла Васильовича часто запрошували опонувати докторські й кандидатські дисертації як в Україні, так і за її межами. Так, він виступав опонентом при захисті докторських дисертацій: Лисиценком В. К. «Криминалистическое исследование документов (правовые и методологические проблемы)» (1974), Аубакіровим О. Ф. «Теория и практика моделирования в криминалистической экспертизе» (1985); Кириченком О. А. «Основы криминалистической микрологии» (1996); Басаєм В. Д. «Основы криміналістичної одорології» (2003) та опонував при захистах кандидатських дисертацій: «Криминалистическая экспертиза рукописей и подписей, выполненных с разрывом во времени, в уголовном и гражданском судопроизводстве» (Можар І. М., 1966); «Криминалистическое исследование разрушенных преград при следовании краж» (Светлаков Є. М., 1971); «Расследование преступной халатности должностных лиц в сельскохозяйственном производстве» (Тушев О. О., 1989); «Відтворення обстановки і обставин події як метод пізнання під час розслідування злочинів» (Стратонов В. М., 2001); «Сучасні технології в судовій акустиці (проблеми автоматизації експертних досліджень)» (Бегов Д. Д., 2003); «Особенности розслідування викрадань майна, вчинених із використанням комп'ютерних технологій» (Самойленко О. А., 2007) та ін.

Таким чином, основоположник наукової школи в криміналістиці та судовій експертології М. В. Салтевський і його послідовники досліджували широкий сектор питань криміналістики та судової експертизи. Головні напрями досліджень наукової школи – загальна теорія криміналістики, судова експертиза та криміналістична техніка, зокрема: ідентифікація й групуфікація; криміналістична фотографія, криміналістична одорологія, судова акустика.

Рассмотрена творческая деятельность доктора юридических наук, профессора Михаила Васильевича Салтевского (08.11.1917–23.08.2009) – известного украинского ученого-криминалиста, основателя научной школы, основоположника криминалистической одорологии и судебной акустики в Украине. Определены главные направления исследований научной школы М. В. Салтевского.

The paper considers a creative activity of Doctor of Law Professor Mykhailo V. Saltevskiy (08.11.1917–23.08.2009) – prominent Ukrainian forensic scientist, founder of the scientific school, pioneer of forensic odorology and forensic acoustics in Ukraine. The main directions of scientific school research of M. V. Saltevskiy are underlined.

УДК 343.98:05

Н. Є. Філіпенко, провідний науковий співробітник Харківського НДІСЕ, кандидат юридичних наук, доцент,

e-mail: hniise@hniise.gov.ua;

С. А. Онопрієнко, завідувач лабораторії Харківського НДІСЕ,

e-mail: hniise@hniise.gov.ua

ВНЕСОК МИХАЙЛА ВАСИЛЬОВИЧА САЛТЕВСЬКОГО В РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОЇ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

За роки становлення незалежної Української держави судова експертиза стала одним із форпостів захисту прав і свобод людини. Це досягається завдяки проведенню незалежної, кваліфікованої, об'єктивної експертизи, яка максимально враховує сучасні досягнення науки і техніки, ІТ-технологій, використовує передові методики наукових і експериментальних досліджень. Усе це було б неможливо

¹ Салтевський М. В., Малышев В. Н. Из истории развития криминалистических подразделений МВД Украинской ССР. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев, 1979. Вып. 19. С. 10–16.

² Салтевський М. В. Криминалистическая одорология. Работа с запахowymi следами: лекция / М-во внутр. дел СССР, Киев. высш. шк. МВД СССР. Киев: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1976. 47 с.; Його ж. Использование запахowych следов для раскрытия и расследования преступлений. Киев: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1982. 52 с.; Салтевський М. В., Глибко В. Н. Запаховые следы в следственной практике: учеб. пособие. Киев: НМК ВО, 1992. 56 с.

без творчого здобутку фундатора теорії криміналістики та судової експертизи – Михайла Васильовича Салтевського.

Ім'я славетного вченого-криміналіста, доктора юридичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України добре відоме фахівцям у галузі судової експертизи та криміналістики. У багатьох своїх роботах учений зумів доступно викласти найскладніші поняття теорії криміналістики, закласти наукове підґрунтя сучасної школи судової експертизи, підготувати чимало науковців, юристів-практиків, слідчих, судових експертів, суддів.

Попри величезний науковий здобуток теоретичних робіт Михайла Васильовича хочемо акцентувати увагу також на його досягненнях як фахівця-експерта. Адже М. В. Салтевський особисто виконав чималу кількість надскладних експертиз, мав авторські свідоцтва на винаходи, запропонував новий метод виміральної фотографії та ідентифікації звукозаписних пристроїв, сконструював судово-метричний фотоапарат ФСМ-1 тощо.

В архівах Харківського НДІСЕ зберігається унікальний документ – журнал проведення судових експертиз відділом фотографічних і фізичних досліджень речових доказів за 1956 р., у якому Михайло Васильович власноруч вносив записи, у тому числі ідентифікаційних.

У наведених таблицях надані узагальнені відомості кількості судових експертиз (вибірка), яку ми зробили, вивчаючи цей документ (табл. 1, 2).

Таблиця 1

Загальна кількість судових експертиз, які провів М. В. Салтевський у 1956 р.

№ з/п	Місяць проведення	Загальна кількість експертних досліджень	Загальна кількість об'єктів дослідження	Кількість фототаблиць (ілюстрацій) до експертизи
1	Січень	7	255 (у т. ч. 2 – к/е)*	5
2	Лютий	11	54	10
3	Березень	11	12	6
4	Квітень	7	22	22
5	Травень	11	6	8
6	Червень	10	10	9
7	Липень	3	8	2
8	Серпень	7	166	7
9	Вересень	8	38	6
10	Жовтень	7	122	5
11	Листопад	10	99	7
12	Грудень	9	87	9

* 2 к/е – це кількість об'єктів комплексної експертизи.

Таблиця 2

Загальна кількість судових експертиз, які провів М. В. Салтевський у 1956 р. (за видами)

№ з/п	Види судових експертиз	Загальна кількість
1	Трасологічні експертизи ключів, замків, пломб (елементів знарядь злочину, у тому числі ідентифікаційних)	29
2	Технічне дослідження документів	28
3	Дослідження вогнепальної зброї (у тому числі ідентифікаційних)	23
4	Відновлення документів	4
5	Дослідження холодної зброї	9
6	Дослідження вибухових речовин	3
7	Дактилоскопічні дослідження	1
8	Дослідження слідів ніг	2
9	Дослідження транспортних засобів	2

Отже, загальна кількість експертних досліджень, що були проведені М. В. Салтевським, дорівнює 101 експертизі. Усього в 1956 р. ним було опрацьовано 879 об'єктів дослідження. За цей період М. В. Салтевським було створено 96 фототаблиць/ілюстрацій до проведених ним експертиз.

Також Михайло Васильович неодноразово брав участь в оглядах місця події та слідчих експериментах; виступав у судових засіданнях; проводив консультації та читав лекції для співробітників органів внутрішніх справ, прокуратури, суду; надавав рецензії на висновки експертів інших експертних установ; проводив іншу методичну роботу.

У табл. 3 узагальнено відомості про цей аспект практичної роботи М. В. Салтевського.

Таблиця 3

Загальна кількість консультацій, оглядів місця події, виступів у суді, лекцій, рецензій та іншої методичної роботи, проведеної М. В. Салтевським у 1956 р.

№ з/п	Місяць проведення	Загальна кількість проведених консультацій	Загальна кількість виїздів на місце злочину	Загальна кількість виступів у суді, проведених лекцій	Загальна кількість наданих рецензій
1	Січень	3	—	—	2
2	Лютий	5	1	1	1
3	Березень	1	—	—	—
4	Квітень	—	—	—	—
5	Травень	1	3	2	—
6	Червень	1	—	1	—
7	Липень	—	—	—	—
8	Серпень	2	—	—	—
9	Вересень	—	—	—	—
10	Жовтень	—	—	—	—
11	Листопад	—	1	2	—
12	Грудень	1	2	—	—

Отже, за період із січня по грудень 1956 р. загальна кількість проведених М. В. Салтевським консультацій дорівнює 14. Відповідно загальна кількість виїздів на місце злочину – 7; загальна кількість виступів у суді, проведених лекцій та семінарів – 6; загальна кількість наданих рецензій – 3. І це тільки маленька частка від вагомого практичного доробку, залишеного М. В. Салтевським. За час його керівництва відділ суттєво покращив показники роботи, підготувавши значну кількість науково-аналітичних оглядів і довідок щодо судово-експертної роботи. За бездоганне виконання своїх службових обов'язків М. В. Салтевський і співробітники його відділу неодноразово заохочувалися керівництвом інституту.

На рис. 1, 2 наведено деякі сторінки цього унікального документа.

Рис. 1. Фотокопія сторінки із журналу обліку виконаних справ за січень 1956 р.

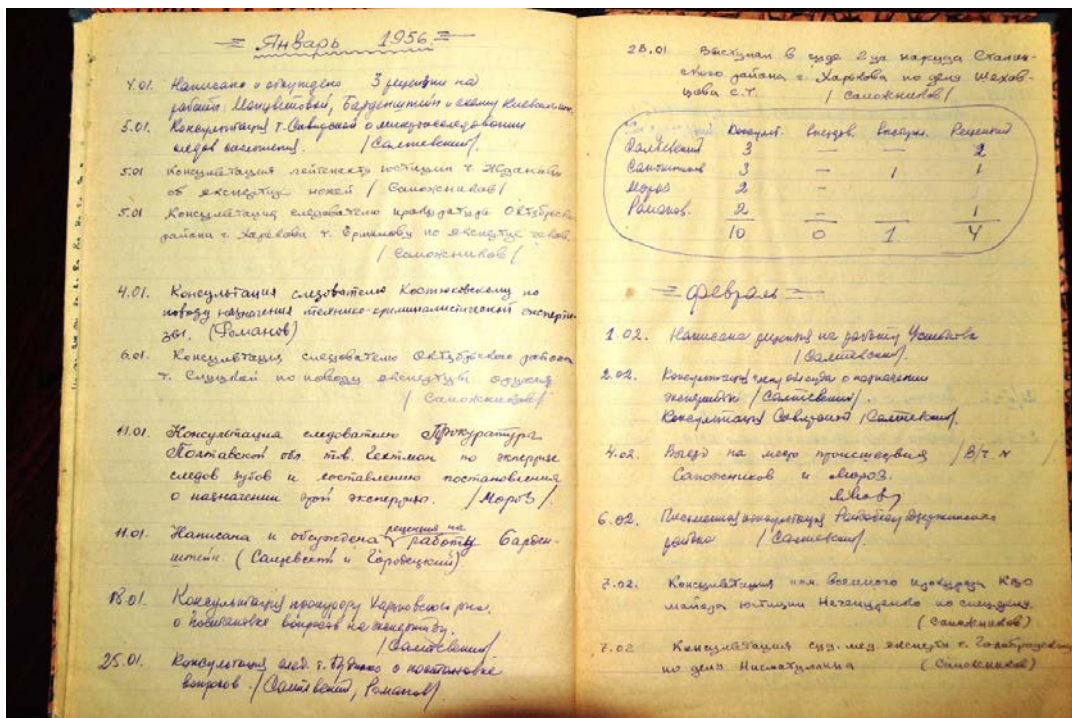

Рис. 2. Фотокопія сторінки із журналу проведення консультацій, виїздів на місце злочину, виступів у суді за 1956 р.

Викладене свідчить, що М. В. Салтевський не був працівником, відірваним від «живої» діяльності судового експерта. Попри величезну зайнятість на посаді керівника провідного відділу інституту Михайло Васильович особисто проводив найскладніші експертні дослідження, невтомно передавав свій величезний досвід молодим фахівцям, створюючи славетну плеяду науковців та експертів-практиків Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз.

Проанализирован весомый практический вклад талантливого ученого, доктора юридических наук, профессора, специалиста по теории криминалистики М. В. Салтевского в развитие судебно-экспертных исследований Харьковского научно-исследовательского института судебных экспертиз им. Засл. проф. Н. С. Бокариуса.

The thesis of the report analyzes the significant practical contribution of the talented scientist, doctor of jurisprudence, professor, specialist in the theory of Criminalistics M. V. Saltevskiyi in the development of forensic-expert studies in the Hon. Prof. M. S. Bokarius Kharkiv Research Institute of Forensic Examinations.

УДК 343.98

*М. Г. Щербаковський, професор кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент,
e-mail: shcherbakovskiy@gmail.com*

ЩОДО МОЖЛИВОСТІ ВИТРЕБУВАННЯ ВИСНОВКІВ ЕКСПЕРТІВ УЧАСНИКАМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Чинним Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України) проголошена змагальність сторін у збиранні доказів. Так, згідно із ч. 2 та ч. 3 ст. 93 КПК України серед способів збирати докази, які має право сторона обвинувачення, сторона захисту, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, вказано на можливість «витребування та отримання» висновків експертів як джерел доказів. Виходячи із семантичного аналізу тексту наведеної статті впливає, що сторони обвинувачення, захисту, потерпілий або представник юридичної особи вправі витребувати вже існуючі висновки експертів, що оформлені за результатами проведених досліджень. Розглянемо можливі ситуації надання експертних висновків до моменту їх витребування заінтересованими сторонами або особами.

По-перше, припустимо, що сторона кримінального провадження або уповноважена особа витребує існуючий висновок експерта, наданий по іншому кримінальному провадженню або цивільній справі. Зазначимо, що на практиці найчастіше такий запит надсилають до державної спеціалізованої експертної установи щодо направлення копії експертного висновку. Чи може такий процесуальний документ розглядатися як висновок експерта відповідно до ст. 101 КПК України в кримінальному провадженні, у якому бере участь сторона, особа, які витребують висновок? На нашу думку, цей документ не може розглядатися як висновок експерта з кримінального провадження, що здійснюється, оскільки експертиза проводилася на замовлення сторонами чи суду іншого кримінального провадження або суду під час розгляду цивільної справи. Відповідно до п. 18 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову експертизу в кримінальних та цивільних справах» №8 від 30.05.1997 впливає, що будь-які документи, у яких зазначаються обставини, установлені із застосуванням спеціальних знань, не можуть розглядатися як висновок експерта. Тому наданий висновок експерта з іншого кримінального провадження або цивільної справи належить до такого джерела доказів, як «документ» (ст. 99 КПК України), оскільки експертне дослідження раніше проводилося поза межами кримінального провадження, що проводиться.

Друга ситуація: експертиза проведена по кримінальному провадженню на замовлення однією зі сторін, а з висновком експерта бажає ознайомитись інша сторона або уповноважена особа. Законом передбачено, що «висновок передається експертом стороні, за клопотанням якої здійснювалась експертиза» (ч. 9 ст. 101 КПК України). Отже, експерт (керівник спеціалізованої експертної установи) не вправі направити копію висновку стороні кримінального провадження або уповноваженій особі, яка не залучала експерта.

Слід зазначити, що процесуальний закон дає інші законні способи ознайомлення з висновками експертів протилежній стороні та заінтересованим особам. Підозрюваний (п. 14 ч. 3 ст. 42 КПК України), потерпілий (п. 11 ч. 1 ст. 56 КПК України), представник юридичної особи (п. 2 ч. 4 ст. 64¹ КПК України) мають право ознайомлюватися з матеріалами досудового розслідування в порядку, передбаченому ст. 221 КПК України. Відповідне клопотання до слідчого, прокурора, який здійснює досудове розслідування, може бути направлено на будь-якому етапі досудового розслідування до його завершення. Зазначені права можуть бути реалізовані стосовно висновку експерта.

Сторона обвинувачення обмежена в ознайомленні з процедурою призначення, провадження експертизи, яка здійснюється залученням стороною захисту експертом, і з результатами експертного дослідження. Лише після закінчення досудового розслідування сторона захисту за запитом прокурора зобов'язана надати речові докази або їх частини, документи або їх копії, якщо сторона захисту має намір використати відомості, що містяться в них, як докази в суді (ч. 6 ст. 290 КПК України). Очевидно, що перелік цих матеріалів включає й отримані адвокатом під час збирання доказів висновки експертів.

Третя ситуація: висновок експерта є результатом залучення експерта відповідною стороною кримінального провадження згідно зі статтями 242–244 КПК України. За результатами проведення експертизи сторона-ініціатор обов'язково отримує висновок експерта без будь-яких додаткових клопотань. Ця процедура є процесуальною дією «проведення експертизи», передбаченою процесуальним законом, а не «витребуванням висновку експерта».

Розглянуті ситуації доводять, що не можна навести випадки, коли сторони кримінального провадження, потерпілий або представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, можуть витребувати висновки експертів як джерела доказів. Для законного отримання такого джерела доказів

існують інші способи: для сторони обвинувачення проведення експертизи поглинається поняттям слідчих (розшукових) дій, для сторони захисту – це результат залучення експерта, а потерпілий і представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, на відміну від сторони захисту, взагалі позбавлені права самостійно залучати експерта (ст. 243 КПК України).

Отже, відповідно до норм, які регулюють проведення експертизи в кримінальному провадженні, впливає, що наведений у ст. 93 КПК України спосіб витребування та отримання висновків експертів не може бути реалізований будь-яким чином. Проведений аналіз дозволяє зробити пропозицію щодо внесення змін до ст. 93 КПК України, а саме: із частини другої вилучити слова «висновків експертів», у частині третій – вилучити «потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження» та замінити «висновків експертів» на «залучення експерта».

Проанализированы положения уголовного процессуального закона о праве участников уголовного производства истребовать заключение эксперта. Доказаны невозможность такого истребования и существование иных процедур. Показано, что следователь, прокурор могут ознакомить сторону защиты, потерпевшего, представителя юридического лица с заключением эксперта до окончания расследования. Сторона обвинения может получить заключение эксперта со стороны защиты после окончания расследования.

The author analyzes the provision of the criminal procedural law on the right of participants in criminal proceedings to require expert conclusion. The impossibility of such a demand and the existence of other procedures are proved. It is shown that the investigator, the prosecutor can acquaint the defense, the victim, the representative of the legal entity with the expert's conclusion before the end of the investigation. The prosecution may receive a defense expert's conclusion after the investigation is completed.

УДК 343.98

О. В. Одерій, професор кафедри кримінально-правових дисциплін та судових експертиз Донецького юридичного інституту МВС України, доктор юридичних наук, доцент,
e-mail: odalvl@ukr.net

СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ

Розслідування відбувається в умовах, що постійно змінюються. Перед тим, як прийняти рішення щодо напрямку подальших дій, необхідних засобів, найбільш доцільних методів розслідування та ін., необхідно максимально повно оцінити своєрідність становища, яке склалося на момент прийняття рішення. Установлюючи з різних джерел ознаки злочину, слідчий повинен на початковому етапі діяти відповідно до алгоритмів, рекомендованих криміналістикою для слідчих ситуацій цього періоду розслідування, які спрямовані на активність, наступальність і результативність у встановленні істини. Тому перед криміналістичною наукою стоїть прикладне завдання, яке полягає у наданні рекомендацій слідчому щодо його дій відповідно до нових вимог Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) у ситуаціях отримання заяви (повідомлення) про кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним із будь-якого джерела обставин, які можуть свідчити про вчинення такого правопорушення¹. Це потребує проведення досліджень усталеної практики організації тактики розслідування кримінальних правопорушень на початковому етапі. У результаті цього з урахуванням нових вимог КПК України необхідно розробити для цього етапу як загальний, так і найбільш раціональний алгоритм діяльності слідчого, спрямований на забезпечення ефективного розслідування за окремими видами кримінальних правопорушень, у тому числі й проти довкілля.

Отже, використання категорії «слідча ситуація» дає можливість виокремити та звести в одне ціле обставини, оцінювання яких є необхідним для прийняття слідчих рішень за кримінальним провадженням. У цьому й полягає головна функція слідчої ситуації.

Якщо ж говорити про типові слідчі ситуації злочинів проти довкілля узагальненого рівня, то вони використовуються як логічний інструмент переходу від незнання до знання та слугують сходинкою руху до розкриття сутності екологічної події². До таких ми віднесли:

- 1) відоме місце події злочину проти довкілля й встановлено особу, яка його вчинила;
- 2) відоме місце події злочину проти довкілля, але особу, яка його вчинила, не встановлено.

¹ Берназ В. Д. Криміналістическая тактика и стратегия требуют усовершенствования в соответствии с новым УПК Украины. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики: матеріали V міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. XX-річчю Нац. акад. прав. наук України* (м. Одеса, 1 листоп. 2013 р.). Одеса: Фенікс, 2013. С. 200.

² Экологические преступления: квалификация и методика расследования / Гавриш С. Б. и др.; под ред. В. Е. Коноваловой, Г. А. Матусовского. Харьков, 1994. С. 95.

Перша типова слідча ситуація є найбільш поширеною в слідчій практиці. У більшості випадків кримінальні провадження про вчинення злочинів проти довкілля відкривають на підставі матеріалів, що надходять від спеціально уповноважених органів державного управління в галузі охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів. Основним напрямом розслідування для аналізованої ситуації є належна фіксація встановлених фактичних даних, висування й перевірка версій про подію злочину та всі обставини його вчинення¹. Відповідний алгоритм початкового етапу розслідування може складатися із таких дій: огляд місця події; слідчий огляд окремих об'єктів (залежно від виду злочину проти довкілля), допит підозрюваного (обвинуваченого), допит свідків, призначення експертиз, проведення негласних слідчих (розшукових) дій із метою встановлення співучасників тощо.

У другій ситуації основним напрямом доказування є встановлення осіб, які вчинили злочин. Для означеної ситуації як відповідний алгоритм початкового етапу розслідування можна рекомендувати: огляд місця події; слідчий огляд окремих об'єктів, допит свідків, проведення негласних слідчих (розшукових) дій із метою встановлення особи злочинця, призначення експертиз тощо.

Разом із тим не можна забувати, що досудове розслідування злочинів проти довкілля відбувається в умовах постійно змінюваної обстановки. Ураховуючи це та перш ніж ухвалити рішення щодо напрямку подальшої роботи та заходів з її реалізації (наприклад, вибір найбільш доцільного методу розслідування), слідчому потрібно максимально повно оцінити своєрідність ситуації, яка склалася на конкретний момент. Ухваленню виваженого рішення багато в чому сприяє знання наведених слідчих ситуацій, а рекомендований алгоритм дій допоможе слідчому правильно організувати та спланувати хід розслідування, визначити необхідні сили й засоби для ефективного проведення слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій.

Изложены типовые следственные ситуации обобщенного уровня в отношении преступлений против охраны окружающей природной среды. Акцентировано внимание на том, что прежде чем принять решение относительно направления расследования, следователю необходимо максимально полно оценить своеобразность ситуации, сложившейся на конкретный момент.

In theses presents typical investigative situations of the generalized level in respect to the crimes against the protection of natural environment. Attention is accented that before taking decision in relation to the direction of investigation, an investigator must maximally fully estimate originality of the situation formed at the concrete moment.

УДК 343.359.2:343.13/14

*Г. Л. Чигрина, професор кафедри фінансових розслідувань Університету державної фіскальної служби України, кандидат юридичних наук, доцент,
e-mail: 05071961gl@gmail.com*

ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОВЕДЕННЯ КОМПЛЕКСНОЇ КОМП'ЮТЕРНО-ТЕХНІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ТА ТЕХНІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ДОКУМЕНТІВ

Розглядаючи матеріали кримінального провадження (кримінальну справу) як інформаційну систему, яка містить фактичні дані про обставини вчиненого злочину (злочинів), учасників кримінального провадження, обставини досудового розслідування та судового провадження, вважаємо документ її системоутворюючим елементом.

Чільне місце в будь-якому кримінальному провадженні займають документи, які містять фактичні дані про обставини вчиненого злочину (злочинів). Серед зазначених видів документів продовжує зростати питома вага документів, виготовлених за допомогою комп'ютерної техніки, та електронних документів.

Збирання й використання електронних документів і документів, виготовлених за допомогою комп'ютерної техніки, має процесуальні особливості, ігнорування яких тягне за собою неможливість дослідження судом фактичних даних (доказів), які містять надані документи або припинення їх дослідження, якщо таке дослідження було розпочато.

Як показує вивчення слідчої й судової практики розслідування злочинів, учинених у сфері господарської діяльності, сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, а також ряду інших злочинів, пов'язаних із складанням, видачею та використанням документів, документи виготовлені за допомогою комп'ютерної техніки, та електронні документи є не тільки предметом злочинів, а й засобами їх учинення (реалізації злочинного наміру, способом досягнення поставленої злочинної мети тощо), і непоодинокими є випадки, коли необхідно провести ідентифікацію вилучених документів та комп'ютерної техніки, яка використовувалася для їх складання (виготовлення), установити їх автора (виконавця) тощо.

¹ Гавло В. К. Теоретические проблемы и практика применения методики расследования отдельных видов преступлений. Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1985. С. 142.

Для розв'язання ідентифікаційних завдань щодо документів, виготовлених за допомогою комп'ютерної техніки, ця техніка надається експерту в комплекті (системний блок комп'ютера, інсталаційний диск із драйвером принтера або багатофункціонального пристрою, з'єднувальні та мережеві кабелі, принтер). До направлення комп'ютерної техніки на експертизу будь-яка робота на ній забороняється. Вирішення ідентифікаційних питань проводиться в межах комплексної комп'ютерно-технічної експертизи та технічної експертизи документів за наявності електронного оригіналу документа (файла).

Вилучення комп'ютерної техніки та її огляд мають проводитися тільки за участю спеціаліста в галузі комп'ютерно-технічних досліджень. Залежно від слідчої ситуації доцільно запрошувати спеціалістів з експлуатації програмних засобів, фахівців зі створення програм для електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), інженерів із технічної експлуатації та ремонту електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів). Рівень знань і практичних навичок роботи в галузі комп'ютерно-технічних досліджень визначається особою, яка залучає спеціаліста. Як показує практика, доцільно до матеріалів кримінального провадження долучати копії документів, які посвідчують особу спеціаліста (якщо він не є фаховим експертом), підтверджують його спеціальну освіту (фаховий рівень, професію) та виписку (довідку) про роботу цього спеціаліста у сфері обслуговування (використання) електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів) останні 3–5 років. Як понятих також необхідно запрошувати осіб, які розуміються на електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах).

Для дослідження технічного стану комп'ютерної техніки експерту надається сама комп'ютерна техніка, а також технічна документація до неї. Щоб визначити, які саме об'єкти слід надавати експерту в кожному конкретному випадку, доцільно отримувати консультацію експерта (спеціаліста) в галузі комп'ютерної техніки.

Попередньо особою, яка призначає експертизу, також складається перелік питань, на які необхідно отримати відповіді експерта (із урахуванням слідчої ситуації, що виникла в кримінальному провадженні, та наявних об'єктів, які необхідно дослідити). Коригуванню й уточненню підлягають не тільки питання, які ставляться на вирішення експерту, назва та вид експертизи (комплексна, комісійна), але й перелік об'єктів, які направляються на експертизу, та застосована при цьому спеціальна термінологія щодо їх назв і видів. Доцільним є формування двох видів питань. Питань, пов'язаних із виявленням *матеріальних* слідів (відбитки пальців рук, мікрочастинки тощо) та *інформаційних* слідів (сліди, які вказують на створення, зміну, знищення електронної форми документа, іншої інформації щодо документа, направленої на експертизу, та його автора у файловій структурі).

Після консультації з експертом, особою, яка призначає експертизу (слідчим, прокурором), на офіційному бланку складається відповідна постанова про призначення експертизи. Якщо об'єктів, які направляються на експертизу, більше десяти найменувань, до постанови додається опис цих об'єктів. Ураховуючи, що для вирішення ідентифікаційних завдань на експертизу направляються комп'ютерна техніка та документи, виготовлені за допомогою комп'ютерної техніки, доцільно складати два описи: опис комп'ютерної техніки та окремо – опис документів, які направляються експерту. В описі фіксуються назви, серії й номери пристроїв, які направляються на експертизу, наявні на них сліди впливу, дефекти, інші індивідуальні ознаки. При цьому мають бути зазначені: конфігурація комп'ютера з чітким описом всіх комплектуючих і пристроїв; назви моделей і серійні номери кожного з пристроїв, якщо вони нанесені на ці пристрої, де відмітками чітко зазначено, що це серійний номер, та інша інформація із заводських наклейок; інвентарні номери, які присвоюються бухгалтерією при постановці обладнання на баланс підприємства. До опису документів заносяться назви документів, дати та реєстраційні номери (за наявності), кількість аркушів (прописом) та інші індивідуальні особливості – кількістю не менше трьох щодо кожного документа. Зазначена інформація переноситься в описи, які додаються до постанови про призначення експертизи з протоколів, складених за результатами тих процесуальних дій, у результаті здійснення яких були вилучені об'єкти, що направляються на експертизу (протокол вилучення, обшуку, огляду місця події, допиту тощо). Із постановою про призначення експертизи обов'язково необхідно ознайомити заінтересованих учасників кримінального провадження, забезпечивши таким чином їх право на відвід експерта, надання додаткових об'єктів для експертного дослідження й доповнення (зміну) питань, що поставлені експерту. Про ознайомлення з постановою про призначення експертизи складається протокол.

Дотримання процесуальних вимог щодо збирання й направлення на експертизу документів, виготовлених за допомогою комп'ютерної техніки, та електронних документів забезпечує обґрунтованість висновків експертів і допустимість їх використання як процесуальних джерел доказів у кримінальному провадженні (кримінальній справі) судом.

Представлены процессуальные особенности собирания и направления на экспертизу документов, изготовленных с помощью компьютерной техники, и электронных документов.

Procedural features of collecting and forwarding documents for the expertise which were prepared with the help of computer technics and electronic documents.

ТАКТИЧНІ РІШЕННЯ В КРИМІНАЛІСТИЦІ: ВИНИКНЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Процес розслідування злочинів нерозривно пов'язаний із поняттям «тактика», яке реалізується шляхом прийняття відповідних рішень особою, що здійснює розслідування. Знаходження тактичних шляхів вирішення окремих питань при встановленні злочинця та доказів учинення ним злочину визначає значущість рішень слідчого в його діяльності. Розрізненість фактів і обставин, які підлягають установленню в розслідуванні, їх індивідуальність надає використанню тактичних засобів криміналістики особливого значення.

У цьому плані розвиток криміналістичної тактики, як об'єктивної складової процесу розслідування злочинів, настійно вимагав теоретичного обґрунтування нової категорії, яка є важливою ланкою в тактичній лінії слідчого. За своїм функціональним призначенням ця категорія регулює, управляє, організовує та сприяє процесу пізнання події злочину слідчим. Перебуваючи десь між обставинами певного виду злочину, що підлягають з'ясуванню, слідчими версіями, тактичними прийомами, тактичними рекомендаціями, слідчими (розшуковими) діями та іншими складовими процесу розслідування, зазначена категорія направляє їх реалізацію відповідно до мети розслідування й судочинства в цілому. Висновок про її існування став наслідком здійснення наукових досліджень у криміналістиці. Ця категорія існувала стільки часу, скільки існувало розслідування злочинів. Вона завжди використовувалася особами, які здійснювали розкриття й розслідування злочинів, проте розвиток криміналістичної тактики до певного часу не дозволяв сформулювати її в теоретичному плані. Перебуваючи в площині прийняття рішень слідчим, зазначена категорія є одним із його видів і пов'язана з тактикою розслідування. Чому ж рішення слідчого тривалий час не мали свого формулювання і, відповідно, не досліджувалися? На наш погляд, справа в тім, що діяльність слідчого вчені завжди пов'язували: з організацією розслідування; із висуненням слідчих версій; із проведенням слідчих (розшукових) дій; із застосуванням тактичних прийомів та ін. І при цьому акцент був зроблений на діях з організації розслідування; на методах висунення слідчих версій; на сутності тактичних прийомів і ситуаціях їх застосування та ін. У більшості випадків досліджувалася тільки одна сторона у зв'язці «слідчий – тактичні засоби в розслідуванні», саме друга. У той самий час слідчий і його рішення щодо реалізації засобів криміналістичної тактики в розслідуванні до певного часу не досліджувалися.

Виникнення необхідності розробок рішень слідчого, що мають тактичну основу і які не пов'язані з процесуальними рішеннями, регламентованими Кримінальним процесуальним кодексом, можна пов'язувати з різними факторами. До таких факторів можна віднести певну динаміку розвитку науково-технічного прогресу, зростання інтелектуального рівня злочинців, настійні вимоги часу й суспільства в підвищенні ефективності розслідування та ін. Цей перелік факторів не може бути вичерпним. У той самий час не можна ігнорувати такий фактор, як розвиток криміналістики й один з її розділів – криміналістичну тактику. Рішення слідчого, які сприяють раціональному використанню тактики в розслідуванні, отримали найменування «тактичні». Указівка в назві категорії, що ці рішення є «тактичними», зумовила їх спрямування на визначення оптимального шляху вирішення тактичних завдань. Поява в теорії криміналістики категорії «тактичне рішення» сприяла новому розумінню ролі слідчого і його мисленню у використанні тактичних засобів у розслідуванні. Тактичне рішення було сприйняте, як поняття та основа вибору того чи іншого напрямку в розслідуванні, тієї чи іншої дії або прийому.

Тактичне рішення як категорія криміналістики стало результатом аналізу всіх інших категорій криміналістичної тактики в результаті інтелектуального пошуку. Вона виникла як теоретична концепція на підставі аналізу розвитку окремих сторін тактики розслідування і, зокрема, тактики проведення не тільки слідчих (розшукових) дій, а й тактики їх використання в певній системі вирішення завдань розслідування злочинів. Слід зазначити, що необхідність формалізації вказаної категорії виникла не відразу. Спочатку ми спостерігаємо розроблення тактичних прийомів, починаючи з їх аналізу при проведенні окремих слідчих дій¹. І в цьому відношенні першою слідчою (розшуковою) дією став допит і його тактика, яка надала найбільш широкий комплекс тактичних прийомів, який міг бути аналогом

¹ Зазначеній проблемі на той час присвячено низку робіт (див.: Васильев А. Н. Следственная тактика. М.: Юрид. лит., 1976. 200 с.; Гусаков А. Н. Понятие тактического приема при расследовании преступлений. Проблемы уголовного процесса и криминалистики: сб. учен. тр. Свердлов. юрид. ин-та. 1973. Вып. 21. С. 162–168; Криминалистика: учебник. Изд. 2-е испр. и доп. М.: Юрид. лит., 1973. 536 с.; Комарков В. С. Тактика допроса: учеб. пособие. Харьков: Изд-во ХЮИ, 1975. 66 с.; Якушин С. Ю. Тактические приемы при расследовании преступлений. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1983. 102 с.; Хайдуков Н. П. Тактико-психологические основы воздействия следователя на участвующих в деле лиц. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1984. 124 с.; Комиссаров В. И. Актуальные проблемы следственной тактики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. М., 1989. 29 с.).

для розроблення тактичних прийомів інших слідчих (розшукових) дій. При цьому слід зауважити, що характер навіть однієї слідчої дії давав можливість для аналогії у формуванні тактики проведення інших слідчих дій. Поступово сформувалася система тактичних прийомів¹, що широко використовується при проведенні слідчих (розшукових) дій, і яка сприяла розвитку криміналістичної тактики в цілому та окремих її категорій, однією з яких є тактичне рішення. Розвиток криміналістичної тактики в напрямі вдосконалення тактичних засобів став інтелектуальною передумовою для виникнення нової категорії. Істотну роль у цьому процесі зіграли досягнення логіки, психології та інших наук, які використовуються в пізнавальній діяльності слідчого в процесі розслідування злочинів.

Наступним кроком у появі й розвитку категорії «тактичне рішення» стала категорія криміналістики «тактична операція»². Необхідність вирішення поставленого завдання шляхом реалізації цілого комплексу криміналістичних і процесуальних засобів, що є сутністю тактичної операції, вимагало використання тактичного рішення, як певного регулятора щодо реалізації зазначеного комплексу для досягнення мети розслідування.

Нерозривний зв'язок категорії «тактичне рішення» з такими категоріями криміналістичної тактики, як тактичний прийом, тактична рекомендація, тактична комбінація (система тактичних прийомів), тактична операція, простежується у можливості практичної реалізації зазначених категорій тільки через категорію «тактичне рішення». Це є вагомим аргументом щодо значення цієї категорії в криміналістиці.

Уперше термін «тактичне рішення» на науковому рівні був запропонований С. І. Цветковим у дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук у 1977 р. при дослідженні перспектив використання даних науки управління в криміналістиці³. Подальше дослідження поняття «тактичне рішення» було здійснено в дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук Ю. І. Новіком, присвяченій розробленню наукових основ прийняття тактичних рішень і захищеній у 1979 р.⁴ У 1992 р. С. І. Цветков захистив докторську дисертацію, яка була присвячена дослідженню прийняття тактичних рішень як криміналістичної теорії⁵.

У той самий час усебічне дослідження поняття «тактичне рішення» в науковій літературі ми пов'язуємо з ім'ям відомого вченого-криміналіста Р. С. Белкіна (1922–2001 рр.). У виданих монографіях і підручниках, присвячених криміналістиці, Р. С. Белкін розкриває окремі проблеми, пов'язані з поняттям тактичного рішення і його структурою, а також деякі спеціальні питання прийняття тактичних рішень⁶. На його думку, необхідність дослідження поняття «тактичне рішення» було зумовлено наявними розробками проблем психології слідчої діяльності та використанням у криміналістиці даних теорії управління⁷. Звернення в криміналістиці до питань, що належать до поняття тактичних рішень, становить новий науковий інтерес для встановлення значення розумової діяльності слідчого в розслідуванні злочинів.

Знання можливостей використання тактичних рішень щодо отримання позитивного результату при їх прийнятті дозволяє ефективно використовувати їх при вирішенні тактичних завдань розслідування. Можна уявити невеликий відрізок процесу розслідування окремого злочину, наприклад, проведення допиту підозрюваної особи в контексті прийняття тактичних рішень. Значення цієї слідчої дії, в умовах неочевидності вчиненого злочину, зростає в рази, оскільки дає можливість отримати доказову інформацію про обставини злочину безпосередньо від підозрюваного. Важливість отримуваної інформації припускає побудову тактичної лінії допиту, що дозволяє ефективно його провести⁸. У такому разі так-

¹ Системи тактичних прийомів, які отримали найбільш повне наукове обґрунтування в роботах В. Ю. Шепітька, по своїй суті, ґрунтуються на категорії «тактичне рішення», що дозволяє оптимально їх використовувати (див.: Шепітько В. Ю. Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике: монография. Харьков: РИП Оригинал, 1995. 200 с.; Його ж. Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Харьков, 1995. 30 с.).

² Дулов А. В. Тактические операции при расследовании преступлений. Минск: Изд-во БГУ, 1979. 128 с.; Шиканов В. И. Основы теории тактических операций. Иркутск: Изд-во ИГУ, 1976. 189 с.; Його ж. Теоретические основы тактических операций в расследовании преступлений. Иркутск: Изд-во ИГУ, 1983. 200 с.; Шевчук В. М. Тактичні операції у криміналістиці: теоретичні засади формування та практика реалізації: монографія. Харків: Вид. агенція «Апостіль», 2013. 440 с.

³ Цветков С. И. Состояние и перспективы использования данных науки управления в криминалистике: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. М., 1977. С. 8–9.

⁴ Новик Ю. В. Научные основы принятия тактических решений при производстве следственных действий: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Минск, 1979. 22 с.

⁵ Цветков С. И. Криминалистическая теория принятия тактических решений: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. М., 1992. 41 с. URL: <https://mydisser.com/ru/catalog/view/6/349/9027.html>.

⁶ Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике. М.: Юрид. лит., 1988. С. 104–136; Його ж. Курс криминалистики: в 3 т. Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. М.: Юристъ, 1997. С. 156–201.

⁷ Белкин Р. С. Курс криминалистики: в 3 т. Т. 3. С. 156.

⁸ Соколова Я. А. Проведення допиту підозрюваного під час розслідування злочинів, пов'язаних з невилатою заробітної плати. *Форум права*: електрон. наук. фак. вид. ХНУВС. 2013. № 2. С. 526–527.

тичні рішення, які приймаються слідчим, охоплюють і стадію підготовки, і процес допиту. У ситуації, коли отримана інформація може бути визначальною в системі доказів винності особи у вчиненні злочину, знання тактичних рішень і їх можливостей при використанні є основою для побудови оптимальної тактики допиту та досягнення поставленої мети.

Певна послідовність тактичних рішень, які приймаються слідчим у наведеному прикладі, охоплює всі найважливіші етапи щодо загальної організації цієї слідчої (розшукової) дії й тактики її проведення. Твердження про важливість кожного із таких рішень має певне обґрунтування, в основі якого знаходиться необхідність визначення певної лінії поведінки слідчого, зумовленої ситуацією, у якій приймаються рішення. У той самий час застосування конкретного організаційно-тактичного засобу зазвичай досягається за умови обов'язкового врахування ступеня складності завдань, що підлягають розв'язанню¹. Усі рішення, що приймаються, з одного боку, не повинні суперечити принципам і моральним засадам судочинства, а з другого – вони повинні мати певну узгодженість із тактичними й психологічними рекомендаціями, спрямованими на швидке розкриття злочину². Прийняття оптимальних рішень слідчим спрямоване на встановлення всіх обставин учиненого злочину та злочинця, що сприяє ефективності процесу розслідування. Як відомо, цей процес завершується лише тоді, коли будуть установлені й пізнані факти, що належать до предмета доказування, і коли будуть вирішені всі його завдання³. При цьому розумова діяльність слідчого має творчий і дослідницький характер, що сприяє вибору форм і засобів вирішення виникаючих завдань⁴. Також необхідно відмітити, що розслідування являє собою складний процес пізнання кримінально-релевантної події минулого (а інколи й злочинної діяльності, що продовжується), який передбачає вирішення відповідних стратегічних і тактичних завдань розслідування та певної організації й управління такою діяльністю⁵.

Необхідність подальшого дослідження використання тактичних рішень у розслідуванні злочинів можна пояснити тим, що зміни в суспільстві та економіці держави певним чином вплинули на способи вчинення злочинів, способи їх приховування, а також призвели до змін самого злочинця, які характеризуються яскраво вираженими особистісними властивостями⁶. У такій ситуації труднощі у використанні тактичних рішень, на наш погляд, можна звести до такого: 1) у швидко змінюваних умовах зменшується час на прийняття ефективного тактичного рішення в слідчій ситуації, що склалася в певний проміжок часу; 2) в умовах появи нових знань у різних галузях науки з'явилася значна кількість альтернативних варіантів обрання рішень щодо застосування слідчим науково-технічних засобів і спеціальних знань; 3) зросла складність рішень, які приймаються; 4) збільшилася взаємозалежність різних рішень, що впливає на процес їх практичної реалізації. Зазначене дає можливість дійти висновку щодо необхідності подальшого розроблення основних положень тактичних рішень.

Поява категорії «тактичне рішення» дозволила обґрунтувати системність підходів у використанні категорій криміналістики, які відповідають за процес розслідування злочинів. Поєднання зазначених категорій у єдиний комплекс засобів, що використовуються у розслідуванні злочинів, дозволяє ефективно впливати на отримання доказової інформації в певній слідчій ситуації. У зв'язку з цим можна висловити припущення про те, що на сьогоднішній день розвитку криміналістичної тактики категорія «тактичне рішення» є пріоритетним напрямом дослідження в криміналістиці. Це твердження може бути доказом і новизни, і цінності цієї категорії, яка, незважаючи на свою складність у використанні, сприяє виконанню складних тактичних завдань розслідування.

Рассмотрены факторы, обусловившие возникновение в криминалистике категории «тактическое решение». Отмечено, что появление этой категории стало следствием ряда разработок по криминалистической тактике. Акцентировано внимание на ученых-криминалистах, которые находились у истоков исследования тактических решений. Аргументирована необходимость дальнейшей разработки тактических решений в криминалистике.

The factors stipulated the emergence of the category «tactical solution» in the science of Criminalistics. It is noted that the appearance of this category was the result of a number of developments in the forensic tactics. Attention is focused on the forensic scientists who were at the sources of the study of tactical solutions. The need for further development of tactical solutions in forensic science is reasoned.

¹ Журавель В. А. Критерії визначення ефективності організаційно-тактичних засобів здійснення досудового слідства. *Вибрані твори*. Харків: Вид. агенція «Апостіль», 2016. С. 212.

² Лупинская П. А. Решения в уголовном судопроизводстве: теория, законодательство, практика. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Норма: Инфра – М, 2010. С. 42.

³ Азаров Ю. І., Климчук М. П. Проблемні питання закриття кримінального провадження під час досудового розслідування. *Юридична наука: наук. юрид. журн. / Нац. акад. упр.* 2015. №4. С. 119.

⁴ Коновалова В. Е. Познавательная функция судебной психологии. *Соц. законность*. 1969. №3. С. 24.

⁵ Тіщенко В. В. Криміналістичні технології в теорії і практиці розслідування. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. №44. С. 19.

⁶ Лужецька О. Р. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики вимагання, пов'язаного із застосуванням насильства над потерпілим. *Наук. вісн. Нац. ун-ту ДПС України (економіка, право): зб. наук. пр.* 2013. №4 (63). С. 199.

ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ТЕРОРИСТИЧНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ

Терористична небезпека та виклики сучасної транснаціональної злочинності ставлять перед наукою криміналістикою питання формування відповідної методики розслідування зазначених видів злочинів.

Методика являє собою розумовий образ сукупності методів процесу (технології) розкриття й розслідування злочинів, обумовлених відповідними ситуаціями, водночас методика – це інформаційно-пізнавальна модель, у якій знайшла відображення сукупність методичних рекомендацій (порад) з розв'язання практичних завдань, розкриття, розслідування й попередження злочинних виявів відповідно до певних ситуацій, що виникають¹.

На початковому етапі необхідно відповісти на три основних питання, які є підґрунтям побудови й формування зазначеної методики: 1) визначити поняття «злочини терористичної спрямованості» та коло складів злочину відповідно до Кримінального кодексу України, які є сутністю цього поняття; 2) визначити місце методики розслідування злочинів терористичної спрямованості в структурі класифікації криміналістичних методик; 3) визначити структуру й зміст методики розслідування злочинів терористичної спрямованості.

Розглядаючи тероризм як складне багатогранне соціально-політичне явище, розрізняють три його рівні: 1) тероризм у вузькому розумінні; 2) тероризм у широкому розумінні; 3) тероризм у найширшому розумінні².

Під поняттям «злочини терористичної спрямованості» слід розуміти в широкому значенні цього слова³ загальнонебезпечні діяння, суть яких полягає в залякуванні населення з метою примушення адресатів впливу до ухвалення вигідних для терористів рішень і відповідає таким ознакам, як: 1) публічний характер виконання з претензією на широкий громадський резонанс; 2) навмисне створення обстановки страху, напруженості на соціальному рівні, спрямоване на залякування населення або певної його частини; 3) застосування насильства стосовно одних осіб (безневинних жертв) із метою примушення до певної поведінки інших осіб, від яких залежить прийняття вигідних для терористів рішень⁴.

До складової категорії «злочин терористичної спрямованості» слід віднести такі склади злочину, поряд із терористичним актом (ст. 258 КК України), як втягнення у вчинення терористичного акту (ст. 258¹ КК України), публічні заклики до вчинення терористичного акту (ст. 258² КК України), створення терористичної групи або організації (ст. 258³ КК України), сприяння вчиненню терористичного акту (ст. 258⁴ КК України), фінансування тероризму (ст. 258⁵ КК України), дії, що спрямовані на насильницьку зміну або повалення конституційного ладу або захоплення державної влади (ст. 109 КК України), та ін. В. П. Емельянов визначає такі напрями, які відрізняють злочини терористичної спрямованості від інших суміжних груп злочинів, а саме: по-перше, терористичні злочини взагалі та злочини терористичної спрямованості є складовою частиною більш широкої кримінально-правової категорії, яка має назву «злочини з ознаками (елементами) тероризування»⁵; по-друге, злочини терористичної спрямованості відрізняються від інших злочинів з ознаками тероризування наявністю двох рівнів залякування: 1) населення та/або її частини, тобто необмеженої кількості осіб, які не мають ніякого відношення до існуючого конфлікту; 2) адресатів впливу, тобто осіб, від яких очікується відповідний результат.

При вчиненні злочинів з ознаками тероризування без терористичної спрямованості залякування здійснюється тільки на рівні адресатів впливу. Отже, будь-який терористичний злочин є злочином з ознаками тероризування, але не всі злочини з ознаками тероризування є терористичними злочинами⁶.

Визначаючи місце методики розслідування злочинів терористичної спрямованості в структурі класифікації криміналістичних методик, необхідно відзначити такі положення. По-перше, криміналістична методика розглядається як система інтегрованих наукових положень і сформованих на їх основі

¹ Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції: монографія. Харків: Вид. агенція «Апостіль», 2012. С. 98.

² Зеленецький В. С., Емельянов В. П., Настюк В. Я. Проблеми систематизації та комплексного розвитку антитерористичного законодавства. Харків: Право, 2008. С. 7–13.

³ Емельянов В. П., Иманлы М. Н. оглы, Рыжов И. Н. Уголовно-правовое противодействие терроризму. Харьков: Право, 2014. С. 23.

⁴ Емельянов В. П., Иманлы М. Н. оглы. Понятие терроризма в уголовном законодательстве и уголовно-правовой науке. *Криминалист первопечатный*. 2012. №4. С. 74–83.

⁵ Емельянов В. П. Терроризм и преступления с признаками терроризирования: уголовно-правовое исследование. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002. С. 31–157.

⁶ Емельянов В. П., Иманлы М. Н. оглы. Понятие терроризма в уголовном законодательстве и уголовно-правовой науке. *Криминалист первопечатный*. 2012. №4. С. 74–83.

комплексів методичних рекомендацій та слідчих технологій у вигляді типових інформаційних моделей, спрямованих на оптимальне здійснення розслідування й попередження (запобігання) злочинів¹. Криміналістична методика складається в систему окремих криміналістичних методик – типових моделей певних видів (категорій, груп тощо) злочинів.

Р. С. Белкін зазначає, що система виступає як комплекс порад типізованого характеру, тобто відбиває типове для розслідування злочинів певного виду. Підставами для створення таких комплексів слугують: а) комплексний характер завдань, вирішуваних у процесі розслідування; б) необхідність розроблення комплексу дій, що задіюються для вирішення цих завдань; в) комплексна участь у розкритті, розслідуванні та попередженні злочинів у межах своєї компетенції; г) реально існуючі зв'язки й залежності між рекомендаціями². Сьогодні в криміналістиці існує декілька наукових підходів, теорій щодо класифікації або диференціації таких методик. Більш вдалою, на нашу думку, є наукова позиція В. А. Журавля³, який виходячи з конфігурації системи криміналістичних методик розслідування злочинів, запропонував їх упорядкування по горизонталі та вертикалі на: 1) базова методика як універсальна, уніфікована модель, за якою мають створюватися інші окремі криміналістичні методики розслідування злочинів. Вона є «коренем упорядкування системи криміналістичних методик і розглядається як концептуальна модель із апробованою структурою та рекомендаціями до змістовного наповнення елементів практичних рекомендацій, розташованих на нижніх рівнях»⁴; 2) видові криміналістичні методики розслідування (види злочинів, чітко визначені у відповідних розділах Особливої частини КК України); 3) підвидові криміналістичні методики розслідування (підвиди та різновиди, виділені з-поміж злочинів одного виду за криміналістично значущими ознаками); 4) родові криміналістичні методики розслідування (групи злочинів, об'єднаних за ознаками родового об'єкта в одному розділі Особливої частини КК України); 5) міжвидові криміналістичні методики розслідування (групи злочинів, диференційованих відповідно до групування їх у різних розділах Особливої частини КК України й на підставі криміналістично значущих ознак, притаманних декільком видам); 6) комплексні криміналістичні методики розслідування злочинів, у яких відображені рекомендації з розслідування комплексів взаємопов'язаних злочинних дій, об'єднаних на підставі одночасного врахування кримінально-правових і криміналістичних критеріїв класифікації злочинів.

Відповідно до наведеної класифікації методика розслідування злочинів терористичної спрямованості розглядається як комплексна криміналістична методика. Спільність терористичних злочинних проявів обумовлена тим, що на практиці вони вчиняються в реальних та ідеальних сукупностях. При цьому вони спільно охоплюються єдиним умислом організаторів, підбурювачів, посібників і виконавців; метою й мотивами, загальним механізмом реалізації злочинного задуму тощо. Розслідування подібних комплексів злочинних дій зумовлює специфіку висунення й перевірки слідчих версій, здійснення планування, тактики проведення окремих слідчих дій, особливості проведення тактичних операцій та ін.⁵

Розглядаючи напрям із визначення структури та змісту методики розслідування злочинів терористичної спрямованості, необхідно зазначити про відповідні розбіжності в працях науковців-криміналістів щодо елементного складу структури окремої криміналістичної методики, яка адекватна процесу розслідування злочинів і відповідно до якого її елементи розташовуються в певній послідовності, утворюючи підсистему⁶.

Критично аналізуючи наукові положення інших криміналістів⁷, на нашу думку, до структури методики розслідування злочинів терористичної спрямованості доцільно віднести такі складові: 1) криміналістична характеристика злочинів терористичної спрямованості; 2) обставини, що підлягають з'ясуванню; 3) типові слідчі ситуації, особливості висунення та перевірки версій на початковому етапі розслідування злочинів терористичної спрямованості; 4) проміжні завдання та комплекс слідчих (розшукових) гласних і негласних дій на початковому етапі; 5) проміжні завдання та комплекс слідчих

¹ Щур Б. В. Теоретичні основи формування та застосування криміналістичних методик: монографія. Харків: Харків юрид., 2010. С. 100.

² Белкін Р. С. Курс криміналістики в 3 т. Т. 3: Криміналістические средства, приемы, рекомендации. М.: Юристъ, 1997. С. 302–303.

³ Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції: монографія. Харків: Вид. агенція «Апостіль». 2012. С. 92–93.

⁴ Веліканов В. С. Родові, видові, підвидові, комплексні та модифікуючі методики розслідування злочинів. *Питання боротьби зі злочинністю*: зб. наук. пр. Харків: Право, 2009. Вип. 18. С. 204.

⁵ Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції: монографія. Харків: Вид. агенція «Апостіль», 2012. С. 94.

⁶ Шмонин А. В. Методология криміналістической методики: монографія. М.: Юрлитинформ, 2010. С. 98.

⁷ Яблоков Н. П. Общие положения криміналістической методики расследования преступлений. *Криміналістика*: учеб. пособие. М.: БЕК, 1995. С. 485–486. Ищенко Е. П., Топорков А. А. Криміналістика: учебник. М.: ИНФРА-М, 2006. С. 490; Шурухнов Н. Г. Криміналістика: учебник. 2-е изд., испр. и доп. М.: Эксмо, 2008. 720 с.; Косарев С. Ю. История и теория криміналістических методик расследования преступлений / под ред. В. И. Рохлина. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2006. С. 334–335; Шмонин А. В. Методика расследования преступлений: учеб. пособие. М.: ЗАО Юстицинформ, 2006. С. 128–130.

(розшукових) гласних і негласних дій на наступному етапі розслідування злочинів терористичної спрямованості; 6) заходи з усунення протидії розслідуванню злочинів терористичної спрямованості; 7) профілактична діяльність при розслідуванні злочинів терористичної спрямованості.

Выделены такие направления исследования проблемы формирования методики расследования преступлений террористической направленности, как определение самого понятия «преступления террористической направленности»; определение как места указанной методики в структуре классификации криминалистических методик, так и ее структуры, содержания. На основе изучения и критического анализа работ ученых в области уголовного права криминалистики предложена классификация видов преступлений террористической направленности, определено место методики расследования указанных преступлений в самой структуре классификаций криминалистических методик – как комплексная методика с последующим обоснованием. Предложена структура построения методики расследования с выделением наиболее значимых ее элементов.

Such directions of researching the problem of formation of a technique for investigation of crimes of a terrorist nature are distinguished: the definition of the very concept of «the crime of a terrorist directedness»; the definition of both the place of the mentioned technique in the classification structure of forensic techniques, as well as its structures and content. On the basis of the study and critical analysis of the work of scientists in the field of Criminal Law and Criminalistics, the author suggests the classification of types of crimes of terrorist directedness, defines the place of the technique for investigating these crimes in the very structure of classifications of criminalistic techniques as a complex technique with subsequent reasoning. The structure for constructing technique for investigation with stressing its most significant elements is proposed.

УДК 343.132: 343.98

В. В. Арешонков, докторант Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,
e-mail: arashonkov@i.ua

КРИМІНАЛІСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ ОБІЗНАНИХ ОСІБ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ

Поняття «криміналістичне дослідження» досить широко використовується в криміналістиці, особливо в такому її розділі, як криміналістична техніка, оскільки, крім способу наукового пізнання цієї галузі, часто використовується для позначення окремих напрямів цього розділу.

Різні аспекти зазначеної проблематики як у науковій, так і практичній сфері вивчалися багатьма відомими вченими-криміналістами, проте комплексно поняття «криміналістичне дослідження» майже не вивчалось. У зв'язку з цим до цього часу воно так і залишається чітко не сформульованим у науці, відповідно потребують визначення і його сутність та різновиди. Не має свого закріплення це поняття й у нормативно-правових актах, якими регламентується діяльність правоохоронних органів із розкриття й розслідування злочинів, та інша супутня цьому діяльність. Загальновідомим є лише те, що криміналістичні дослідження дозволяють більш ефективно боротися зі злочинністю, розкривати та розслідувати злочини і, таким чином, сприяти захисту прав та інтересів громадян, у тому числі в інших сферах правовідносин.

Відсутність визначеності щодо поняття криміналістичних досліджень у нормативно-правових актах і науковій літературі призводить до відсутності чіткого його розуміння особами, які здійснюють науковий пошук у сфері криміналістики, особливо тими, котрі тільки розпочинають таку діяльність, а також інколи особами – учасниками кримінального процесу. Така ситуація часто призводить до підміни поняття, різниці в його трактуванні різними вченими та практиками, що, у свою чергу, негативно позначається на розвитку наукових знань, і в кінцевому підсумку – на процесі розкриття й розслідування злочинів. Усе це свідчить про те, що поняття «криміналістичні дослідження» є важливим для теорії та практики, складним і багатоаспектним, та у зв'язку із цим потребує конкретизації й визначення на науковому та нормативному рівнях.

Аналіз дисертаційних досліджень, а також інших наукових джерел із криміналістики та судової експертизи засвідчує, що найбільш часто термін «криміналістичне дослідження» використовується для позначення процесу вивчення експертами певних об'єктів або їх сукупності з метою отримання інформації, яка має значення для розслідування злочинів¹. Такими об'єктами можуть бути, наприклад, сліди рук, вогнепальна зброя, замикаючі засоби, документи зі спеціальними засобами захисту тощо².

¹ Іщенко А. В. Методологічні проблеми криміналістичних наукових досліджень. Київ, 2003. С. 236–237.

² Кобилянський О. Л. Криміналістичне дослідження документів із спеціальними засобами захисту: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2007. 17 с.; Комісаров М. Л. Криміналістичне дослідження замикаючих технічних засобів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2006. 20 с.

Крім того, цей термін використовується для визначення галузей криміналістичної техніки, у межах яких вивчаються закономірності певних явищ і процесів, а також особливості дослідження певної категорії об'єктів. Такими галузями є, наприклад, криміналістичне дослідження письма; криміналістичне дослідження матеріалів, речовин і виробів; техніко-криміналістичне дослідження документів; криміналістичне дослідження слідів запаху людини (криміналістична одорологія) та ін.¹

Проте це не єдині значення цього терміна. Згідно з «Великим тлумачним словником сучасної української мови» термін «досліджувати» означає не тільки ретельне обстеження кого-небудь або чого-небудь для встановлення чогось, а й процес ретельного наукового розгляду з метою пізнання, в'яснення чогось². Тобто цей термін, крім практичної діяльності, може визначати й наукову діяльність із вивчення чогось. Додавання до слова «дослідження» відповідно до того самого словника прикметника «криміналістичний» означає, що таке вивчення чогось або когось стосується власне криміналістики.

Отже, коло об'єктів, які пізнаються шляхом проведення криміналістичних досліджень, досить широке і не обмежується відображеннями злочину, діяльністю правоохоронних органів із його розкриття й розслідування та навіть результатами такої діяльності (наприклад, слідчі та експертні помилки тощо). Вивчатися можуть категорії та інститути, які є базовими не тільки для криміналістики, а й для інших юридичних наук: кримінального права, кримінального процесу, кримінології, оперативно-розшукової діяльності тощо, наприклад, такі категорії, як «злочин» і його різновиди, «злочинна діяльність», «особа злочинця», «місце події» та ін.³

Отже, як спосіб (процес) пізнання криміналістичні дослідження поділяються на наукові дослідження та практичні дослідження, які здійснюються в межах кримінальних проваджень або проваджень у інших сферах судочинства. Сутністю останніх є вивчення за допомогою методів криміналістики здебільше матеріальних об'єктів із метою отримання відомостей, які мають значення для розкриття, розслідування й попередження злочинів, а також здійснення кримінального та інших видів судочинства (цивільного, господарського, адміністративного тощо).

Криміналістичні дослідження в розслідуванні злочинів належать до практичних досліджень, здійснюються в межах кримінальних проваджень і можуть розглядатися в широкому та вузькому значеннях. У широкому – це діяльність із вивчення об'єктів різними учасниками кримінального провадження (наприклад, слідчим, прокурором), уключаючи дослідження обстановки місця події, особи підозрюваного, свідків тощо. У вузькому – діяльність із вивчення об'єктів, яка здійснюється спеціалістами (інспекторами-криміналістами, фахівцями експертної служби) та судовими експертами за дорученням (на замовлення) сторони обвинувачення, сторони захисту, потерпілого або суду.

Ця діяльність включає в себе такі різновиди криміналістичних досліджень, як попередні криміналістичні дослідження на місці події, перевірка об'єктів за криміналістичними обліками та проведення криміналістичних експертиз у державних спеціалізованих експертних установах.

Оскільки перераховані дослідження проводяться такою категорією осіб, як обізнані особи, тобто особами, які володіють спеціальними знаннями в певній галузі, у даному випадку галузі криміналістичної техніки, на нашу думку, вони можуть бути об'єднані в окрему групу досліджень під назвою криміналістичні дослідження із застосуванням спеціальних знань обізнаних осіб.

Попри те, що між ними існують деякі відмінності, які стосуються головним чином кінцевих результатів таких досліджень (попередні дослідження й перевірки за криміналістичними обліками мають інформаційно-розшукове значення, криміналістичні експертизи – доказове) і суб'єктів їх проведення (інспектори-криміналісти, працівники експертної служби, відповідальні за функціонування колекцій, судові експерти), разом із тим такі дослідження мають спільну теоретичну основу. А саме, більшою чи меншою мірою, спільними є: об'єкти дослідження (наприклад, сліди пострілу, сліди взуття, сліди пальців рук, біологічні сліди тощо), завдання дослідження (ідентифікаційні, діагностичні, ситуаційні), методи й принципи дослідження. Саме тому теоретичні засади криміналістичних досліджень із застосуванням спеціальних знань обізнаних осіб є спільними та потребують свого подальшого наукового розроблення. У свою чергу, вдосконалення теоретичних основ цієї категорії криміналістичних досліджень сприятиме більш ефективному розвитку окремих із них, які становлять цю категорію.

Раскрыто понятие криминалистических исследований в расследовании преступлений и обосновывается выделение отдельных разновидностей таких исследований в отдельную группу, а именно криминалистические исследования с применением специальных знаний сведущих лиц. Отмечается, что, несмотря на различия в видах исследований, которые входят в эту группу, такие исследования имеют общую теоретическую основу, а потому требуют дальнейшей совместной научной разработки.

¹ Криміналістика: підручник / В. В. Пяковський, Ю. М. Черноус, А. В. Іщенко та ін. Київ: Центр учб. літ., 2015. С. 4–5; Криміналістика: підручник / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.; за ред. В. Ю. Шепітька. 4-те вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2008. 464 с.

² Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. С. 242.

³ Лаврухин С. В. Проблемы криминалистического исследования преступления. *Вестн. криминалистики*. 2002. Вып. 2 (4). С. 29–37; Борідько О. А., Оржинська Е. І. Злочинна діяльність у криміналістичній науці: визначення та колізії. *Криміналістич. вісн.* 2013. № 1. С. 37–42.

The report reveals the notion of criminalistic researches in the investigation of crimes and justifies distinguishing separate types of such studies into a separate group, namely, forensic studies with the use of special knowledge of knowledgeable persons. It is noted that despite the differences in the types of studies which are included in this group, such studies have a common theoretical basis, and therefore require further joint scientific development.

УДК 343.9685.2

*С. О. Шевцов, заступник директора Харківського
НДЕКЦ МВС України, кандидат педагогічних наук,
e-mail: sh.s.a@ukr.net*

УСТАНОВЛЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ОЗНАК ЗЛОЧИНЦЯ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ОГЛЯДУ МІСЦЯ ПОДІЇ

Виступаючи однією з первинних і невідкладних слідчих дій, огляд місця події (далі – ОМП) основною метою має виявлення слідів злочину та інших речових джерел доказової інформації, з'ясування обстановки події, висунення версій про подію злочину та особу правопорушника, а також інших обставин, що мають значення для справи. Огляд має забезпечувати можливість виявлення й закріплення слідів злочину в межах обстановки будь-якого місця події, мати свого роду пізнавальну універсальність, уключати прийоми й методи, що забезпечують усебічне дослідження будь-яких об'єктів матеріального світу¹.

Злочин як один із видів свідомої, цілеспрямованої діяльності людини призводить до досягнення злочинного результату (убивство, крадіжка, зґвалтування та ін.), у якому знаходять висвітлення багатьох особистісних особливостей (потреби, інтереси, мотиви, емоційно-вольові якості, риси характеру тощо).

Усе це дозволяє простежувати об'єктивно існуючий причинний зв'язок між результатом злочинних дій і особистістю правопорушника. Цей зв'язок може виявлятися у визначених матеріальних змінах обстановки місця події, тому інформація про особистість злочинця, одержувана в результаті ОМП, умовно може бути розділена на відносно *беззаперечну* й таку, що має *ймовірний характер*.

На підставі отриманої *беззаперечної* та *ймовірної* інформації видається за можливе висунення різних криміналістичних версій (слідчої, розшукової, експертної). Саме версії виступають загальними обґрунтованими припущеннями про подію злочину та про особу правопорушника. Криміналістичні версії поєднують у собі весь перебіг подій, їх походження, причинні залежності, механізм та інші дані, припущення про наявність яких і дозволяє встановити об'єктивну істину – розкрити злочин².

До практично *беззаперечної інформації* слід віднести фактичні дані, установлені в ході огляду або виявлені під час експертного дослідження. Наприклад, виявлення того, що злочинець проникнув до місця збереження цінностей через невеликий отвір у стелі або стіні, указує на безперечний зв'язок між способом проникнення й статуєю злочинця, яким міг бути або підліток, або дуже сухорлявий чоловік. У разі виявлення слідів пальців рук можна визначити приблизний зріст, вік і стать особи, яка ці сліди залишила. За слідами ніг (особливо, якщо в наявності множинні сліди) можна визначити стать, приблизні зріст, вагу, а також певні фізичні недоліки або особливості злочинця.

До *ймовірної інформації* слід віднести психологічні джерела про особистість невстановленого злочинця: 1) матеріальні прояви психічної активності злочинця; 2) сліди на місці злочину, на потерпілому, а також сліди – ознаки приховання злочину; 3) документи (письмові й усні висловлювання, заяви підозрюваних, потерпілого, свідків); 4) знаряддя й засоби (якісна розмаїтість, професійне використання, динаміка використання, способи використання); 5) оперативна інформація про кримінальних осіб, які потрапили в зону уваги; 6) показання потерпілих, підозрюваного, свідків; 7) особливості міжособистісних відносин підозрюваного та потерпілого; 8) обліки (криміналістичні, оперативні, інформація з кримінальних справ про аналогічні злочини)³.

Наприклад, з'ясування в ході огляду місця події (убивства) тих фактів, що злочинець проник у квартиру вночі; що двері йому відкрив сам потерпілий (відсутні сліди зламу); що напад був несподіваним (відсутні сліди боротьби), дозволяє лише припускати, що це могла бути людина, добре знайома потерпілому, оскільки припустимі й інші причинні зв'язки між способом проникнення, обстановкою події та особистістю злочинця.

Часто *ймовірна інформація* виявляється в ході ОМП, коли місце події або стан жертви дозволяють стверджувати про наявність у невстановленого злочинця будь-яких відхилень у поведінці, психіці,

¹ Судовий експерт: психологічні аспекти практичної діяльності: метод. посіб. / авт.-упоряд: С. О. Шевцов, С. М. Лозова. Київ, 2011. С. 213.

² Коновалова В. Е. Версия: концепция и функция в судопроизводстве: монография. Харьков: Изд. ФЛ-П Вапнярчук Н. Н., 2007. С. 14.

³ Судовий експерт: психологічні аспекти практичної діяльності. С. 232.

емоційному стані. Вивчення обстановки дозволяє припускати наявність конкретних психологічних якостей злочинця: злостивість, жорстокість, жадібність, боягузтво, рішучість та ін. Наприклад, такі вольові якості, як сміливість, зухвалість, рішучість, можуть визначати способи вчинення правопорушень, засновані на несподіванці, раптовості, застосуванні фізичного насильства. Обережні, нерішучі, боягузливі особи швидше віддадуть перевагу способам, не пов'язаним із насильством і подоланням опору потерпілого¹.

В окремих випадках ОМП може відображати емоційні особливості та стан злочинця на момент учинення діяння. Наприклад, якщо злочинець при крадіжці взяв лише деякі цінності (що потрапили в поле його зору), не пройшов у дальню кімнату квартири, де знаходилися більш коштовні речі, тобто діяв без наміру, непродумано, поспішно, то можна охарактеризувати емоційний стан правопорушника так – розгубленість, невпевненість, острах. Якщо ж злочинець точно обрав момент здійснення злочину, діяв продумано й послідовно, відібрав найбільш коштовні речі, ужив заходів щодо знищення своїх слідів, від початку до кінця діяв раціонально й завбачливо (не порушив обстановки квартири, вимкнув світло, замкнув за собою двері при відході тощо), то можна з упевненістю говорити про такі його якості, як ощадливість, обачність, досвідченість².

Аналіз об'єкта зазіхання, способів і знарядь учинення злочину, способів приховування слідів, створення інсценувань дозволяє зробити припущення щодо професії, професійних навичок, знань та умінь злочинця. Наприклад, локалізація ушкоджень на тілі жертви допомагає визначити те, чи була жертва захоплена убивцею несподівано або убивству передувала боротьба. У такому випадку інтерес становлять питання про кількість ушкоджень, яких завдано після смерті, чи поранення були нанесені крізь одяг або на ділянці неприкритої шкіри тіла.

Загальна картина ушкоджень дозволяє судити про психологічний стан убивці в момент злочину та про те, чи існували між ним і жертвою які-небудь стосунки. Особливий інтерес становить поведінка злочинця в так званій ситуації після вбивства (чи сховав тіло жертви, чи знищив інші речові докази або в паніці залишив місце злочину, залишивши різні сліди, та ін.).

Крім того, треба враховувати можливий зв'язок між часом учинення злочину та робочим режимом даного населеного пункту: закінчення занять у школі, роботи підприємства; збільшення кількості людей у місці здійснення злочину або, навпаки, зменшення їх кількості. Час здійснення нападів не є чимось випадковим, він несе досить багато інформації про злочинця, особливо якщо вдається виявити закономірності в його обранні. Наприклад, на вибір часу доби для здійснення вбивства впливає ймовірність появи жертви в місці, що підходить для нападу. На періодичність здійснення злочинів впливають характер і рівень нереалізованих потреб злочинця, що, у свою чергу, залежить від погодних умов, часу року, фази місяця, режиму роботи, навчання тощо. Важливий не сам час, а те, чим обумовлений вибір цього часу для нападів³.

Основою для висунування версії про те, що два чи більше злочинів на тій або іншій території здійснені тією самою особою, можуть дати дані про наявність подібності будь-яких елементів криміналістичних характеристик порівнюваних злочинів. Відповідна версія може бути заснована на виявленні подібності таких обставин: обстановки в місцях здійснення злочинів, тимчасових параметрів учиненого, типу жертв посягання; способів вступу в контакт із потенційними жертвами й іншими діями злочинця в період, що безпосередньо передує виконанню злочинного акту; способів і знарядь позбавлення жертв життя; використанні злочинцем транспортних засобів; дій злочинця, що супроводжували вбивство, а також подальші дії, у тому числі приховання трупів жертв та інших дій (наприклад, переміщення трупа, розчленування і приховання окремих фрагментів людських тіл)⁴.

Слід зазначити, що в усіх випадках не тільки злочинець залишає сліди на місці події, а й сам злочин залишає сліди, зміни у свідомості злочинця, його поведінці, у психічному стані, а також призводить до більш стійких змін у його особистості. Однією зі специфічних особливостей психіки особи після вчинення злочину є те, що психічна напруга не спадає, а, як правило, навпаки посилюється. Насамперед це пов'язано зі сприйняттям і емоційним впливом самого результату злочинних дій.

Своєрідність індивідуальної злочинної поведінки полягає в тому, що поряд із чинниками зовнішнього середовища (причини й умови) її зумовлюють і внутрішні чинники (мотив, мета і форма провини). Усебічний аналіз слідів і обставин злочину здатний ініціювати продуктивні версії, дозволяє звужувати коло розшуку, а також виявляти винного серед осіб, що потрапили в поле зору слідства.

Розглянуті можливі ситуації та приклади демонструють, що встановлення суб'єктивного змісту дій злочинця, а також прояснення спонукань до них, дозволяють аргументовано висувати криміналістичні версії про ознаки особи, що вчинила злочин.

¹ Експертна версія / авт.-уклад.: С. І. Перлін, С. О. Шевцов, А. І. Тимошенко, Т. П. Матюшкова. Харків, 2014. 31 с.

² Психолого-криміналістичний портрет невстановленого злочинця / авт.-уклад.: С. О. Шевцов, А. І. Тимошенко, С. М. Лозова. Харків, 2011. 46 с.

³ Експертна версія. С. 7.

⁴ Психолого-криміналістичний портрет невстановленого злочинця. С. 30.

Рассмотрены вопросы возможного получения в ходе осмотра места происшествия информации о личности неустановленного преступника. Раскрыта суть преступления (убийство, кража, изнасилование) как одного из видов осознанной и целенаправленной деятельности человека, которая приводит к достижению преступного результата, а также вероятность отображения в этом событии потребностей, интересов, мотивов, эмоционально-волевых качеств и черт характера преступника. Обращено внимание на необходимость сбора в ходе осмотра всесторонней информации (как безоговорочного, так и вероятностного характера), которая может быть полезной при выдвижении криминалистических версий. Приведены примеры возможного получения такой информации в ходе осмотра места происшествия.

The issues of possible getting information about the personality of an unknown criminal during inspection of the place of occurrence are considered. The essence of the crime (murder, theft, rape) is revealed as one of the types of conscious and purposeful activity of a person that leads to the achievement of a criminal result, as well as the probability of representation in this event of the needs, interests, motives, emotional-volition features and character traits of a criminal. Attention is drawn to the need for gathering comprehensive information (both unconditional and probabilistic nature) during inspection, which may be useful in putting forward the criminalistic versions. Examples of possible getting such information during inspection of the place of occurrence are given.

УДК 343.98

*Є. Є. Демидова, асистент кафедри криміналістики
Національного юридичного університету імені Яро-
слава Мудрого, кандидат юридичних наук,
e-mail: d.e.e@ukr.net*

ЗАЛУЧЕННЯ СУДОВОГО ЕКСПЕРТА ДО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ СТОРОНОЮ ЗАХИСТУ: ПРОБЛЕМИ ТА НАПРЯМИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Залучення судового експерта до кримінального провадження є процесуальною формою використання спеціальних знань у судочинстві. Реформування кримінального процесуального законодавства привело до розширення прав сторони захисту щодо можливостей отримання висновку судової експертизи. З одного боку, такі нововведення є позитивним кроком законодавця щодо розширення форм застосування спеціальних знань обізнаних осіб у кримінальному судочинстві та закріплення принципу змагальності сторін і свободи в поданні ними до суду своїх доказів, а з другого – викликають зауваження у зв'язку з незавершеністю їх правової регламентації.

Відповідно до ст. 242 КПК України експертиза проводиться експертом за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Так, сторона захисту може залучити судового експерта до кримінального провадження шляхом: а) направлення обґрунтованого клопотання щодо проведення експертизи слідчому чи прокурору (п. 1 ст. 243 КПК України), б) самостійного залучення експертів на договірних умовах для проведення експертизи, у тому числі й обов'язкової (ч. 2 ст. 243 КПК України), а також в) звернення з клопотанням щодо проведення експертизи до слідчого судді, у разі відмови слідчого чи прокурора в задоволенні відповідного клопотання (п. 3 ст. 243 КПК України). Однак, якщо призначення судової експертизи стороною обвинувачення має значну правозастосовчу практику, залучення судового експерта стороною захисту є відносно новим інститутом, що має деякі процесуальні прогалини. У першу чергу це стосується нерегламентованості порядку та форми реалізації стороною захисту права на самостійне залучення експерта в кримінальному процесуальному законодавстві. Крім того, невирішеним є питання щодо допустимості зразків для судової експертизи, які зібрані стороною захисту та порядку їх отримання, а також чимало інших питань.

Фактичною підставою для залучення судового експерта є потреба в наукових, технічних або інших спеціальних знаннях, які необхідні для вирішення певних питань у кримінальному провадженні. Отже, сторона захисту самостійно визначає випадки необхідності залучення судового експерта. У той самий час процесуальною підставою проведення судової експертизи є певний документ, який повинен містити дані щодо особи, яка залучається як судовий експерт, питання, які йому ставляться, перелік об'єктів, що надаються для дослідження, тощо. Однак у КПК України відсутні дані щодо форми та змісту такого документа. Лише в п. 1.8 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства України від 26.12.2012 № 1950/5, зазначено, що підставою для проведення експертиз відповідно до чинного законодавства є письмове звернення потерпілого чи сторони захисту кримінального провадження, у якому обов'язково зазначаються реквізити, перелік питань, поставлених експерту, а також об'єкти, що підлягають дослідженню. Крім того, законодавець не визначає назви такого документа, причому в разі залучення судового експерта як стороною обвинувачення, так і стороною захисту. Унаслідок цього на практиці слідчі та прокурори, як і раніше, продовжують виносити постанови про призначення експертизи (іноді – постанову про залучення експерта), а захисники, у більшості випадків, – клопотання про залучення експерта, не використовуючи можливість його самостійного залучення.

Важливе значення під час залучення судового експерта як стороною захисту, так і обвинувачення, а також судом має й отримання зразків для судової експертизи. Отримання зразків – це процесуальна дія, яка регламентована ст. 245 КПК України, відповідно до якої отримання зразків для проведення експертизи проводиться під час досудового розслідування стороною кримінального провадження, яка звернулася за проведенням експертизи, або за клопотанням якої експертиза призначена слідчим суддею. У разі, якщо проведення експертизи доручено судом, відібрання зразків для її проведення здійснюється судом або за його дорученням залученим спеціалістом. Порядок відібрання таких зразків залежить від їх виду. Так, для речей і документів він установлений згідно з положеннями про тимчасовий доступ до речей і документів (статті 160–166 КПК України), а для відібрання біологічних зразків у особи – відповідно до порядку проведення освідування особи (ст. 241 КПК України). Отже, із метою отримання певного зразка для проведення судової експертизи стороною захисту має звернутися до слідчого судді із клопотанням про тимчасовий доступ до речей і документів та отримати відповідну ухвалу. Крім того, з метою виконання цієї ухвали сторона захисту (особа, якій надано право тимчасового доступу до речей і документів) зобов'язана залишити володільцю (особі, яка має надати тимчасовий доступ до речей та документів) опис тих об'єктів, які в нього були вилучені. Однак у законі не вказується, яким актом це має бути оформлено. Якщо слідчий уповноважений скласти відповідний протокол (хоча щодо цього також немає вказівки в законі), сторона захисту взагалі не має можливостей щодо процесуального оформлення своїх дій. Ми підтримуємо позицію науковців, які вважають за необхідне слідчому, прокурору виносити відповідну постанову про відібрання будь-яких зразків і складання протоколу (а не лише біологічних, як це передбачено в ч. 3 ст. 245 КПК України). Отже, хоча на перший погляд права сторін зрівняно в зазначеному аспекті, однак фактично під час реалізації таких можливостей стороною захисту стикається з процесуальними та організаційними проблемами.

Висновок судової експертизи є результатом використання спеціальних знань. У зв'язку з цим у сторони кримінального провадження, яка не володіє такими спеціальними знаннями та залучила судового експерта, може виникнути необхідність в отриманні роз'яснень або доповнень висновку, якого дійшов судовий експерт, у роз'ясненні значення спеціальних термінів і формулювань, змісту методик дослідження, пояснень розбіжностей між заключною та дослідницькою частинами висновку тощо. Відповідно до КПК України з метою отримання роз'яснень або доповнень висновку судової експертизи слідчий і прокурор уповноважені викликати судового експерта на допит. Отже, отримання роз'яснень висновку судової експертизи під час досудового розслідування є допустимим лише стороною обвинувачення. Що стосується сторони захисту, то процесуальної можливості отримання нею роз'яснень або доповнень висновку судової експертизи не передбачено. Утім, це не виключає призначення додаткової судової експертизи або використання непроцесуальних форм залучення обізнаних осіб, у тому числі отримання їх консультацій, а також права звернутися до суду з клопотанням про виклик судового експерта для допиту під час судового розгляду для роз'яснення чи доповнення його висновку. Однак, із метою раціонального використання процесуальних ресурсів і забезпечення реальної змагальності сторін у поданні доказів необхідним є передбачення в КПК України відповідного права й стороні захисту та регламентації порядку отримання таких роз'яснень.

Самостійне залучення судового експерта стороною захисту на сьогодні не набуло широкого поширення. Крім існування процесуальних проблем реалізації цього права, мають місце також психологічні перешкоди. Так, на думку багатьох адвокатів, висновок судової експертизи, отриманий стороною захисту, може сприйматися судом упереджено, тобто як джерело доказів, що може містити недостовірну інформацію, оскільки подається стороною, заінтересованою у результатах відповідного провадження. Це призвело до того, що захисники, у більшості випадків, як і раніше, залучають судового експерта шляхом подання відповідного клопотання, вважаючи, що такий висновок має більш вагоме значення, ніж у разі самостійного залучення судового експерта. У той самий час досвід зарубіжних країн щодо використання спеціальних знань судових експертів стороною захисту свідчить про ефективність реалізації принципу змагальності в призначенні експертизи та важливість його забезпечення.

Отже, аналіз норм чинного кримінального процесуального законодавства, а також практики залучення судового експерта стороною захисту дозволяє дійти висновку, що на сьогодні змагальна процедура доказування в кримінальному провадженні в аспекті розглянутих нами проблем має певні недоліки, оскільки механізм реалізації права сторони захисту на самостійне залучення судового експерта та отримання відповідного висновку не має чіткої процесуальної бази. Тому вимогою сучасності є вдосконалення національного законодавства шляхом чіткого унормування, як запоруки оптимізації судово-експертної діяльності з метою належного й ефективного забезпечення правосуддя незалежною, кваліфікованою та об'єктивною експертизою й удосконалення функціонування цього інституту в змагальному кримінальному провадженні України.

Рассмотрены проблемы, связанные с реализацией права стороны защиты на привлечение судебного эксперта в уголовном производстве. Обоснована необходимость совершенствования национального законодательства путем устранения пробелов и коллизий в правовом регулировании этого вопроса.

The problems related to the realization of the right of defense to involve of a forensic expert in the criminal proceedings are considered. The necessity of improvement of national legislation by eliminating omissions and collisions in the legal regulation of this issue is substantiated.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЩОДО МОЖЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ ЕКСПЕРТИЗИ В ПІДГОТОВЧОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) 2012 р. першою судовою стадією кримінального процесу визначає в главі 27 стадію підготовчого провадження. У ст. 314 КПК України регламентуються його порядок і види рішень, які приймаються судом на цій стадії. Так, у ч. 3 цієї статті передбачено, що в підготовчому судовому засіданні суд має право прийняти такі рішення:

1) затвердити угоду або відмовити в затвердженні угоди та повернути кримінальне провадження прокурору для продовження досудового розслідування в порядку, передбаченому статтями 468–475 цього Кодексу;

2) закрити провадження у випадку встановлення підстав, передбачених пп. 4–8 ч. 1 або ч. 2 ст. 284 цього Кодексу;

3) повернути обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру прокурору, якщо вони не відповідають вимогам цього Кодексу;

4) направити обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру до відповідного суду для визначення підсудності у випадку встановлення неподсудності кримінального провадження;

5) призначити судовий розгляд на підставі обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру;

6) доручити представнику персоналу органу пробації скласти досудову доповідь.

Якщо суд приймає рішення про призначення обвинувального акту чи клопотання про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру до судового розгляду, то мають бути вирішені питання, передбачені ст. 315 КПК України.

До них, зокрема, віднесені п. 4 ч. 2 ст. 315 КПК України – розгляд клопотань учасників судового провадження про: здійснення судового виклику певних осіб до суду для допиту; витребування певних речей чи документів. Крім цього, суд під час підготовчого судового засідання за клопотанням сторін має право обрати, змінити чи скасувати запобіжний захід, обраний обвинуваченому, та інші заходи забезпечення кримінального провадження, перелік яких визначений у ч. 2 ст. 131 КПК України.

У практичній суддівській діяльності виникає безліч випадків, коли саме в стадії підготовчого судового розгляду його учасники заявляють клопотання про призначення експертиз (додаткових, комісійних чи комплексних), висновки яких необхідні суду для прийняття обґрунтованого рішення про можливість і необхідність судового розгляду.

Так, у кримінальному провадженні відносно громадянина К., який обвинувачувався у спричиненні своїй дружині тяжких тілесних ушкоджень, під час підготовчого провадження захисник обвинуваченого заявив клопотання про призначення судово-психіатричної експертизи, оскільки обвинувачений за 2 місяці до судового засідання намагався вчинити суїцид і з приводу цього був госпіталізований на стаціонарне лікування.

За іншим провадженням представник потерпілого Н., якому були спричинені тілесні ушкодження середньої тяжкості, надав суду медичну документацію про продовження потерпілим лікування та ускладнення, що призвели до ампутації ноги. У зв'язку з цим виникла потреба у встановленні іншого – тяжкого ступеня тілесних ушкоджень, що призведе до зміни в обвинувальному акті кваліфікації кримінального провадження. У цих та інших аналогічних випадках було б доречно задовольнити клопотання сторін.

Надання суду права у підготовчому судовому засіданні розглядати такі клопотання про призначення експертиз суттєво вплинуло б на обґрунтованість прийнятих судом рішень у цій стадії кримінального процесу та значно скоротило би строки судового розгляду.

Рассмотрен вопрос о возможности назначения экспертиз судом в стадии подготовительного производства в случаях, когда возникают новые данные для дополнительных или повторных экспертных исследований.

The question about possibility of scheduling expertise by a court in the stage of preliminary proceedings when new data for additional or repeated forensic researches arise are considered.

НЕЗАКОННЫЙ ОБОРОТ НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ И ПСИХОТРОПНЫХ ВЕЩЕСТВ, СВЯЗАННЫЙ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНТЕРНЕТА И ЭЛЕКТРОННОЙ СВЯЗИ

Сегодня важнейшей проблемой в сфере борьбы с незаконным оборотом синтетических наркотиков является рост оборота новых видов психоактивных веществ или дизайнерских наркотиков. В настоящее время в результате экспериментального поиска все чаще создаются психоактивные вещества, отличающиеся по химическому составу от известных наркотиков. В обиходе для обозначения этой группы веществ используются такие сленговые названия, как «дизайнерские наркотики», «легальные наркотики», «спайсы», «соли», «миксы». Новые виды «легальных», или «дизайнерских», наркотиков сравнительно недавно появились на рынке Украины и за короткое время приобрели популярность среди населения, особенно в молодежной среде.

Считаем нужным обратить внимание на необходимость разработки на научной основе оптимальной криминалистической методики раскрытия, расследования и предотвращения преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств, в том числе с использованием Интернета и электронных средств связи.

Расследование преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ, совершенных через Интернет или с помощью электронных средств связи, имеет свои специфические особенности, в силу чего у следователей возникает немало трудностей в связи с юридической оценкой действий виновных лиц, наиболее эффективным использованием тех или иных приемов тактики и методики расследования и рядом других проблем.

Важная роль в выявлении, раскрытии и расследовании преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ, принадлежит разработанности современной частной криминалистической методики расследования наркопреступлений, знанию и творческому применению этой методики практическими работниками правоохранительных органов. Одной из важных составных частей частной методики расследования преступлений является криминалистическая характеристика конкретных преступлений¹. Мы придерживаемся точки зрения Р. С. Белкина², который указывал, что криминалистическая характеристика отдельного вида преступлений должна включать характеристику исходной информации, системы данных о способе совершения и сокрытия преступления и типичных последствиях его применения, личности вероятного преступника и вероятных мотивах и целях преступления, личности вероятной жертвы преступления, о некоторых обстоятельствах совершения преступления (место, время, обстановка). Все эти элементы составляют систему, т. е. связаны друг с другом. Наиболее криминалистически значимыми признаками преступных действий, связанных с незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ, которые служат решению указанных задач, являются:

- предмет преступного посягательства (характеристика наиболее часто потребляемых курительных смесей);
- данные о способах совершения и сокрытия преступлений;
- данные о следах преступлений;
- данные о личности субъекта преступлений;
- обстоятельства, способствующие совершению преступлений³.

Для раскрытия содержания криминалистической характеристики распространения наркотических средств и психотропных веществ необходимо проанализировать каждый из названных элементов. Объем сообщения не позволяет этого сделать, поэтому остановимся на первых двух, как наиболее сложных элементах криминалистической характеристики.

Предмет рассматриваемой категории преступлений составляют собственно наркотические средства и психотропные вещества. Перечень таких средств определен Минздравом Украины в соответствии с Единой конвенцией о наркотических средствах (1961 г.), Конвенцией о психотропных веществах (1971 г.), Конвенцией ООН о борьбе против незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ (1988 г.)⁴.

¹ Виявлення та розслідування злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків: метод. рекомендації. Дніпропетровськ: Юрид. акад. М-ва внутр. справ, 2002. 28 с.

² Белкин Р. С. Курс криминалистики: в 3 т. Т. 3. М., 1999. С. 306–319.

³ Смітійенко М. К., Клименко О. П. Про деякі особливості розслідування злочинів, що скоєні на ґрунті наркоманії. *Забезпечення законності в діяльності органів внутрішніх справ України*: зб. наук. пр. Київ, 1993. С. 49–50.

⁴ Единая конвенция о наркотических средствах 1961 года с поправками, внесенными в нее в соответствии с Протоколом 1972 года о поправках к Единой конвенции о наркотических средствах 1961 года. *Бюл. междунар. договоров*. 2000. № 8; Конвенция о психотропных веществах: заключена в г. Вене 21 февр. 1971 г.

В настоящее время незаконный оборот наркотиков посредством сети Интернет совершается по четко продуманным схемам преступной деятельности. Уровень профессионализма участников растет с каждым днем. Современные технологии позволяют полностью исключить встречу фигурантов сделки, а тем более с организатором, обеспечив тем самым бесконтактный способ распространения наркотиков. В связи с этим усложняется процесс проведения оперативно-розыскных мероприятий и следственных действий, направленных на выявление фактов незаконного оборота наркотиков. Эти лица осуществляют приобретение наркотических средств для их последующего сбыта, распределение денежных средств, поиск лиц, желающих приобрести наркотические средства, посредством различных программ в сети Интернет.

Анализ уголовных дел показал, что лица, участвующие в этой незаконной деятельности, подразделяются на такие основные категории, как организатор, курьер – «закладчик» крупных партий наркотиков, курьер – «закладчик» мелких партий наркотиков.

Согласно схеме осуществляется рассылка сообщений определенному кругу лиц с предложением приобрести наркотические средства, они переводят на лицевые счета денежные средства, с которых денежные средства переводятся на счета банковских карт, а также распределяются финансовые средства, полученные от преступной деятельности, между соучастниками преступления. Получение информации о поступлении денег, закладке наркотических средств по тайникам и так далее также осуществляется через Интернет.

Как правило, при таких схемах удается поймать и привлечь к уголовной ответственности лишь рядовых участников преступных групп – курьеров – «закладчиков», а выявить организаторов на сегодняшний день практически невозможно, что обусловлено использованием участниками современных телекоммуникационных технологий, зашифрованных сетевых ресурсов, псевдонимов и кодовых слов, соблюдением мер конспирации¹.

Изучение особенностей наркопреступлений, совершаемых с использованием компьютерных технологий (сети Интернет), и опыта противодействия различного рода криминальным проявлениям в этой сфере имеет существенное теоретико-методологическое значение для разработки проблем противодействия рассматриваемой категории преступлений.

В современных условиях, характеризующихся распространением наркопреступлений, совершаемых с использованием компьютерных технологий (сети Интернет), необходимо принятие более эффективных мер противодействия рассматриваемым деяниям, разработка которых возможна лишь на основе глубокого и всестороннего криминологического исследования особенностей преступлений в этой сфере. Распространенность и общественная опасность наркопреступлений, совершаемых с использованием сети Интернет, обуславливают необходимость криминализации таких деяний и введение квалифицирующего признака преступлений в сфере незаконного оборота наркотических средств с использованием электронных или информационно-телекоммуникационных сетей (включая сеть Интернет).

С нашей точки зрения, существует необходимость использования в процессе расследования специальных познаний в области новых информационных технологий. Эти познания необходимы как для получения доказательств, так и для процессуального оформления документов, подготовленных средствами компьютерной техники, которые впоследствии могут играть очень важную доказательственную роль. Качественное и полноценное проведение следственных действий с использованием компьютерных знаний будет способствовать установлению специфики незаконного оборота наркотиков посредством сети Интернет, а также своевременному выявлению, раскрытию этих преступлений.

Таким образом, проблема незаконного сбыта наркотических средств с использованием телекоммуникационных сетей и устройств требует деликатного и оперативного решения на законодательном уровне, разработки специальных методик выявления преступных организаций в этой сфере. Кроме того, необходимо развивать международное сотрудничество по борьбе с транснациональными наркоорганизациями.

Розглянуто проблемні питання щодо необхідності розроблення криміналістичної методики розкриття злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, із використанням Інтернету та електронних засобів зв'язку.

The problematic issues concerning the need of development of the criminalistic technique for the disclosure of crimes related to the illicit trafficking of narcotic drugs, psychotropic substances with the use of Internet and electronic means of communication are considered.

Сб. действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностр. государствами. М., 1981. Вып. XXXV. С. 416; О борьбе против незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ: Конвенция ООН от 20 дек. 1988 г. Бюл. законодательства і юрид. практики України. 2004. №1. С. 456.

¹ Способы получения доказательств и информации в связи с обнаружением (возможностью обнаружения) электронных носителей: учеб. пособие / под общ. ред. Б. Я. Гаврилова. М.: Проспект, 2017. 160 с.

ТАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОПИТУ ПІДОЗРЮВАНОГО ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ПОЖЕЖАМИ

Допит підозрюваного є слідчою (розшуковою) дією, яка спрямована на отримання від особи, якій повідомлено про підозру, показань із приводу всіх відомих їй обставин події, що мають значення для правильного вирішення кримінального провадження.

На відміну від потерпілого та свідка, показання підозрюваного (а він посідає, так би мовити, проміжне процесуальне становище між свідком і обвинуваченим) – це не лише джерело доказів, а й засіб його захисту¹. Тактика допиту підозрюваного повинна враховувати специфічність процесуального становища цієї категорії осіб і визначається особою допитуваного, з урахуванням її психологічних рис, ступенем доведення його участі та роллю в учиненому злочині, взаємостосунками з потерпілим, іншими підозрюваними. Перед початком цієї слідчої дії підозрюваному повідомляється, у вчиненні якого злочину він підозрюється та роз'яснюються його права, передбачені ст. 42 КПК України.

Як слушно зазначав відомий учений-криміналіст, доктор юридичних наук, професор Михайло Васильович Салтевський, у криміналістичній тактиці запропоновано багато прийомів допиту для викриття допитуваного в неправді: від установлення психологічного контакту, довіри й співробітництва до використання психологічних «хитрощів» і психологічних «пасток», «проговорок» тощо².

Поведінка підозрюваного і його показання про фактичні обставини виникнення пожежі, пояснення з приводу підозри та зібраних доказів часто спрямовані на самореабілітацію, пом'якшення своєї вини. Це вимагає від слідчого великої майстерності, глибоких знань у галузі юридичної психології й логіки для викриття у вчиненні злочину. Бажано, щоб слідчий зумів створити таку атмосферу допиту, при якій допитуваний буде перейматися повагою до слідчого, розумінням його завдань і обов'язків, що виключає всякі особисті мотиви в його діях, усвідомлювати необхідність сприяння своїми свідченнями встановленню істини³. Із цією метою в процесі підготовки до допиту слідчий повинен ретельно вивчити особу підозрюваного, його культурний і загальноосвітній рівень, інтелектуальні та професійні схильності, психічні й інші особливості, з'ясувати його стосунки з потерпілим, поведінку під час і після пожежі, ознайомитися з відповідною технічною літературою, різного роду інструкціями, правилами, настановами, проконсультуватися зі спеціалістами, вивчити дані, що містяться у висновках експертів.

Допит підозрюваного доцільно починати з пропозиції у вільній формі розповісти все відоме йому про пожежу та дати пояснення з приводу підозр, що виникли проти нього. Потім, з урахуванням наявних у слідчого доказів, підозрюваному ставляться запитання. Як свідчить практика, допит підозрюваного слід проводити в послідовно-наступальному й активному планах, з умілим використанням доказів. Пред'явлення доказів у логічній послідовності впливає на результати допиту. Підозрюваний починає усвідомлювати неминучість викриття, він усе більше плутається у своїх показаннях і зрештою неминуче приходиться до розуміння даремності своїх спроб приховати правду⁴. Така тактика допиту поставить підозрюваного в скрутне становище і може спонукати до зізнання в учиненні злочину.

Досить часто слідчому доводиться допитувати підозрюваного за наявності доказів, які свідчать лише про можливість учинення злочину даною особою. Ця обставина вимагає від слідчого ретельної підготовки до допиту, щоб, з одного боку, приховати від підозрюваного обмеженість вихідних матеріалів, а з другого – максимально використати наявну інформацію щодо причини пожежі та причетних до неї осіб.

У випадках, коли під час допиту в розпорядженні слідчого є лише окремі розрізнені докази, які не можуть мати вирішального впливу на допитуваного й спонукати його до давання правдивих показань, необхідно використовувати прийоми психологічного впливу на допитуваного з урахуванням його психічних особливостей та інших особистих якостей. У спеціальній літературі висловлено різні точки зору щодо допустимості психологічного впливу на допитувану особу. Деякі автори заперечують правомірність такого впливу з боку слідчого на допитуваного⁵. На наш погляд, така позиція є помилковою. Ми поділяємо точку зору В. К. Весельського про те, що психологічний вплив на допитуваного є невід'ємним атрибутом спілкування, і його конкретні прийоми та засоби мають відповідати вимогам закону й мо-

¹ Карнеева Л. М. Тактические основы организации и производства допроса в стадии расследования. Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1976. С. 75.

² Салтевский М. В. Случай или казус?: науч.-практ. пособие по судебной баллистике. Харьков, 2004. С. 35.

³ Белкин Р. С., Лившиц Е. М. Тактика следственных действий. М.: Новый Юрист, 1997. С. 100.

⁴ Карнеева Л. М. Зазнач. твір. С. 43.

⁵ Харазипшвили С. Рецензія. *Сов. юстиція*. 1968. №9. С. 28.

ралі¹. На нашу думку, під час проведення допиту допускається психологічний вплив, однак не будь-який, а такий, що дозволить слідчому викрити винного і, разом із тим не буде пов'язаний із приниженням гідності допитуваного, порушенням його прав. Використовуючи допустимі прийоми психологічного впливу, слідчий має намагатися сформулювати в допитуваного уявлення про більшу, ніж насправді, поінформованість слідства. Таке оцінювання ситуації нерідко приводить до відмови від неправдивих показань².

У ситуації недостатності доказів вини підозрюваного, що є типовою під час розслідування злочинів, пов'язаних із пожежами, доцільно починати допит за другорядними фактами пожежі, яка розслідується. Коли слідчий не надає уваги з'ясуванню важливих обставин пожежі, а цікавиться в підозрюваного будь-якими окремими фактами (наприклад, щодо мотивів поведінки підозрюваного), в особи, яка дійсно винна у виникненні пожежі, створюється перебільшене враження про обсяг наявних у розпорядженні слідчого доказів. Це змушує допитуваного міркувати приблизно так: якщо слідчий з'ясовує другорядні деталі події, значить усе інше йому вже відомо. Крім того, розповідаючи про другорядне, підозрюваний може проговоритися та дати показання про більш істотні обставини пожежі, що розслідується, які на подальшому етапі допиту можуть бути доведені до рівня доказів. Невиправданим є прийом, коли, не маючи достатніх доказів учинення підпалу й не одержавши від підозрюваного визнання своєї вини, слідчий відразу ж переходить до допиту про обставини прихованого злочину, не будучи впевненим в успіху. Подібна непослідовність породжує в підозрюваного впевненість у недостатності доказів, які його викривають, і дає йому надію уникнути викриття³.

Показання підозрюваного необхідно піддати ретельній перевірці шляхом зіставлення з даними, що є в розпорядженні слідчого, а також шляхом проведення додаткових слідчих дій і застосування оперативно-розшукових заходів. Нерідко, в результаті виявлення невідповідності в тих чи інших даних, з'являються нові докази, які можуть бути використані під час повторних допитів чи послужити підставою для проведення інших слідчих дій. Для викриття в попередній змові декількох підозрюваних велике значення має детальний допит кожного із них з приводу однакових моментів виникнення пожежі та проведення очної ставки.

Таким чином, правильний вибір тактичних прийомів допиту з урахуванням психологічних особливостей допитуваної особи допоможе слідчому обрати найбільш ефективний варіант поведінки та отримати найбільш повну й достовірну інформацію стосовно злочинної події, що розслідується.

Рассмотрены особенности допроса подозреваемого при расследовании преступлений, связанных с пожарами. Учитывая процессуальный статус и психологические особенности допрашиваемых лиц, а также условия совершения преступного события, приведены рекомендации относительно тактических особенностей допроса.

The features of interrogation of a suspect in the investigation of the crimes related with the fires are considered. Taking into account the procedural status and psychological features of the interrogated persons, and also the terms of committing a criminal event there are listed the recommendation regarding tactical features of interrogation.

УДК 343.98

В. В. Кожевніков, заступник завідувача відділу
Черкаського НДЕКЦ МВС України,
e-mail: v_v_kog@ukr.net

УСТАНОВЛЕННЯ ФАКТУ ІНСЦЕНУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Ефективність судово-експертного та техніко-криміналістичного забезпечення розкриття й розслідування злочинів цілком залежить від взаємодії слідчих підрозділів і підрозділів Експертної служби МВС України. На практиці все частіше зустрічаються випадки, коли особливо тяжкі злочини, зокрема вбивства, розбійні напади тощо, залишаються нерозкритими, а злочинці – безкарними, що викликає почуття законного обурення з боку широкої громадськості. Одним із шляхів вирішення цієї проблеми є підвищення рівня майстерності як слідчих, так і криміналістів шляхом проведення додаткових занять, у тому числі й із розпізнавання складних способів маскування злочинів, які застосовують правопорушники.

Місце події виступає для слідчого як інформаційний комплекс – матеріалізоване джерело інформації про механізм події злочину, особистість злочинця й потерпілого, динаміку їх взаємодії та мотиви

¹ Весельский В. К. Современные проблемы допроса (процессуальные, организационные и тактические аспекты): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Киев, 1999. С. 8.

² О практике производства допросов и очных ставок на предварительном следствии: информ. письмо Прокуратуры СССР № Зд-75-77. М., 1978. С. 8.

³ Казаков Г. Н. Расследование пожаров в торгово-складских помещениях. М., 1977. С. 46.

поведінки¹. Адже огляд місця події – це насамперед огляд місця вчинення певного злочину, криміналістичну характеристику якого слідчий повинен знати. Криміналіст, у свою чергу, теж має добре розумітися в алгоритмах проведення огляду по конкретних злочинах, іншими словами, «читати сліди».

Залежно від характеру й розташування слідів та інших речових доказів на місці події учасники огляду приходять до висновку про те, що:

- злочин учинено в цьому самому місці, де проводиться огляд (на предметах залишені його явні сліди);
- злочин учинено в цьому самому місці, але обстановка зазнала явних змін;
- злочин учинено в одному місці, а його сліди виявлені в іншому місці;
- сліди злочину інсценовані.

Розглянемо деякі питання в контексті саме інсценованих слідів злочину.

1. *Інсценування як спосіб приховування злочину.* Учинення злочину особливо тяжкого може відбуватися як раптово, так і в результаті заздалегідь обдуманого наміру. В обох випадках, але частіше в останньому, злочинець може здійснювати дії з приховування злочину.

Метою приховування злочинів є:

- приховування безпосередньо події злочину;
- приховування злочинного характеру події;
- приховування участі у вчиненому та умислу злочинця.

Так, злочинець, ретельно сховавши труп особи, пояснює її зникнення від'їздом, намагається приховати сам факт смерті потерпілого. Убивця, який знищує свої сліди, змінює обстановку, намагається приховати свою участь у вбивстві. Особа, яка інсценує вбивство за уявними мотивами, намагається приховати свою зацікавленість, справжні мотиви та мету вчинення злочину. Злочинець, який наніс смертельні ушкодження потерпілому за допомогою тупого предмета, скидає труп із висоти на землю, намагаючись приховати злочин.

Узагалі, приховування злочину можливо проводити шляхом укриття, маскування, знищення, фальсифікації інформації та її носіїв, а також змішаного способу (різних інсценувань)². Отже, інсценування є одним зі способів приховування злочину³.

Зустрічаються випадки, коли встановити обставини загибелі потерпілого (убивство, самогубство або нещасний випадок) є досить складним завданням. Слідчим і криміналістам доводиться стикатися з незрозумілими випадками смерті під час виявлення трупа у водоймах, при падінні з висоти, під час пожежі, від вогнепального поранення. У всіх цих ситуаціях смерть могла статись як внаслідок власної необережності чи самогубства, так і вбивства.

Чимало випадків, коли під час учинення вбивства злочинці, щоб уникнути відповідальності, приховують не смерть потерпілого, а лише конкретну причину смерті (самогубство, нещасний випадок, від хвороби або під час убивства, учиненого іншими особами). Для цього злочинці до прибуття слідчо-оперативної групи на місце події знищують або маскують окремі сліди, змінюють обстановку, видаляючи ті чи інші предмети, переміщують труп, часом на значну відстань чи в іншу кімнату, змінюють його позу, посмертно завдають додаткових тілесних ушкоджень тощо. Таким чином, інсценування визначають як «сукупність дій, спрямованих на приховання винуватості певної особи у вчиненні даного злочину шляхом створення помилкової видимості іншої події»⁴.

Разом із тим інсценуванням злочину є «створення обстановки, що не відповідає практично тому, що сталося на цьому місці події, що може доповнюватися поведінкою та помилковими повідомленнями як виконавця інсценування, так і пов'язаних із ним осіб»⁵.

З іншого боку, інсценування, як правило, включає систему дій злочинця, спрямовану на попередження виникнення слідів, знищення, фальсифікацію, приховування чи маскування слідів, які виникли в результаті вбивства, чи створення нових слідів, що підтверджують версію суб'єктів приховування⁶.

Інсценування класифікуються таким чином:

1. За суб'єктами: а) за допомогою учасників злочину; б) за допомогою інших осіб (на прохання злочинця чи за власною ініціативою або ж спільно зі злочинцем).

2. За місцем: а) на місці вчинення злочину; б) в іншому місці.

3. За часом здійснення: а) до вчинення злочину; б) під час учинення злочину; в) після вчинення злочину.

4. За метою та об'єктом: а) приховування та інсценування злочину; б) приховування та інсценування некримінальної події; в) з іншою метою чи інсценування окремих елементів.

5. За змістом: а) інсценування матеріальних слідів на місці події; б) інсценування матеріальних слідів разом із відпрацюванням і реалізацією варіанта дезінформації внаслідок поведінки й повідомлення видуманих відомостей.

¹ Еникеев М. И. Юридическая психология. М.: НОРМА, 2003. 256 с.

² Белкин Р. С. Курс криминалистики: в 3 т. Т. 3. М., 1997. С. 366.

³ Карагодин В. Н. Преодоление противодействия предварительному расследованию. Свердловск, 1992. С. 176.

⁴ Руководство по расследованию убийств / С. И. Гусев, М. И. Авдеев, С. В. Бородин и др. М., 1977. С. 246.

⁵ Криминалистика / под ред. А. Ф. Вольнского. М.: Закон и право, ЮНИТИ-ДАНА, 1999. С. 246.

⁶ Криминалистика / под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. М., 1994. С. 348.

Усе це створює підґрунтя до виведення поняття негативних обставин – тобто факти й сліди, які не відповідають, суперечать фактам і слідам звичайним і необхідним при певній події (або поясненнями певних осіб про нібито подію).

Провідні криміналісти визначають негативні обставини як «обставини, які суперечать уявній події, наприклад, мали би бути при звичайному стані, але в дійсності відсутні»¹. Основна властивість негативних обставин полягає в тому, що вони заперечують дане пояснення, дану версію, тобто той самий факт виявляється негативною обставиною для однієї версії, разом із тим може підтверджувати іншу².

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що встановити факт інсценування злочину можливо лише шляхом накопичення інформації про подію, аналізу виявленої слідової інформації, зіставлення її з версіями, які висувають потерпілі чи свідки (вони ж насправді є ті, хто вчинили злочин чи є його співучасниками). Виявлення елементів інсценування дасть можливість слідчому в подальшому відшукати інші його складові та довести його в процесуальному порядку, установити істину в кримінальному провадженні, забезпечити припинення злочинцями спроб інсценування інших злочинів і з'ясувати причини й умови, що сприяли інсценуванню.

Рассмотрены вопросы определения цели инсценировки как способа сокрытия преступления, классификации инсценировки по способу, месту, объекту, содержанию, определены выводы, к которым приходят участники осмотра на месте происшествия в зависимости от расположения следов и вещественных доказательств. Раскрыто понятие «негативные обстоятельства».

In the papere there are considered the questions of determining the purpose of the staging as a method of cover-up of a crime, the classification of staging according to the method, place, object, content, are defined the conclusions, to which the participants of the inspection of the place of occurrence may come, depending on the location of traces and the material evidence. The notion of «negative circumstances» is revealed.

УДК 344.3(477)

*С. А. Євдокіменко, кандидат юридичних наук,
e-mail: e1666c@gmail.com*

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ВІДЕОРЕГІСТРАТОРІВ І КАМЕР ВІДЕОСПОСТЕРЕЖЕННЯ

При розкритті злочинів в оперативно-слідчих органів виникає необхідність вирішувати низку питань за допомогою відеореєстраторів і камер відеоспостереження. Останніми роками кількість і різноманітність пристроїв фіксації відеоданих суттєво збільшилися. Значного поширення набули відеореєстратори та камери відеоспостереження, які встановлюються на проїзній частині дороги для виявлення та фіксування порушень правил дорожнього руху³.

Працівники Національної поліції під час несення служби використовують нагрудні камери (відеореєстратори), використання яких позиціонується як захист від заяв про неправомірність працівника поліції під час несення служби. Визначено, що нагрудні камери не можуть бути доказом⁴, оскільки прилад не має сертифікації і його не внесено до наказу МВС України від 01.03.2010 № 33⁵. Згідно з цим наказом перелік засобів для виявлення й фіксування порушень правил дорожнього руху такий:

1. Технічні засоби для визначення швидкості руху: вимірювач швидкості радіолокаційний «Беркут»; вимірювач швидкості радіолокаційний «Сокол»; вимірювач швидкості руху транспортних засобів радіолокаційний «Искра-1»; вимірювач швидкості руху транспортних засобів радіолокаційний «Радис»; вимірювач швидкості радіолокаційний відеозаписувальний «РАПИРА»; вимірювач швидкості радіолокаційний відеозаписувальний «ВИЗИР».

2. Спеціальні технічні засоби, які працюють в автоматичному режимі, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису: вимірювач швидкості радіолокаційний відеозаписувальний «ВИЗИР» з активованою функцією «автоматичний режим» модифікації «ВИЗИР 03»; вимірювач швидкості радіолокаційний з фотофіксацією «АРЕНА»; лазерний вимірювач швидкості транспортних засобів «TruCAM».

3. Спеціальні технічні засоби для проведення огляду водіїв транспортних засобів з метою виявлення стану алкогольного сп'яніння: газоаналізатор «AlcoQuant 6020»; газоаналізатор «Alcotest 6510»;

¹ Салтєвський М. В. Криміналістика в сучасному викладі юристів. Харків, 1997.

² Расследования отдельных видов преступлений / под ред. О. Я. Баева. Воронеж, 1986. С. 43.

³ Брендель О. І. Особливості проведення досліджень цифрових відеозображень з метою отримання інформації про зафіксовані на них обставини подій. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*: зб. наук. пр. Харків: Право, 2014. Вип. 14. С. 205–209.

⁴ URL: <http://avtovod.org.ua/news/723484884-video-s-nagrudnyh-kamer-ne-mozhet-byt-dokazatel-stvom-narusheniya.html>.

⁵ Про затвердження Переліку технічних засобів, що використовуються в підрозділах Державтоінспекції МВС для виявлення та фіксування порушень правил дорожнього руху: наказ М-ва внутр. справ України від 01.03.2010 № 33. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0262-10>.

газоаналізатор «Alcotest 6810»; газоаналізатор «Alcotest 7410 Plus com»; прилад спеціалізований для визначення концентрації парів етанолу в повітрі, що видихається, «Алкот 01».

Відомчі акти Національної поліції (№ 100 і № 14/1), які регулюють порядок застосування нагрудних камер, зберігання та режиму доступу до відеозаписів, неопубліковані, що становить загрозу для дотримання прав людини працівниками Національної поліції. Згідно зі ст. 26 Закону України «Про Національну поліцію» формування інформаційних ресурсів поліцією здійснюється таким чином:

1. Поліція наповнює та підтримує в актуальному стані бази (банки) даних, що входять до єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ України, стосовно: 1) осіб, щодо яких поліцейські здійснюють профілактичну роботу; 2) виявлених кримінальних та адміністративних правопорушень, осіб, які їх учинили, руху кримінальних проваджень; обвинувачених, обвинувальний акт щодо яких направлено до суду; 3) розшуку підозрюваних, обвинувачених (підсудних) осіб, які ухиляються від відбування покарання або вироку суду; 4) розшуку безвісно зниклих; 5) установлення особи невпізнаних трупів та людей, які не можуть надати про себе будь-яку інформацію у зв'язку з хворобою або неповнолітнім віком; 6) зареєстрованих в органах внутрішніх справ кримінальних або адміністративних правопорушень, подій, які загрожують особистій чи публічній безпеці, надзвичайних ситуацій; 7) осіб, затриманих за підозрою у вчиненні правопорушень (адміністративне затримання, затримання згідно з дорученнями органів правопорядку, затримання осіб органами досудового розслідування, адміністративний арешт, домашній арешт); 8) осіб, які скоїли адміністративні правопорушення, провадження у справах за якими здійснюється поліцією; 9) зареєстрованих кримінальних та адміністративних корупційних правопорушень, осіб, які їх учинили, та результатів розгляду цих правопорушень у судах; 10) іноземців та осіб без громадянства, затриманих поліцією за порушення визначених правил перебування в Україні; 11) викрадених номерних речей, цінностей та іншого майна, які мають характерні ознаки для ідентифікації, або речей, пов'язаних із учиненням правопорушень, відповідно до заяв громадян; 12) викрадених (втрачених) документів за зверненням громадян; 13) знайдених, вилучених предметів і речей, у тому числі заборонених або обмежених в обігу, а також документів з ознаками підробки, які мають індивідуальні (заводські) номери; 14) викрадених транспортних засобів, які розшуковуються у зв'язку з безвісним зникненням особи, виявлених безгосподарних транспортних засобів, а також викрадених, втрачених номерних знаків; 15) виданих дозвільних документів у сфері безпеки дорожнього руху та дозволів на рух окремих категорій транспортних засобів; 16) зброї, що перебуває у володінні та користуванні фізичних і юридичних осіб, яким надано дозвіл на придбання, зберігання, носіння, перевезення зброї; 17) викраденої, втраченої, вилученої, знайденої зброї, а також добровільно зданої зброї із числа тієї, що незаконно зберігалася; 18) бази даних, що формуються в процесі здійснення оперативно-розшукової діяльності відповідно до закону.

2. Під час наповнення баз (банків) даних, визначених у п. 7 ч. 1 цієї статті, поліція забезпечує збирання, накопичення мультимедійної інформації (фото, відео-, звукозапис) і біометричних даних (дактилокартки, зразки ДНК)¹.

Згідно зі ст. 27 цього Закону: «1. Поліція має безпосередній оперативний доступ до інформації та інформаційних ресурсів інших органів державної влади за обов'язковим дотриманням Закону України «Про захист персональних даних»». Виходячи з наявності на загальнодоступних медіаресурсах відео з нагрудних камер, мало місце неодноразове грубе порушення норм приватного права та Закону України «Про захист персональних даних».

Зрозуміло, що Національна поліція розглядає відеофіксацію як інструмент захисту своїх працівників. Однак із точки зору дотримання права на приватність і прав людини в цілому, необхідно дивитися на цю проблему з позиції особи, якій було завдано шкоди публікацією такого відео. Право на приватність (захист персональних даних є його частиною) гарантоване ст. 32 Конституції України (законодавець уживає поняття «особисте і сімейне життя»). У розумінні Європейської конвенції про права людини воно є ширшим, адже воно є «засадничою цінністю, необхідною для повного розвитку людини в демократичному суспільстві, та розглядається як право фізичної особи на автономне буття незалежно від держави, органів місцевого самоврядування, юридичних і фізичних осіб» (п. 3.1 Рішення Конституційного Суду від 20.01.2012 № 2-рп/2012)².

У ст. 2 Закону України «Про захист персональних даних» дається чітке визначення персональних даних – це є «відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована»³. Однак чинним законодавством не встановлено чіткого переліку таких відомостей, що могли б бути захищені цим Законом. Отже, передача відео в ЗМІ або розміщення його на відеохостингах (наприклад, YouTube) є обробкою персональних даних, що без згоди особи порушує її законні права та інтереси.

На нашу думку, існує необхідність опублікування всіх нормативно-правових актів (у першу чергу наказів № 14/1 і № 100), що регламентують порядок використання нагрудної камери (відеореєстратор-

¹ Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.

² Рішення Конституційного Суду у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України № 2-рп/2012 від 20.01.2012. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-12>.

³ Про захист персональних даних: Закон України 01.06.2010 № 2297-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2297-17>.

ра), зберігання інформації, отриманої з нього, та режим доступу до цієї бази (банку) даних, а також узгодити чинне законодавство щодо засобів відеофіксації.

Необхідно зауважити, що при передачі відеозапису третім особам доцільним було б застосовувати деперсоніфікацію. Тобто закриття обличчя особи, інформацію про П.І.Б. (зокрема, озвученої патрульними), номерних знаків транспортних засобів, серії та номери документів, що посвідчують особу, тощо. Крім того, може йтися про інші особливості особи (татування, зачіска тощо). При цьому така деперсоніфікація має бути здійснена ще до передачі такого відео третім особам, тобто вона має бути зроблена працівниками Національної поліції України. Винятком із цього правила може бути ситуація, за якої відповідне відео розглядалося (точніше – переглядалося) у відкритому судовому засіданні: за таких умов воно може бути опубліковано без деперсоніфікації. Така деперсоніфікація має відбуватися за умови, що особа не надала згоди на публікацію відеозапису, на якому її було зафіксовано.

Рассмотрен ряд вопросов, которые должны решаться комплексно, относительно применения видеорегистратора и камер видеонаблюдения с целью фиксации происходящих событий, выявления и фиксирования нарушений правил дорожного движения. Национальная полиция рассматривает видеofиксацию не только как выявление и фиксирование нарушений правил дорожного движения, но еще и как инструмент защиты своих сотрудников. Однако, с точки зрения соблюдения права на приватность и прав человека в целом, необходимо смотреть на эту проблему с позиции лица, которому был нанесен ущерб публикацией такого видео. Высказаны предложения относительно обнародования нормативных актов и усовершенствования процедуры передачи видеозаписи третьим лицам.

The author of the article has considered a number of issues that should comprehensively solve the features of using video recorders and CCTV cameras in order to capture events occurring alongside and detecting and recording violations of traffic rules. The National Police considers video fixation not only as detecting and recording violations of traffic rules, but also as a tool for protecting their employees. However, from the point of view of respect for the right to privacy and human rights in general, it is necessary to look at this problem from the standpoint of the person who was harmed by the publication of such a video. The propositions on the publication of normative acts and improvement of the procedure for the transfer of video recordings to third parties have been presented.

УДК 343.132

Т. О. Кузубова, ад'юнкт кафедри кримінального процесу та організації досудового слідства Харківського національного університету внутрішніх справ,
e-mail: vjtcxfcnmt78@ukr.net

ЕКСПЕРТИЗА В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Відповідно до положень статей 69, 70, ч. 2 ст. 84, 101, 102 КПК України висновок експерта в кримінальному провадженні має доказову силу, а експерт має статус учасника кримінального провадження. Вимоги до особи, що має право бути експертом у кримінальному провадженні, її права, обов'язки та відповідальність регламентовані статтями 69, 70 КПК України та статтями 7, 9, 10, 12–14 Закону України «Про судову експертизу».

Законодавче закріплення залучення фахівців із різних галузей знань до процесу розслідування злочину має майже 200-річну історію. Так, ще в 1832 р. Микола I затвердив Звід законів Російської імперії, який декілька разів перевидавався, зокрема в 1842 та 1857 рр.¹ На думку В. М. Тертишника, серед законів, що увійшли до цього Зводу, був і «перший Кримінально-процесуальний кодекс» (далі – КПК 1832 р.), який у першій редакції називався «Про судочинство по злочинах», а у двох останніх «Закони про судочинство по справам про злочини та проступки». Це було історичною подією, оскільки закон щодо процедури розкриття, розслідування злочинів і судочинства був відокремлений від інших законів, норми процесуального права систематизовані, кодифіковані та системно викладені в окремому законодавчому акті. Кримінально-процесуальне право стало самостійною галуззю права², із чим ми цілком погоджуємося. Відповідно до положень статей 79, 89 КПК 1832 р. фахівці при розслідуванні вчиненого злочину обов'язково залучалися у двох випадках. По-перше, коли причина смерті була невідома, та були ознаки підозрювати, що вона настала в результаті насильства або отрути, залучалися лікарі для огляду та освідчення мертвих тіл. По-друге, при оцінюванні вкрадених речей залучалися «ценовщики», сучасною мовою експерти-товарознавці, а за їх відсутності – «сведующие люди», інакше кажучи, особи,

¹ Законы о Судопроизводствъ по дѣлам о преступленіяхъ и проступкахъ: Сводъ законовъ Россійской імперіи, повелѣніемъ Государя Императора Николая Перваго составленный, изданіе 1857 года. Т. 15: Законы Уголовные. Санктпетербургъ: Въ Типографіи Второго Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1857. 236 с.

² Тертишник В. М. Кримінально-процесуальне право України: підручник. 4-те вид., допов. і перероб. Київ: А. С. К., 2003. С. 68.

що мають відповідні знання, досвід, навички. Крім того, положення п. 4 ст. 197, ст. 212 КПК 1832 р. рекомендували залучати до розслідування злочину «сведующих людей» шляхом їх допиту та витребування відповідних довідок у випадку необхідності з'ясувати обставини, що потребують спеціальних знань, досвіду. При тому, показання та довідки цих осіб уважалися доказами в кримінальній справі¹. Отже, важливість висновків фахівців при розслідуванні злочину підтверджено історією.

Повертаючись до сучасності та спираючись на власний практичний досвід, зазначимо, що фактично завжди для встановлення істини в кримінальному провадженні необхідне проведення судової експертизи, і, як правило, не одної, а низки. Відповідно до положень ч. 1 ст. 242 КПК України експертиза проводиться експертом за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання.

Слід звернути увагу, що згідно з п. 19 ч. 1 ст. 3 КПК України в кримінальному провадженні беруть участь дві сторони: обвинувачення й захист. До сторони захисту належать підозрюваний, обвинувачений (підсудний), засуджений, виправданий, особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, їх захисники та законні представники. Ці особи мають право ініціювати проведення експертизи шляхом подання клопотання стороні обвинувачення, слідчому судді, суду або самостійно залучати експертів (статті 242–245 КПК України).

Стороною кримінального провадження з боку обвинувачення виступають слідчий, керівник органу досудового розслідування, прокурор, а також потерпілий, його представник та законний представник у випадках, установлених КПК України (п. 19 ч. 1 ст. 3 КПК України).

Акцентуємо увагу, що відповідно до ч. 1 ст. 243, ст. 220 КПК України, потерпілий має право ініціювати проведення експертизи шляхом подання слідчому, прокурору клопотання. У разі відмови в призначенні експертизи потерпілий має право оскаржити таке рішення в порядку, передбаченому статтями 303–307 КПК України. Однак у всіх інших положеннях статті 242–245 КПК України, що безпосередньо регламентують порядок проведення експертизи, відсутня пряма вказівка на потерпілого, його представника та законного представника. Отже, перелічені особи позбавлені можливості ініціювання перед слідчим суддею, судом проведення експертизи, а також не мають права самостійно призначати експертизу в кримінальному провадженні.

Водночас, незважаючи на те, що законодавець, реалізуючи засаду змагальності сторін, надав право стороні захисту як ініціювати проведення експертизи, так і самостійно їх призначати, на сьогодні судові експертизи призначаються переважно слідчими.

Надалі звернемося до такого важливого та одночасно проблемного питання, що турбує слідчих і експертів, як строки досудового розслідування та строки проведення експертиз. За загальним правилом строк досудового розслідування складає 2 місяці з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину. Цей строк залежно від ступеня складності провадження та тяжкості вчиненого злочину може бути продовжений до 3-х місяців, а далі – до 6-ти місяців, і по тяжких або особливо тяжких злочинах у виняткових випадках до 12-ти місяців (статті 219, 294 КПК України). Відповідно до п. 1.13 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень строк проведення експертизи встановлюється залежно від складності експертизи, кількості об'єктів дослідження та питань для вирішення, а також з урахуванням експертного навантаження фахівців, у межах від 10-ти до 90-ти календарних днів, і у виняткових випадках – понад 90 календарних днів. Крім того, у разі значного навантаження експерта та знаходження в нього на виконанні одночасно понад десять експертиз, у тому числі комісійних і комплексних, ці терміни можуть бути продовжені за згодою замовника на строк реального необхідного часу для виконання експертизи. При цьому в разі відмови особи, яка призначила експертизу, у погодженні запропонованого розумного строку проведення експертизи матеріали провадження повертаються з пропозицією призначити експертизу іншим суб'єктам судово-експертної діяльності².

Більшість експертиз, що призначаються слідчими, за своїми ознаками підпадають під термін виконання від 10-ти до 60-ти календарних днів. Однак законодавча узгодженість строків досудового розслідування та проведення експертиз нівелюється перенавантаженням експертів за деякими видами експертиз, зокрема економічними, комп'ютерно-технічними, почеркознавчими, будівельно-технічними, вибухово-технічними, зброї тощо. Тобто сьогодні майже в кожного експерта означених спеціальностей на виконанні знаходиться більш ніж 10 експертиз. Отже, слідчий фактично не має можливості вчасно отримати вкрай необхідні для закінчення досудового розслідування висновки експерта з причин, що не залежать ні від експерта, ні від слідчого. Означене негативно впливає на дотримання розумних строків досудового розслідування та взагалі на дотримання прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження, зокрема потерпілих і підозрюваних (обвинувачених). На наш погляд, вирішити окреслене питання можливо за рахунок збільшення чисельності експертів тих спеціальностей, за якими існує навантаження більш ніж 10 експертиз на одного фахівця. Однак зазначені висновки не є остаточними та потребують більш поглибленого вивчення й аналізу.

¹ Закони о Судопроизводствѣ по дѣлам о преступленіяхъ и проступкахъ. С. 16, 18, 38, 40.

² Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (зі змін. та допов.). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#n14>.

Рассмотрен исторический аспект становления процессуального института экспертизы в уголовном производстве. Исследованы положения действующего законодательства Украины и подзаконных актов, которые регламентируют ряд правил проведения экспертизы в уголовном производстве. Сопоставлены сроки досудебного расследования и сроки проведения экспертного исследования. Указано на необходимость согласовать сроки выполнения отдельных видов экспертиз со сроками досудебного расследования, и предложено направление решения этой проблемы.

The historical aspect of the becoming of the procedural institution of expertise within the criminal proceedings is considered. The provisions of the applicable legislation of Ukraine and the subordinate acts regulating a number of rules of conducting expertise in the criminal proceedings have been researched. The terms of pre-trial investigation and terms of conducting expert research were compared. The author has indicated on the necessity to coordinate the terms of fulfilling certain types of expertise with the terms of pre-trial investigation, and has suggested the way of resolving this problem.

УДК 343.98

Н. В. Павлюк, асистент кафедри криміналістики
Національного юридичного університету імені Яро-
слава Мудрого, кандидат юридичних наук,
e-mail: nat.pavluk.np@gmail.com

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «НАУКОВО-ТЕХНІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЛІДЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ»

Упровадження інновацій науково-технічного потенціалу в діяльність співробітників органів кримінальної юстиції, основним завданням яких є ефективна протидія злочинності, гарантує високий рівень якості розслідування.

Науково-технічні засоби розширюють пізнавальні можливості слідчого (прокурора, детектива), за їх допомогою суб'єкт, уповноважений на проведення досудового розслідування, продуктивніше здійснює збирання доказової інформації. Використання науково-технічних засобів у слідчій діяльності виявляється також у тому, що фіксація матеріальної обстановки злочину за їх допомогою забезпечує наочність отриманих даних, компенсуючи тим самим неможливість безпосереднього їх сприйняття окремими учасниками кримінального провадження.

Серед основних аспектів використання досягнень науково-технічного прогресу в криміналістиці можна назвати такі: 1) використання науково-технічних засобів для ефективного розкриття злочину, викриття злочинців; 2) застосування науково-технічних засобів у профілактичній роботі службових осіб, уповноважених на здійснення досудового розслідування за конкретними провадженнями та в загальнопрофилактичній діяльності; 3) використання досягнень науки й техніки в управлінській діяльності та з метою наукової організації слідчої роботи, а також для потреб кримінологічного й управлінського прогнозування¹.

Аналіз криміналістичної літератури дає підстави стверджувати, що існує необхідність у подальшому розгляді низки питань, пов'язаних із визначенням поняття та сутності науково-технічного забезпечення слідчої діяльності.

Розкриваючи зміст цього поняття, на нашу думку, доцільно спочатку звернутися до співвідношення понять «науково-технічні засоби» та «техніко-криміналістичні засоби», що розробляються, пристосовані або використовуються для вирішення завдань криміналістики. Перше поняття передбачає застосування для виявлення, розслідування і запобігання злочинів продуктів розвитку науки й техніки. Друге – нерозривно пов'язане з практичним утіленням творчої думки щодо створення приладів, пристроїв, матеріалів, прийомів і способів, які використовуються з цією метою².

Науково-технічні засоби криміналістики – це прилади, пристосування та матеріали, які застосовують для збирання, дослідження й використання доказів або створення умов, що ускладнюють учинення злочинів. За походженням такі засоби можуть бути розподілені на декілька груп: 1) запозичені з різних галузей науки й техніки без спеціального пристосування до задоволення потреб криміналістики (фото- і відеоапаратура загального призначення, засоби звукозапису, персональні комп'ютери, слюсарні інструменти, будівельний гіпс тощо); 2) запозичені з різних галузей науки й техніки та спеціально пристосовані до задоволення потреб криміналістики (мікроскопи, металошукачі, електроліхтарі зі спеціальними насадками, спеціалізовані фотокамери тощо); 3) спеціально створені для задоволення потреб криміналістики (фотороботи, набори для виявлення слідів рук шляхом окурювання парами йоду, магнітні дактилоскопічні щітки, набори для дактилоскопіювання, роботи з мікрооб'єктами, експрес-аналізу наркотичних речовин тощо). Сучасні науково-технічні засоби та методи криміналістики базуються на останніх досягненнях природознавства, математики, аналітичної фізики й хімії, кібернетики

¹ Закатов А. А., Оропай Ю. Н. Использование научно-технических средств и специальных знаний в расследовании преступлений. Киев: РИО МВД УССР, 1980. С. 3–5.

² Федоров Г. В., Григорович В. Л. Инновационные направления развития криминалистики: монография. М.: Юрлитинформ, 2012. С. 41.

та інших наук, розробляються з орієнтацією на потреби слідчої, експертної, судової та оперативно-розшукової практики. За видом науково-технічні засоби розподіляються на: прилади, апаратуру й обладнання, інструменти та пристосування, приладдя й матеріали, а також комплекти техніко-криміналістичних засобів (слідча валіза, фотосумка тощо)¹.

Сфера застосування науково-технічних засобів значно ширша, ніж сфера застосування криміналістичної техніки, бо вона виходить далеко за межі боротьби з правопорушеннями. Попри це в криміналістиці не можна обмежуватися тільки вивченням криміналістичної техніки. Криміналістам необхідно знати про всі новітні науково-технічні засоби та методи, що з'явилися в інших галузях науки й техніки, які можуть бути використані або пристосовані для вирішення завдань, що стоять перед криміналістикою. Виготовлення або пристосування технічних засобів спеціально для використання при розслідуванні та попередженні злочинів є основною ознакою чи критерієм, що дозволяє розглядати їх як техніко-криміналістичні засоби².

Поняття «техніко-криміналістичні засоби» розглядають у вузькому і широкому розумінні. У першому аспекті – це тільки технічне обладнання, пристрої, інструменти й матеріали, у другому – також прийоми й способи їх застосування та роботи з доказами. Отже, під техніко-криміналістичними засобами слід розуміти спеціально виготовлені або пристосовані прилади, пристрої, інструменти, матеріали, а також розроблені криміналістикою технічні прийоми та способи, що застосовують з метою протидії злочинності. Тому поняття «науково-технічні засоби», що розробляються криміналістикою, пристосовані або використовуються для вирішення її завдань, збігається з поняттям «техніко-криміналістичні засоби» і відрізняється від нього лише комплексом узятих без зміни з інших галузей людської діяльності пристроїв, пристосовань, інструментів і матеріалів, а також способів їх застосування³.

На нашу думку, потрібно тлумачити термін «забезпечення» як систему дій, спрямованих на підвищення науково-технічного потенціалу процесуальної діяльності, суб'єктами якої є слідчий, прокурор, детектив. Ця система включає: дії з розроблення, удосконалення, надання та використання засобів (як матеріальних – самої техніки, так і теоретичних – наукових положень і рекомендацій), а також дії з підготовки суб'єктів їх застосування.

Термін «слідча діяльність» може використовуватися у двох розуміннях: широкому – коли йдеться про діяльність органу Національної поліції, органу безпеки, органу, що здійснює контроль за додержанням податкового законодавства, органу державного бюро розслідувань, органу Державної кримінально-виконавчої служби України, підрозділу детективів, підрозділу внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України, які в межах компетенції, передбаченої КПК України, здійснюють досудове розслідування кримінальних правопорушень (п. 17 ч. 1 ст. 3 КПК України), а також діяльність органів прокуратури, що спрямована на боротьбу зі злочинністю (ст. 36 КПК України), та вузькому – коли мається на увазі діяльність, пов'язана з розкриттям і розслідуванням злочинів.

Таким чином, науково-технічне забезпечення слідчої діяльності є складовою частиною криміналістичного забезпечення та являє собою розробку наукових положень та рекомендацій, спрямованих на підвищення науково-технічного арсеналу процесуальної діяльності, суб'єктами якої є слідчий, прокурор, детектив, шляхом удосконалення технічних засобів, організаційних і правових підстав їх застосування.

Рассмотрены вопросы научно-технического обеспечения следственной деятельности. Акцентировано внимание на соотношении понятий «научно-технические средства» и «технико-криминалистические средства». Основным критерием является происхождение этих средств: если они заимствованы из различных отраслей науки и техники без специального приспособления к удовлетворению потребностей криминалистики, то это позволяет рассматривать их в качестве научно-технических средств, а если они специально изготовлены или приспособлены для использования при расследовании и предупреждении преступлений – как технико-криминалистические. Сформулировано авторское определение понятия «научно-техническое обеспечение следственной деятельности» – это составная часть криминалистического обеспечения, представляющая собой разработку научных положений и рекомендаций, направленных на повышение научно-технического арсенала процессуальной деятельности, субъектами которой являются следователь, прокурор, детектив, путем усовершенствования технических средств, организационных и правовых основ их применения.

The issues of scientific and technical provision of investigative activities are considered. The attention is focuses the relationship of the notions «scientific-technical means» and «technical-criminalistical means». The basic criterion is the origin of these means. If they are adopted from different branches of science and technology without special arrangement to meet the demands of Criminalistics, then that allows to identify them as scientific-technical means; but if they are specially produced or adapted for using them during investigation and crimes prevention, they have to be considered as technical-criminalistical means. The author's definition of the notion «scientific-technical provision of investigative activity» is formulated as the component part of the criminalistical provision, being the development of scientific assumptions and recommendations, directed at raising the scientific-technical range of the procedural activity, the subjects of which are an investigator, a prosecutor and a detective by improving technical means, organizational and legal foundations of their applying.

¹ Криміналістика: підручник / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. 5-те вид., перероб. та допов. Київ: Ін Юре, 2016. С. 41–42.

² Криміналістика: учеб. для вузов / под общ. ред. Е. П. Ищенко, А. Г. Филиппова. М.: Высш. образование, 2007. С. 77.

³ Федоров Г. В., Григорович В. Л. Зазнач. твір. С. 42.

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧОГО ОГЛЯДУ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ НЕВИПЛАТОЮ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ

Слідчий огляд являє собою безпосереднє виявлення й дослідження об'єктів, що мають значення для кримінальної справи, їх ознак, властивостей, стану та взаємного розташування¹. Метою слідчого огляду відповідно до ст. 237 КПК України є виявлення й фіксація відомостей щодо обставин учинення кримінального правопорушення.

На нашу думку, при розслідуванні невиклати заробітної плати необхідно виділити першочергово огляд документів, у разі необхідності – огляд місця події. Обґрунтуємо нашу позицію, оскільки типовими слідами для вказаної категорії злочинів є матеріальні сліди в процесі здійснення діяльності підприємств, установ, організацій усіх форм власності та господарювання. Матеріальні сліди містяться як в письмових документах, так і на жорсткому диску персонального комп'ютера/ноутбука та змінних пристроях накопичення інформації, на яких зафіксовані відомості, що мають значення для кримінальної справи² та піддаються спеціальним дослідженням із метою з'ясування їх доказового значення³.

У злочинах цієї категорії сліди утворюються та зберігаються в таких документах: колективному договорі, розпорядчих документах підприємств, установ (організацій), табелях обліку використання робочого часу, особових картках працівників, розрахунково-платіжних відомостях, відомостях на виплату грошей, видаткових касових ордерах, касових книгах, банківських платіжних документах, відомостях (реєстрах) розподілу заробітної плати та інших виплат, статистичному «Звіті з праці», фінансовій звітності та інших документах.

Огляд документів є слідчою дією, що полягає в їх вивченні та дослідженні з метою виявлення й фіксації ознак, які надають документам значення речових доказів. При розслідуванні зазначеної категорії злочинів завданням слідчого при огляді документів, на нашу думку, є:

- визначення призначення документа;
- установлення та аналіз зовнішніх ознак і реквізитів документа;
- аналіз змісту документа;
- визначення матеріалів документа;
- виявлення ознак підробки документа.

На етапі визначення призначення документа слідчий проводить зовнішній огляд документа, визначає найменування форми, особливості її використання та заповнення, забезпечує збереження документа, запобігання повному або частковому його знищенню та зміні його властивостей.

Для вказаної категорії злочинів при встановленні та аналізі зовнішніх ознак і реквізитів документа слідчий повинен керуватися Законом України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні»⁴ та Положенням про документальне забезпечення записів у бухгалтерському обліку⁵.

На нашу думку, на цьому етапі в слідчого не існує необхідності в залученні спеціалістів і використанні спеціальних знань, оскільки якісна система документування й обліку будується на таких принципах: документи та записи повинні мати безперервну нумерацію для того, щоб полегшити виявлення відсутніх документів, а за необхідності – здійснити запит необхідних документів; документи повинні складатися в момент здійснення операції або відразу ж після цього; повинні бути достатньо простими, доступними для розуміння.

Ураховуючи результати експертної практики щодо злочинів, пов'язаних із невиклатою заробітної плати, при аналізі зовнішніх ознак і реквізитів документів слід вказати характерні невідповідності їх оформлення:

- бланк форми документа не відповідає затвердженому відповідним органом державної влади;
- відсутність у документі посад і прізвищ осіб, відповідальних за здійснення господарських операцій і правильність їх оформлення;

¹ Криміналістика: учеб. для вузов / Аверьянова Т. В., Белкин Р. С. и др. М.: НОРМА-ИНФРА, 1999. 971 с.

² Агибалова В. О. Процессуальные и иные документы как источники доказательств в уголовном судопроизводстве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Волгоград, 2003. 36 с.

³ Лисиченко В. К. Классификация документов как объектов следственно-судебного и экспертного исследования. Сборник материалов теоретической конференции профессорско-преподавательского состава Киевской высшей школы МВД СССР по итогам научно-исследовательской работы за 1972 г. Киев, 1973. С. 104–106.

⁴ Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України від 16.07.1999 №996-XIV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/996-14>.

⁵ Про затвердження Положення про документальне забезпечення записів у бухгалтерському обліку: наказ М-ва фінансів України від 24.05.1995 №88. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0168-95>.

- наявність підпису від імені відповідальної особи, без розшифрування прізвища;
- відсутність відтиску печатки.

При аналізі змісту документа слідчий установлює відповідність господарської операції чинному законодавству у сфері бухгалтерського обліку та логічної ув'язки окремих показників. На нашу думку, аналіз змісту документа потребує використання спеціальних знань і залучення спеціалістів бухгалтерського обліку, оскільки аналіз передбачає дослідження правильності й повноти нарахування оплати праці та вивчення правильності відображення господарських операцій у реєстрах бухгалтерського обліку з точки зору їх відповідності різним нормативним актам, інструкціям, стандартам, положенням, чинним законам та дає змогу зрозуміти, чи належним чином відображено оформлення господарських операцій, чи не суперечить зміст усього документа або його окремих елементів установленим фактам і обставинам.

Розглянемо порядок проведення огляду зовнішніх ознак, реквізитів, змісту документа на прикладі платіжних відомостей на виплату заробітної плати:

- установлюється відповідність бланка форми;
- установлюється відповідність платіжних відомостей розрахунковим відомостям;
- визначаються правильність підсумків і наявність підсумків прописом;
- перевіряється наявність на відомостях підписів керівника й головного бухгалтера, працівників, які склали та перевірили відомість;
- перевіряється наявність підписів одержувачів грошей;
- установлюється дотримання порядку депонування сум.

Слідчим при огляді документів проводиться також виявлення ознак підробки документа. Для вказаної категорії злочинів характерні такі ознаки підробки документів: ознаки підроблення відбитків печаток (штампів); ознаки підчищення; ознаки технічного підроблення підпису; ознаки травлення документа; ознаки виправлення документа; дописки; заміни частин документа. Для виявлення ознак підробки документів необхідно провести дослідження оригінала документа.

Вивчення кримінальних проваджень, пов'язаних із невикплатою заробітної плати, можна підсумувати такими неточностями в організації проведення огляду слідчими:

- до проведення / під час проведення огляду не залучаються спеціалісти в галузі бухгалтерського обліку, комп'ютерної та інформаційної технологій;
- огляд проводиться через значний час після порушення кримінального провадження;
- не визначається чіткий перелік документів, які підлягають огляду;
- слідча дія спрямована на окремі документи, тому ігнорується досить важлива група документів бухгалтерського обліку;
- не проводиться детальний аналіз змісту документа;
- відмова в проведенні подальших слідчих (розшукових) дій для усунення суперечностей між змістом документа, установленим оглядом та іншими достовірними фактами та обставинами.

Слідчими при проведенні огляду обов'язково необхідно звернути увагу на такі документи:

1. Типові форми первинної облікової документації зі статистики праці: № П-1 «Наказ (розпорядження) про прийняття на роботу», № П-3 «Наказ (розпорядження) про надання відпустки», № П-4 «Наказ (розпорядження) про припинення трудового договору (контракту)», № П-5 «Табель обліку використання робочого часу».

2. Банківські документи: договори на відкриття банківських рахунків, картки зі зразками підписів і відбитками печатки; заяви на відкриття поточного рахунка, копії особових рахунків, платіжні доручення тощо, які дозволяють установити організації-контрагенти, з якими здійснювалися розрахунки, та вид цих операцій.

3. Первинна облікова документація: форма № П-6 «Розрахунково-платіжна відомість працівника», форма № П-7 «Розрахунково-платіжна відомість (зведена)», статистична звітність.

4. Регістри синтетичного та аналітичного обліків щодо нарахування та виплати основної й додаткової заробітної плати, премії, допомоги з тимчасової непрацездатності, утримання податку з доходів фізичних осіб, відрахування на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, платежів за виконавчими документами та інші утримання з виплат працівникам. Аналітичний облік розрахунків ведеться за кожним працівником, видами виплат і утримань.

Аналіз реєстрів синтетичного та аналітичного обліків дозволяє з'ясувати повноту відображення в бухгалтерському обліку операцій із нарахування та виплати заробітної плати.

5. Матеріали перевірок державної інспекції України з питань праці, державної аудиторської служби України, інших перевіряючих органів, які виявляють наявні факти порушення законодавства про працю, установлюють винних у їх допущенні посадових і матеріально відповідальних осіб.

Аналіз цих документів дозволяє встановити кількість і види банківських рахунків підприємств, установ, організацій, факти порушень податкового законодавства, винних осіб, установити, чи притягувалися винні в цих порушеннях особи до адміністративної чи кримінальної відповідальності.

Отже, слідчий огляд документів при розслідуванні злочинів, пов'язаних із невикплатою заробітної плати, відіграє важливу роль у пошуку доказів, підтверджує встановлені раніше достовірні факти. Позитивні результати слідчої дії забезпечуються завдяки своєчасному, усебічному, повному огляду із застосуванням спеціальних знань і залученням спеціалістів у галузі бухгалтерського обліку, комп'ютерної

та інформаційної технологій. Тактика проведення огляду щодо цього виду злочину припускає застосування в конкретній ситуації комплексних слідчих (розшукових) дій у необхідній послідовності.

Рассмотрены особенности проведения следственного осмотра при расследовании преступлений, связанных с невыплатой заработной платы, а именно осмотра документов. Тактика проведения осмотра для этого вида преступления допускает применение в конкретной ситуации комплексных следственных (розыскных) действий в необходимой последовательности.

The features of performing investigative inspection when investigating crimes related with nonpayment of wages are considered, namely, inspection of documents. Tactics of performing inspection for this type of crime allows applying complex investigative (search) actions in a necessary sequence in the concrete situation.

УДК [343.98:343.611] (477)

Є. Л. Галагура, ад'юнкт Харківського національного університету внутрішніх справ,
e-mail: zhenya77@i.ua

ТИПОВІ СПОСОБИ ВЧИНЕННЯ УМИСНИХ ВБИВСТВ ІЗ МОТИВІВ РАСОВОЇ, НАЦІОНАЛЬНОЇ ЧИ РЕЛІГІЙНОЇ НЕТЕРПИМОСТІ

Способи вчинення умисних убивств із мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості суттєво не відрізняються від способів учинення злочинів за іншими мотивами, однак мають свої особливості щодо місця, часу, знарядь учинення злочинів і особи потерпілого та обвинуваченого, які зумовлені саме мотивами вчинення злочину. Тобто переважно механізм позбавлення життя людини або спричинення тілесних ушкоджень є однаковим у всіх випадках і не залежить від мотиву діяння. Оскільки способи вчинення вбивств, тілесних ушкоджень, мордування, катування широко описані в спеціальній літературі, нами звертається увага лише на особливості механізму вчинення злочинів, що були зумовлені особливостями елементів суб'єктивної сторони злочину, тобто мети та мотиву злочинного діяння, а також особистісних особливостей злочинця, які знайшли своє відображення в його діях.

О. В. Шлегель виділяє такі особливі ознаки, які притаманні для механізму насильницьких злочинів із мотивів нетерпимості:

— метою злочинів проти особи, які вчиняються на ґрунті нетерпимості, є реалізація ненависті або ворожнечі щодо особи, яка має специфічні ознаки зовнішності (неслов'янський тип обличчя), шляхом спричинення смерті чи погрози вбивством або умисних тяжких чи середньої тяжкості тілесних ушкоджень, а також катуванням, побоями чи мордуванням;

— мотив злочину обмежується національною ненавистю або ворожнечею стосовно тільки етнічної групи населення, антропологічні ознаки якої не є характерними для слов'янської зовнішності;

— особа злочинця, її належність до молодіжних угруповань, які насаджують агресивність, жорстокість, насилля, націоналістичну та профашистську ідеологію;

— вік злочинця, як правило, від 14 до 30 років;

— особа потерпілого з ознаками зовнішності, які притаманні особам африканського, азіатського походження; при цьому вік, рівень освіти й культури, належність до будь-якої соціальної групи населення не має значення; у більшості випадків потерпіла особа — одиночка;

— характерними способами вчинення насильницьких дій, що спрямовані на спричинення смерті, тілесних ушкоджень, побоїв і мордування, є дії в складі групи, побиття ногами із застосуванням підручних засобів та ножів;

— обстановка злочину зумовлена очевидністю злочину, він має відкритий, демонстративний характер, дії з приховування слідів злочину та інсценування, як правило, відсутні, місцем злочину є громадські місця¹.

Зазвичай насильницькі злочини вчинюються організованими групами молодих людей, які за ідеологією відносять себе до скінхедів та неофашистів і спрямовані перш за все проти іноземних студентів, шукачів притулку, біженців та іммігрантів, бізнесменів, дипломатів, а також проти членів їх сімей. Тому ознаками злочинів, що вчиняються з мотивів нетерпимості, можуть бути конфлікти між особами слов'янської зовнішності з особами, які за своїми антропологічними ознаками зовнішності не належать до слов'янської національності та відрізняються за зовнішністю від більшості населення України. Ознаками, що свідчать про вчинення насильницького злочину на ґрунті нетерпимості, також можуть бути факти, пов'язані з особою як потерпілого, так і підозрюваного. Зокрема, потерпілий міг раніше одержувати листи, повідомлення електронною поштою, телефонні дзвінки тощо або страждав від словесного приниження у зв'язку з належністю до певної групи за расовою, національною, релігійною чи іншою ознакою. У свою чергу, підозрюваний міг учиняти раніше подібні правопорушення або бути членом чи

¹ Шлегель О. В., Костылева Г. В., Милованова М. М. Расследование преступлений против личности, совершаемых по мотиву национальной ненависти или вражды. М.: Юрлитинформ, 2009. С. 29.

поміченим у спілкуванні з представниками організованої групи чи організації, що проповідує неофашизм, націоналізм, фашизм тощо¹.

Основним елементом, який відрізняє насильницькі злочини, учинені на ґрунті нетерпимості, від інших злочинів проти життя й здоров'я особи та є підставою їх об'єднання в одну групу, є наявність відповідного мотиву. На думку деяких авторів, мету злочинної поведінки та мотив учинення злочину цього виду необхідно розглядати як основний елемент криміналістичної характеристики. Тобто як один із основних елементів події злочину необхідно розглядати психічну діяльність суб'єкта, яка включає в себе вибір цілей, засобів досягнення цих цілей, мотивації злочинної поведінки, ставлення до своїх дій і їх наслідків (можливим і тим, що вже настали). Мотив дозволяє зрозуміти причини злочинної поведінки в кожній конкретній ситуації, визначити, виходячи з цього, напрями пізнання події злочину в процесі кримінального переслідування взагалі та на стадії досудового розслідування зокрема.

Наприклад, досліджуючи ще в 60-х роках минулого століття мотиви вбивств, А. В. Наумов писав, що в основі релігійного мотиву злочину лежить не моральне почуття, а прагнення людини до власного благополуччя. Він зазначав, що справжня роль релігійного мотиву вбивства полягає в тому, що винний за своїм неуцтвом ставить у причинний зв'язок свої дії й настання наслідків у «загробному житті», тобто таких, які насправді настати не можуть. Щоб забезпечити собі «краще життя», необхідно здійснити «подвиг» в ім'я бога. Таким «подвигом» виявляється, наприклад, принесення в жертву інших людей. Чим більше жертв принесе віруючий, тим більшого благополуччя «досягне» він у майбутньому. Звідси особлива жорстокість убивств, учинених на релігійному ґрунті, їх особлива нищість і підвищена суспільна небезпека².

Представлен обзор актуальных исследований, проводимых учеными, выделены особые признаки, характерные для механизма насильственных преступлений по мотивам расовой, национальной или религиозной нетерпимости. Рассмотрены основные элементы, которые отличают насильственные преступления, совершенные на почве нетерпимости, от других преступлений против жизни и здоровья человека.

The paper presents an overview of the current researches performed by scientists, outlines special signs characteristic for the mechanism of violent crimes on the motives of racial, national or religious intolerance. The main elements that distinguish violent crimes, committed on the ground of intolerance from other crimes against human life and health, are considered.

УДК 811.111

Є. В. Ковкіна, судовий експерт Харківського НДІСЕ, здобувач Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

ФУНКЦІОНУВАННЯ ТЕРМІНОЛЕКСЕМ ПІДСИСТЕМИ КРИМІНАЛІСТИКИ ПІД ЧАС СТАНОВЛЕННЯ ЮРИДИЧНОГО ТЕЗАУРУСУ НА ПОЧАТКУ XIII – XVII СТ.

Період XIII–XVII ст. припадає на «литовський період» розвитку української держави. До Великого князівства Литовського (1236–1795) поряд із землями сучасної Литви, Білорусії входила й територія більшої частини України: Київщина з Переяславщиною, Чернігівщина, Волинь і північно-східне Поділля. У культурі Князівства панували руська мова й християнське православ'я, але в XVI ст. змінилися на польську мову й католицизм. У цей час Галичина й південно-західне Поділля входили до складу Польщі, частина подільських земель і Буковина відійшла до Молдавського князівства, Закарпаття – до Угорщини.

Політична, економічна й культурна роз'єднаність українських земель не сприяла виробленню єдиної літературної мови. Власне українська мова зазнає впливу таких мов, як литовська, польська, чеська, білоруська та інші, що відбивалося як на лексичному, так і на фонетичному рівні.

Цей період у розвитку української мови взагалі пов'язуємо зі становленням, розвитком насамперед юридичної спеціальної лексики, до складу яких уходили слова сучасної криміналістичної підсистеми. Літературні пам'ятки цього часу відрізняються строкатістю, неоднорідністю, до чого призводить одночасне вживання церковнослов'янської та староукраїнської мов поряд із «живомовними елементами» як українськими, так і запозиченими³.

Основним репрезентантом української мови та джерельною базою дослідження витоків мови підсистеми криміналістики, як складника юридичного тезаурусу, стають юридичні документи: дарчі й купчі грамоти, заповіти та ін. Лексика українських грамот зазвичай специфічна. Вона дещо бідніша, ніж лексика літературних творів, особливо високого стилю, на якому позначився візантійсько-болгарський вплив. Але в практичному аспекті ця лексика має неабияке значення: у її складі містяться як власне українські (місцеві, не церковнослов'янські), так і запозичені із західних мов слова.

¹ Мартиненко О. А. Расизм та ксенофобія в Україні – нові виклики у сфері захисту прав людини: Інтернет-сторінка Асоціації українських моніторів дотримання прав людини в діяльності правоохоронних органів. URL: <http://umdp.info/index.php?id=1225557957>.

² Наумов А. В. Мотивы убийств: учеб. пособие Волгоград: Изд-во ВСИШ МВД СССР, 1969. С. 92.

³ Русанівський В. Історія української літературної мови. Електронна бібліотека давньої української літератури «Ізборник». URL: <http://litopys.org.ua/rusaniv/ru.htm>.

Відбувається поповнення спеціального словника юриспруденції на означення понять, пов'язаних зі вчиненням злочину, винесенням вироку, ув'язненням, оскарженням судової ухвали, наприклад: *суд, суддя, юрисдикція, арешт, карцер* тощо¹. Розширюється або звужується денотативне ядро значень власне українських слів. Наприклад, слово *вина*: якщо в давньоруський період воно означало «*провину, звинувачення, пеню*», то тут набуває ще ряду термінологічних значень – «*грошовий штраф*», «*судова справа*», «*оплата за суд*», «*позичені гроші, борг*»². А на початку XVII ст. спеціальне слово *справа* починає активно вживатися в складі словосполучення – *справа кримінальна* (від лат. *criminalis* – «злочинний»), яке закріплюється в широкому вжитку лише в 70–90-ті рр. XVII ст.

Щодо спеціальних слів, які сьогодні відносять у тому числі й до галузі криміналістичних знань, то слід сказати, що поряд із вживаними раніше *зброя, грабити, судити*, а також застарілими «*везете*» (тюрма, в'язниця, темниця), «*везень*» (ув'язнений, арештант, невільник), «*мордыр*» (убивця, душоуб), «*приправа*» (зброя, озброєння), поступово входять у вжиток і слова іншомовного походження. Це, зокрема, латинізми, германізми, напр.: *істець, зрада* та ін.

Із кінця XIV ст. судова система в державі окреслюється у відповідну структуру, якої не було ні в Київській Русі, ні Галицько-Волинському князівстві. Найвищою інстанцією вважався великокнязівський суд, який був одноосібним, мав необмежену компетенцію й міг розглядати будь-які справи, що допомагало заповнити існуючі прогалини в історико-правовому знанні.

Велику роль у вивченні не лише судової системи, а й мовного тезаурусу вказаної галузі того часу відіграє дослідження «Судебника Казимира Ягайловича» 1468 р. Цей «Судебник» був першою спробою створення єдиного кодексу для всієї держави.

У мові «Судебника» простежуємо використання таких спеціальних слів, що вживалися для назви юридичних понять, які зараз входять до галузі криміналістичних знань: «*тать*» (імен.) – злодій, «*удел*» (імен.) – співучасть, «*узвесити*» (дієсл.) – повісити, стратити, «*знатники*» (імен.) – вагомі докази, «*урядити*» (дієсл.) – винести постанову, вирішити та ін.³ Натомість, слід зауважити, що названі лексеми зараз є архаїзмами та в сучасній термінологічній системі криміналістики не використовуються.

Ще однією вагомою пам'яткою зазначеного періоду, з точки зору дослідження становлення спеціального словника, є «Нягівські повчання», або «Нягівська Постила» середини XVI ст. Тут простежуємо уживання таких термінів: *миловать, изогнаніє, издавця* «зрадник», *кортань* «покарання». Чимало слів, утворених на основі угорських термінів *бЪзентовати* – «свідчити», «доводити», угор. *bizonəsit*; *бЪзоншакъ* – «свідок», угор. *bizonysbg*; *гаталомъ* – «влада», «зловживання владою», угор. *hatalom*⁴. У вказаний період розвитку староукраїнської мови ще значно відчувається вплив церковнослов'янської як у художній, полемічній літературі, так і в діловій (юридичній). Але в останній вже простежуємо активне вкраплення власне українських і запозичених із латинської та західноєвропейської мов, які на сьогодні вважаються інтернаціональними.

Таким чином, розвиток української термінологічної підсистеми галузі криміналістичних знань – це складний і довготривалий процес, який залежить не лише від розвитку літературної мови, а насамперед, від перебігу історичних подій, що відбувалися на теренах українських земель. На сьогодні окрема українська термінологічна фахова підсистема перебуває на стадії стандартизації та унормування, яку необхідно вдосконалювати та систематизувати.

Проанализировано функционирование терминологической подсистемы криминалистических знаний в период становления юридического тезауруса в период XIII–XVII ст. Отмечено, что основным источником норм украинского языка и деловой речи этого периода являются юридические документы: дарственные и купчие грамоты, завещания и пр. Указано, что в лексике продолжается пополнение специального словаря юриспруденции определениями понятий, связанных с совершением преступления, вынесением приговора, заключением, обжалованием судебного постановления. Проанализирован исторический документ «Судебник Казимира Ягайловича» (1468 г.) относительно соотношения собственно украинских и заимствованных терминов в его составе. Отмечено, что развитие украинской терминологической подсистемы отрасли криминалистических знаний зависит не только от развития литературного языка, но и от хода исторических событий, происходивших на территории украинских земель.

The report analyzes functioning of the term lexemes of the subsystem of criminalistics knowledge at the time of formation of the legal thesaurus in the period XIII–XVII centuries. It is noted that the main source of the norms of the Ukrainian language and a source of business speech of this period, are the legal documents: deeds of gift and sale, last wills, etc. It is indicated that the lexis continues to be increased with the special vocabulary of jurisprudence by definitions of notions related with crime commitment, delivering sentences, imprisonment, appeals of the court sentence. There was analyzed the historical document «Sudebnik of Kasimir Yagailovych» (1468) concerning the relationship of namely Ukrainian and adopted terms in its structure. It is noted that the development of the Ukrainian terminological subsystem of the criminalistics knowledge brunch depends not only on the development of the literary language but also on the course of the historical events that took place in the territory of the Ukrainian lands.

¹ Історія української мови. Лексика і фразеологія / В. О. Винник, В. Й. Горобець, В. Л. Карпова та ін.; відп. ред. В. М. Русанівський. Київ: Наук. думка, 1983. С. 491.

² Русанівський В. Знач. твір.

³ Ізборник. Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації. URL: <http://izbornyk.org.ua/zapas/izbornik.htm>.

⁴ Русанівський В. Знач. твір.

UDC 343.98

*E. H. Yükseloğlu,**F. Ç. Yonar,**G. Rayimoğlu,**Ö. Karataş,**F. Aşıcıoğlu,**Istanbul University, Institute of Forensic Sciences,**e-mail: emelhulyayukseoglu@gmail.com***FORENSIC SCIENCES EDUCATION IN TURKEY:
FORENSIC MEDICINE INSTITUTE SAMPLING**

Forensic science is tied to the criminal justice system and is accepted a multidisciplinary field that is obliged to provide evidence in law. Researchers are of the same mind that forensic science education is a special area that requires training at the graduate level. However, this multidisciplinary training will also be given by whom, it is also a matter of importance. It is thought that someone who has not previously been involved in the justice system can not pass on the theoretical and practical approach required by the expertise of the judges to the students as compared to someone else serving on this field. On the other hand, it is claimed that a hybrid teaching staff can only keep up with to the field's multidisciplinary dynamism.

Beginning institutional level of higher education and training activities in the field of forensic medicine and forensic science in the geography where we live is coincided in the recent periods of the Ottoman Empire. In the years following the establishment of the Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, Austrian Dr. Charles Ambroise Bernard, also the doctor of Sultan Mahmud II began giving the first forensic medicine lesson in 1841 under the name of «Tıbb-i Kanuni» (medical law). After sudden death of Bernard, Forensic medicine courses conducted by his assistant Spitzer and Servicen Efendi continued in the teaching of Agop Handanyan in the civil medicine faculty, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, founded in 1867. After Handanyan, Ali Rızta Pasha (1854–1913), Prof. Dr. Bahattin Şakir (1870–1922), Prof. Dr. Vasfi Bey (1884–1924), Dr. Mustafa Hayrullah Diker (1873–1950) and Prof. Dr. Ethem Akil Battalgazi (1875–1952) were among the leading forensic medical professionals of our country.

In the Republican Period, it is understood that forensic medicine is divided into clinical forensic medicine and forensic pathology and in this context, there are three separate organizations for official and private expert services and training activities. These organizations are Forensic medicine branches in medical faculties affiliated to universities are Forensic Medicine Institutes affiliated to Ministry of Justice and Forensic Medicine Institutes affiliated to university rectorates.

The Institute of Forensic Medicine of Istanbul University was founded in 1982 as the first institution to provide graduate education in the field of forensic sciences and forensic medicine with the decree law numbered 41 and was legislated in 1983 with the law number 2809. In the same year, Prof. Dr. Şemsi Gürk was appointed to the institute directorate. By a decision of 11 November 1986 of the Council of Higher Education, the Medical, Science and Social Sciences Departments were established within the Forensic Medicine Institute. There are Medical, Science and Social Sciences branches affiliated to the Directorate of Forensic Medicine Institute affiliated to Istanbul University Rectorate. The Institute of Forensic Medicine maintains master's and doctoral studies, scientific research activities as well as expertise applications. The University of İstanbul Forensic Science Institute Quality Management Unit, the Sample Registration and Admission Unit, the Forensic Molecular Genetics Laboratory, the Forensic Toxicology Laboratory, the Depot Unit and the Administrative and Financial Affairs Unit as the auxiliary service unit.

The Institute of Forensic Medicine gave a total of 661 graduates from 1989 when its first graduates gave it until 2017, of which 506 were master degree and 155 were doctorate. 417 of these graduates have completed their masters and doctorate degrees in the branches of social sciences, 222 in the sciences and 22 in the sciences of medicine.

ENFSI (The European Network of Forensic Science Institutes). The Forensic Medicine Institute is one of the oldest members of the ENFSI – European Network of Forensic Science Institutes, which consists of 62 forensic laboratories located in 36 European countries. It has also been the first and only educational institution in the country since 1999, affiliated to the European Network of Forensic Science Institutes.

Accredited Forensic Science Laboratory. The Forensic Science Laboratory in the Forensic Medicine Institute, which has been serving as an accreditation under ISO 17025 standard since 2012, has the capacity to transmit information to the Middle East, Balkans, Asia Minor, and North African countries in terms of its geographical location and being a reference laboratory. On the other hand, our Forensic Molecular Genetics Laboratories provides ILC (Interlaboratory Comparisons) Tests to laboratories in accreditation application process.

Summer Internship Program. Internship training is given in our institute every year, in summer. Internship training provides the opportunity to see the undergraduate education of the trainees on the application fields. The internship training offered by expert academic staff in the field of Forensic Sciences

of our Institute, it encompasses a theoretical training program in which many subdivisions of Forensic Science are introduced and laboratory training determined according to the undergraduate training of trainees. Trainee students are aware of the subjects and areas of activity that are covered by the undergraduate education and the field of Forensic Science and develop this field knowledge by making applications related to discipline.

Children's University. Since 2010, our institute has been training primary and high school students under the program of the children's university. The aim of this program is to ensure that students at primary and secondary levels receive reliable and up-to-date knowledge of the scientific fields they are interested in from the leading scientists in that field. In this context, the students who come to our institute besides have the knowledge and experience about the branches of the forensic sciences, as evidence hunters have the opportunity to apply the knowledge they have learned in the crime scene.

Our Laboratory Activities. Apart from scientific research and education, Institute of Forensic Sciences also offers laboratory and expertise services. These services are conducted by Divisions and include the following fields:

— *Forensic Molecular Genetics.* Forensic Molecular Genetics Laboratory is the unit where molecular genetic analysis are carried out for biological samples such as cell, parafine embeded tissue, blood, urine, sperm, hair, bone, body hair, saliva and buccal swab etc. Services provided in this unit are obtained by competent, responsible scientists with continuing professional development, who serve justice and public, via using modern science and technology, with internationally accepted, well-trusted methods and calibrated equipment. Globally accepted methods are used in our laboratory which has been accredited by TBRKAK since 2012. For this purpose, quality awareness has been raised in our laboratory and a quality system fit for ISO 17025 has been brought to existence and standard requirements are continuously implemented.

— *Forensic Toxicology.*

Inorganic analysis (ICP-MS): All bodily fluids and tissues, water and food samples, soil, glass and all types of solid evidence or samples are tested for trace elements (Se, I etc.), toxic elements (As, Hg, Pb, Al, Ni etc.) and basic elements (Ca, Mg, K, P etc.) via qualitative and quantitative inorganic analysis.

Sedative and drug active substance analysis (HPTLC, GC-MS and LC-MS/MS): Sedative and drug active substance analysis of biological samples such as hair, urine, blood, saliva.

Alcohol and Volatile Substance analysis (HSGC-MS): Blood, urine, all types of liquids, industrial waste etc. samples are tested for ethanol, methanol, and volatile substances such as benzene, toluene, xylene.

— *Forensic Anthropology.* Identification of old and fresh skeletal remains, and determining of cause of death form the main fields of this study. Race and gender determination are composed by age, height and body stucture analysis.

— *Questioned Document Examination.* Questioned Document and Handwriting Examination Unit; provides forensic reports based on accountable proof that is in accordance with supreme court's decision, suitable for scientific and objective criteria, bearing visual data derived by forensic handwriting examinations on documents that have been altered, abraded or tempered with for possible findings of forgery and handwriting and signature analysis with the purpose of identification, which have been sent sealed in an envelope properly by courts, prosecution, public organization or establishments. Questioned Document and Handwriting Examination Unit, equipped with a stereo microscope and a VSC spectral analysis instrument, carries out analysis with three members of faculty. Two research assistants exist within the structure of the unit as well.

— *Forensic Microbiology.* Forensic Microbiology Laboratory; provides examinations on all types of biological samples (tissue, organ, liquid etc.), culture anti-biograms, fungal culture (yeast and mold fungi), parasite scans and identification (macroscopic and microscobic examination of stool), microbiological tests, dyeing and bacterial culture on all types of material, all types of microbiological food analysis and microbiological water analysis, microbiological examination of medical supplies, microbiological tests of materials, objects etc., microbiological sterility controls on products (direct, membrane etc.) and entomological examinations on samples which have been sent sealed in an envelope properly by courts, prosecution, public organization or establishments.

— *Forensic Odontology.* Forensic Odontology focuses mainly on study fields such as identification via dental attributes, bite mark analysis and evaluation of oral cavity traumas.

— *Forensic Pathology.* Forensic and research based macroscopic and microscopic examination on organ samples aquired from autopsy. Research based microscopic examinations on tissue samples aquired from living beings. Microscopic examinations of pre-prepped tissue block and glass slide samples. Routine and custom hystochemical dyes. Expertise service on topics which include Medicine and Forensic Medicine.

Result. With specialized academic staff trained in the field, hundreds of graduates and students Istanbul University, Institute of Forensic Medicine aims to continue each period of to be an innovative, dynamic and pioneering institution to be able to keep pace with the global development and serve the justice in the field of forensic sciences in the thirtieth year of education and service life and continues its activities with national and international collaborations in this direction.

References

1. Aşıcıoğlu F. Adli Bilimler Eğitiminde Öncü Bir Kurum İstanbul Üniversitesi Adli Tıp Enstitüsü. *İstanbul Anadolu Adliyesi Dergisi*. 2016. Vol. 9. P. 60–63.
2. Bufkin J. Criminology/Criminal justice master's programs in the United States: Searching for communities. *Journal of Criminal Justice Education*. 2004. Vol. 15. P. 239–262.
3. Steiner B., Schwartz J. The scholarly productivity of institutions and their faculty in leading criminology and criminal justice journals. *Journal of Criminal Justice*. 2006. Vol. 34. P. 393–400.
4. Quarino L. Brettel T. A. Current issues in forensic science higher education. *Anal. Bioanal. Chem.* 2009. Vol. 394. P. 393–400.
5. URL: <http://tipdergisi.harran.edu.tr/files/HUTFD-167.pdf>.
6. URL: http://www.klinikgelisim.org.tr/eskisayi/klinik_2009_22/01.pdf; http://www.journalagent.com/travma/pdfs/UTD_6_1_1_6.pdf.

УДК 343.98

**Э. Х. Юкселоглу,
Ф. Ч. Йонар,
Г. Райимоглу,
О. Каратас,
Ф. Ашикиоглу,
Стамбульский университет, Институт судебных
экспертиз,
e-mail: emelhulyayukseoglu@gmail.com**

СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В ТУРЦИИ: НА ПРИМЕРЕ ИНСТИТУТА СУДЕБНОЙ МЕДИЦИНЫ

Судебно-экспертная наука тесно связана с системой уголовного правосудия и является многодисциплинарной областью, которая обязана представлять юридические доказательства. Исследователи согласны с тем, что судебно-экспертное образование – это особая область, требующая обучения на уровне выпускников. Однако это многодисциплинарное обучение также должно быть предоставлено тем, кто проявляет к нему особый интерес. Считается, что тот, кто ранее не был вовлечен в систему правосудия, не может освоить такой теоретический и практический подход к экспертизе, который бы удовлетворял требованиям судебной системы, особенно это касается студентов в сравнении с лицами, которые работали в этой области. С другой стороны, утверждается, что гибридный преподавательский состав может идти в ногу с многодисциплинарным динамизмом этой отрасли.

Начало институционального уровня высшего образования и учебных мероприятий в области судебной медицины и судебно-экспертной науки в обстановке, в которой мы живем, совпало с последними периодами Османской империи. В последующие годы после создания Мектеб-и-Тиббийе-и-Шахане, австрийский д-р Чарльз Амбруз Бернад, а также д-р Султан Махмуд II начали давать первые уроки по судебной медицине в 1841 г. под названием «Tıbb-i Kanuni» (медицинское право). После внезапной смерти Бернарда курсы судебной медицины проводились его помощниками Спитцером и Сервиченом Эфенди, далее преподавание продолжил Агоп Ханданян на факультете гражданской медицины Мектеб-и-Тиббийе-и-Мюлькийе, основанного в 1867 г. После Ханданяна, Али Рюшту-паша (1854–1913), проф. д-р Бахаттин Лакир (1870–1922), проф. д-р Васфи Бей (1884–1924), д-р Мустафа Айрулла Дикер (1873–1950) и проф. д-р Этхем Акил Батталгази (1875–1952) были среди ведущих судебных медицинских специалистов нашей страны.

В республиканский период научная общественность пришла к выводу, что судебная медицина должна разделиться на клиническую судебную медицину и судебную патологию, и в этом контексте существуют три отдельные организации для услуг официальных и частных экспертов и учебной деятельности. Этими организациями являются отделения судебной медицины при медицинских факультетах, входящие в состав университетов, институты судебной медицины, входящие в состав Министерства юстиции, и институты судебной медицины, подчиняющиеся университетским ректоратам.

Институт судебной медицины Стамбульского университета был основан в 1982 г. как первое учреждение, предоставляющее высшее образование в области судебно-экспертных наук и судебной медицины на основании законодательного декрета № 41, утвержденного в 1983 г. законом № 2809. В том же году проф. д-р Шемси Гок (Şemsi Gök) был назначен директором института. Решением Совета Высшего образования от 11 ноября 1986 г. в Институте судебной медицины были созданы кафедры медицины, точных наук и гуманитарных наук. В нем есть отделения медицины, точных наук и гуманитарных наук, входящие в состав Института судебной медицины, который подчиняется ректорату Стамбульского университета. Институт судебной медицины проводит магистерские и докторантурные исследования, научно-исследовательскую деятельность, а также экспертизы. Институт судебных экспертиз Стамбуль-

ского университета имеет в своем составе отделы управления качеством, приема и регистрации образцов, лаборатории судебной молекулярной генетики, судебной токсикологии, хранилище и отдел администрации и финансовых вопросов как вспомогательные служебные отделы.

Институт судебной медицины подготовил в общей сложности 661 выпускника с 1989 г., когда первые выпускники окончили его и до 2017 г., из которых 506 были магистрантами, а 155 – докторантами. 417 из этих выпускников получили магистерские и докторские степени в области общественных наук, 222 – в области точных наук и 22 – в области медицины.

ENFSI (Европейское сообщество судебно-экспертных учреждений). Институт судебной медицины является одним из старейших членов ENFSI (Европейского сообщества судебно-экспертных учреждений), которое состоит из 62 судебных лабораторий, расположенных в 36 европейских странах. Это также первое и единственное образовательное учреждение в стране с 1999 г., входящее в Европейское сообщество судебно-экспертных учреждений.

Аккредитованная лаборатория судебных наук. Лаборатория судебных экспертиз в Институте судебной медицины, которая работает по стандарту аккредитации ISO 17025 с 2012 г., имеет возможность с точки зрения ее географического положения передавать информацию на Ближний Восток, Балканы, Малую Азию и страны Северной Африки и является справочной лабораторией. С другой стороны, наши лаборатории судебной молекулярной генетики проводят тесты МЛС (межлабораторные сравнения) в лабораториях, которые находятся в процессе подачи заявки на аккредитацию.

Летняя программа стажировки. Летом в нашем институте ежегодно проводится стажировка. Программа стажировки дает возможность увидеть образовательный уровень стажеров-студентов в области прикладных наук. Стажировка, предлагаемая экспертным академическим персоналом в области судебно-экспертных наук нашего института, включает в себя теоретическую программу обучения, в которой задействованы многие подразделения судебно-экспертной науки, а лабораторная подготовка определяется в соответствии с курсом стажировки студентов. Студенты-стажеры получают знания по предметам и областям деятельности, которые охвачены программой образования студентов в области судебно-экспертных наук, и применяют эти знания на учебных местах, выполняя практические задания, связанные с дисциплиной.

Детский университет. С 2010 г. наш институт готовит учащихся начальной и средней школы по программе Детского университета. Целью этой программы является обеспечение того, чтобы учащиеся начального и среднего уровня подготовки получали надежные и современные знания по научным областям, к которым они питают интерес, от ведущих ученых в этой сфере деятельности. В этом контексте учащиеся, которые приходят в наш институт, кроме всего прочего, имеют знания и опыт в области судебно-экспертных наук, поскольку охотники за доказательствами имеют возможность применять знания, которые они получили, на месте преступления.

Наша лабораторная деятельность. Помимо научных исследований и образования, Институт судебных экспертиз также предлагает услуги лабораторных испытаний и проведения экспертизы. Эти услуги осуществляются подразделениями и включают в себя следующие направления деятельности:

— *судебная молекулярная генетика.* Лаборатория судебной молекулярной генетики — это подразделение, где выполняется молекулярно-генетический анализ биологических образцов, таких как клетки, ткани, заключенные в парафин, кровь, моча, сперма, волосы, кости, волосы на теле, слюна, буккальный мазок и т. д. Услуги, предоставляемые в этом подразделении, предоставляются компетентными, ответственными учеными с непрерывным профессиональным развитием, которые выполняют свой долг справедливо и публично, используя современную науку и технику, международно принятые, заслуживающие высокого доверия методы и откалиброванное оборудование. Всемирно признанные методы используются в нашей лаборатории, которая была аккредитована TÜRKAK в 2012 г. С этой целью в нашей лаборатории была повышена осведомленность о качестве и была внедрена система качества, соответствующая стандарту ISO 17025, а также постоянно внедряются новые требования к стандартам;

— *судебная токсикология.*

Неорганический анализ (ICP-MS – Масс-спектрометрия с индуктивно-связанной плазмой): все биологические жидкости и ткани, образцы воды и пищи, почва, стекло и все виды твердых доказательств или образцов проверяются на микроэлементы (Se, I и т. д.), токсичные элементы (As, Hg, Pb, Al, Ni и т. д.) и основные элементы (Ca, Mg, K, P и т. д.) с помощью качественного и количественного неорганического анализа.

Анализ седативных веществ и лекарственно-активных веществ (HPTLC, GC-MS и LC-MS/MS): проводится анализ седативных веществ и лекарственно-активных веществ в биологических образцах, таких как волосы, моча, кровь, слюна.

Анализ алкоголя и летучих веществ (HSGC-MS): исследуются кровь, моча, все типы жидкостей, промышленные отходы и т. д. Образцы тестируются на этанол, метанол и летучие вещества, такие как бензол, толуол, ксилол;

— *судебная антропология.* Идентификация старых и свежих остатков скелета, определение причины смерти составляют основные области этого исследования. Определение расы и пола проводится по возрасту, росту и анализу структуры тела;

— *экспертиза спорных документов.* Подразделение экспертизы спорных документов и почерка предоставляет судебные заключения на основании подотчетных доказательств, т. е. в соответствии с решением Верховного суда, на основании соответствующих научных и объективных критериев, что позволяет выявить визуальные данные, полученные в результате судебной экспертизы почерка по документам, которые были изменены, исправлены или залиты краской, с целью определения возможности подделки или проведения анализа почерка и подписи с целью идентификации, образцы которых были надлежащим образом заверены и отправлены в конверте судами, прокуратурой, общественными организациями или учреждениями. Подразделение экспертизы спорных документов и почерка оснащено стереомикроскопом и инструментом спектрального анализа VSC, в нем проводят анализ три сотрудника факультета. В структуре подразделения также имеются два помощника по исследованиям;

— *судебная микробиология.* Лаборатория судебной микробиологии проводит исследования по всем типам биологических образцов (ткани, органы, жидкости и т. д.), культур антибиогамм, грибковых культур (дрожжи и плесневые грибы), осуществляет сканирование паразитов и их идентификацию (макроскопическое и микроскопическое исследование стула), микробиологические испытания, окрашивание и бактериальное культивирование на всех видах материала, все виды микробиологического анализа пищевых продуктов и микробиологический анализ воды, микробиологическое исследование медицинских принадлежностей, микробиологические испытания материалов, объектов и т. д., контроль микробиологической стерильности в отношении продукции (прямой, мембранный и т. д.) и энтомологическое обследование на образцах, которые были отправлены в конверте, надлежащим образом опечатанном и оформленном судами, прокуратурой, общественными организациями или учреждениями;

— *судебная одонтология.* Судебная одонтология фокусируется главным образом на таких областях исследований, как идентификация с помощью стоматологических особенностей, анализ отпечатков укуса и оценки травм полости рта;

— *судебная патология.* Судебные и научные исследования макроскопических и микроскопических образцов органов, полученных при аутопсии. Экспертизы на основании микроскопических исследований образцов тканей, полученных из живого организма. Микроскопические исследования предварительно подготовленных блоков ткани и образцов в стеклянных слайдах. Обычные и пользовательские гистохимические красители. Экспертное обслуживание по темам, включающим медицину и судебную медицину.

Заключение. Совместно со специализированным преподавательским составом, подготовленным в этой области, сотнями выпускников и студентов Стамбульского университета Институт судебной медицины стремится каждый год держать планку инновационного, динамичного и новаторского института, чтобы иметь возможность идти в ногу с глобальным развитием и служить правосудию в области судебно-экспертных наук на тридцатом году с момента его образования и деятельности, и продолжает свою работу на уровне национального и международного сотрудничества в этом направлении.

UDC 343.98

*G. Rayimoğlu,
F. Ç. Yonar,
Ö. Karataş,
F. Aşıcıoğlu,
E. H. Yükseloğlu,
Istanbul University, Institute of Forensic Sciences,
e-mail: gatp34@hotmail.com*

ACCREDITATION IN FORENSIC SCIENCES LABORATORY

Summary. Accreditation of test laboratories according to the 17025 standards in forensic sciences is an assurance that the expertise for courts is acceptable throughout the world. Compliance with the 17025 standards ensures that every detail of the laboratory operation is in accordance with an unchanging and understandable procedure, that the workflow processes are always the same, thus minimizing possible errors and maximizing the efficiency in the functioning of the laboratory service. With this in mind, our university has received accreditation on July 19, 2012 according to the 17025 standard, forensic genetic examination (liquid blood, cheek epithelium cell, blood stain (dry blood)) of the forensic science laboratory management system of Forensic Science Institute. The first accreditation within the Istanbul University was taken by the Forensic Science Institute as one of four accredited institutions operating in the field of Forensic Sciences in Turkey. In this study, the laboratories that want to enter the accreditation process are informed about what needs to be careful about them, the achievements of accreditation in forensic sciences and the objectives such as scope expansion for the future are mentioned briefly, suggestions are given to increase the number of accreditation laboratories related to universities and to ensure sustainability.

1. Introduction

1.1. Accreditation, accreditation bodies and laboratory accreditation

International accreditation organization ILAC (International Laboratory Accreditation Cooperation) is an international organization serving on a voluntary basis and combining many laboratory accreditation systems around the world, aiming to develop a communication network between accredited laboratories with accurate and reliable results.

This mutual recognition system allows the acceptance of test results from the accredited laboratories of companies exporting goods to foreign markets. This is a cost-reducing factor for both sides, since the need for retesting is negligible¹. IAF (International Accreditation Forum), an organization that monitors the reliability and appropriateness of accredited certification bodies². EA (European Co-operation for Accreditation) is a non-profit organization that has accreditation bodies of the European Union and those countries, which are in the candidate status³. These organizations provide communication by bringing together institutions established in various countries to accredit activities of conformity assessment in the world. In our country TBRKAK carries out accreditation activities.

In addition to accrediting bodies, there are also organizations that publish guidelines and conduct studies to standardize and implement the practice in various fields. Deney laboratuvarları için standartlarda ISO (International Organization for Standardization) and ASTM (formerly American Society for Testing and Materials) ISO and ASTM are the most preferred organizations for laboratory standardization. ASTM is one of the world's largest voluntary standards development organizations. And TSE provides standardization, conformity assessment, testing and calibration services in Turkey. It also serves countries such as Uzbekistan, Kazakhstan and Azerbaijan. In the field of chemistry IUPAC (International Union of Pure and Applied Chemistry), provides compatibility with terminology in particular. Many different organizations work together in the field of metrology (ISO, IEC, BIPM, OIML, IUPAC, IUPAP, IFCC). These organizations came together and create the organization called VIM (International Vocabulary of Metrology). NIST (agency of the US Commerce Department's Technology Administration) publishes standards on measurement and methods. Organizations like CITAC (Cooperation on International Traceability in Analytical Chemistry) and EUROLAB (Organization for Testing in Europe) also produce useful guides for experimental laboratories⁴. ISO 17025 standard is used for the accreditation of laboratory and calibration laboratories around the world. According to 17025, accreditation increases the competitiveness of an experimental laboratory, improves the management system and increases efficiency in its service⁵. 17025 accreditation in forensic sciences is an assurance of the acceptability of the expertise of testing laboratories in all world courts. Compliance with the 17025 standard ensures that every detail of the process in the laboratory is processed according to a fixed procedure, and the workflow processes are always the same. In this way, the most possible mistakes are reduced, productivity increases in the functioning and service of the laboratory. Being accredited enables mutual recognition and even research results to be internationally comparable, both through standards and guidelines on the activities of other research laboratories. Accreditation is a process that is sometimes a obligation, sometimes a voluntary process. In countries that implement free market economies, they have to be credible to prove their independence and credibility and to increase their competitive power. The TS EN ISO/IEC 17025 «General requirements for the competence of testing and calibration laboratories» has two main parts. These sections are referred as «management requirements» and «technical requirements». While the management requirements are primarily concerned with the operation and effectiveness of the quality management system in the laboratory, the technical requirements address the competence, methodology and test/calibration equipment of the personnel. Regardless of the quality system, the slogan «do what you write» and «write what you do» is important⁶. For the right application, the standard must be interpreted correctly. In interpreting the standard correctly, it is important to get ideas from experienced laboratories and inspectors.

The most important reasons why standardization is required in Forensic Laboratories:

- acceptance of the forensic reports anywhere in the world,
- be able to take part in an international competition in increased pressure of competition between institutions and international competition with world laboratories,
- to raise the potential of employees and increase the quality work force,
- to meet the growing expectations of customers for the service offered
- worldwide globalization,
- to increase confidence in forensic laboratories,
- to ensure the rapid production of laboratory services by protecting quality.

¹ URL: www.ilac.org. (date of access: 14.09.2017).

² URL: <http://www.iaf.nu/>. (date of access: 14.09.2017).

³ EA, Multi and Bilateral Agreement Signatories EA-01/08. URL: <http://www.european-accreditation.org/n1/doc/ea-1-08.pdf>. (date of access: 14.09.2017).

⁴ Wencławiak B. W., Koch M., Evsevios Hadjicostas Editors, Quality Assurance in Analytical Chemistry, Training and Teaching. Second Edition. Springer-Verlag, Berlin, Heidelberg, 2010.

⁵ Szewieczek D., Karkoszka T., Zajac A. Incompatibilities analysis in the accredited laboratory. *Journal of Achievements in Materials and Manufacturing Engineering*. 2008. Vol. 2 (28).

⁶ Özgül Ş. Deney veya Kalibrasyon Laboratuvarlarının TS EN ISO/IEC 17025:2012 Standardına Göre Denetimi Ve Akreditasyonu VII. Ulusal Ölçümbilim Kongresi. 2008. P. 583–587.

1.2. Istanbul University Institute of Forensic Science and Accreditation

The first accreditation within the Istanbul University was taken by the Forensic Science Laboratory of the Forensic Science Institute. The Institute of Forensic Science is one of the four institutions that have been accredited in the field of forensic science in Turkey, including Police Criminal, Gendarmerie Criminal and Forensic Medicine Institution¹. Istanbul University has started a quality structuring under the name of United Quality Management and studies are continuing for «Education accreditation» and «Accreditation of hospital units».

The scope of accreditation that our laboratory has in the field of forensic science Forensic Genetic Investigation It consists of experiments on blood (liquid), cheek epithelium cell, blood stain (dry blood) material/products and started laboratory expansion studies. The laboratory has also begun to work on the scope expansion by means of in-house analysis methods used in the field of toxicology in addition to the work carried out in order to raise the individual and institutional qualifications to the highest level, to ensure the international validity of the analysis results and reports and to maintain the sustainability of the captured standard. Scope expansion studies started with heavy metal analysis in urine with ICP-MS in toxicology and alcohol analysis methods in HS-GC-MS. When necessary financial resources are provided, next steps include drug analysis methods with GC-MS and LC-MS-MS. Apart from these methods, continuous scientific research methods are being developed and validated. If the analysis requested by the customer is not covered, in-house analysis method is developed, validated and studied with this method.

2. Recommendations to the accrediting laboratories according to ISO 17025 standard

Laboratories wishing to establish a quality system according to the ISO 17025 standard should document the system for a full accreditation preparation, identify responsibilities, keep records, identify test items, train personnel, and comply with the timing of all these activities². The most appropriate is that during the accreditation application, the laboratory can prove that the Quality Management System is operating according to the rules for about 6 months after it has been in place.

Before a laboratory that wants to be accredited, should start with the documentation, it should check whether the physical conditions are in conformity with the standard. In Figure the samples belonging to the Forensic Science Laboratory Forensic Molecular Genetics Unit are shown irreversibly passed in the windows of the laboratory, the PCR chamber and the electrophoresis room. There is an internal corridor connecting each room.

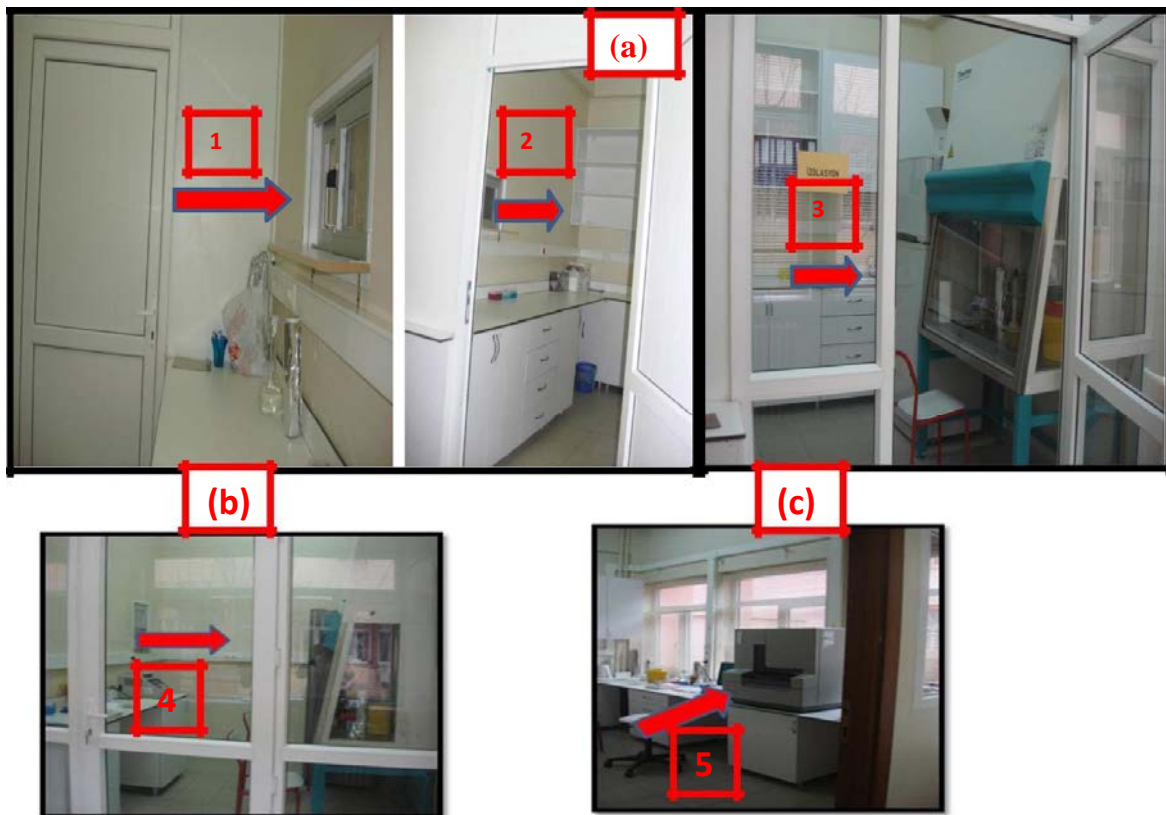

Figure. Forensic Science Laboratory Forensic Molecular Genetic Unit's sample passing (a) picture showing the progress of the sample in the laboratory from the windows irreversibly, (b) PCR chamber (c) electrophoresis chamber.

¹ URL: <http://www.turkak.org.tr/online/search/akredite.asp>.

² Bakır F., Laleli Y. TS EN ISO/IEC 17025 Kapsamında Akreditasyona Teknik Hazırlık, Türk Biyokimya Dergisi. *Turkish Journal of Biochemistry*. 2006. Vol. 31 (2). P. 96–101.

In some cases, auditors may also want to take measures that are not directly involved in the standard, but which increase the quality of their implementation. Here, initiatives can be introduced in the interpretation of the standard, and important measures such as the creation of a fire escape staircase, a smoke alarm system are apparently not in the standard but are in accordance with the spirit of the standard. Such practices may not only ensure workers' safety, but also to prevent a possible accident or even disaster, or to provide a chance to recover evidence and important documents during an accident. Worker safety is also important in finding a quality work.

3. Conclusion

Laboratories implementing and accrediting the TS EN ISO / IEC 17025: 2005 standard are laboratories that provide the best quality customer service and best service, with appropriate maintenance, calibration and working guidelines and validated reference materials, ongoing quality control tests and controlled documented quality system supported by trained staff. These laboratories operate independently and objectively, and as a result, the test reports they produce provide international field validity. The use of the same standard, same test method and the same document, which is valid in each country in a laboratory, brings with it accreditation and worldwide acceptability. However, if the standard is not correctly interpreted, quality management can turn out to be a more engaging activity that is more costly for staff. For this reason, the correct interpretation of the standard is the key to quality.

УДК 343.98

*Г. Раймоглу,
Ф. Ч. Йонар,
О. Каратас,
Ф. Ашикиоглу,
Э. Х. Юкселоглу,
Стамбульский университет, Институт судебных
экспертиз,
e-mail: gatp34@hotmail.com*

АККРЕДИТАЦИЯ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНЫХ ЛАБОРАТОРИЙ

Резюме. Аккредитация испытательных лабораторий в соответствии с международным стандартом ISO/IEC 17025 в области судебных экспертиз является гарантией того, что судебная экспертиза будет допустимой во всем мире. Соблюдение стандарта 17025 гарантирует, что каждая составляющая работы лаборатории соответствует неизменной и понятной процедуре, процессы последовательности выполняемых действий будут всегда однотипными, что сведет к минимуму возможные ошибки и максимизирует эффективность функционирования лабораторий. Исходя из этого, наш университет получил аккредитацию 19 июля 2012 г. в соответствии со стандартом 17025 по направлению: «Судебные экспертные генетические исследования (жидкая кровь, клетки эпителия щеки, пятна крови (сухая кровь)» в системе управления судебно-экспертными научными лабораториями Института судебных экспертиз. Первая аккредитация Стамбульского университета была проведена Институтом судебных экспертиз, который является одним из четырех аккредитованных учреждений, осуществляющих судебно-экспертную деятельность в Турции. В этом исследовании представлена детальная информация для лабораторий, которые имеют намерение пройти процесс аккредитации, о том, что нужно сделать, о достижениях в области аккредитации судебно-экспертных учреждений, а также о возможностях расширения сферы аккредитации, увеличения количества аккредитованных лабораторий, входящих в состав университетов, и для обеспечения их устойчивой работы.

1. Введение

1.1. Аккредитация, аккредитационные органы и аккредитация лабораторий

Международная организация по аккредитации ILAC (International Laboratory Accreditation Cooperation) работает на добровольных началах и объединяет многие системы аккредитации лабораторий во всем мире, реализуя стремление создать коммуникационную сеть между аккредитованными лабораториями для обмена точными и надежными результатами.

Система взаимодействия аккредитованных лабораторий компаний, экспортирующих товары на внешние рынки, позволяет взаимно признавать результаты испытаний, которые в них проводятся. Это фактор снижения затрат для обеих сторон, поскольку потребность в повторном испытании незначительна¹. IAF (International Accreditation Forum) – организация, контролирующая надежность и соответствие аккредитованных органов по сертификации². EA (European cooperation for Accreditation) – некоммерческая организация, имеющая аккредитационные органы в странах Европейского Союза, а также

¹ URL: www.ilac.org. (дата доступа: 14.09.2017).

² URL: <http://www.iaf.nu/>. (дата доступа: 14.09.2017).

в странах – кандидатах в ЕС¹. Указанные организации обеспечивают коммуникацию, объединяя учреждения, созданные в разных странах для аккредитации деятельности по оценке соответствия на международном уровне. В нашей стране аккредитацию осуществляет TÜRKAK.

Помимо аккредитационных органов существуют также организации, которые разрабатывают и публикуют руководящие принципы, проводят исследования для стандартизации и воплощения в практической деятельности в различных областях. ISO (International Organization for Standardization) и ASTM International (American Society for Testing and Materials) – наиболее предпочтительные организации для стандартизации лабораторий, поскольку ASTM представляет собой одну из крупнейших в мире добровольных организаций по разработке стандартов. TSE также предоставляет услуги по стандартизации, оценке соответствия, тестированию и калибровке в Турции. Она также обслуживает такие страны, как Узбекистан, Казахстан и Азербайджан. В области химии IUPAC (International Union of Pure and Applied Chemistry) обеспечивает, в частности, совместимость терминологии. Многие организации работают вместе в области метрологии (ISO, IEC, BIPM, OIML, IUPAC, IUPAP, IFCC). Эти организации объединились и создали организацию под названием VIM (International Vocabulary of Metrology). NIST (agency of the US Commerce Department's Technology Administration) также публикует стандарты измерения и методы. Организации, такие как CITAC (Cooperation on International Traceability in Analytical Chemistry) и EUROLAB (Organization for Testing in Europe) также создают полезные руководства для экспериментальных лабораторий². Стандарт 17025 используется для аккредитации испытательных и калибровочных лабораторий по всему миру. Согласно 17025, аккредитация повышает конкурентоспособность экспериментальной лаборатории, улучшает систему управления и повышает эффективность ее деятельности³. Аккредитация по стандарту 17025 в области судебно-экспертных наук является гарантией признания экспертизы во всех судах мира. Соответствие стандарту 17025 гарантирует, что каждая составляющая рабочего процесса в лаборатории реализуется в соответствии с установленной процедурой, а процесс управления потоком документов является единообразным. Это способствует уменьшению количества наиболее распространенных ошибок, повышению производительности в функционировании и работе лаборатории. Аккредитация позволяет осуществить взаимное признание, и даже сравнение результатов исследований на международном уровне, как с помощью стандартов, так и руководящих принципов деятельности других исследовательских лабораторий. Аккредитация – это процесс, который иногда является обязательным, а иногда – добровольным. В странах, в которых воплощается в жизнь принцип свободной рыночной экономики, для работы на рынке услуг необходимо заслужить доверие, а для этого требуется доказать свою независимость, авторитет и повысить свою конкурентоспособность. TS EN ISO/IEC 17025 «Общие требования к компетентности испытательных и калибровочных лабораторий» имеет две основные части: «требования к управлению» и «технические требования». Требования к управлению в первую очередь касаются функционирования и эффективности системы управления качеством в лаборатории, а технические требования – компетенции, методологии и оборудования для проведения испытаний/калибровки, которым пользуется персонал. Независимо от системы качества их формула «делать то, что пишешь» и «писать то, что делаешь» весьма важна⁴. Для правильного применения стандарт должен быть верно интерпретирован, для чего важно получить информацию от опытных лабораторий и инспекторов.

Наиболее важные причины, которые обуславливают необходимость стандартизации судебно-экспертных лабораторий:

- приемлемость судебно-экспертных заключений в любой точке мира;
- возможность принимать участие в международной конкуренции в условиях ее усиления между учреждениями одной страны и международной конкуренции с мировыми лабораториями;
- повышение научно-практического потенциала сотрудников и качества их работы;
- удовлетворение растущих запросов клиентов по спектру выполняемых работ;
- всемирная глобализация;
- повышение доверия к судебным лабораториям;
- обеспечение оперативного предоставления услуг лаборатории с помощью защиты качества.

1.2. *Институт судебных экспертиз Стамбульского университета и аккредитация.*

Первая аккредитация в Стамбульском университете была проведена Лабораторией судебных экспертиз Института судебных экспертиз. Институт судебной экспертизы является одним из четырех учреждений, которые были аккредитованы в области судебной экспертизы в Турции, включая учреждения уголовной полиции, уголовной жандармерии и судебной медицинской экспертизы⁵. Стамбульский университет начал

¹ EA, Multi and Bilateral Agreement Signatories EA-01/08. URL: <http://www.european-accreditation.org/n1/doc/ea-1-08.pdf>. (дата доступа: 14.09.2017).

² Wencławiak B. W., Koch M., Evsevios Hadjicostas Editors, Quality Assurance in Analytical Chemistry, Training and Teaching. Second Edition. Springer-Verlag, Berlin, Heidelberg, 2010.

³ Szwieczek D., Karkoszka T., Zając A. Incompatibilities analysis in the accredited laboratory. *Journal of Achievements in Materials and Manufacturing Engineering*. 2008. Vol. 2 (28).

⁴ Özgül Ş. Deney veya Kalibrasyon Laboratuvarlarının TS EN ISO/IEC 17025:2012 Standardına Göre Denetimi Ve Akreditasyonu VII. Ulusal Ölçübilim Kongresi. 2008. P. 583–587.

⁵ URL: <http://www.turkak.org.tr/online/search/akredite.asp>.

структурирование качества под названием «Объединенное управление качеством» и продолжает исследования по направлениям «Аккредитация образования» и «Аккредитация больничных подразделений». Направления аккредитации Стамбульского университета в области судебной экспертизы – судебно-медицинские генетические исследования, включает эксперименты по анализу крови (жидкости), клеток эпителия щеки, материала/продуктов пятен крови (сухой крови) и исследования вне пределов лаборатории. Лаборатория также начала работу по расширению границ применения с помощью собственных методов анализа, используемых в области токсикологии, в дополнение к работе, проводимой в целях повышения индивидуальной и институциональной квалификации до высшего уровня, с целью обеспечения международной достоверности результатов анализа и поддержки устойчивости принятого стандарта. Исследования по расширению границ начались с анализа тяжелых металлов в моче с помощью ICP-MS методов токсикологии и с анализа алкоголя с помощью метода HS-GC-MS. В случаях предоставления необходимых финансовых ресурсов следующие шаги направляются на методы анализа наркотиков с помощью GC-MS и LC-MS-MS. Помимо этих методов, постоянно методы научных исследований разрабатываются и утверждаются. Если проведенный анализ не дает результатов, то разрабатывается собственный метод анализа, утверждается и исследование проводится с помощью этого метода.

2. Рекомендации лабораториям, которые проходят аккредитацию в соответствии со стандартом ISO 17025

Лаборатории, желающие создать систему качества в соответствии со стандартом ISO 17025, должны документировать систему для полной подготовки к аккредитации, определить обязанности, вести учет, устанавливать тождество элементов тестирования, обучать персонал и соблюдать сроки реализации всех этих направлений деятельности¹. Наиболее оптимальным результатом считается, когда во время рассмотрения заявки на аккредитацию лаборатория сможет доказать, что система управления качеством работает в соответствии с правилами в течение примерно 6 месяцев после начала процедур.

На первом этапе процесса аккредитации: необходимо проверить, соответствуют ли физические условия работы лаборатории стандарту. На рисунке показано, как образцы, исследуемые в судебно-молекулярном генетическом подразделении судебно-медицинской лаборатории, последовательно проходят через «окна» лаборатории, камеру PCR и комнату для электрофореза. Между каждой комнатой есть внутренний коридор.

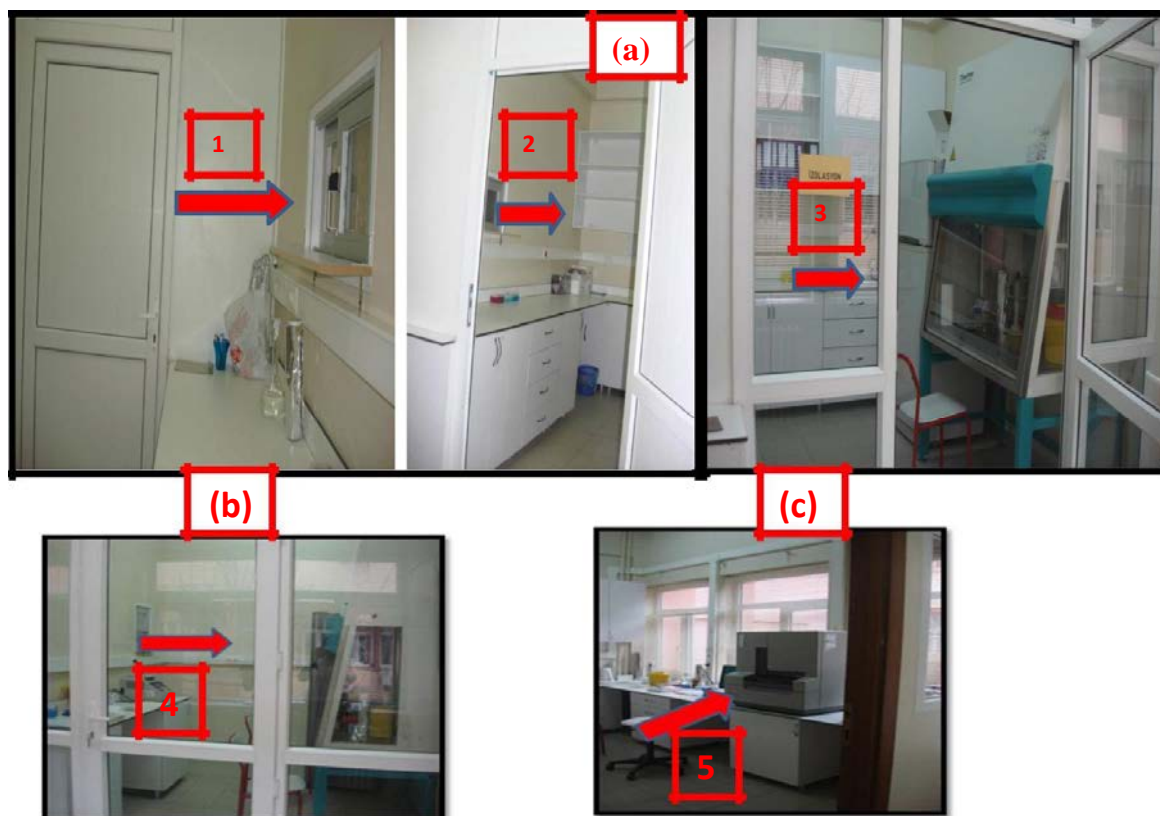

Рисунок. Прохождение образца в подразделении судебно-экспертной молекулярной генетики судебно-экспертной лаборатории: изображение, показывающее процесс последовательной передачи из одного окна в другое (а), камера PCR (b), камера электрофореза (c)

¹ Bakır F., Laleli Y. TS EN ISO/IEC 17025 Kapsamında Akreditasyona Teknik Hazırlık, *Türk Biyokimya Dergisi. Turkish Journal of Biochemistry.* 2006. Vol. 31 (2). P. 96–101.

В некоторых случаях аудиторы могут также потребовать принять меры, которые непосредственно не связаны со стандартом, но необходимы для повышения качества его реализации. Здесь могут быть высказаны предложения по интерпретации стандарта, а такие важные меры, как сооружение пожарной лестницы, системы дымоудаления, что, очевидно, не входит в стандарт, но соответствует духу стандарта. Такой подход может не только обеспечить безопасность работников, но также предотвратить возможную аварию или даже катастрофу, предоставляя возможность спасти доказательства и важные документы во время чрезвычайной ситуации. Безопасность персонала также важна в процессе поиска обеспечения качественной работы.

3. Заключение

Лаборатории, осуществляющие аккредитацию или аккредитованные по стандарту TS EN ISO/IEC 17025:2005, обеспечивают наилучшее качество обслуживания клиентов и лучший сервис с соответствующим техническим обслуживанием, калибровкой и руководствами по проведению работ, а также проверенными справочными материалами, современным контролем качества и контролируемой документированной системой качества и обслуживаются обученным персоналом. Эти лаборатории работают независимо и объективно, и как результат отчеты об испытаниях, которые они производят, обеспечивают юридическую силу на международном уровне. Использование одних и тех же стандартов, методов испытаний и документации, действительных в лабораториях различных стран, позволяют получить аккредитацию и приемлемость результатов во всем мире. Однако, если стандарт неправильно интерпретирован, управление качеством может оказаться более привлекательной деятельностью, но дорогостоящим для персонала. По этой причине правильная интерпретация стандарта является ключом к качеству.

УДК 343.1+347.9

*Э. Л. Титанян, юрист-консультант Национального бюро экспертиз Республики Армения,
e-mail: emilia.titanyan@mail.ru*

ПРОФЕССИЯ – СУДЕБНЫЙ ЭКСПЕРТ

Не секрет, что в настоящее время преступность стала одной из основных угроз XXI в. Раннее враждующие государства сегодня объединились против общего врага – преступности и терроризма. Сейчас борьба с преступностью ведется как на международном, так и внутригосударственном уровне. Одна из ключевых ролей в этой борьбе отведена судебной системе, а если быть точнее, судам, которые вершат правосудие. Последнее невозможно без основательной доказательственной базы, в том числе без заключения судебных экспертов.

Не вдаваясь в подробный исторический экскурс, отметим, что профессия судебного эксперта берет свое начало в V–VI вв. нашей эры, когда во времена правления византийского императора Юстиниана в судах начали проводить исследования почерка. В России сравнение рукописей в судебных целях начали проводить с XV в. Вначале эта работа поручалась преподавателям или секретарям присутственных мест, позже ею стали заниматься графологи. Медики к судебной экспертизе начали привлекаться с 1716 г. после принятия Петром I Воинского устава. А спустя некоторое время в судебных расследованиях начали принимать участие и другие специалисты, знания которых могли бы помочь расследованию и принятию решения по делу, рассматриваемому в суде¹.

Понятие «судебная экспертиза» – это процессуальное действие, включающее проведение исследований и дачи заключения экспертом по вопросам, разрешение которых требует специальных знаний в области науки, техники, искусства или ремесла и которые поставлены перед экспертом судом, судьей, органом дознания, лицом, производящим дознание, следователем, в целях установления обстоятельств, подлежащих доказыванию по конкретному делу².

Естественно, что судебная экспертиза проводится сведущим лицом, которое владеет специальными знаниями в области науки, техники, искусства или ремесла. Компетенция судебного эксперта – это круг полномочий, предоставленных эксперту законодательством о судебной экспертизе³. Статья 12 упомянутого Федерального закона гласит: «государственным судебным экспертом является аттестованный работник государственного судебно-экспертного учреждения, производящий судебную экспертизу в порядке исполнения своих должностных обязанностей». Экспертом может быть назначено любое лицо, обладающее необходимыми для дачи заключения знаниями. Отметим, что в соответствии

¹ Давтян А. Г. Экспертиза в гражданском процессе. М. Спартак, 1995. С. 5–10; Очерки истории судебной медицины Армении / Н. М. Аракелян и др. Ереван, 1970.

² О государственной судебно-экспертной деятельности в Российской Федерации: Федер. закон от 31 мая 2001 г. № 73-ФЗ. URL: <http://base.garant.ru/12123142/>.

³ Россинская Е. Р., Галяшина Е. И. Настольная книга судьи: судебная экспертиза. М.: Проспект, 2012.

с действующими нормативными актами не требуется, чтобы судебная экспертиза в обязательном порядке выполнялась сотрудниками государственных экспертных учреждений. Поэтому судебные экспертные исследования производятся экспертами как государственных и негосударственных экспертных учреждений, так и сотрудниками не экспертных учреждений, частными экспертами, либо иными специалистами.

Важно подчеркнуть, что компетентность и квалификация судебных экспертов всегда являлась «ахиллесовой пятой» судебно-экспертной деятельности. Эта проблема актуальна на всем постсоветском пространстве. Поскольку действующие нормативные акты не требуют, чтобы судебная экспертиза в обязательном порядке выполнялась сотрудниками государственных экспертных учреждений, судебным экспертом может быть назначено любое лицо, обладающее необходимыми для дачи заключения знаниями. Судебная практика и статистика¹ показывают, что суды и органы следствия при назначении экспертиз все же в своем большинстве предпочтение отдают государственным экспертным учреждениям, где, как предполагается, должны работать лучшие в своем деле специалисты-эксперты. Однако, так ли это?

Рассматривая проблемы судебной экспертизы, ряд ведущих ученых-юристов в области криминалистики и судебной экспертизы, в частности Е. Р. Россинская, Е. И. Галяшина, А. А. Леонтьев, В. И. Маймай, М. В. Жижина, В. А. Прорвич, в ходе многочисленных дискуссий отмечают, что важным фактором при выборе эксперта является его квалификация, при этом вопрос критериев определения квалификации остается открытым.

В Республике Армения (РА) на фоне отсутствия нормативного урегулирования экспертной деятельности экспертом может считаться каждый, кто после прохождения обязательного курса обучения получает сертификат об экспертной деятельности, который может быть выдан специальными советами, действующими в составе Национальной академии наук и Министерства юстиции РА. Так, в рамках действующей в Национальном бюро экспертиз РА программы, зачисляемое на обучение физическое лицо по конкретной дополнительной профессиональной программе по экспертной специальности проходит полный курс обучения и подготовки. Особенность этой модели дополнительного профессионального образования состоит в том, что на первом этапе соискателю предъявляется тест из 100 специальных вопросов с целью проверки его базовых знаний. В случае удовлетворительной оценки соискатель проходит устное собеседование, после чего приступает к реализации программы дополнительной профессиональной подготовки по экспертной специальности, состоящей из теоретической и практической частей. Срок обучения по дополнительной профессиональной подготовке устанавливается от 3 до 9 месяцев и зависит от уровня базовой подготовки соискателя и объема осваиваемой программы. Необходимо иметь в виду, что вне зависимости от экспертных направлений все соискатели в обязательном порядке проходят также теоретический курс по судебно-правовому регулированию вопросов, касающихся назначения и проведения экспертиз.

Обучение по программе осуществляется под руководством наставника. Наставник назначается из числа высококвалифицированных судебных экспертов, имеющих право самостоятельного производства экспертиз по экспертной специальности, соответствующей программе дополнительного профессионального образования соискателя. При этом наставник составляет индивидуальный учебный график, периодически осуществляет устный опрос по освоенным соискателем темам, контролирует выполнение практических работ.

Затем соискатель проходит профессиональное тестирование, после чего кандидатура соискателя представляется на заседании Квалификационной комиссии Национального бюро экспертиз с сопроводительными материалами, содержащими мнение и заключение наставника, составленными на основе тематического реферата и краткого отчета соискателя.

Однако выданные сертификаты об экспертной деятельности имеют силу только в тех случаях, если эксперт работает в экспертном учреждении, входящем в состав Национальной академии наук РА или Министерства юстиции РА. К сожалению, в настоящее время нет единой систематизированной программы, учитывающей особенности, длительность «обязательного курса обучения», не говоря уже о том, что нет четких разъяснений ни в одном из действующих нормативных актов о юридической силе сертификата касательно экспертной деятельности.

Если в государственных экспертных учреждениях существует хоть какой-то контроль, то в негосударственных – о квалификации эксперта действующие нормативные акты умалчивают. Нельзя не согласиться с Н. Алехиным, который считает, что закон закрепляет единые требования к экспертному заключению экспертов как государственных, так и негосударственных учреждений, пользующихся едиными методиками, однако в отношении квалификации экспертного состава негосударственных экспертных учреждений отсутствуют какие-либо конкретные законодательные требования². В. И. Маймай и М. В. Жижина указывают, что этот вопрос должен решать компетентный орган (экспертная

¹ Судебная статистика (в Армении) представлена на основе данных, отраженных в электронном ресурсе. URL: <http://www.court.am>.

² Алехин Н. Слабые звенья судебной экспертизы. *Новая адвокат. газ.* 2013. №12.

палата), который обязан разработать систему аккредитации экспертов, и предлагают провести реформирование негосударственной судебно-экспертной деятельности, которое предусматривает принятие закона, регламентирующего деятельность негосударственных экспертных учреждений и частных экспертов¹.

Анализируя международный опыт по рассматриваемому вопросу, отметим, что в ведущих странах Европейского Союза действует приоритетная экспертная система, согласно которой лицо, не имеющее сертификата компетентности, может быть привлечено к участию в процессе судопроизводства лишь при условии, что отсутствуют иные эксперты в указанной области, имеющие сертификат. Так, в соответствии с положениями ст. 157 Уголовно-процессуального кодекса Франции только в исключительных случаях суд, на основании мотивированного решения, может назначить в качестве эксперта лицо, не зарегистрированное в таком статусе².

Регулирование деятельности судебных экспертов в большинстве стран Европейского Союза осуществляется процессуальным законодательством, устанавливающим правовое положение эксперта, и гражданским, решающим вопросы организации их деятельности, при этом отсутствуют специальные законы. В последнее время общей тенденцией для государств Европейского Союза является объединение судебных экспертов в ассоциации по отраслям знаний, более того, на повестке дня находится обсуждение вопроса создания ассоциаций, объединяющих экспертов стран Европейского Союза. В настоящее время международные ассоциации образуются и действуют на добровольной основе, к примеру The European Group of Valuers' Associations³. Анализ деятельности ассоциации судебных экспертов сотрудниками Министерства юстиции Нидерландов привел их к таким выводам:

1. Объединение судебных экспертов в ассоциации облегчает поиск надлежащего специалиста.
2. Организация экспертного сообщества в форме ассоциации позволяет оперативно реагировать на изменения научно-технического прогресса, оценивать новые методики и технологии. В странах Европейского Союза на официальных сайтах ассоциаций размещены материалы по методикам, которые могут быть использованы при проведении экспертизы.
3. Ассоциации осуществляют контроль за членами организации, который в силу положений действующего законодательства не способны осуществлять государственные органы, за рамками судопроизводства в частности⁴.

Основываясь на изложенном, можно отметить, что в РА тоже правовое положение эксперта установлено процессуальным законодательством, и, возможно, объединение судебных экспертов в ассоциации поможет решить многие вопросы не только по квалификации экспертов, но и по общим методикам, технологиям, разработкам и т. д. Однако объединение судебных экспертов в ассоциации должно быть добровольным, не преследовать материальные цели, и насколько это может вписаться в армянский менталитет – покажет только время.

Розглянуто питання компетентності та кваліфікації судових експертів як державних, так і недержавних експертних установ. Коротко описані особливості діючої моделі додаткової професійної освіти, яка була розроблена в Національному бюро експертиз Республіки Вірменія й донині реалізується на практиці. Підкреслена думка провідних учених-юристів з цього питання, а також накопичений досвід Європейського Союзу, який дозволяє вирішувати підняті питання відносно загальної системи кваліфікації судових експертів. Відзначені загальні тенденції утворення спеціальних асоціацій, які не тільки поєднують експертів, а й дозволяють розробляти загальні методики, методи й технології.

The paper is devoted to the matters of competence and qualification of forensic experts of both governmental and non-governmental expert institutions. The features of the current model of additional professional education which was developed by the National Bureau of Expertises of the Republic of Armenia, are briefly described and are still realized in practice. The paper also emphasizes the opinion of leading legal scientists on this issue, the experience of the European Union, which allows solving the questions raised by the authors regarding the general system of qualification of forensic experts. There are also noted the general trends in the formation of special associations, which not only unite experts but also allow to develop the general techniques, methods and technologies.

¹ Жижина М. В. Оценка достоверности заключения эксперта как доказательства в арбитражном судопроизводстве: проблемы и пути преодоления. *Право и экономика*. 2009. № 3; Мамай В. И. Современные проблемы судебной экспертизы и пути их преодоления. *Рос. юстиция*. 2009. № 10.

² The Code of Criminal Procedure of France. URL: <http://legislationline.org/download/action/download/id/1674/file/>.

³ The European Group of Valuers' Associations. URL: <http://www.tegova.org>.

⁴ Дубровин О. В., Никитин С. Г., Поминов А. В. Приоритетная экспертная система и саморегулируемая организация как механизмы управления уровнем квалификации судебных экспертов в Российской Федерации. *Евраз. адвокатура*. 2013. № 5 (6).

УДК 389.14:343.985

С. Н. Нефедов, начальник научного отдела Научно-практического центра Государственного комитета судебных экспертиз Республики Беларусь, кандидат технических наук, доцент, e-mail: nefedov@sudexpertiza.by

ТЕХНИЧЕСКОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ В СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В настоящее время во многих странах мира происходит реформирование системы судебно-экспертной деятельности (СЭД), основными целями которого являются: повышение достоверности результатов исследований и исключение человеческого фактора, что обеспечивает более высокое доверие к результатам экспертизы у всех сторон процесса.

Лидирующие позиции в проведении реформирования СЭД занимают США и Европейский Союз (ЕС). Так, в феврале 2009 г. в США был опубликован подробный доклад «Укрепление судебно-экспертной науки в США: путь вперед»¹. В ЕС координацию работ по проведению реформы проводит ENFSI², который получил в ЕС монопольный статус в сфере судебно-экспертной деятельности. В мае 2010 г. ENFSI опубликовал доклад «Стратегия исследований и разработок»³.

Одним из важных направлений работ по реформированию является внедрение в практику СЭД общепринятых принципов и методов стандартизации и метрологии, а также систем менеджмента качества (СМК) в судебно-экспертных лабораториях (СЭЛ), с последующей аккредитацией СМК независимым органом по аккредитации.

Это направление деятельности называют *техническим регулированием*, под которым понимают правовое регулирование отношений в области установления, применения и исполнения обязательных требований к продукции, процессам производства, эксплуатации, хранению, перевозке, реализации и утилизации⁴. Внедрение в практику СЭД общепринятых принципов и методов технического регулирования предполагает привлечение специалистов соответствующего профиля, а также создание специальных организаций и объединений.

В США работы по научно-методическому обеспечению реформ СЭД проходят под эгидой NIST⁵. В 2014 г. при NIST была создана Организация специализированных научных комитетов (Organization of Scientific Area Committees – OSAC), которая занимается вопросами разработки стандартов, руководств и методик исследований, кроме того, NIST регулярно проводит различные конференции и семинары по различным аспектам СЭД (подробнее см. в статье⁶).

Наиболее авторитетной международной организацией по стандартизации является ISO⁷. Работы в ISO проводятся в рамках технических комитетов – ISO/TC, которые создаются по различным направлениям деятельности. При большом объеме работ технические комитеты делятся на подкомитеты и рабочие группы. Для координации работ по стандартизации внутри страны создаются национальные технические комитеты.

В ISO создан специальный технический комитет ISO/TC 272 «Forensic sciences» («Судебная экспертиза»), который предназначен для разработки стандартов и руководств в сфере СЭД. Этот комитет взаимодействует с рядом других технических комитетов, в том числе с ISO/TC CASCO (Комитет по оценке соответствия). ISO/TC 272 – сравнительно новый комитет, который пока опубликовал только один стандарт, в стадии разработки находится 5 стандартов.

В Республике Беларусь в 2015 г. также создан национальный технический комитет по стандартизации ТК BY 34 «Судебно-экспертная деятельность и криминалистическая техника»⁸, аналогичный технический комитет создан в Российской Федерации – ТК 134 «Судебная экспертиза».

Основная задача ТК BY 34 – разработка и обсуждение с целью выработки согласованных предложений, проектов технических нормативных правовых актов (ТНПА) для обеспечения СЭД, разработки,

¹ Strengthening Forensic Science in the United States: A Path Forward. Committee on Identifying the Needs of the Forensic Sciences Community, National Research Council. Washington, 2009. 352 с.

² ENFSI – Европейская сеть институтов судебной экспертизы.

³ Research and Development Strategy. EAFS Standing Committee, ENFSI – R&D Strategy, 2010. 27 с.

⁴ Метрологическое обеспечение обычно рассматривается как отдельный вид деятельности, мы включили это понятие в техническое регулирование.

⁵ NIST – Национальный институт стандартов и технологий – самый крупный и авторитетный в мире центр эталонов и проведения исследований в области метрологического обеспечения в различных сферах.

⁶ Нефедов С. Н. Реформирование судебной экспертизы в США и Европе. *Судебная экспертиза Беларуси*. Минск: Гос. ком. судеб. экспертиз Респ. Беларусь, 2016. № 2 (3). С. 34–41.

⁷ Международная организация по стандартизации (International Organization for Standardization), создана в 1947 г. Деятельность ИСО охватывает стандартизацию во всех областях и направлена на разработку международных стандартов, которые обозначаются аббревиатурой ISO.

⁸ Приказ Председателя Госстандарта от 11 марта 2015 г. № 22. Страница ТК BY 34 размещена на сайте. URL: <http://sudexpertiza.by>.

производства и испытаний криминалистической техники, оборудования и других технических средств, включая специальное программное обеспечение.

Стандартизация охватывает практически все области человеческой деятельности. Главные цели стандартизации заключаются в установлении и поддержании порядка, а также нахождении оптимальных решений для повторяющихся задач в различных сферах, включая судебную экспертизу. Одним из важных объектов стандартизации в СЭД является методическое обеспечение: терминология, требования к методикам, оборудованию, лабораториям и т. д. Терминология имеет первостепенное значение для взаимопонимания специалистов в любой сфере деятельности. Правильная терминология способствует развитию науки, а неудачная – может тормозить развитие научных знаний. Как ярко выразился Рене Декарт: «Точно определяйте значение слов, и вы избавите мир от половины недоразумений». Идеально было бы разработать для судебной экспертизы документ, аналогичный Международному словарю ISO по метрологии (VIM)¹, в котором приведены практически все метрологические термины, кроме того, VIM построен в соответствии с современными требованиями построения терминосистем². Однако, по-видимому, это задача достаточно отдаленной перспективы.

В ISO/TC 272 разрабатывается стандарт ISO/DIS 21043–1 Forensic Sciences. Part 1: Terms, definitions and framework (Термины, определения и модели), однако в нем будет рассмотрено только испытание материалов. В Российской Федерации в ТК 134 разрабатываются терминологические стандарты по отдельным видам экспертиз (молекулярно-генетической, трасологической, психологической и компьютерно-технической).

Представляется целесообразным разработать терминологический документ на русском языке, который будет устанавливать основные термины СЭД. Эту работу желательно проводить совместно для всего СНГ в рамках созданного в 2016 г. межгосударственного технического комитета по стандартизации – МТК 545 «Судебная экспертиза».

Другое важное направление – это внедрение в практику работы СЭЛ СМК в соответствии с требованиями международного стандарта ISO/IEC 17025 «Общие требования к компетентности испытательных и калибровочных лабораторий». Однако СЭЛ имеют свою специфику, которая не полностью учитывается стандартом ISO/IEC 17025, поэтому Международная организация (кооперация) по аккредитации лабораторий (International Laboratory Accreditation Cooperation – ILAC) разработала специальное руководство по применению стандарта ISO/IEC 17025 в деятельности СЭЛ – ILAC G19:2002³.

Вместе с тем стандарт ISO/IEC 17025, даже с учетом ILAC G19:2002, не учитывает некоторые виды работ, выполняемые СЭЛ, прежде всего это работы, выполняемые на месте преступления. Наиболее подходящим для работ такого вида является стандарт ISO/IEC 17020 «Оценка соответствия. Требования к работе различных органов инспекции». В 2014 г. в ILAC принята новая редакция Руководства – ILAC G19:08/2014 «Модули в судебно-экспертном процессе». Руководство определяет как требования к работам, проводимым на месте преступления, так и к исследованиям и аналитической работе, проводимой в СЭЛ. Согласно ILAC G19:08/2014, СЭЛ может иметь одну систему менеджмента, охватывающую стандарты ISO/IEC 17020 и ISO/IEC 17025.

Построение нового руководства принципиально отличается от ILAC G19:2002, последнее повторяет структуру стандарта ISO/IEC 17025. В Руководстве ILAC G19:08/2014 реализован подход по последовательному рассмотрению этапов (модулей) судебно-экспертного процесса, начиная с работ на месте преступления и заканчивая подготовкой итогового отчета (заключения) для заказчика экспертизы.

В Руководстве выделено 9 модулей:

1. Предварительное обсуждение относительно посещения места преступления.
2. Проведение первичных действий на месте преступления.
3. Разработка стратегии исследования места преступления.
4. Проведение исследования места преступления.
5. Оценка результатов исследования места преступления и определение возможности дальнейшего исследования.

6. Обработка и изложение результатов исследования места преступления.
7. Исследования, испытания и проверка предположений (включая соответствующую оценку дела).
8. Интерпретация результатов исследований и испытаний.
9. Отчет по результатам исследований и испытаний, включая обработку результатов.

Документ разработан как дополнительные рекомендации для конкретных пунктов стандартов ISO/IEC 17020 и ISO/IEC 17025 и не повторяет требования этих стандартов. Руководство содержит объяснения

¹ ISO/IEC Guide 99:2007. Международный словарь по метрологии. Основные и общие понятия и соответствующие термины. В 2007 г. принята третья редакция (VIM-3), в том числе имеется официальная версия VIM-3 на русском языке.

² Нефедов С. Н. Стандартизация методического обеспечения судебно-экспертной деятельности. *Вопросы криминологии, криминалистики и судебной экспертизы*: сб. науч. тр. Минск: Право и экономика, 2016. Вып. 1/39. С. 61–72.

³ В Российской Федерации на основе этого документа принят стандарт ГОСТ Р 52960–2008.

и разъяснения, которые определяются спецификой СЭД, и его необходимо читать одновременно с ISO/IEC 17020 и ISO/IEC 17025 соответственно.

Руководство ИЛАС G19:08/2014 ориентировано на распределение функций между органами следствия и экспертизы, принятое в некоторых зарубежных странах (за координацию работ на месте преступления отвечает СЭЛ), такое распределение полномочий существенно отличается от установленного в Республике Беларусь порядка взаимодействия правоохранительных органов. Поэтому прямое применение этого документа в экспертных подразделениях Республики Беларусь невозможно.

В 2016 г. в МТК 545 по предложению Российской Федерации началось рассмотрение проекта межгосударственного стандарта ГОСТ «Аккредитация судебно-экспертных лабораторий. Руководство по применению “Модулей для судебно-экспертных лабораторий”», который разработан на основе ИЛАС G19:08/2014. Республика Беларусь не поддержала представленный проект стандарта. Для применения Руководства ИЛАС G19:08/2014 в СЭЛ Республики Беларусь, при необходимости, будут разработаны соответствующие ТНПА и рекомендации. Кроме того, в 2017 г. принята новая версия стандарта ISO/IEC 17025, что повлечет переработку Руководства ИЛАС-G19.

Для учета особенностей СЭЛ используется перевод на русский язык Руководства ИЛАС-G19:08/2014, который размещен на официальном сайте ИЛАС (www.ilac.org/language-pages/russian/). Этот перевод выполнен ГУ «Научно-практический центр Государственного комитета судебных экспертиз Республики Беларусь (ГКСЭ)» по официальному разрешению Секретариата ИЛАС.

С целью реализации общепринятых международных подходов по обеспечению качества в области СЭД мы проводим работы по организации в ГКСЭ Системы обеспечения качества судебно-экспертной деятельности (СОК СЭД). В течение 2015–2016 гг. выполнялся План мероприятий по организации СОК СЭД, в котором были определены первоочередные мероприятия.

В Республике Беларусь кроме стандартов, которые, как известно, добровольны для применения, законодательством предусмотрен такой вид ТНПА, как технический кодекс установившейся практики (ТКП). Разработка и утверждение таких кодексов осуществляются республиканскими органами государственного управления. Они являются обязательными для применения в пределах полномочий госоргана, утвердившего ТКП. Планируется, что правила функционирования СОК СЭД, а также основные процедуры будут регламентированы ТКП, которые утверждаются ГКСЭ.

Проекты основных ТКП для СОК СЭД нами разработаны. В настоящее время мы разрабатываем другие документы и методические материалы, проводим обучение специалистов, в лабораториях разрабатываются документы СМК, проводятся предварительные аудиты отдельных лабораторий. В настоящее время мы выполняем НИР «Разработка методических рекомендаций по оценке неопределенности измерений и проведению межлабораторных сравнений в судебно-экспертной деятельности».

Большое значение в достижении высокой достоверности экспертиз имеет метрологическое обеспечение СЭД. В отечественной (в СССР) судебной и судебно-экспертной практике проблему метрологического обеспечения борьбы с преступностью впервые поставил в 1991 г. криминалист Г. Э. Бахтадзе¹, однако в те годы эта публикация широкого обсуждения не получила. Сейчас упомянутые аспекты СЭД стали развиваться, в том числе издаются специальные монографии и учебная литература.

Представляется целесообразным разработать систему процедур и правил по аналогии с системой обеспечения единства измерений. Эта система должна включать процедуру допуска к применению технических средств, используемых при проведении экспертизы, и их периодический контроль (по аналогии с утверждением типа и поверкой/калибровкой средств измерений), ведение реестра допущенных средств и т. д. Некоторые элементы этой системы уже существуют (применение установленных метрологических правил для средств измерений, валидация методик и др.), однако система должна быть целостной и завершенной.

Важливим напрямом робіт із реформування судової експертизи є впровадження в практику загальноприйнятих методів стандартизації, метрології та оцінювання відповідності. Розглянуто роботи, що проводяться в цьому напрямі в Республіці Білорусь. Проаналізовано особливості застосування основних міжнародно-правових актів.

An important direction of work on reforming the forensic expertise is the introduction into the practice of generally accepted methods of standardization, metrology and conformity assessment. The report examines the work carried out in this direction in the Republic of Belarus. The peculiarities of the application of the main international-legal acts are analyzed.

¹ Бахтадзе Г. Э. Метрологическое обеспечение государственной безопасности и борьбы с преступностью. *Экспресс-информация*. Тбилиси: ВК КГБ СССР, 1991. Вып. 2. 8 с.

МІЖНАРОДНЕ ЗНАЧЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Законодавство України, Закон України «Про судову експертизу» і законопроект «Про судово-експертну діяльність в Україні», Договори (конвенції) Ради Європи, ратифіковані Україною, передбачають міжнародне співробітництво судово-експертних установ.

Так, у Законі України «Про судову експертизу» в розділі IV «Міжнародне співробітництво в галузі судової експертизи» (статті 22, 23, 24) розглядається порядок проведення судових експертиз за дорученням уповноваженої особи або органу іноземної держави, а також залучення для сумісного проведення експертиз спеціалістів інших держав; можливість міжнародного співробітництва державного СЕУ у сфері не тільки практичної, а й наукової діяльності¹. Без будь-яких змін ці питання розглядаються в розділі 7 «Міжнародне співробітництво в галузі судово-експертної діяльності» в законопроекті «Про судово-експертну діяльність в Україні»². Національна судова експертиза не може існувати ізольовано, тільки в межах окремої держави. Вона не буде активно виконувати свої функції забезпечення правоохоронної діяльності поза інтеграцією з міжнародною спільнотою. Тому необхідне міжнародне співробітництво експертних установ з метою обміну досвідом, урахування сучасних досягнень науки й техніки, виключення дублювання науково-методичного забезпечення регіонального розподілу завдань між судово-експертними установами, створення профільних експертних напрямів.

Однак судово-експертна діяльність держав повинна відповідати національним принципам і міжнародним правовим та професійним стандартам. Висновок, складений експертами однієї держави, повинен мати силу доказів для судів іншої держави.

Основними перспективними напрямками підвищення ефективності судової експертизи є:

- методично обґрунтоване застосування широкого кола різних наукових дисциплін;
- нові розробки у сфері технологій, такі як ДНК-аналіз, зміна ролі та значущості судової експертизи при проведенні розслідування окремих видів злочинів;
- використання цифрових технологій при реконструкції місць учинення злочинів або аварій, що забезпечують можливість послідовної ступеневої фіксації результатів огляду;
- об'єктивна інтерпретація мультимодальних доказів.

Останніми роками активізувалося міжнародне співробітництво в галузі судової експертизи. Одним із таких напрямів є створення міжнародних судово-експертних мереж. Сьогодні функціонує п'ять мереж, які об'єднують наукові резерви судово-експертних установ різних країн:

- Європейська мережа судово-експертних установ, що існує з 1995 р., як найбільш розвинута й міцна;
- Південноафриканська регіональна мережа судово-експертних установ, яка існує з 2008 р. і включає весь африканський регіон;
- Азіатська мережа судово-експертних установ, яка існує з 2008 р.;
- Міжнародна судово-екологічна експертна мережа (із 2008 р.) для сприяння судовим експертам у галузі екології та спеціалістам із розслідування екологічних правопорушень;
- Трасологічна судово-експертна природоохоронна мережа, яка існує з 2006 р., і є недержавною (неурядовою) організацією для надання допомоги в проведенні судових експертиз у справах про злочини проти дикої природи та для збереження біологічного різноманіття флори й фауни.

Створення міжнародних мереж судово-експертних установ свідчить про зацікавленість держав у взаємодії й посиленні міжнародного співробітництва в галузі судової експертизи з метою досягнення передового рівня проведення судових експертиз у цих країнах і відповідності міжнародним стандартам якості їх проведення.

Європейська мережа судово-експертних установ (ENFSI) існує з 1995 р. У її складі налічується 53 експертні установи, 41 з яких знаходяться в державах-членах Євросоюзу (ЄС). Це найбільша у світі об'єднана організація судово-експертних установ, що отримала міжнародне визнання³.

Серед країн, інститути яких входять до європейської мережі, Австрія, Азербайджан, Бельгія, Болгарія, Великобританія, Вірменія, Греція, Грузія, Данія, Іспанія, Ірландія, Італія, Литва, Латвія, Ні-

¹ Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-ХІІ. *Відом. Верхов. Ради України*. 1994. № 28. Ст. 232.

² Про судово-експертну діяльність: проект Закону України. URL: <http://www.minjust.gov.ua>.

³ Хазиев Ш. М. О Европейской сети судебно-экспертных учреждений. URL: www.forensic.ru/ENFSI/doc.

дерланди, Норвегія, Польща, Румунія, Росія, Сербія, Словаччина, Словенія, Туреччина, Угорщина, Швеція, Швейцарія та ін.

Найбільш відомими інститутами ENFSI, що проводять експертні дослідження, є Нідерландський, Польський, Угорський і Празький судово-експертні інститути.

Азіатська судово-експертна мережа (AESN) існує з 2008 р. У цю мережу об'єднані такі судово-експертні установи: Управління медичних наук Сінгапура, Департамент наукової служби Брунея, Департамент хімії Малайзії, Національне бюро розслідування Філіппін, Центральний інститут судової експертизи Таїланду, Інститут судової експертизи В'єтнаму та ін. Головною метою створення мережі було намагання підвищити рівень судово-експертної науки й практики в країнах Південно-Східної й Східної Азії та забезпечити координацію наукових досліджень у галузі експертизи в кримінальному судочинстві.

Під час зустрічі в Сінгапурі було обрано тимчасове управління в складі шести членів і голови Пола Чуй (Paul Chui) із управління медичних наук Сінгапура та помічника з департаменту хімії Малайзії. Створенню Мережі сприяв досвід попередніх регіональних контактів. Так, у 2006 р. в Сінгапурі відбувся регіональний симпозиум із питань генної ідентифікації та навчальний семінар із генетичної статистики. У 2007 р. була створена регіональна робоча група з питань судово-генетичної ідентифікації для узагальнення досвіду дослідження жертв Цунамі 2004 р. У тому самому році за ініціативою Б. Ремберг з Управління наркотичних речовин ООН була створена робоча група з дослідження прекурсорів і заборонених наркотиків¹.

Останніми роками розслідування злочинів усе більш залежить від експертної науки. Збільшення кількості тяжких міжнародних злочинів вимагає тіснішої співпраці між країнами. Саме тому дуже важливо, щоб кожній країні були доступні методи експертних досліджень, які застосовуються в інших країнах. Співпраця в рамках цього проекту поширюватиметься на ті галузі, в яких бракує розуміння, де необхідно застосовувати порівняльний метод, де саме необхідне дослідження.

Партнери займатимуться конкретними галузями експертної науки: методикою почеркознавства, аналітичними методами порівняння людських голосів, а також інтерпретацією отриманих доказів у ході розслідування кримінальних злочинів.

Судова експертиза охоплює велику кількість наукових дисциплін, і багато актуальних проблем експертної науки важко вирішити, використовуючи тільки ресурси лабораторії в одній країні. Тому міжнародна співпраця дає явні переваги її розвитку. Меті вдосконалення методик експертних досліджень слугують і конференції експертів-криміналістів, що проводяться в різних країнах (наприклад, у Лозанні, Кракові, Стамбулі, Гельсінки, Глазго).

Пропонується використати науковий потенціал експертних об'єднань, навчальних інститутів і дослідницьких установ Європи, які займаються прикладними дослідженнями. Їх співробітництво на довірчій основі має перспективи для підвищення конкурентної здатності ЄС і покращення розслідування різних злочинів завдяки проведенню наукових досліджень і методичних розробок судових експертиз².

Реалізація інтеграції судово-експертної діяльності приведе до гармонізації й удосконалення експертного національного законодавства, а також теоретичних основ експертизи, вироблення єдиних методичних рекомендацій із різних видів експертиз, отримання міжнародного визнання експертних висновків, удосконалення експертної діяльності, підвищення професійної майстерності працівників судово-експертних установ³.

Рассмотрены международное значение и перспективы развития судебно-экспертной деятельности. Судебно-экспертная деятельность государств должна отвечать национальным принципам, международным правовым и профессиональным стандартам. Заключение экспертов одного государства должны иметь силу доказательств для судов другого. Сегодня существует пять систем судебно-экспертных учреждений разных стран с целью достижения передового уровня проведения судебных экспертиз в этих странах и соответствия международным стандартам качества их проведения.

The international significance and prospects of development of forensic activity are considered. The forensic expert activity of states must meet national principles, international legal and professional standards. The conclusions of the experts of one state should have the force of evidence for the courts of the other. Today, there are five systems of forensic-expert institutions of different countries with the aim of achieving an advanced level of performing forensic expertise in these countries and compliance with international quality standards for their conduct.

¹ Бекбукатова Т. М., Бородаев В. Е. О международно-правовом сотрудничестве в сфере судебно-экспертной деятельности в рамках Евразийского экономического сообщества. *Теория и практика судебной экспертизы*. 2013. №2 (30). С. 132–138.

² Бородаев В. Е. Об образовании Евразийской ассоциации судебно-экспертных учреждений. *Теория и практика судебной экспертизы*. 2010. №2 (18). С. 188–190.

³ Международные судебные экспертизы. URL: <http://keur.ru/library/spravochnik/ms>.

УДК 343.98+006.1

О. Г. Рувін, директор Київського НДІСЕ, доктор юридичних наук,
e-mail: o.ruvin@kndise.gov.ua;
А. О. Полтавський, помічник директора Київського НДІСЕ,
e-mail: a.poltavskyi@kndise.gov.ua

СТАНДАРТИЗАЦІЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В УКРАЇНІ ЯК ВАЖЛИВА ПЕРЕДУМОВА ВИЗНАННЯ НАДІЙНОСТІ СУДОВИХ ДОКАЗІВ

1. У 2010–2012 рр. Київським НДІСЕ (далі – Інститут) було проведено науково-дослідну роботу (НДР) «Розробка змісту та структури експертних методик відповідно до вимог міжнародних стандартів систем управління якістю, адаптованих в Україні»¹, за підсумками якої було видано методичні рекомендації², рекомендовані для врахування під час розроблення методик проведення судових експертиз Координаційною радою з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України (далі – Координаційна рада).

Під час виконання НДР, апробації та впровадження її результатів ми неодноразово наштовхувалися на непорозуміння з боку окремих колег щодо необхідності уніфікації такого документа, як експертна методика (методика проведення судової експертизи), у тому числі з урахуванням міжнародних стандартів систем управління якістю, гармонізованих в Україні. Зазначені методичні рекомендації були рекомендовані Координаційною радою, до складу якої входять, у тому числі, представники всіх державних установ судової експертизи, не є обов'язковими для виконання. У зв'язку із цим, прогнозуючи розвиток науково-методичного забезпечення діяльності із розроблення методик проведення судових експертиз, ми висловлювали думку щодо створення якнайменше галузевого стандарту, а можливо, й навіть ДСТУ, що буде регламентувати правила побудови (структуру), викладання, оформлення та вимоги до змісту методик³.

Крім того, під час проведення аудитів співробітниками Інституту як технічними експертами з первинної акредитації систем управління якістю органів оцінки відповідності – експертних лабораторій, їх повторної оцінки, нагляду, розширення сфери акредитації тощо встановлено різне трактування понять структури та змісту документів системи управління якістю, що потребує певного узгодження на рівні нормативних документів, обов'язкових для виконання.

З огляду на зазначене, а також урахуваючи визначення дефініції «стандарт» положеннями ДСТУ 3017–95 як нормативного виробничо-практичного видання з комплексом *норм, правил і вимог* щодо об'єкта стандартизації, установлених і затверджених відповідно до чинного законодавства⁴, положеннями ДСТУ 1.1:2015 як документа, заснованого на консенсусі, прийнятого визнаним органом, що встановлює для загального і неодноразового використання *правила, настанови або характеристики* щодо діяльності чи її результатів, і спрямованого на досягнення оптимального ступеня впорядкованості в певній сфері, саме стандартами й повинні *регламентуватися* процеси із розроблення й оформлення методик та інших документів, що *визначають* програми вирішення експертних завдань⁵.

2. Питання стандартизації судової експертизи або, точніше, діяльності із судово-експертного забезпечення правосуддя сьогодні постають як важливо актуальні. Підтвердженням цьому є оприлюднення Стратегічного бізнес-плану від 16.01.2016 Технічним комітетом 272 «Forensic Science» Міжнародної організації із стандартизації⁶ (далі – ISO/TC 272)⁷, який був створений у 2012 р. з метою розроблення стандартів для:

- підвищення надійності судових доказів;
- встановлення узгоджених методів роботи, які полегшують експертним лабораторіям різних юрисдикцій працювати спільно в транскордонних розслідуваннях;

¹ Розробка змісту та структури експертних методик відповідно до вимог міжнародних стандартів систем управління якістю, адаптованих в Україні: звіт про НДР (закл.) / Київ. НДІСЕ; кер. О. Г. Рувін; викон. А. О. Полтавський та ін. Київ, 2012. 75 с.

² Розробка експертних методик: зміст, структура, оформлення (з урахуванням міжнародних стандартів систем управління якістю, адаптованих в Україні): метод. рек. / О. Г. Рувін, А. О. Полтавський, М. Є. Бондар та ін.; за заг. ред. Л. М. Головченко, І. П. Красюка, Л. О. Євдоченка. Київ: КНДІСЕ, 2015. 76 с.

³ Експертна методика як вид видання, його зміст та структура у світлі міжнародних стандартів управління якістю, адаптованих в Україні / О. Г. Рувін, Ю. І. Палеха, А. О. Полтавський, М. Є. Бондар. *Криміналістика і судебна експертиза*. Київ: М-во юстиції України, 2012. Вып. 57. С. 3–9.

⁴ Видання. Основні види. Терміни та визначення. ДСТУ 3017–95 (ISO 5127/2). Київ: Держспоживстандарт України, 2008. 34 с.

⁵ Стандартизація та суміжні види діяльності. Словник термінів. ДСТУ 3017–95 (ISO/SEC Guide 2:2004, MOD). Київ: Держспоживстандарт України, 2008. 48 с.

⁶ Technical Committee 272 Forensic Science of International Organization for Standardization.

⁷ ISO/TC 272 Strategic business plan (Date: 16-01-2016). URL: http://isotc.iso.org/livelink/livelink/fetch/2000/2122/687806/ISO_TC_272_Forensic_Sciences_.pdf.

- надання експертним лабораторіям різних юрисдикцій підтримки в разі катастрофічної події, коли вичерпуються можливості даної юрисдикції;
- розширення обміну результатами експертних досліджень, інформацією та судовою розвідкою, включаючи спільне використання баз даних;
- забезпечення відповідності цілям застосування витратних матеріалів без його впливу на результати експертизи тощо.

При цьому слід зазначити, що ISO/TC 272 «Forensic Science» декларує стандарти, розроблені в рамках його діяльності, як такі, що не призначені для заміни ISO/IEC 17020:2012¹, на відповідність вимогам якого акредитуються підрозділи зі збору судових доказів на місці події, та ISO/IEC 17025:2005², на відповідність вимогам якого акредитуються експертні лабораторії, та повинні застосовуватися додатково або автономно.

У роботі ISO/TC 272 задіяні понад 30 країн як учасники або спостерігачі. За їх участю розроблено перший стандарт ISO/FDIS 18385, який стосується зведення до мінімуму ризику зараження ДНК людини продуктами, які використовуються для збору і аналізу біологічного матеріалу для судових цілей. У обговоренні положень стандарту брали участь експертні лабораторії, правоохоронні органи, суди, постачальники обладнання/витратних матеріалів для судових експертиз.

Крім того, SA³ – організацією із розроблення стандартів Австралії – опубліковано чотири стандарти серії 5388 стосовно судового аналізу⁴, CEN⁵ – Європейським комітетом зі стандартизації – розроблюється проект стандарту для збору речових доказів, які планується використати як базові для розроблення міжнародних стандартів.

Поштовхом для подальшого планування розроблення стандартів судової експертизи стала катастрофа пасажирського літака Boeing 777–200 9M-MRD авіакомпанії «Малайзійські авіалінії» у 2014 р. над територією України, який був збитий із застосуванням ракетної зброї (зенітно-керованої ракети класу «земля-повітря», випущеної із самохідного зенітно-ракетного комплексу), у результаті чого загинуло 298 людей. Для проведення кримінального розслідування причин катастрофи літака було укладено міжнародний договір між правоохоронними органами Австралії, Бельгії, Королівства Нідерланди, Малайзії та України під головуванням Прокуратури Королівства Нідерландів. У рамках міжнародного розслідування створено міжнародну слідчу групу. До наукового розслідування зі встановлення причин катастрофи було залучено і судових експертів зазначених країн – спеціалістів із трасологічних, балістичних і вибухотехнічних досліджень; досліджень матеріалів, речовин та виробів, а також проектування, виробництва та експлуатації зенітно-ракетної зброї. Результати цієї роботи показали необхідність стандартизації діяльності юрисдикцій різних країн зі збору та експертного дослідження речових доказів шляхом розроблення й видання міжнародних стандартів.

Нині ISO/TC 272 розпочато розроблення низки стандартів: ISO/TC 272/WG 1 Vocabulary (Словник), ISO/TC 272/WG 2 Collection (Колекція), ISO/TC 272/WG 3 Products (Продукція), ISO/TC 272/WG 4 Analysis and interpretation (Аналіз і інтерпретація), ISO/TC 272/WG 5 Reporting (Запис).

3. До проведення судових експертиз у рамках міжнародного розслідування причин катастрофи пасажирського літака Boeing 777–200 9M-MRD як судові експерти від України були залучені співробітники Інституту, які були включені до міжнародної експертної комісії. У подальшому, крім судових експертів Інституту, до проведення експертних досліджень були долучені фахівці інших державних установ і підприємств України: Державного космічного агентства, Концерну «Укроборонпром», Міністерства оборони, Національного бюро з розслідування авіаційних подій та інцидентів з цивільними повітряними суднами, Національної академії наук тощо, а сам Інститут у подальшому фактично став провідною експертною установою, під егідою якої за участю судових експертів міжнародної комісії було вперше виконано низку комплексних досліджень, які є темою подальших науково-дослідних розробок з упровадженням їх результатів в експертну діяльність на рівні не тільки методик, а й навіть технологій проведення комплексних експертних досліджень, що здійснюються у тому числі міжнародними комісіями судових експертів.

Підґрунтям такої довіри з боку міжнародної експертної спільноти стала попередня робота з атестації та акредитації окремих напрямів діяльності Інституту. Першим кроком на шляху до його акредитації за ДСТУ ISO/IEC 17025:2006 стала його атестація у 2010 р. відповідно до вимог Закону України «Про метрологію та метрологічну діяльність» щодо проведення вимірювань, кількість яких постійно розширювалася та на сьогодні становить понад 100 показників (Сертифікат визнання вимірювальних можливостей № ПТ-114/16 від 14.07.2016).

У 2013 р. Інститут був акредитований національним органом акредитації – Національним агентством з акредитації України (далі – НААУ) – відповідно до вимог зазначеного міжнародного стандарту, гармонізованого в Україні, а саме ДСТУ ISO/IEC 17025:2006, на проведення досліджень наркотичних засобів. У подальшому зазначена сфера акредитації була розширена та станом на сьогодні включає понад

¹ Вимоги до роботи різних типів органів із інспектування.

² Вимоги до калібрувальних та випробувальних лабораторій.

³ Standards Australia.

⁴ 1. Розпізнання, запис, відновлення, транспортування та зберігання матеріалу. 2. Аналіз і вивчення матеріалу. 3. Інтерпретація. 4. Запис.

⁵ CEN – European Committee for Standardization.

10 видів експертних досліджень. У 2014–2016 рр. Інститут успішно пройшов аудити як орган оцінки відповідності з дотримання вимог ДСТУ ISO/IEC 17025:2006, які здійснювалися НААУ (Атестат про акредитацію № 2Н1141 від 15.01.2016).

У вересні 2016 р. Інститут пройшов міжнародний аудит, проведений співробітниками установ-членів ENFSI¹ – Європейської мережі судово-експертних установ – Німеччини та Литви, за результатами чого наприкінці 2016 р. Інститут був прийнятий до лав ENFSI, членами якої є понад 60 лабораторій та який був визнаний Євросоюзом у 2009 р. монопольним представником європейської криміналістики, у зв'язку з чим колегіальна думка ENFSI стала офіційною думкою експертної спільноти Європи. У свою чергу, ENFSI є одним з членів IFSA² – Міжнародного альянсу судово-експертних установ, який нараховує у своїх лавах понад 500 лабораторій (переважна більшість з яких є державними) та виступає за акредитацію всіх лабораторій за ISO/IEC 17020:2012 та/або ISO/IEC 17025:2005.

Нині тривають подальше розширення сфери акредитації Інституту за ISO/IEC 17025:2005, акредитація за ISO/IEC 17020:2012 та підготовка до активної участі в роботі комітетів і секцій ENFSI, зокрема Постійного комітету з якості та компетентності, який забезпечує координацію діяльності структурних підрозділів ENFSI з ISO/TC 272 щодо розроблення міжнародних стандартів.

4. Діяльність з підготовки та акредитації Інституту за ISO/IEC 17025:2005, участь в аудитах систем управління якістю експертних лабораторій України співробітників Інституту, вступ Інституту до лав ENFSI, робота судових експертів Інституту в рамках міжнародної експертної комісії з розслідування причин катастрофи пасажирського літака Boeing 777–200 9M-MRD, розроблення стандартів судової науки на європейському та національному рівнях, створення у 2012 р. Технічного комітету 272 та інтенсивна його робота із планування та розроблення міжнародних стандартів щодо судової експертизи дає підстави для одностайного твердження про необхідність стандартизації судової експертизи в Україні, перш за все шляхом гармонізації міжнародних стандартів, які розробляються або будуть розроблені з урахуванням національного законодавства, а також розроблення внутрішніх державних стандартів.

Із метою стандартизації судової експертизи в Україні, на наш погляд, є необхідність у створенні Технічного комітету стандартизації «Судова експертиза» Національного органу стандартизації, яким відповідно до Закону України «Про стандартизацію» та розпорядження Кабінету Міністрів України від 26.11.2014 № 1163-р визначено Державне підприємство «Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості». Наші прагнення у цьому випадку непоодинокі³. Інститутом уже розпочато процедуру створення Технічного комітету стандартизації «Судова експертиза» відповідно до ДСТУ 1.14:2005. Національна стандартизація. Процедури створення діяльності та припинення діяльності технічних комітетів стандартизації.

Таким чином, планомірна діяльність із впровадження систем управління якістю за ISO/IEC 17020:2012 та/або ISO/IEC 17025:2005, гармонізованих в Україні, інтеграція в міжнародні судово-експертні інституції, зокрема до ENFSI, робота з розроблення, апробації та впровадження методик проведення судових експертиз, участь у роботі міжнародних експертних комісій, а також розпочата діяльність із стандартизації, перш за все за міжнародними стандартами судово-експертної науки, надасть можливість створення виробничих, наукових і методичних передумов досягнення судовою експертизою України світового рівня.

Представлено, как на протяжении почти десяти лет Киевским научно-исследовательским институтом судебных экспертиз проводились планомерные мероприятия по аттестации и аккредитации направлений его деятельности, что позволило внедрить систему управления качеством в соответствии с требованиями международного стандарта ISO/IEC 17025:2005, гармонизированного в Украине, а также вступить в члены ENFSI. Работа, направленная на постоянное совершенствование в первую очередь нормативного и научно-методического обеспечения судебной экспертизы, участие сотрудников Института в расследовании причин катастрофы малайзийского «Боинга», создание в 2012 г. ISO/TC 272 обусловило принятие решения о стандартизации судебно-экспертной науки в Украине путем гармонизации международных стандартов, которые разрабатываются либо будут разработаны с учетом национального законодательства. В Украине инициирован процесс создания Технического комитета «Судебная экспертиза» Национального органа стандартизации Украины, что является еще одним шагом на пути создания производственных, научных и методических предпосылок достижения судебной экспертизой Украины мирового уровня.

The report deals with the fact that for almost ten years Kyiv Scientific Research Institute of Forensic Expertise of the Ministry of Justice of Ukraine has been conducting the systematic measures on attestation and accreditation of the directions of the institute's activities, which allowed implementing a quality management system in accordance with the requirements of the international standard ISO/IEC 17025: 2005, harmonized in Ukraine, as well as joining the ENFSI. The work is aimed at continuous improvement, first of all, the normative and scientific

¹ ENFSI – European Network of Forensic Science Institutes.

² IFSA – International Forensic Science Alliance.

³ Хоша В. В., Спасенко І. О. Щодо вдосконалення адміністративного законодавства, яке регулює питання акредитації судово-експертних установ України. *Ароцкерівські читання: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю від дня народж. видат. вченого-криміналіста, д-ра юрид. наук, проф. Л. Ю. Ароцкера* (Полтава, 25 трав. 2017 р.). Харків: Право, 2017. С. 56–58.

methodical provision of forensic expertise, participation of the Institute's staff in the scientific investigation of the causes of the Malaysian Boeing catastrophe, creation in 2012 of ISO / TC 272 «Forensic Science», which began to form the international standards of forensic science taking into account European and national standards, led to the adoption of a decision on the standardization of forensic science in Ukraine by harmonizing the international standards that are developed or will be developed within the context of national legislation. In Ukraine there was initiated the process of creating the Technical Committee of the National Standardization Body of Ukraine «Forensic Expertise», which is another step towards the creation of productive, scientific and methodological prerequisites for the achievement of Ukraine of the world level in forensic expertise.

УДК 343.98

О. П. Угровецький, головний науковий співробітник
Харківського НДІСЕ, доктор юридичних наук, до-
цент,
e-mail: hniise@hniise.gov.ua

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ КОМПЕНСАЦІЇ ВИТРАТ НА ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Сучасний розвиток громадянського суспільства в Україні орієнтований на становлення демократичних основ державного та соціального життя в Україні, коли підвищуються вимоги до рівня забезпечення прав і свобод громадян, якості діяльності всіх суб'єктів, наділених владними повноваженнями. Захист прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин у межах адміністративного судочинства покладається на органи державної влади та є їх основним завданням.

При встановленні об'єктивної істини при розгляді адміністративних справ спостерігається збільшення ролі висновків судових експертів як джерел доказів, адже судова експертиза все частіше виправдано займає ключове місце в процесі доказування. Саме за допомогою експертиз, які проводяться на основі спеціальних знань у науці, техніці, мистецтві чи ремеслі шляхом повного та об'єктивного дослідження обставин справи, встановлюються фактичні дані, що мають доказове значення й дають змогу вирішувати адміністративні справи з додержанням загальних і спеціальних принципів адміністративного процесу. Базові норми щодо судової експертизи в будь-яких видах судочинства регламентуються Законом України «Про судову експертизу»¹ та Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень². Порядок призначення й проведення судових експертиз у адміністративному судочинстві регламентується статтями 81–85, 92, 129, 131, 148 КАС України. Зокрема, у п. 1 ст. 81 КАС зазначено, що для з'ясування обставин, які мають значення для справи та потребують спеціальних знань, суд може призначити експертизу³. Однак зі статті не зрозуміло, у яких випадках обов'язково призначається судова експертиза в адміністративному процесі для встановлення обставин, що мають значення для справи.

Необхідність призначення судової експертизи зумовлена тим, що оцінка доказів судом має ґрунтуватися на всебічному, повному та об'єктивному дослідженні всіх матеріалів справи (ст. 86 КАС України «Оцінка доказів»). Суб'єктом дослідження окремих обставин через їх особливості у визначених законом випадках є тільки експерт як носій необхідних спеціальних знань, а не суд.

Законодавство передбачає право суду призначити судові експертизи, про які клопочуться особи, що беруть участь у справі. Якщо в складі суду є особи, які мають відповідні спеціальні знання, то вони не наділені правом проводити судові експертизи. Як уже зазначалося, цим правом володіє тільки особа експерта. На неприпустимості суміщення процесуальних функцій наголошувалося, зокрема, й Вищим господарським судом України в ряді нормативно-правових актів рекомендаційного характеру⁴.

Призначення й проведення судових експертиз в адміністративному процесі тягне за собою необхідність відшкодування витрат на їх проведення. Так, відповідно до ст. 15 Закону України «Про судову експертизу» витрати на проведення судових експертиз науково-дослідними установами Міністерства

¹ Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.

² Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (у ред. наказу М-ва юстиції України від 26.12.2012 № 1950/5). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#n14>.

³ Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.12.2012 № 5518-VI: [офіц. текст станом на 11 берез. 2012 р.]. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/>.

⁴ Про деякі питання практики призначення судових експертиз у справах зі спорів, пов'язаних із захистом права інтелектуальної власності: постанова Пленуму Вищ. госп. суду України від 23 берез. 2012 р. № 5. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0076600-05>.

юстиції України та іншими державними установами, що мають право здійснювати судово-експертну діяльність, відшкодовуються в порядку, передбаченому чинним законодавством, у тому числі за рахунок замовника. Відповідно до п. 1 ст. 92 КАС України, витрати, пов'язані із проведенням судових експертиз, відшкодовує сторона, яка заявила клопотання про проведення судової експертизи. Із цього випливає, що саме її ініціатор відшкодовує всі витрати в розмірі вартості проведеної судової експертизи в адміністративному процесі.

Однак законодавець також передбачив порядок відшкодування витрат після ухвали рішення судом. Так, згідно з п. 1 ст. 94 КАС України, якщо судове рішення ухвалене на користь сторони, яка не є суб'єктом владних повноважень, суд присуджує всі здійснені нею документально підтверджені судові витрати за рахунок бюджетних асигнувань сторони – суб'єкта владних повноважень. Поряд із тим, у п. 2 цієї статті передбачено, якщо судове рішення ухвалене на користь сторони – суб'єкта владних повноважень, суд присуджує стягнення з іншої сторони всі здійснені нею документально підтверджені судові витрати, пов'язані із проведенням судових експертиз. У цьому разі витрати мають стягуватися з іншої сторони судового провадження, тобто не за рахунок державного бюджету. У п. 3 ст. 94 КАС України передбачається розподіл відшкодування витрат: якщо адміністративний позов задоволено частково, судові витрати, здійснені позивачем, присуджуються йому відповідно до задоволених вимог, а відповідачу – відповідно до тієї частини вимог, у задоволенні яких позивачеві відмовлено.

Ці положення процесуального законодавства трактуються авторами науково-практичного коментаря КАС України як обмеження можливостей суб'єктів владних повноважень і свідчать про загальну спрямованість адміністративного судочинства на захист прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб у спірних відносинах із владою¹. Отже, із зазначених судових витрат, що не повинні компесуватися, законодавець виключає «витрати на доказування», зокрема на проведення судових експертиз.

Практика діяльності судово-експертних установ (СЕУ) указує на значну кількість прикладів несплати вартості виконаних експертних досліджень (проведених експертиз) суб'єктами, що їх ініціюють, зокрема, й тими, яких суд зобов'язує здійснити відшкодування таких витрат. Крім того, законодавчо передбачено право адміністративного суду скасувати ухвалу про призначення судової експертизи в разі несплати за її проведення в строк, установлений судом. Залишається незрозумілим, якими критеріями користується суд при встановленні строку відшкодування витрат на проведення експертиз та, зокрема, чи встановлюються «строки відшкодування витрат» до початку чи після закінчення проведення таких експертиз.

Оплата за проведення експертних досліджень встановлюється відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 1 липня 1996 р. № 710 (далі – Постанова) й залежить від складності експертизи згідно з вартістю однієї експертогодини². Зміни до цієї Постанови дозволили узгодити їх вартість із рівнем інфляції, зростанням вартості товарів і послуг, енергетичних ресурсів тощо. Однак на сьогодні відсутня нормативна база, що регулює процедуру своєчасного відшкодування витрат на проведення експертиз й інших експертних досліджень, що призводить до спричинення збитків безпосередньо СЕУ.

В умовах дефіциту державного фінансування СЕУ на проведення експертних досліджень у процесі здійснення адміністративного судочинства, як правило, виставляються рахунки на повну попередню оплату вартості експертних досліджень і їх проведення починають лише після отримання відповідних коштів на рахунки цих установ. Згідно з КАС України в певних випадках існує можливість відшкодувати вартість на проведення експертиз в адміністративному процесі за рахунок Державного бюджету (п. 4 ст. 92 КАС України). Однак, як показує практика, відшкодування витрат на проведення судових експертиз за рахунок Державного бюджету є досить проблематичним. Після прийняття рішення адміністративним судом про оплату вартості експертизи за рахунок Державного бюджету внаслідок відсутності ефективного контролю за здійсненням такого рішення навряд чи слід очікувати швидкого відшкодування цих витрат установі. Несплата вартості експертиз або відстрочка оплати неминуче призводить до порушень відповідних прав експертних установ.

Необхідно також звернути увагу на значення та можливості залучення, як доказу в справі, висновку судового експерта, наданого щодо певних обставин і матеріалів у межах іншої справи. Клопотання про це можуть заявити сторони адміністративного процесу для додаткового аргументування своїх вимог та з метою економії матеріальних і часових витрат на нову судову експертизу. Судова практика свідчить, що адміністративні суди відхиляють такі клопотання, принаймні якщо в справі (попередній) не прийнято рішення, що набрало законної сили, в основу якого покладено такий висновок. Це питання потребує вирішення.

Для усунення недоліків правового регулювання питань оплати проведення експертиз чи інших досліджень необхідно в нормах КАС України передбачити строки оплати вартості експертизи суб'єктами

¹ Кодекс адміністративного судочинства України: науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. Р. О. Куйбіди. Київ: Книги для бізнесу, 2007. Т. 2. С. 114–115.

² Про затвердження Інструкції про порядок і розміри відшкодування витрат та виплати винагороди особам, що викликаються до органів дізнання, досудового слідства, прокуратури, суду або до органів, у провадженні яких перебувають справи про адміністративні правопорушення, та виплати державним спеціалізованим установам судової експертизи за виконання їх працівниками функцій експертів і спеціалістів: постанова Каб. Міністрів України від 1 лип. 1996 р. № 710. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0002-12>.

адміністративного процесу, що беруть участь у справі. Зміни в законодавстві потрібні, оскільки відсутність чітких, нормативно визначених процедур оплати вартості експертиз негативно впливає на терміни знаходження справ у експертних установах і, відповідно, судового розгляду справ, негативно впливає на економічний стан діяльності експертних установ, стримує їх розвиток і зменшує можливості.

Рассмотрен процесс назначения судебных экспертиз в административном судопроизводстве, который регламентируется ст. 81 КАС Украины, где обозначено, что для выяснения обстоятельств, которые имеют значение для дела и требуют специальных знаний, суд может назначить экспертизу. В соответствии с п. 1 ст. 92 КАС Украины расходы, связанные с проведением судебных экспертиз, несет сторона, которая заявила ходатайство о ее проведении. При принятии решения административным судом об оплате экспертизы за счет Государственного бюджета, вследствие отсутствия эффективного контроля за реализацией этого решения, вряд ли можно ожидать быстрого покрытия расходов судебно-экспертных учреждений. Отсутствие оплаты экспертизы либо ее отсрочка неизменно приводят к нарушению прав эксперта, которые предусмотрены п. 11 ст. 66 КАС Украины. Для устранения недостатков правового регулирования оплаты за проведение экспертиз или других экспертных исследований в КАС Украины должен быть определен момент оплаты за проведение экспертизы субъектами административного процесса, участвующими в рассматриваемом деле.

Scheduling forensic expertise in the administrative proceedings is regulated by Art. 81 of the Code of Administrative Proceedings of Ukraine, where it is indicated that in order to clarify the circumstances that have significance for the case and require special knowledge, the court may order an expertise. In accordance with item 1 of art. 92 of CAP of Ukraine, the expenses related to the conduct of forensic expertise are the responsibility of the party who submitted the petition for its performance. When the administrative court makes a decision to pay for the expertise at the expense of the state budget, due to the lack of effective control over realization of this decision, it is unlikely that the expenses of forensic institutions may be quickly covered. The lack of payment for an expertise or its postponement invariably leads to a violation of the rights of the expert, which are stipulated in item 11 of Art. 66 CAP of Ukraine. To eliminate the shortcomings in the legal regulation of payment for the conduct of expertise or other expert studies, the CAP of Ukraine should be defined with the moment of payment for the conduct of expertise by the subjects of the administrative process, participating in the case under consideration.

УДК 343.98

*А. І. Ріпенко, директор Одеського НДІСЕ, кандидат юридичних наук,
e-mail: art.ripenko@gmail.com*

ДЕЯКІ ПІДХОДИ ДО ВИБОРУ КРИТЕРІЇВ ОЦІНЮВАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Ефективністю є відношення результату (ефекту) до витрат на його досягнення. Безпосередньо ефект може бути як позитивний, так і негативний. Отже, у найбільш загальному вигляді під ефективністю розуміють співвідношення отриманого ефекту й витрат.

Праксеологічні проблеми людської діяльності в цілому, а також проблеми ефективності її певних видів, зокрема судово-експертної діяльності, потребують свого наукового вирішення. Для того, щоб визначити ефективність тієї чи іншої діяльності, процесу, інституту необхідно визначитися із поняттям «ефектів». Останні можуть бути економічними (підвищення економічної захищеності суспільства тощо), соціальними (покращення умов життя та праці населення), політичними (стабілізація політичного становища)¹, а також психологічними, управлінськими, морально-етичними, превентивними та ін.

При оцінюванні ефективності певної діяльності необхідне комплексне врахування відповідних ефектів. Отже, оцінювання ефективності судово-експертної діяльності є складним процесом, що не має задалегідь визначених універсальних «критеріїв вимірювання». Крім того, ефективність судово-експертної діяльності можна розглядати в контексті ефективності правосуддя взагалі, ефективності діяльності спеціалізованих судово-експертних установ, окремих приватних судових експертів тощо. Іноді вектори, за якими можна оцінити таку ефективність, не збігатимуться. Так, з економічної точки зору для приватного судового експерта більш ефективною є діяльність з якомога швидкого продукування висновків судових експертиз при скороченні відповідних часових, фінансових та інших витрат, що може не відповідати загальним положенням стосовно ефективності судово-експертної діяльності. Чому це так, спробуємо розібратися.

¹ Світлоока В. Ф. Оцінювання ефекту від формування соціально-економічних інститутів, зокрема інституту економічної експертизи. *Актуальні проблеми економіки та управління сучасної України: матеріали доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 16–17 трав. 2014 р.)*. Ужгород: Вид. дім «Гельветика», 2014. С. 82.

У науковій галузі наводяться формули, якими вимірюється *результативність* тієї чи іншої діяльності. Так, фахівці у сфері управління виділяють певні результати відповідної діяльності, що є підставою для вимірювання результативності та певною мірою ефективності управлінської діяльності¹, а саме:

1. Прямий результат, що піддається кількісній оцінці. Оцінювання прямих результатів зручніше за все робити відповідно до критеріїв економічної ефективності.

2. Непрямий результат. До цієї групи результатів уключають і наслідки профілактичної, превентивної діяльності, тому її, як правило, слід оцінювати тільки після отримання кінцевого результату та лише в довгостроковій перспективі.

3. Соціальний ефект, що передбачає досягнення «суспільних цілей». Основним її критерієм є відповідність діяльності проблемам і бажанням клієнта чи споживача відповідних послуг, потребам усього суспільства². Цей ефект фактично неможливо вимірити в конкретних показниках.

При визначенні *результативності* частіше за все застосовують загальну формулу, за якою результативність є відношенням досягнутого результату до запланованого:

$$E = P_{\phi} / P_{\text{з}},$$

де E – результативність, $P_{\text{з}}$ – запланований результат, P_{ϕ} – фактичний результат. Для такого вимірювання треба мати, зокрема, чітко встановлені цілі та плани.

Щоб оцінити *ефективність*, необхідно визначити всі витрати, пов'язані із досягненням мети. Оцінювання таких витрат (трудоових, часових, матеріальних, фінансових тощо) при проведенні судових експертиз є окремим питанням, що очікує на своє комплексне дослідження. На нашу думку, оцінюючи ефективність судово-експертної діяльності, акцент має бути зміщено з оцінювання за витратами на оцінювання за результатами. Належні результати мають досягатися при виправданих (адекватних) витратах³.

Вочевидь, при визначенні ефективності судово-експертної діяльності найбільш поширений підхід до визначення ефективності певної діяльності як відношення отриманого ефекту до витрат має бути модифіковано, адже тут не всі ефекти та витрати підлягають вимірюванню в числових показниках за відносно незначний проміжок часу.

Окремими дослідниками пропонуються формули та моделі кількісної оцінки ефектів, зокрема сумарної оцінки можливих ефектів від судово-експертної діяльності. Загальна формула для вимірювання різноманітних ефектів (сумарного ефекту) зводиться до обчислення умовних витрат, які має суспільство до впровадження певного інституту, а також додаткових доходів, що отримає суспільство в разі, якщо такий інститут завпроваджено. Незважаючи на відносну універсальність цього підходу, він також не враховує всіх можливих чинників, зокрема синергетичного ефекту від відповідної діяльності⁴.

Оцінювання ефектів судово-експертної діяльності очікує свого вирішення з позицій системного підходу. У межах останнього найважливішими елементами визначаються не лише певні компоненти та взаємозв'язки, а й процеси, оскільки компоненти та зв'язки змінюються в часі.

У літературі відзначається, що в теорії й практиці склалися п'ять найбільш поширених підходів до оцінювання ефективності управління: цільовий, функціональний, композиційний, множинний, поведінковий.

Цільовий підхід ґрунтується на тому, що головною метою діяльності будь-якої системи є досягнення організацією встановлених цілей її основної діяльності найбільш раціональним способом.

Функціональний підхід дозволяє визначити ефективність із точки зору організації праці та функціонування персоналу.

Композиційний підхід ставить за мету визначення ступеня впливу на результати діяльності організації в цілому.

Множинний підхід є спробою оцінити ефективність управління за допомогою узагальнюючих показників.

Оцінювання ефективності управління за поведінковим підходом ґрунтується на вимірюванні ступеня задоволення потреб усіх груп, зацікавлених у результатах діяльності (знаходження балансу інтересів)⁵.

Зазначені підходи є *mutatis mutandis*, прийнятними для оцінювання ефективності судово-експертної діяльності, діяльності судово-експертних установ. При оцінюванні такої ефективності також можна виділити прямий і непрямий результати, а також соціальний та деякі інші ефекти. Результати судово-

¹ Відповідно до ISO 9000:2015 ефективність (efficiency) – це співвідношення між досягнутим результатом та витраченими ресурсами. Результативність (effectiveness) – це ступінь, з якою заплановані завдання виконані та заплановані результати досягнуті.

² Ткачова О. Ефективність державного управління: поняття та підходи до оцінювання. *Вісн. Нац. акад. держ. упр. при Президенті України*. 2013. № 2. С. 35. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadu_2013_2_6.

³ Наприклад, використання залученого за значні кошти спеціалізованого обладнання для виконання експертного завдання, що може бути якісно вирішене для потреб слідства чи суду іншим способом, можна назвати неадекватною витратою, зокрема бюджетних коштів.

⁴ Детальніше див.: Світлока В. Ф. Зазнач. твір. С. 83.

⁵ Ткачова О. Зазнач. твір. С. 33–34.

експертної діяльності опосередковано впливають на соціально-економічні, політичні та інші процеси, що відбуваються в країні.

Власне результатом проведення судової експертизи є висновок експерта. У ньому, як у продукті діяльності експерта, має міститися певна інформація, безпосередньо необхідна особі, яка призначила судову експертизу. Кінцевою метою його використання як доказу є прийняття юрисдикційним органом рішення в особливому процесуальному порядку із урахуванням чи без урахування (із частковим урахуванням) експертного висновку. Проте досягнення цього кінцевого юрисдикційного ефекту знаходиться поза зоною контролю та впливу експерта чи, відповідно, експертної установи. Робота експертів закінчується, коли починається оцінювання фактів, що є завданням судді. Однак суддя (юрисдикційний орган) має можливість допитати експерта, отримати від нього усні чи письмові пояснення, після чого власне починається оцінювання фактів. Отже, роботу судового експерта закінчено, коли починається оцінювання фактів, що є завданням лише судді¹.

Якщо казати про результативність роботи судово-експертних установ щодо проведення судово-експертних досліджень, на наш погляд, результативність можна оцінити таким чином. Як «запланований результат» слід прийняти всю кількість призначених в установленому порядку судових експертиз (експертних досліджень), що мають бути виконані за певний період часу (квартал тощо). Фактичним результатом стане загальна кількість висновків судового експерта, виконаних за цей період. Різниця між цими показниками буде вимірюватися у певній кількості повідомлень про неможливість надання експертного висновку, листів про повернення матеріалів без виконання. Утім таке визначення результативності не буде повністю репрезентативним, адже судова експертиза може бути не виконана за різних підстав: несплата замовником її вартості в повному обсязі чи повернення без виконання на його прохання; недостатність документів чи ненадання всіх об'єктів дослідження; відсутність або наступне звільнення судових експертів відповідної експертної спеціальності тощо. Отже, формула вимірювання результативності тієї чи іншої діяльності не може претендувати на всеосяжність. Проте вимірюванню мають піддаватися найбільш важливі, базові для відповідної діяльності показники. Це дозволить приймати зважені управлінські рішення та, за потреби, корегувати їх.

Для визначення *ефективності* судово-експертної діяльності, крім досягнення певних результатів, важливі й інші чинники. Так, близьким до поняття ефективності є поняття *якості* як ступеня відповідності продукту (експертного висновку) потребам особи, яка призначила експертизу, а також установленим вимогам законодавства, стандартів, методик, вимогам точності, об'єктивності тощо. Чим вище така якість, тим вище ефективність діяльності з виконання судових експертиз.

Окремим показником якості в широкому розумінні, на нашу думку, є строки виконання судової експертизи, адже від них частково залежить належне здійснення правосуддя. Отже, у судово-експертній діяльності строки не є формальністю, оскільки додержання розумних і нормативно визначених строків проведення експертного дослідження судовим експертом є запорукою ефективності правосуддя в цілому.

Якість судових експертиз може побіжно вимірюватися відсутністю повторних і додаткових експертиз, наявністю повторних експертиз, що повністю підтверджують первинні експертні висновки тощо. Однак і такі критерії є, звісно, неуніверсальними.

Таким чином, сьогодні існує потреба у відпрацюванні більш-менш усталених підходів щодо визначення критеріїв оцінювання ефективності судово-експертної діяльності в цілому (з позицій експертології, ефективності правосуддя тощо). Окремому дослідженню підлягає проблематика ефективності діяльності спеціалізованих судово-експертних установ і судових експертів, які не працюють у таких установах, у контексті реформування їх системи, наближення до європейських і світових вимог, забезпечення функціонування відповідно до стандартів ISO.

Для вирішення цих завдань необхідно більш активно використовувати статистичні критерії, параметри й засоби оцінювання, відповідні індикатори тощо. Необхідні дані можна отримувати в тому числі шляхом запровадження системи звітування та аналізу звітів, а також із застосуванням непрямих методів, наприклад, анкетного опитування тощо. Водночас необхідно усвідомлювати те, що не всі «ефекти» можуть вимірюватися в чітких кількісних показниках, тобто піддаватися суто статистичній оцінці.

Загальним алгоритмом підвищення ефективності судово-експертної діяльності можна вважати покращення якості висновків судово-експертних досліджень, зокрема з урахуванням вимог стандартів ISO, в умовах оптимізації витрат на їх проведення. Ефективність досягається шляхом оптимального застосування наявних матеріально-технічних, фінансових, трудових, часових, інтелектуальних та інших ресурсів. Водночас, на наш погляд, акценти слід змістити з оцінювання витрат на вимірювання та оцінювання відповідних результатів, насамперед з позицій якості висновку судового експерта.

Оскільки поняття «ефективності» є занадто широким і багатоаспектним, обрані для оцінювання ефективності судово-експертної діяльності критерії мають бути найбільш суттєвими та достатніми. Вони дозволятимуть ураховувати й надалі корегувати ті чи інші управлінські рішення в цій сфері. Власне

¹ Керівні принципи щодо ролі призначених судом експертів у судових процесах держав-членів Ради Європи, затверджені Європейською комісією з питань ефективності правосуддя (CEPEJ) на 24-му пленарному засіданні (Страсбург, 11–12 груд. 2014 р.).

побудові системи таких критеріїв, вивченню відповідних зв'язків і процесів має бути приділено окрему увагу дослідників.

Рассмотрены некоторые подходы к выбору критериев оценивания эффективности судебно-экспертной деятельности институтов судебных экспертиз Украины.

The paper considers some aspects in choosing criteria for assessing the effectiveness of forensic-expert activity of the institutions of forensic expertise of Ukraine.

УДК 343.98

Е. Б. Сімакова-Єфремян, заступник директора з наукової роботи Харківського НДІСЕ, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, e-mail: simakova@hniise.gov.ua

ДО ПИТАННЯ ПРО ОСОБЛИВОСТІ СУБ'ЄКТА КОМПЛЕКСНИХ СУДОВО-ЕКСПЕРТНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Видатний криміналіст України – Михайло Васильович Салтєвський є відомим не тільки як неординарна наукова особистість у криміналістиці, не тільки як досвідчений судовий експерт, а й як вихователь цілої плеяди учнів, які присвятили своє життя розвитку теорії та практики судової експертизи. Його підходи до формування необхідних судовому експертові професійних і морально-етичних якостей на сьогодні набули статусу легендарних спогадів його послідовників. Із урахуванням тієї обставини, що міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання судової експертизи та криміналістики» присвячена пам'яті М. В. Салтєвського та проводиться з нагоди 100-річчя талановитого вченого, за доречне вважаємо розглянути питання, яким опікувався у своїй практичній діяльності Михайло Васильович – формування професійних і етичних рис суб'єкта судової експертизи (в аспекті комплексних судово-експертних досліджень).

Індивідуальність кожного судового експерта, безумовно, відображається в процесі проведення комплексних досліджень, утім як і будь-яких інших. У той самий час, урахуваючи ту обставину, що комплексні дослідження являють собою найскладнішу форму використання спеціальних знань, вони потребують від їх суб'єктів особливих знань і навичок. Ці знання й навички пов'язані як із професійними вимогами, так і з морально-етичними. У зв'язку із цим виникає проблема вироблення судовим експертом необхідних індивідуальних і професійних якостей.

Головним і обов'язковим фактором професійної підготовки судового експерта є набуття ним належного рівня спеціальних знань. Згідно із законодавством України – це відповідна вища освіта, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста (вища освіта другого рівня за ступенем магістра), відповідна підготовка та отримання й періодичне підтвердження кваліфікації судового експерта з певної експертної спеціальності.

Питанням вироблення потрібних обізнаній особі якостей для успішного ведення практичної діяльності приділялася увага науковців і практиків. Так, на думку В. В. Семенова, експерт має відповідати таким професійним вимогам: мати високий рівень загальноосвітньої підготовки; володіти комплексом юридичних знань, теоретичних положень криміналістики, перспектив її розвитку; конкретних методик проведення судових експертиз; інтегрованими знаннями, необхідними для проведення комплексних експертиз; формами та методами профілактичної діяльності щодо встановлення в межах спеціальних знань причин і умов, які сприяли вчиненню злочину; знати основні напрями та тенденції розвитку судової експертизи в зарубіжних країнах¹. Як бачимо, окремою вимогою виділяється володіння інтегрованими знаннями, необхідними для проведення комплексних експертиз. На нашу думку, слід доповнити цей перелік ще й вимогою щодо необхідності володіння експертом основними положеннями загальної теорії судової експертизи, а саме, обізнаності особи в понятійному апараті, основах окремих теорій судової експертизи тощо. Якщо виходити з точки зору, що методологія судової експертизи є складовою її теорії, то експерту необхідно розрізняти методи науки та методики практичної діяльності судового експерта. Розбіжність обумовлюється не тільки цільовою спрямованістю (перші спрямовані на пізнання закономірностей формування й розвитку предмета, об'єкта, завдань і методів судової експертизи, другі – є реалізацією технології процесу експертної діяльності), а й тим, що експертна методика є сукупністю окремих пізнавальних операцій, що дозволяють послідовно отримувати необхідну інформацію для вирішення того чи іншого завдання. При цьому треба враховувати, що між методами науки та експертними методиками не можна визначити чіткої межі, оскільки перші є складовим елементом других.

¹ Семенов В. В. О формировании личностных и профессиональных качеств судебного эксперта. *Теория та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків: Право, 2005. Вип. 5. С. 145–146.

Виробленню навичок, якими повинна володіти особа, що виконує функції експерта, має приділятися окрема увага, оскільки його практична діяльність полягає в отриманні інформації про пізнавані об'єкти через органи чуттів і складні прилади, робота з якими потребує, поряд із базисними знаннями, ще й виконання функцій оператора для використання складного, у тому числі й високотехнологічного обладнання. До таких навичок відносять: володіння основними прийомами та методами дослідження об'єктів експертизи; застосування всіх технічних засобів, необхідних для досліджень; добре розвинуті сенсорні та моторні навички. Виділяють також і вміння, якими зобов'язаний володіти в процесі роботи експерт, – здатність до аналізу, синтезу, моделювання, оціночної діяльності, планування, практичні вміння з відбору експертних зразків і проб для дослідження, чітко викладати усно та письмово свої думки тощо¹. Дійсно, це важливі якості, що мають бути вироблені кожною особою, яка займається судово-експертною діяльністю. Але деякі «вміння», що наводяться в літературі як необхідні для експерта, у нас викликають певні заперечення. Це стосується, наприклад, «уміння зберігати професійну та слідчу таємницю»². На нашу думку, нерозголошення таємниці досудового розслідування та іншої конфіденційної інформації не має сенсу відносити до умінь судового експерта, оскільки це є його обов'язком, передбаченим чинним законодавством, і незалежно від того, виробила чи не виробила особа, яка виконує функції судового експерта, таке «вміння», – обов'язок треба виконувати. Інакше можна дійти висновку про те, що експерту треба виробити «вміння» виконувати й інші передбачені законодавством обов'язки: прийняти до виконання доручену йому експертизу; повідомити в письмовій формі особу або орган, що призначили експертизу, про неможливість її проведення в передбачених законодавством випадках; з'явитися на виклик особи або органу, які призначили експертизу, для надання роз'яснень чи доповнень; заявити самовідвід за наявності передбачених законом обставин тощо.

Отже, виконання зазначених дій не стосується вмінь особи, а полягає в обов'язковому набутті експертом необхідних знань і виконанні вимог чинного законодавства та наявності в нього високого рівня відповідальності за виконувану роботу. Тобто норми моралі й етики судово-експертної діяльності не можна повністю отожднювати з нормами процесуального закону. Із точки зору моралі та етики судово-експертної діяльності – безвідповідальна, аморальна особа не може бути судовим експертом. Саме тому дуже важливою при добірї кадрів до судово-експертних установ є наявність високих моральних якостей в особи, яка має у подальшому виконувати функції судового експерта.

Питанням судової етики взагалі та судово-експертної етики зокрема у спеціальній літературі приділялася певна увага науковців³. Зупинимося більш докладно на тих моральних якостях судового експерта, які він має виробити для успішного проведення саме комплексних досліджень. Насамперед, на наш погляд, при проведенні комплексних досліджень (чи то у формі комплексної експертизи, чи то у формі комплексу експертиз або комплексного дослідження, яке базується на інтеграції знань різних галузей науки, які в процесі розвитку виробилися в інтеграційну галузь судової експертизи у формі виду (підвиду) судової експертизи або експертної спеціальності) експерту має бути притаманна самостійність у судженнях щодо експертного дослідження. Ідеться про необхідність оволодіння ним достатньою мірою знаннями не тільки із «своєї» спеціальності, а й з інтегрованих знань з інших галузей науки. При цьому експерт має розуміти межі суто «своєї» спеціалізації та виявляти самостійність суджень разом із самокритичністю, тобто здатністю в разі необхідності об'єктивно розібратися й виважити заперечення інших членів комісії або зауваження керівника експертної установи. Під час проведення комплексних досліджень для експерта дуже важливою є наукова добросовісність. Адже саме комплексні дослідження завжди є більш складними, ніж однопредметні, оскільки так чи інакше вони потребують певного втручання у сферу знань з іншої галузі науки, техніки, мистецтва тощо.

Коректність поведінки також можна віднести до морально-етичних правил, яких мають дотримуватися в процесі проведення саме комплексних досліджень. Це дуже важливо для роботи в складі ек-

¹ Семенов В. В. Знач. твір. С. 146.

² Там само. С. 147.

³ Див., наприклад: Ароцкер Л. Е. Об этике судебного эксперта. *Криминалистика и судеб. экспертиза*. Киев: РИО МООН УССР, 1968. Вып. 5. С. 135–141; Його ж. Судебная этика. *Соц. законность*. 1969. №9. С. 31–35; Його ж. Тактика и этика судебного допроса. М.: Юрид. лит., 1969. 120 с.; Арсеньев В. Д., Белкин Р. С. Нравственные начала деятельности судебного эксперта. *Методология судебной экспертизы*: сб. науч. тр. М.: ВНИИСЭ, 1986. С. 84–91; Быховский И., Захарченко Н. Этика проведения следственных действий. *Соц. законность*. 1973. №11. С. 12–14; №12. С. 38–39; Горский Г. Ф., Кокорев Л. Д., Котов Д. П. Судебная этика: некоторые проблемы нравственных начал советского уголовного процесса. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1973. 270 с.; Ратинов А., Зархин Ю. Следственная этика. *Соц. законность*. 1970. №10. С. 35–39; Строгович М. С. Судебная этика, ее предмет и сущность. *Сов. государство и право*. 1971. №12. С. 88–97; Ткаченко Н. М. Судовий експерт у кримінальному провадженні: проблеми правового регулювання прав та обов'язків. *Сучасні напрями розвитку судової експертизи та криміналістики*: тези доп. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 20 груд. 2016 р.). Харків: ХНУВС, 2016. С. 286–287; Його ж. Суб'єкти судово-експертної діяльності в сучасній системі експертного забезпечення кримінального провадження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2016. 192 с.; Яковлев Я. М. Основы психологии судебно-экспертной деятельности. *Вопросы психологии и логики в судебно-экспертной деятельности*: сб. науч. тр. М.: ВНИИСЭ, 1977. Вып. 30. С. 3–172, та ін.

пертної комісії, коли коректність у відносинах із колегами, уміння без хвастощів і зайвої самовпевненості тактично відстояти свою позицію, допомагає уникнути проблем суб'єктивного характеру. Тобто процес роботи комісії експертів, а це найпоширеніша форма виконання комплексних досліджень, є процесом співпраці рівних партнерів.

На жаль, рамки повідомлення не дають можливості зупинитися на інших вимогах до особи судового експерта під час виконання комплексних судово-експертних досліджень, однак на підставі наведеного можна дійти висновку, що поряд з оволодінням професійними навичками професія особи, яка пов'язала своє життя із судовою експертизою, потребує наявності як високого професійного рівня, як мінімум у межах відповідних програм підготовки судових експертів, так і наявності загальних та специфічних морально-етичних якостей.

Рассмотрены особенности субъекта комплексных судебно-экспертных исследований. Индивидуальность любого судебного эксперта, безусловно, отражается в процессе проведения комплексных судебно-экспертных исследований, впрочем, как и каких-либо иных. В то же время, учитывая то, что комплексные исследования представляют собой самые сложные формы использования интеграции специальных знаний, они требуют от их субъектов особенных знаний и навыков. Эти знания и навыки связаны как с профессиональными, так и с морально-этическими требованиями к личности судебного эксперта. В связи с этим возникает проблема выработки судебным экспертом необходимых индивидуальных и профессиональных качеств. Уделено внимание главным и обязательным факторам профессиональной подготовки судебного эксперта для приобретения им надлежащего уровня специальных знаний, выработке профессиональных навыков и морально-этическим требованиям к личности, которыми должно обладать лицо, выполняющее функции судебного эксперта в процессе проведения комплексных исследований.

The features of the subject of the complex forensic-expert studies are considered. The individuality of any forensic expert, of course, is reflected in the process of complex forensic research, as, by the way, any others. At the same time, considering that complex studies represent the most complex forms of using the integration of special knowledge, they require special knowledge and skills from their subjects. This knowledge and skills are related with both professional and moral-ethical requirements for the personality of a forensic expert. In this connection, there arises the problem of development by a forensic expert with the necessary individual and professional qualities. Attention is paid to the main and compulsory factors of the professional training of a forensic expert for the acquisition of an appropriate level of special knowledge for the development of professional skills and moral and ethical requirements for the personality, which should be possessed by a person performing the functions of a forensic expert in the process of performing complex researches.

УДК 343.98:05

І. А. Петрова, завідувач лабораторії Харківського НДІСЕ, доктор юридичних наук, професор, e-mail: ekobezpeka.ira@gmail.com

НАУКОВА СКЛАДОВА У ФОРМУВАННІ СУДОВОГО ЕКСПЕРТА

Історія свідчить, що як судові експерти практично завжди виступали провідні науковці. Так, свого часу експертами вважали М. В. Ломоносова та Д. І. Менделєєва, за радянських часів судовими експертами були відомі вчені різних галузей знань – засновники науки судова експертиза, серед яких М. С. Бокаріус, М. М. Бокаріус, В. П. Колмаков, Л. Ю. Ароцкер та ін. Їхні праці й сьогодні є актуальними для сучасних фахівців. Це зумовлено тим, що всі вони позиціонували свою судово-експертну роботу не інакше як науково-дослідну діяльність, що передусім спрямована на розвиток і накопичення наукових знань і впровадження їх у подальшому у правозастосування¹. Отже, обидві сфери – наукова й практична – взаємодіють між собою, доповнюючи та розвиваючи одна одну.

У формуванні судового експерта така взаємодія сьогодні відіграє провідну роль, оскільки надає накопиченим знанням можливість практичної реалізації. Процес опанування нових знань будь-якою особою проходить через збирання інформації, яка вже створена кимось і надходить ззовні, та пізнання цієї інформації, яке відбувається як внутрішній процес, що використовує інтелектуальні можливості особи й може розвиватися тільки нею особисто. У діяльності судового експерта процес пізнання дозволяє сформувати спеціальні знання, що є підґрунтям для формування власних знань у визначеній галузі.

Наступним кроком формування судового експерта є його професійне мислення для самостійного набуття, організації й творчого використання знань. Розвиток наукового мислення судового експерта є одним із найважливіших факторів його становлення, оскільки формування творчої особистості не може відбуватися без максимального використання пізнавальної діяльності. Судовий експерт є процесуальною

¹ Куприянова О. Б. Роль науки в становлении профессионализма судебного эксперта. Восток-Запад: партнерство в судебной экспертизе. *Актуальные вопросы теории и практики судебной экспертизы: материалы междунар. науч.-практ. конф.* (г. Алматы, 27 окт. 2016 г.). Алматы, 2016. С. 245.

особою при проведенні судової експертизи та знаходиться в постійному процесі пізнання, оскільки вирішення будь-якого експертного завдання пов'язано з отриманням нових знань чи фактичних даних, які в подальшому використовуються слідчим або судом як достовірні докази, що є науково обґрунтованими. Такі спеціальні знання судовий експерт отримує при професійному навчанні та набутті досвіду.

У процесі своєї діяльності судовий експерт вирішує прості та складні завдання. Прості (стандартні або типові) завдання не потребують творчого підходу й достатнім є використання експертом логічного досвіду та добре структурованих знань, які зберігаються в його пам'яті. Такі знання можуть бути й не пов'язаними із експертною діяльністю, а отриманими під час навчання за спеціальністю у визначеній галузі знань. У складних ситуаціях такі знання недостатні або взагалі відсутні в експерта, тоді завдання перетворюється на творче. Вирішення складних завдань потребує пошуку нових підходів і встановлення нових зв'язків між відомими фактами та завжди пов'язано із використанням творчої ініціативи судового експерта й залученням його інтуїтивного досвіду. Саме тому у формуванні професійного судового експерта важливе місце посідає отримання нових знань шляхом наукового пізнання, що виходить за межі існуючої системи знань, і використання нових правил. При цьому створення нового в галузі судової експертизи є більш складною діяльністю, ніж практичне проведення експертизи.

Отже, фахівець у галузі судової експертизи з самого початку опанування цієї професії має бути орієнтований на створення нових спеціальних знань, що збагачують науково-прикладну судово-експертну діяльність. Для цього йому необхідно вільно володіти науковим пізнанням, бачити сутність досліджуваного явища чи об'єкта, закономірності його виникнення, розвитку та трансформації. На відміну від наукового пізнання, пізнання, що формується тільки на досвіді й пізнанні зовнішньої сторони суб'єкта, який вивчається, слід віднести до категорії буденного та воно не може бути визнано достатнім для вирішення завдань судочинства.

Професію експерта за сучасними критеріями оцінювання можна віднести до верхівки професійної майстерності, досягти якої можна лише через повний саморозвиток і максимальну самореалізацію особистості¹. У ряду професійних рівнів виділяють такі етапи становлення професіоналізму:

- I учень – спеціаліст;
- II майстер – раціоналізатор;
- III експерт – творець.

Саме третій рівень буде визначати завершений стан у формуванні особистості судового експерта, оскільки творець не тільки створює нові спеціальні знання, що використовуються при вирішенні конкретних проблем судової експертизи, але й знань, які збагачують всю наукову та прикладну судово-експертну діяльність.

Окреслений шлях має пройти людина, що націлена на отримання професії судового експерта. Питання підготовки та перепідготовки судових експертів є досить складним і потребує окремого, комплексного й глибокого дослідження, але наукова компонента, яка об'єднує пошукову, аналітичну та синтезуючу складові, має бути і в повсякденній діяльності експерта, і в його професійному становленні. Не можна навчати судового експерта діяти за шаблоном, це звужує його можливість повною мірою вирішувати поставлені завдання. Тільки спеціаліст високої наукової кваліфікації може розробляти нові креативні експертні методики та досліджувати питання оптимізації судово-експертної діяльності.

Таким чином, наукова складова у формуванні особистості судового експерта визначає те, що фахівець у галузі судової експертизи із самого початку опанування цієї професії має бути орієнтований на створення нових спеціальних знань, що збагачують науково-прикладну судово-експертну діяльність.

Рассмотрена роль научной составляющей в формировании личности судебного эксперта, которая представлена взаимодействием науки и практики и дает накопленным знаниям возможность их реализации в практической деятельности судебного эксперта, формирует его профессиональное мышление. Специалист в области судебной экспертизы с самого начала освоения профессии должен быть ориентирован на создание новых специальных знаний, которые обогащают научно-прикладную судебно-экспертную деятельность. Для этого ему необходимо свободно владеть научным познанием, видеть сущность исследуемого явления или объекта, закономерности его возникновения, развития и трансформации. Профессию эксперта по современным критериям оценки целесообразно отнести к вершине профессионального мастерства, достичь которого можно только через полное саморазвитие и максимальную самореализацию личности.

The scientific component in the formation of a forensic expert personality which is presented by interaction of the science and practice and gives the possibility for the accumulated knowledge to be realized in the practical work of a forensic expert, forms their professional thinking. A specialist in the field of forensic expertise from the very beginning of the mastering of this profession should be oriented toward the creation of new special knowledge that enriches applied forensic activity. This requires from them to be fluent in the scientific knowledge, to see the nature of the researched phenomenon or object, regularities of its origin, development and transformation. According to modern criteria of evaluation it is reasonable to attribute profession of an expert to the top of professional mastery that can be achieved through the full self-development and the greatest self-realization of a personality.

¹ Маркова А. К. Психология профессионализма. М.: Знание, 1996. С. 308.

М. В. Шепітько, докторант науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса, доцент кафедри кримінального права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, e-mail: shepitkomichael@gmail.com

ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Відповідно до ст. 4 Закону України «Про судову експертизу» незалежність судового експерта та правильність його висновку забезпечуються: процесуальним порядком призначення судового експерта; заборонаю під загрозою передбаченої законом відповідальності втручатися будь-кому в проведення судової експертизи; існуванням установ судових експертиз, незалежних від органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування та суду; створенням необхідних умов для діяльності судового експерта, його матеріальним і соціальним забезпеченням; кримінальною відповідальністю судового експерта за дачу свідомо неправдивого висновку чи відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків; можливістю призначення повторної судової експертизи; присутністю учасників процесу в передбачених законом випадках під час проведення судової експертизи.

Принцип незалежності судово-експертної діяльності підкріплено ч. 2 ст. 69 КПК України, у якій зазначається, що «не можуть бути експертами особи, які перебувають у службовій або іншій залежності від сторін кримінального провадження або потерпілого». Аналогічне положення передбачене в ч. 2 ст. 22 ЦПК України та ч. 2 ст. 29 КАС України. У ГПК України зазначене положення в такому формулюванні відсутнє, що певним чином можна пояснити специфікою господарського процесу.

Принцип незалежності в судово-експертній діяльності відіграє роль базису для проведення повного дослідження й надання обґрунтованого та об'єктивного письмового висновку судовим експертом. Про такий обов'язок зазначається в п. 1 ч. 1 ст. 12 «Про судову експертизу», п. 1 ч. 5 ст. 69 КПК України, ч. 3 ст. 53 ЦПК України, ч. 3 ст. 66 КАС України та ч. 1 ст. 42 ГПК України. Без дотримання принципу незалежності неможливо сподіватися на обґрунтований, об'єктивний і правдивий висновок судового експерта.

Принцип незалежності судово-експертної діяльності не може бути реалізований без дотримання таких принципів, як законність, об'єктивність і повнота дослідження, що також наведено в ст. 3 Закону України «Про судову експертизу». Європейський вектор розвитку України та переведення стандартів розгляду справ на європейський рівень вказує на необхідність дотримання рекомендацій Європейської Мережі Інститутів Судових Експертиз (ENFSI). Так, у Керівництві ENFSI з оцінювання висновків від 8 березня 2015 р. було встановлено такі вимоги: збалансованість, логічність, надійність і прозорість. Звичайно, що досягнення таких вимог можливе лише за умови дотримання названих принципів.

На нашу думку, дотримання принципу незалежності судово-експертної діяльності в Україні безпосередньо пов'язане із суб'єктами судово-експертної діяльності, які Закон України «Про судову експертизу» визначив як «державні спеціалізовані установи, а також у випадках і на умовах, визначених цим Законом, судові експерти, які не є працівниками зазначених установ».

Необхідно звернути увагу на нерівність форм власності, яка закладена в цій нормі, оскільки поряд із державними спеціалізованими установами поставлені окремі судові експерти, які не є працівниками цих установ, що вочевидь мають статус приватних судових експертів. Звичайно, що в цій ситуації про реалізацію конституційного припису щодо рівності суб'єктів права власності перед законом (ст. 13 Конституції України) не йдеться. Рівність форм власності у сфері здійснення судово-експертної діяльності видається важливою ще й тому, що наявні законодавчі намагання ще більшого утиску приватних судових експертів і їх об'єднань (проект Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» №6232). На нашу думку, законодавець має змінити підходи щодо формування політики у сфері судово-експертної діяльності в бік демократизації та змагальності судових експертів і методик, які вони застосовують.

Важливо й те, що державні спеціалізовані установи мають підпорядкування до відповідних міністерств або служб: науково-дослідні установи судових експертиз – до Міністерства юстиції України; науково-дослідні установи судових експертиз, судово-медичні та судово-психіатричні установи – до Міністерства охорони здоров'я України; експертні служби – до Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України. Зазначена нерівність підкріплена тим, що «виключно державними спеціалізованими установами здійснюється судово-експертна діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз» (ч. 3 ст. 7 Закону України «Про судову експертизу»). Тому приватним судовим експертам лишається те, що Міністерство юстиції не включить до видів криміналістичних

експертиз (див.: Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5). Таким чином, можна констатувати наявність монополії на здійснення судово-експертної діяльності державними спеціалізованими установами. Тому а рїгої законодавець не дає можливості розглядати судово-експертну діяльність як незалежну та демократичну.

Необхідно також констатувати службову залежність судового експерта від сторони обвинувачення (слідчого, керівника органу досудового розслідування) у ситуації, коли проведення судової експертизи здійснюється в межах того самого органу, який проводить або проводив досудове розслідування, тобто Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України, що заборонено ч. 2 ст. 69 КПК України. Такий висновок судового експерта також попередньо не може бути визнано прозорим або обґрунтованим.

У межах змагального кримінального процесу передбачення рівних можливостей сторін обвинувачення та захисту в отриманні висновків судового експерта має підштовхувати законодавця до реформ у сфері судово-експертної діяльності в Україні, створення мереж не тільки державних спеціалізованих експертних установ, а й приватних і комунальних, а також окремих лабораторій, створення «прозорого ринку» з надання експертних послуг для всіх форм судочинства.

Рассмотрены проблемы, связанные с соблюдением принципа независимости судебно-экспертной деятельности в Украине в условиях состязательности уголовного процесса. В его рамках предусмотрено равных возможностей сторон обвинения и защиты в получении заключения судебного эксперта должны подталкивать законодателя к реформам в сфере судебно-экспертной деятельности в Украине, к созданию сети не только государственных специализированных экспертных учреждений, а и частных и коммунальных, а также отдельных лабораторий, к созданию «прозрачного рынка» по предоставлению экспертных услуг для всех форм судопроизводства.

The problems related with the observance of the principle of independence of forensic-expert activity in Ukraine in the conditions of the adversarial nature of the criminal process are considered. Within its framework, the provision of equal opportunities for the prosecution and defense parties in obtaining the opinion of a forensic expert should encourage the legislator to reform the field of the forensic-expert activity in Ukraine, to create a network of not only state specialized expert institutions, but the private and public ones, as well as separate laboratories, to create a «transparent market» from the provision of expert services for all forms of legal proceedings.

УДК 347.945

*А. М. Лисенко, перший заступник директора
Дніпропетровського НДІСЕ,
e-mail: dniprondise@ukr.net;*

*О. Ю. Холодова, старший науковий співробітник
Дніпропетровського НДІСЕ, кандидат технічних
наук, доцент,
e-mail: kholodova1984@ukr.net*

ЕЛЕКТРОННЕ ТЕСТУВАННЯ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ МЕТОД ПЕРЕВІРКИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВЛЕНОСТІ СУДОВИХ ЕКСПЕРТІВ

Відповідно до Порядку присвоєння кваліфікаційних класів судових експертів працівникам науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України проводиться атестація судових експертів із метою присвоєння кваліфікації судового експерта¹. Для присвоєння (підтвердження) кваліфікації судового експерта працівники науково-дослідних установ судової експертизи (далі – НДУСЕ) і фахівці, які не є працівниками державних спеціалізованих установ, повинні мати відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройти підготовку (стажування), знати теоретичні, організаційні та процесуальні питання судової експертизи й методичні положення та практику їх застосування за відповідною експертною спеціальністю. Для перевірки знань із теоретичних, організаційних і процесуальних питань судової експертизи здобувачі кваліфікації судових експертів складають кваліфікаційний іспит. Під час іспиту особа повинна показати задовільний рівень знань із теоретичних, організаційних і процесуальних питань судової експертизи та методичних положень з відповідної експертної спеціальності. Результат складання кваліфікаційного іспиту оцінюється як «склав» («склала») або «не склав» («не склала») і заноситься до атестаційного листа.

Упродовж ХХ ст. стійкою тенденцією в усьому світі є розширення меж використання технології тестування в різних сферах діяльності взагалі. Зокрема, електронне тестування є ефективним методом

¹ Порядок присвоєння кваліфікаційних класів судових експертів працівникам науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України: наказ М-ва юстиції України від 30 груд. 2011 р. № 3660/5. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0002-12>.

перевірки професійної підготовленості судових експертів, зокрема, фахівців, що не працюють у державних спеціалізованих установах і мають намір отримати та/або підтвердити кваліфікацію судового експерта в контексті реалізації стратегічної цілі «Створення сучасної моделі системи судово-експертного забезпечення правосуддя відповідно до аналогічних прогресивних інститутів держав – членів ЄС та норм міжнародного права». Інструментом підвищення якості професійної підготовки фахівців, що не працюють у державних спеціалізованих установах і мають намір отримати та/або підтвердити кваліфікацію судового експерта, разом із реформуванням її змісту виступає вдосконалення системи оцінювання, модернізація діагностики навчання здобувачів кваліфікації судових експертів. Реалізація цієї стратегічної мети спонукає до вибору методів і форм контролю професійних знань фахівців, що не працюють у державних спеціалізованих установах і мають намір отримати та/або підтвердити кваліфікацію судового експерта, критеріїв якості засвоєння матеріалу під час стажування, розроблення процедур здійснення контролю, обґрунтування способів індивідуальної корекції програми стажування судових експертів.

Система оцінювання й контролю повинна виступати в ролі відповідного інструментарію для її здійснення. Суб'єктивність оцінювання знань пов'язана певною мірою з недостатньою розробленістю методів їх контролю. Об'єктивний підхід полягає в тому, що для виявлення рівня знань завжди використовується адекватний інструмент. Сучасна методика пропонує тест як інструмент вимірювання рівня знань, за допомогою якого можна не тільки виявити якість знань, а й оптимально управляти процесом стажування.

Тест (test) – слово англійського походження, що означає іспит, спробу, випробування. Тест – це стандартизоване завдання, за результатами якого роблять висновок про знання, уміння, навички (здібності, професійну придатність тощо) того, кого випробовують. У сучасній теорії й практиці тестового контролю нараховується понад 20 різновидів тестів: залежно від мети, характеру та функцій контролю, форми відповіді. Тест як система завдань специфічної форми й відповідного змісту є науково обґрунтованим інструментом оцінювання знань, умінь і навичок здобувачів кваліфікації судових експертів, допомагає здійснювати індивідуальний контроль результатів стажування, мобільно керувати процесом стажування. Порівняно з традиційною формою контролю знань – кваліфікаційним іспитом, тестування нерідко виявляється більш ефективним, адже дозволяє враховувати не лише рівень, але й обсяг знань фахівців, що не працюють у державних спеціалізованих установах і мають намір отримати та/або підтвердити кваліфікацію судового експерта.

Переваги електронного тестування перед іншими формами контролю знань такі:

- упродовж досить обмеженого часу може бути перевірена якість знань у значній кількості фахівців;
- можливий контроль знань на необхідному, заздалегідь запланованому рівні;
- реальним є самоконтроль фахівців;
- знання оцінюються більш-менш об'єктивно;
- увага здобувача фіксується не на формуванні відповіді, а на осмисленні її суті;
- створюються умови для постійного зворотного зв'язку між фахівцем і Міністерством юстиції України.

Проте електронне тестування має й істотні недоліки:

- імовірність випадкового вибору правильної відповіді;
- можливість при застосуванні тестів закритого типу оцінити тільки кінцевий результат (правильно – неправильно), у той час як сам процес, що привів до нього, не розкривається;
- психологічний недолік — стандартизація мислення без урахування рівня розвитку особистості здобувача кваліфікації;
- значна витрата часу на складання необхідного «банку» тестів, їх варіантів, трудомісткість процесу.

Ураховуючи актуальність електронного тестування, Управлінням експертного забезпечення правосуддя Міністерства юстиції України запропоновано проводити тестування на базі системи електронного навчання Moodle. Система електронного навчання Moodle призначена для організації контролю знань он-лайн у мережевому середовищі з використанням технологій Інтернету. На виконання доручення Міністерства юстиції України від 11.05.2017 з метою вдосконалення процедури складання кваліфікаційного іспиту в Центральній експертно-кваліфікаційній комісії при Міністерстві юстиції України та оцінювання рівня знань фахівців, що не працюють у державних спеціалізованих установах і мають намір отримати та/або підтвердити кваліфікацію судового експерта, розроблення тестів покладено на секції з певних видів судової експертизи. При розробленні тестових завдань передбачається наявність у завданнях як спеціальних теоретичних знань, так і практичних навичок застосування методик. Секціями підготовлено та подано до Міністерства юстиції України переліки тестових питань із варіантами відповідей до них з теоретичних, організаційних і процесуальних питань судової експертизи.

Підсумовуючи викладене, необхідно зазначити, що для ефективної реалізації зазначеної стратегічної мети існує нагальна потреба перевірки диференційної здатності тестування взагалі або тестового завдання, що вказує на їх здатність розділяти окремих здобувачів (фахівців) за рівнем вирішення тесту, та їх валідності. Якщо всі здобувачі (фахівці) дають на тестове завдання ту саму відповідь, це озна-

час, що завдання не наділене дискримінативністю – здатністю окремих пунктів тесту диференціювати здобувачів (фахівців) стосовно «максимального» або «мінімального» результату тесту. Валідність – характеристика тесту, яка показує, що саме вимірює тест і наскільки ефективно він це вимірює.

Электронное тестирование является эффективным методом проверки профессиональной подготовки судебных экспертов. Рассмотрена процедура разработки тестов с целью усовершенствования процесса сдачи квалификационного экзамена в Центральной экспертно-квалификационной комиссии при Министерстве юстиции и оценки уровня знаний специалистов, которые не работают в государственных специализированных учреждениях и намерены получить и/или подтвердить квалификацию судебного эксперта. Для эффективной реализации стратегической цели «Создание современной модели системы судебно-экспертного обеспечения правосудия в соответствии с аналогичными прогрессивными институтами государств – членов ЕС и нормами международного права» существует необходимость проверки дифференциальной способности тестирования.

Electronic testing is an effective method of testing the professional preparedness of forensic experts. The paper considers the work being performed in order to develop the tests with the purpose of improving the procedure for passing a qualification exam in the Central Expert and Qualification Commission at the Ministry of Justice and for assessment of the level of knowledge of specialists who do not work in state specialized institutions and intend to obtain and / or confirm the qualification of a forensic expert. For effective realization of the strategic goal of «Creating a modern model of the judicial and expert system of justice in accordance with similar progressive institutions of EU member states and the norms of international law» there is a need to test the differential ability of testing.

УДК 343.98

*І. А. Петрова, завідувач лабораторії Харківського НДІСЕ, доктор юридичних наук, професор,
e-mail: ekobezpeka.ira@gmail.com;
К. С. Максименко, провідний інженер Харківського НДІСЕ,
e-mail: m_katia92@mail.ru*

ВПЛИВ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА НА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Національна судова експертиза не може існувати ізольовано, тобто тільки в межах окремої держави. Експертиза охоплює значну кількість наукових дисциплін, і багато актуальних проблем експертної науки складно вирішити, використовуючи ресурси однієї лабораторії в одній державі. Вона не буде активно виконувати свої функції забезпечення правоохоронної діяльності поза інтеграцією з міжнародною спільнотою. Необхідно брати найкраще із зарубіжного досвіду щодо судово-експертної діяльності, використовувати ці напрацювання та підвищувати ефективність міжнародного співробітництва судово-експертних установ.

Питання, які стосуються міжнародного досвіду адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності, розглядалися у працях багатьох учених. На основі аналізу їх думок і чинного законодавства з цієї проблематики можна виявити прогресивні положення міжнародного досвіду адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності. У Законі України «Про судову експертизу» визначено право спеціалізованих державних судово-експертних установ на встановлення міжнародних наукових зв'язків із відповідними установами судових експертиз і криміналістики інших держав¹.

Норми чинного законодавства передбачають різноманітні форми обміну інформацією в галузі теорії й практики судової експертизи та криміналістики – обмін стажистами, друкованими виданнями, проведення спільних наукових конференцій, підготовку спільних наукових і методичних видань тощо. О. В. Матвеевський виокремлює такі напрями міжнародного співробітництва в галузі судової експертизи:

- удосконалення внутрішнього законодавства держави з його максимальною відповідністю нормам міжнародного права;
- співробітництво судово-експертних установ певної держави з міжнародними судово-експертними установами;
- укладення міжнародних угод про співробітництво в галузі судової експертизи².

¹ Експертизи у судовій практиці: наук.-практ. посіб. для суддів, прокурорів, слідчих, адвокатів / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. Київ: Юрінком Інтер. 2005. 387 с.

² Матвеевський О. В. Міжнародно-правове забезпечення судових експертиз: постановка питання. *Митна справа*. 2013. № 6(90). С. 51–57.

Протягом останніх років Україна уклала з низкою країн близького і далекого зарубіжжя (Естонією, Грузією, Казахстаном, Латвією, Литвою, Молдовою, Узбекистаном, В'єтнамом, Китаєм, Македонією, Монголією, Польщею, Чехією та ін.) договори та угоди про співробітництво в галузі правової допомоги, якими регулюється порядок виклику експертів за кордон, гарантії захисту експертів, право на відшкодування експерту витрат на проїзд і перебування, право на оплату виконаної роботи тощо¹.

За роки незалежності Україна напрацювала досить вагомий спектр різноманітних договорів і угод про співробітництво в галузі правової допомоги, які сприяють також і адміністративно-правовому регулюванню судово-експертної діяльності. Укладені угоди про співробітництво в галузі судових експертиз із відповідними міністерствами інших держав досить позитивно впливають на розвиток судово-експертної діяльності, а саме:

- сприяють обміну інформацією у сфері науково-дослідних робіт;
- здійснюють заходи щодо взаємного рецензування наукових розробок і експертних висновків;
- використовують наукові потенціали експертних об'єднань, навчальних інститутів і дослідницьких установ Європи, які займаються прикладними дослідженнями;
- проводять апробації методик судово-експертних досліджень і апаратно-технічних засобів, розроблених у судово-експертних установах тощо.

Сьогодні одним із актуальних питань міжнародного співробітництва в галузі судової експертизи є вступ судово-експертних установ Мін'юсту України до Європейської мережі судово-експертних установ – European Network of Forensic Science Institutes (ENFSI). Об'єднання являє собою співтовариство європейських судово-експертних установ, які переслідують некомерційні цілі. Метою об'єднання ENFSI є сприяння: науці та дослідженням у галузі судової експертизи; міжнародному співробітництву у сфері судово-експертної діяльності; якості експертних досліджень і компетентності судових експертів; освіті та навчанню судових експертів; розробкам у криміналістичній науці.

Мета об'єднання – забезпечити високий рівень якості криміналістичної та експертної науки у всій Європі, яка досягається шляхом обліку та організації:

- європейських експертних робочих груп у різноманітних галузях судово-експертної науки;
- наукових конференцій і семінарів за участю судових експертів і криміналістів;
- спільних вправ і тестів для визначення рівня професійної компетенції судових експертів;
- науково-дослідних проектів у галузі судової експертизи;
- рекомендацій і методик для проведення науково обґрунтованих судових експертиз.

Основним напрямом діяльності ENFSI є намагання досягти високої організації в галузі судово-експертної діяльності шляхом розвитку якості послуг із проведення судових експертиз на всіх етапах судочинства: від місця події до суду, що забезпечується такими умовами:

- членство в ENFSI об'єднує виробничі, наукові та методичні можливості судово-експертних установ;
- розширення членства в ENFSI закріплює довіру до цієї організації з боку правоохоронних структур і судів;
- устанавлюються та підтримуються ділові відносини з іншими організаціями, діяльність яких пов'язана з криміналістикою й судовою експертизою;
- усіляко заохочується діяльність усіх установ – членів ENFSI, які впроваджують в експертну практику сучасні методики дослідження, міжнародні стандарти та забезпечують компетентність експертів у різних видах експертизи².

На сьогодні до ENFSI входять три судово-експертні організації України – Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, Київський науково-дослідний інститут судових експертиз і Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса.

Реалізація інтеграції судово-експертної діяльності матиме наслідком гармонізацію та вдосконалення експертного національного законодавства, поглиблення теоретичних основ експертизи, вироблення єдиних методичних рекомендацій із різних видів експертиз, отримання міжнародного визнання експертних висновків у цілому, подальший розвиток експертної діяльності, підвищення професійної майстерності працівників судово-експертних установ³.

Динаміка розвитку ENFSI та процесів інтеграції, що відбувається в галузі судової експертизи, дозволяє зробити висновок про те, що в найближче десятиліття вплив ENFSI на діяльність національних установ судової експертизи буде зростати. При цьому основна увага буде приділятися: уніфікації, сертифікації та стандартизації методик судово-експертного дослідження; підвищенню якості проведення експертиз; створенню єдиного термінологічного апарату судової експертизи, що має бути притаманним представникам найрізноманітніших галузей спеціальних знань, оскільки це значно полегшує співро-

¹ Бюлетень законодавства і юридичної практики України. Експертизи в Україні / В. Г. Гончаренко, Е. Ф. Демський, О. М. Джужа та ін.; за ред. В. С. Ковальського. Київ: Юрінком Інтер. 2002. №6. 448 с.

² Ян де Киндер. Европейская сеть судебно-экспертных учреждений (ENFSI). *Теория и практика судебной экспертизы*. 2011. №4 (24). С. 200–204.

³ Гора І. В. Сучасні проблеми судової експертизи в аспекті євроінтеграції України. URL: <http://arlguvd/ig/ua>d14201.html>.

бітництво вчених у процесі наукової судово-експертної діяльності та оцінювання їх результатів і прийняття узгодженого Типового статуту державної спеціалізованої судово-експертної установи та єдиного типового положення для всіх установ СЕД, адже сьогодні існує багато різноманітних відомчих положень.

За годы независимости Украина заключила достаточно широкий спектр различных договоров и соглашений о сотрудничестве в области правовой помощи, которые способствуют также и административно-правовому регулированию судебно-экспертной деятельности. Это способствует обмену информацией в сфере научно-исследовательских работ, апробации методик судебно-экспертных исследований, аппаратно-технических средств, разработанных в судебно-экспертных учреждениях. На основе анализа заключенных соглашений о сотрудничестве рассмотрены актуальные вопросы международного сотрудничества и вступления судебно-экспертных учреждений Министерства юстиции Украины в Европейское сообщество судебно-экспертных научных учреждений.

During the years of independence, Ukraine has concluded sufficiently broad range of various treaties and agreements on cooperation in the field of legal assistance, which also contribute to the administrative-legal regulation of the forensic-expert activity. It also successfully promotes the exchange of information in the field of research and development, approbation of techniques of forensic-expert researches, device-technical means, developed in the forensic-expert institutions. Based on the analysis of concluded cooperation agreements, topical issues of international cooperation and the entry of forensic experts of the Ministry of Justice of Ukraine into the European Network of Forensic Science Institutes (ENFSI) are considered.

УДК 343.98

О. Б. Андреева, завідувач сектору Харківського НДІСЕ, кандидат юридичних наук, професор,
e-mail: hniise@hniise.gov.ua;

О. В. Шарпова, провідний науковий співробітник Харківського НДІСЕ, кандидат технічних наук,
e-mail: elena.sharapova@hniise.gov.ua

ВИЗНАЧЕННЯ НАУКОВОЇ ОБҐРУНТОВАНОСТІ СУДОВО-ЕКСПЕРТНИХ МЕТОДИК КРИЗЬ ПРИЗМУ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ

У чинному законодавстві принцип наукової обґрунтованості судової експертизи в прямій постановці відсутній. Водночас Закон України «Про судову експертизу» містить принципи об'єктивності, всебічності та повноти дослідження, які вимагають від судового експерта проводити дослідження та формулювати висновки на науково-методичній і практичній основі, що відповідає сучасному рівню розвитку тієї чи іншої галузі наукових знань. Як показує практика, питання наукової обґрунтованості експертної методики й науково-методичного обґрунтування її застосування при проведенні експертиз можуть мати як різноманітне семантичне та операційне, так і правове тлумачення.

Міжнародними конвенціями закріплені принципи щодо захисту прав людини й громадянина – права на справедливий судовий розгляд у розумні терміни та обов'язок держав проводити ефективне розслідування будь-яких порушень основоположних прав людини. Вимога дотримання цих принципів надає кожній людині право бути впевненою у тому, що при проведенні судової експертизи застосовуються достовірні методики дослідження та отримуються об'єктивні дані незалежно від того, яка судово-експертна установа або приватний експерт буде проводити дослідження. Кожна людина також має право ознайомитися із застосованими судово-експертними методиками, використаними методами й засобами. Це зумовлює необхідність передбачити в законодавстві про судово-експертну діяльність обов'язок забезпечення високого рівня наукової обґрунтованості застосованих методик судово-експертного дослідження та доступ до їх опису для всіх зацікавлених суб'єктів і видів судочинства.

У сучасній літературі з питань наукової обґрунтованості судово-експертних досліджень, наукового обґрунтування нових розробок, модернізації «старих», а також диференціації «справжніх» і «псевдо»-експертних методик, тривають пошуки оптимальних шляхів переведення судової експертизи на новий високотехнологічний рівень розвитку з максимальною об'єктивністю та достовірністю отриманих результатів. У зв'язку з цим публікації, присвячені питанням сертифікації компетентності експертів і методичного забезпечення, акредитації судово-експертних лабораторій, менеджменту якості, оцінювання невизначеності отриманих результатів є актуальними й досить затребуваними при формуванні інноваційної парадигми використання спеціальних знань у судочинстві.

У практиці зарубіжного судочинства та організації судово-експертної діяльності питання наукової обґрунтованості застосовуваних експертних методик є пріоритетними й особливо вагомими. Яскравий приклад – результати чергової 69-ї конференції Американської академії судових експертиз (далі – AAFS), що пройшла в лютому 2017 р. в Новому Орлеані (США). Пленарна сесія конференції була присвячена темі «Наше майбутнє відображає наше минуле: еволюція судово-експертної науки. Завдання та досяг-

нення протягом десятиліть». На ній було відзначено, що нині AAFS, яка створена в 1948 р., веде роботу за 11 напрямками, охоплюючи всю судово-експертну діяльність.

Тема еволюції судової експертизи є однією з основних у масштабному національному проекті США, присвяченому визначенню структури й змісту судово-експертної діяльності завтрашнього дня – бачення судово-експертної методології в майбутньому¹. Правовим імпульсом, який привернув особливу увагу в США до судово-експертних методик, слід вважати стандарт Даубера (Daubert standart). У цій постанові Верховного суду США від 1993 р. було сформульовано низку базових критеріїв, за якими суддям рекомендувалося враховувати у своїх рішеннях висновки судової експертизи². Зокрема, за стандартом Daubert суддя, оцінюючи використану в експертизі методику, вирішує для себе такі питання:

- Чи була перевірена теорія або метод, про який ідеться в експертизі?
- Чи має використана методика експертну оцінку та де опублікована?
- Яка відома, очікувана або потенціальна частота помилок у цій методиці?
- Чи є які-небудь стандарти, що контролюють використання даної методики?

Стандарт Daubert, затверджений керівництвом, і тепер використовується в федеральних і деяких інших державних судах США. У федеральних судах він замінив стандарт Фруе, який використовувався раніше³.

Як видно з наведеного переліку критеріїв, відповідно до одного з них будь-яка судово-експертна методика повинна мати чітко визначену ймовірність помилок. Однак ця характеристика не входить у прийняті регламенти розробленого методичного забезпечення практично для всіх судово-експертних напрямів, за винятком молекулярно-генетичної експертизи. Отже, Рада радників із науки та техніки (PCAST) дійшла висновку, що сьогодні в судовій експертизі заслуговують на особливу увагу дві проблеми:

- необхідність досягнення чіткої ясності щодо наукових стандартів оцінювання достовірності та надійності судово-експертних методів;
- можливість оцінювання конкретних судово-експертних методів щодо їх науковості й достовірності.

У цьому дослідженні PCAST брали участь науковці та практики, судді, прокурори, адвокати, прихильники реформи системи кримінального правосуддя та представники федеральних агентств. У доповідях і виступах на 69-й конференції AAFS обговорювалися: роль наукових знань у правовій системі; критерії, за якими можна оцінювати наукову обґрунтованість судово-експертних методів; порядок використання в судово-експертних методиках порівняння ознак у таких експертизах, як генотипоскопічна (ДНК), трасологічна (у тому числі дактилоскопічна), балістична, пожежно-технічна, автотехнічна, біологічна тощо.

Особливу дискусію викликали рекомендації щодо забезпечення достовірності судово-експертних методів для Національного інституту стандартів і технологій, Управління з науки й техніки політики Білого дому (OSTP), Лабораторії Федерального бюро розслідувань, Генерального прокурора та судової системи в цілому. Зокрема, Національній комісії із судової експертизи (NIST) запропонували на постійній основі оцінювати наукову достовірність поточних і нещодавно розроблених експертних технологій порівняння криміналістичних характеристик і за результатами випускати щорічний публічний звіт. При цьому:

- NIST має взяти на себе провідну роль у трансформації трьох важливих суб'єктивних (багато в чому заснованих на людському судженні) експертних методів порівняння ознак (аналізу ДНК складних сумішей, латентних відбитків пальців, зброї та слідів пострілу) в об'єктивні; максимально їх стандартизувати та мінімізувати вплив людського фактора;
- OSTP було запропоновано вирішити питання щодо необхідності розроблення скоординованої національної науково-дослідної стратегії в галузі судово-експертної науки;
- лабораторії ФБР наказано розробити ефективну дослідну програму з удосконалення судової експертизи, беручи до уваги її недавній досвід аналізу латентних відбитків пальців;
- генеральний прокурор має: направляти спеціально підготовлених прокурорів на виступи в судах від імені Міністерства юстиції США для забезпечення показань про судово-експертні ідентифікаційні методи щодо відповідності стандартам наукової достовірності; переглянути та надати для громадського обговорення нормативний документ «Єдина мова для свідків і звітів», а також допоміжні документи для приведення їх у відповідність до даних стандартів.

¹ Jones J. P. The Organization of Scientific Area Committees (OSAC) for Forensic Science Highlights Recent Standards and Baseline Documents for Many Disciplines. *Proceedings of the American Academy of Forensic Sciences 69th Annual Scientific Meeting* (New Orleans, LA. February 13–18, 2017). 2017. Vol. 23. P. 526. URL: <https://www.aafs.org/wp-content/uploads/2017Proceedings.pdf>.

² Daubert standart. URL: www.law.cornell.edu/wex/daubert_standard (дата звернення: 05.09.2017).

³ Darvas A. A. Frye, Daubert, or None of the Above: What Rules Govern Admissibility of Scientific Evidence in Court? *Proceedings of the American Academy of Forensic Sciences 69th Annual Scientific Meeting*. 2017. Vol. 23. P. 831. URL: <https://www.aafs.org/wp-content/uploads/2017Proceedings.pdf>; Special Sessions: The Evolution of Daubert and Its Effects on the Forensic / M. E. Carroll, L. Mohammed, S. Domitrovich et al. Там само. P. 4–6.

Питання наукової обґрунтованості судово-експертних методик викликає інтерес науковців та практиків усього світу. Зокрема, відмічається, що вся ця історія, яка відбувається начебто суто локально в США, в дійсності має саме безпосередній стосунок щодо всіх країн планети. У науці не буває національної фізики, хімії або математики. У всіх державах світу криміналістичні лабораторії мають подібне обладнання, а експерти всюди застосовують стандартні методики для аналізу результатів, отриманих за допомогою тієї чи іншої техніки.

Саме тому необхідно продовжити вивчення міжнародного досвіду щодо підвищення наукової обґрунтованості судово-експертних методик і використовувати отримані результати в широкому спектрі проведених заходів щодо підвищення якості та зниження термінів експертного виробництва.

Одним из важнейших требований современного судебно-экспертного производства является обеспечение принципа научной обоснованности применяемых методик. Как показывает практика, вопросы научной обоснованности экспертной методики и научно-методического обоснования ее применения при производстве экспертиз могут иметь различное как семантическое, операционное, так и правовое толкование. На основании анализа материалов 69-й конференции Американской академии судебных экспертиз рассмотрена возможность решения наиболее важных методологических проблем в судебной экспертизе. Это прежде всего достижение четкой ясности и объективности оценки научных стандартов достоверности и надежности судебно-экспертных методов и возможности их применения в судебно-экспертных исследованиях. Выводы зарубежных ученых проанализированы в целях дальнейшего развития законодательства о судебной экспертизе и гармонизации судебно-экспертного сотрудничества.

One of the most important requirements of the modern forensic expert procedure is to ensure the principle of scientific validity of the techniques used. As the practice shows, the questions of scientific validity of expert technique and scientific-methodological justification of its application in the conduct of expertise may have different semantic, operational, as well as legal interpretation. Based on the analysis of the materials of the 69th Conference of the American Academy of Forensic Science, the possibility of solving the most important methodological problems in the forensic examination is considered. This is above all the achievement of clarity and objectivity in the evaluation of scientific standards of validity and reliability of forensic expert methods and the possibility of their application in the forensic expert studies. The conclusions of foreign scientists are analyzed with the purpose of further development of legislation on the forensic expertise and harmonization of forensic-expert cooperation.

УДК 343.98

Ю. Ю. Лилова, завідувач лабораторії Дніпропетровського НДІСЕ,

e-mail: dniprondise@ukr.net;

О. М. Заковирко, завідувач сектору Дніпропетровського НДІСЕ,

e-mail: dniprondise@ukr.net

ЩОДО ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ІЗ СТАНДАРТИЗАЦІЇ

Міжнародна стандартизація щороку набуває все більшого розвитку. Саме співробітництво різних країн у галузі стандартизації розпочалося в 1921 р., коли була проведена перша конференція семи національних комітетів зі стандартизації. Ця конференція виробила організаційні принципи, на основі яких у 1926 р. створено Міжнародну федерацію національних асоціацій зі стандартизації (ISA), до складу якої ввійшли біля 20 національних організацій зі стандартизації. Вона розробила близько 180 міжнародних рекомендацій зі стандартизації, але з початком Другої світової війни її діяльність була припинена.

У 1943 р. при Організації Об'єднаних Націй (ООН) було створено Комітет із координації стандартів (ККС), до якого увійшли 18 країн антигітлерівської коаліції. Основним завданням цього Комітету було збереження досвіду міжнародної стандартизації та координація діяльності країн у галузі стандартизації у воєнні часи.

Після війни, у жовтні 1946 р., у Лондоні відбулося спільне засідання ККС і делегатів 25 країн, на якому було прийнято рішення щодо створення Міжнародної організації зі стандартизації (The International Organization for Standardization – ISO). В основу назви (абrevіатури) було покладено грецьке слово «isos» – рівний. Основною метою ISO було сприяння розвитку стандартизації у світовому масштабі для взаємодопомоги та полегшення міжнародного обміну товарами й послугами, а також розширення співробітництва в інтелектуальній, науковій, технічній та економічній діяльності.

У своїй роботі ISO підтримує зв'язки з майже 400 міжнародними організаціями, які працюють над питаннями стандартизації. Автономною організацією в складі ISO є Міжнародна електротехнічна ко-

місія (IEC). ISO та IEC здійснюють тісне співробітництво з питань стандартизації з різними міжнародними та регіональними організаціями, які займаються економічною й науково-технічною діяльністю¹.

Національні органи – члени ISO або IEC беруть участь у розробленні міжнародних стандартів через технічні комітети, засновані відповідними організаціями, що мають справу з конкретними сферами технічної діяльності. Технічні комітети ISO та IEC співпрацюють у сферах взаємних інтересів. Інші міжнародні організації, як урядові, так і неурядові, що підтримують зв'язок з ISO та IEC, також беруть участь у роботі. Відповідальним за розроблення міжнародних стандартів і настанов у сфері оцінювання відповідності є Комітет ISO з оцінювання відповідності (CASCO)².

Україна проводить активну політику інтеграції в міжнародні та європейські структури зі стандартизації. 1 січня 1993 р. її було прийнято в члени міжнародної організації ISO, а 14 лютого 1993 р. – в члени міжнародної електротехнічної комісії IEC. Це дає Україні право нарівні з іншими країнами світу брати участь у діяльності більше ніж 1000 міжнародних робочих органів, технічних комітетів стандартизації і використовувати у своїй роботі понад 12000 міжнародних стандартів³.

Судово-експертна діяльність держав повинна відповідати національним принципам та міжнародним і професійним стандартам. Висновок, складений експертами однієї держави, повинен мати силу доказів для судів інших держав. Останніми роками активізувалося міжнародне співробітництво в галузі судової експертизи.

Одним із перших етапів, що потребує на сьогодні теоретичного та практичного розроблення підстав для організації партнерства з відповідними зарубіжними установами, є реалізація їх акредитації за міжнародним стандартом ДСТУ ISO/IEC 17025:2006 «Загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій».

Відповідно до абз. 2 Закону України «Про акредитацію органів з оцінки відповідності» акредитація органів з оцінки відповідності – засвідчення національним органом України з акредитації того, що орган з оцінки відповідності відповідає вимогам національних стандартів, гармонізованих з відповідними міжнародними та європейськими стандартами, та у разі необхідності будь-яким додатковим вимогам щодо акредитації у відповідних сферах для провадження визначеної діяльності з оцінки відповідності⁴.

Акредитація випробувальних лабораторій України відповідно до вимог ДСТУ ISO/IEC 17025:2006 необхідна для визначення правильності виконуваних вимірювань і ступеня їх відповідності, що визначені стандартами, встановлення стандартів, які повинні визначити межі підходу для виявлення невідповідностей саме в той момент, коли ці невідповідності можуть відбутися. Акредитація випробувальних лабораторій України за ДСТУ ISO/IEC 17025:2006 означає, що результати є не тільки виправданими, а й визнаними стандартом, який не зміниться, коли зміниться персонал лабораторії або будь-які інші обставини.

Метою акредитації є забезпечення єдиної технічної політики у сфері оцінювання відповідності, створення умов для взаємного визнання результатів діяльності акредитованих органів на міжнародному рівні тощо. Через процедуру акредитації проходять органи із сертифікації, випробувальні лабораторії, метрологічні служби та інші учасники системи технічного регулювання з метрології. Система акредитації виступає основою для визнання результатів підтвердження відповідності як в Україні, так і за кордоном⁵.

Перевагами акредитації за ДСТУ ISO/IEC 17025:2006 є: установлення загальних вимог з демонстрації компетенції лабораторії для виконання конкретних випробувань або калібрувань; сприяння в розробленні та реалізації системи якості лабораторії; міжнародне визнання результатів вимірювань; підвищення мотивації персоналу; скорочення технічних бар'єрів тощо.

Акредитація випробувальних лабораторій України відповідно до вимог ДСТУ ISO/IEC є невід'ємною складовою процедури визнання результатів випробувань, які вони здійснюють, і свідчить про здатність забезпечувати точність, достовірність та відтворюваність результатів випробувань. Також застосування стандарту сприятиме спрощенню визнання результатів випробувань і калібрувань різними країнами та співпраці між лабораторіями різних країн світу.

Акредитація випробувальних лабораторій України відповідно до вимог ДСТУ ISO/IEC сприятиме формуванню іміджу державних науково-дослідних установ судових експертиз як професійного та адаптованого до норм Європейського Союзу органу.

Исследована история возникновения Международной организации по стандартизации. Показана роль и преимущества, а также обоснована актуальность аккредитации испытательных лабораторий Украины согласно

¹ Міжнародна організація із стандартизації (ISO) URL: http://pidruchniki.com/16520205/ekonomika/mizhnarodna_organizatsiya_standartizatsiyi_iso.

² ДСТУ ISO/IEC 17025:2006. Загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій. Київ, 2007. 26 с.

³ Шаповал М. І. Менеджмент якості: навч. посібник. Київ, 2007. 471 с.

⁴ Про акредитацію органів з оцінки відповідності: Закон України від 17 трав. 2001 р. № 2407-III (зі змінами, унесені згідно із Законом України від 15 січня 2015 р. № 124-VIII). *Відом. Верхов. Ради України*. 2015. № 14. С. 96.

⁵ Хоша В. В., Мануленко О. В. Перспективи розвитку судово-експертних установ Міністерства юстиції України в аспекті вступу до європейської системи EFNSI. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2009. Вип. 9. С. 244–249.

требований ГОСТ ISO/IEC 17025:2006 «Общие требования к компетентности испытательных и калибровочных лабораторий». Отмечено, что аккредитация испытательных лабораторий Украины в соответствии с требованиями ГОСТ ISO/IEC 17025 будет способствовать формированию имиджа научно-исследовательских учреждений судебных экспертиз как профессионального и адаптированного нормам ЕС органа.

The history of emergence of the International Organization for Standardization (ISO) has been studied. The role and advantages are shown, and the actuality of accreditation of testing laboratories of Ukraine in accordance with the requirements of GOST ISO/IEC 17025:2006 «General requirements for the competence of testing laboratories» is justified. It is noted that the accreditation of testing laboratories of Ukraine in accordance with the requirements of GOST ISO/IEC 17025 will contribute to the formation of the image of research institutions of forensic expertise as the authority professional and adapted to the norms of the EU.

УДК 343.98:342.77

*А. Г. Каткова, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін та адміністративного права Харківського економіко-правового університету, кандидат юридичних наук,
e-mail: advokat187@ukr.net*

ЗАЛУЧЕННЯ ЕКСПЕРТІВ І СПЕЦІАЛІСТІВ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕНЬ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ

Нестабільність економічної, політичної й соціальної обстановки зниження матеріального забезпечення громадян, загострення міжнародних відносин, природні катаклізми й техногенні катастрофи можуть обумовити й стати причиною введення в Україні надзвичайного стану відповідно до положень Конституції України (ст. 64) і Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану»¹. Згідно зі ст. 1 цього Закону «надзвичайний стан – це особливий правовий режим, який може тимчасово вводитися в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства і передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування відповідно до цього Закону повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також допускає тимчасове, обумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень». Отже, в умовах дії надзвичайного стану суттєво обмежуються основні права та свободи громадян.

Правова держава має орієнтуватися на науково обґрунтовану теорію обмеження прав і свобод громадян, яка має базуватися на загальнолюдських цінностях і відображати оптимальний баланс між інтересами суспільства й держави та особистості. Ця теорія відображає не тільки основні положення, передбачені Всесвітньою декларацією прав людини, Міжнародним пактом про громадянські і політичні права, Європейською конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, а й на підставі інших документів, які не мають офіційного статусу, але містять рекомендації стосовно тлумачення окремих положень щодо забезпечення прав людини в умовах надзвичайного стану.

Чинний Кримінальний процесуальний кодекс України було доповнено Законом України від 12.08.2014 №1631-VII розд. IX¹, що містить лише одну ст. 615 «Особливий режим досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції»². Як слушно зауважує О. В. Капліна, доповнення КПК новою ст. 615 не вирішило всіх проблем, які існують, адже закон не передбачає якогось дійсно «особливого режиму досудового розслідування» особливість полягає тільки в тому, що частина повноважень слідчого судді вимушено та тимчасово передається прокурору³.

Але багато проблем щодо проведення досудового розслідування в умовах надзвичайного стану виникають ще на початковому етапі розслідування. Так, якщо слідчий діє у звичайних умовах, він без

¹ Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16.03.2000 №1550-III. *Відом. Верхов. Ради України*. 2000. №23. Ст. 176.

² Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції: Закон України від 12.08.2014 №1631-VII. *Відом. Верхов. Ради України*. 2014. №39. Ст. 2008.

³ Капліна О. В. Проблеми застосування норм кримінально-процесуального законодавства в умовах проведення АТО. *Досудове розслідування: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення*: матеріали постійно діючого наук.-практ. семінару, 17 жовт. 2014 р. Харків: Право, 2014. Вип. 6. С. 49.

зайвих зусиль збирає докази, долучає необхідних учасників кримінального процесу, призначає експертні дослідження. В умовах надзвичайного стану ці фактори значною мірою втрачають своє значення, що суттєво ускладнює розслідування, а в багатьох випадках робить його неможливим. Для вирішення цих завдань у практичній діяльності потрібні додаткові організаційні заходи, які сприятимуть забезпеченню слідчо-оперативної групи необхідними учасниками процесу, такими як спеціалісти, експерти, перекладачі, поняті, а також технічний персонал.

На початковому етапі розслідування в умовах надзвичайного стану проводяться слідчі (розшукові) дії, передбачені гл. 20 КПК України, такі, як різні види огляду, обшуки, слідчі експерименти та інші слідчі дії, що потребують участі спеціалістів і експертів, призначаються експертизи, до того ж у ході масових заворушень для документування цих подій можуть бути долучені інші фахівці. Місцеві експертні установи зазвичай не можуть надати таку велику кількість фахівців, які необхідні для такої роботи. Доречно було б формування спеціалізованих слідчо-оперативних груп з одночасним застосуванням організаційних заходів щодо залучення додаткових сил спеціалістів із науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС, а також експертів науково-дослідних установ судових експертиз.

Як свідчить історичний досвід, при розслідуванні масових заворушень у травні 1989 р. та в 1990 р. у Ферганській і Ошській областях, на території колишнього СРСР, для проведення великої кількості пожежно-технічних експертиз із управлінь пожежної охорони МВС Узбецької та Киргизької республік були залучені 8 найбільш кваліфікованих фахівців. Таким чином, протягом двох місяців були проведені пожежно-технічні експертизи по всіх спалених будинках та інших спорудах¹.

На нашу думку, слід доповнити розд. IX¹ КПК України положеннями, які будуть передбачати процесуальний порядок розслідування й судового розгляду кримінальних справ в умовах надзвичайного стану та детально визначати права й свободи людини, які обмежуються. Крім того, привести у відповідність із зазначеним розділом КПК усі нормативно-правові акти стосовно взаємодії органів досудового розслідування, прокуратури із науково-дослідним експертно-криміналістичним центром МВС України та науково-дослідними установами судових експертиз Міністерства юстиції України в умовах воєнного, надзвичайного стану або в районі проведення антитерористичної операції.

Рассмотрены некоторые организационные вопросы, связанные с привлечением экспертов и специалистов для расследования уголовных правонарушений в условиях чрезвычайного положения.

Some issues related with the involvement of experts and specialists for the investigation of criminal offenses in a state of emergency are considered.

УДК 343.982.4

*Н. В. Тудецька, завідувач сектору Івано-Франківського НДЕКЦ МВС України,
e-mail: NINAD1977@ukr.net*

СУЧАСНИЙ СТАН СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Євроінтеграція – цивілізаційний вибір України, одна з ключових вимог Революції гідності. У системі зовнішньополітичних пріоритетів України вона посідає особливе місце. Для України європейська інтеграція – це шлях до модернізації економіки, подолання технологічної відсталості, залучення іноземних інвестицій і новітніх технологій, створення нових робочих місць, підвищення конкурентоспроможності вітчизняного товаровиробника, вихід на світові ринки, насамперед на ринок ЄС. Як невід’ємна частина Європи Україна орієнтується на діючу в провідних європейських країнах модель соціально-економічного розвитку.

Судова експертиза – важливий інститут, який існує в усіх країнах світу. Результати експертних досліджень, свідчення експерта можуть мати вирішальне значення в судовому процесі. Країни світової спільноти стрімко розвивають міжнародне співробітництво, у зв’язку з чим виникає необхідність у створенні єдиних базових норм і вимог для навчання судових експертів, оскільки нині не існує міжнародних правил у цій галузі. На сучасному етапі розвитку України йде пошук ефективних процедур удосконалення в практику нових форм використання спеціальних знань.

У межах міжнародного співробітництва у сфері судово-експертної діяльності надається допомога у створенні системи менеджменту якості відповідно до стандарту якості ISO 17025; допомога у створенні національних баз даних ДНК, ідентифікації жертв катастроф і нещасних випадків; допомога при формуванні різноманітних техніко-криміналістичних навичок; консультування при будівництві тренувальних центрів для роботи на місці злочину, створення центрів дактилоскопії; навчання за програмою «Невідкладні дії на місці злочину»; надання доступу до різного роду техніко-криміналістичних колекцій тощо². Значну допомогу для втілення в практичну експертну діяльність надає компанія «Регула», яка впровадила та підтримує стандарт якості ISO 9001:2008, сертифікований TUV SUD Management Services GmbH,

¹ Чуглазов Г. Как расследовать массовые беспорядки. *Соц. законность*. 1991. №12. С. 28.

² Vordermaier G., Simmross U. Kriminaltechnik im europäischen Rahmen. *Kriminalistik*. 2005. S. 356.

та ISO 27001:2005. Так, довідково-інформаційні системи Frontline Documents System (FDS), Passport, Autodocs, Currency є сертифікованим програмним забезпеченням. Також для вирішення експертних завдань використовуються експертні методики. Що можна розуміти під терміном «експертна методика»? Це детально регламентована програма вирішення експертного завдання, яка складається з послідовних практичних і розумових операцій, спрямованих на пізнання властивостей та зв'язків досліджуваних об'єктів (матеріальних об'єктів, явищ, подій) і передбачають застосування при цьому системи методів та засобів, а також певних правил при проведенні експертного дослідження¹.

Оскільки методика або ж техніка експертного дослідження – це рівень високоспеціалізованого методологічного знання, то внаслідок притаманних йому функцій безпосередньої регламентації наукової діяльності, методика завжди повинна мати чітко виражений нормативний характер².

До речі, певною мірою це передбачено Державним стандартом України ISO 9001:2009 «Системи управління якістю. Вимоги», у якому визначено те, що документація системи управління якістю, у тому числі і якістю проведення експертних досліджень, має охоплювати, зокрема, задокументовані методики. Тому методики, як алгоритм, процедура для проведення певних дій, мають бути затверджені та бути доступними для перевірки замовником. Відсутність встановлених вимог до змісту та структури діючих на сьогодні міжвідомчих і відомчих методик складає певну методологічну проблему в судовій експертизі, а саме: відсутності єдиного методичного підходу до їх репрезентації. Створені в різний час, різними відомствами існуючі методики мають дещо різну структуру, а відповідно й відмінний між собою зміст. При вирішенні таких проблем є необхідність у процедурі апробації експертних методик і доступності зареєстрованих методик до практичного використання їх експертами й іншими учасниками процесу.

Реалізація інтеграції судово-експертної діяльності матиме наслідком гармонізацію й удосконалення експертного національного законодавства та теоретичних основ експертизи, вироблення єдиних методичних рекомендацій із різних видів експертиз, отримання міжнародного визнання експертних висновків у цілому, удосконалення експертної діяльності, підвищення професійної майстерності працівників судово-експертних установ³.

Для решения экспертных задач, поставленных перед экспертом, используются экспертные методики. Отсутствие установленных требований к содержанию и структуре действующих на сегодня межведомственных и ведомственных методик составляет определенную методологическую проблему в судебной экспертизе, а именно: отсутствие единого методического подхода к их репрезентации. Акцентировано внимание на том, что в процессе евроинтеграции при решении таких проблем возникает необходимость в процедуре апробации экспертных методик и доступности зарегистрированных методик к практическому использованию экспертами и другими участниками процесса.

Expert solutions are used to solve the expert tasks that are put before the expert. The absence of established requirements for the content and structure of existing interdepartmental and departmental methods today constitutes a certain methodological problem in forensic examination, namely: the lack of a unified methodological approach to their representation. Attention is focused on the fact that in the process of European integration when solving such problems, there is a need for a procedure for approbation of expert methods and availability of registered methods for practical use by experts and other participants in the process.

УДК 343.98

В. П. Грохольський, провідний науковий співробітник Харківського НДІСЕ, кандидат юридичних наук, e-mail: vadim.groholskiy@hniise.gov.ua;

С. О. Андренко, провідний науковий співробітник Харківського НДІСЕ, кандидат юридичних наук, e-mail: hniise@hniise.gov.ua

ПРОФЕСІЙНА ЕТИКА СУДОВОГО ЕКСПЕРТА

Професійна етика судових експертів пов'язана з дією норм Закону України «Про судову експертизу»⁴ та чинним законодавством, у межах чого визначається правовий статус судового експерта і його діяльність у судово-експертній установі. Взаємодія експертів із представниками органів державної влади, місцевого самоврядування, цивільними особами будується на конституційних принципах, що

¹ Розробка експертних методик: зміст, структура, оформлення (з урахуванням міжнародних стандартів систем управління якістю, адаптованих в Україні): метод. рек. / О. Г. Рувін, А. О. Полтавський, М. Є. Бондар та ін.; за заг. ред. Л. М. Головаченко, І. П. Красюка, Л. О. Євдоченко. Київ: КНДІСЕ, 2014. С. 8.

² Плесовских Ю. Г. Судебно-экспертное исследование: методология, методика, метод. *Известия Иркут. гос. экон. акад.* 2005. №3–4. С. 78.

³ Гора І. В. Сучасні проблеми судової експертизи в аспекті євроінтеграції України. URL: <http://arlguvd.lg.ua/d14201.html>.

⁴ Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 №4038-XII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.

становлять основу судово-експертної діяльності. До таких віднесено: розподіл влади (ст. 6 Конституції України); демократизм; верховенство права (ст. 8 Конституції України); законність (ч. 2 ст. 6 та ч. 2 ст. 19 Конституції України); пріоритет прав і свобод людини й громадянина в діяльності правоохоронних органів України (ч. 2 ст. 3 Конституції України); відповідальність держави (посадових осіб) за свою діяльність перед громадянами (ч. 2 ст. 3 Конституції України); гуманізм; соціальна справедливість. Ці принципи продубльовано й у Законі України «Про судову експертизу». Проте професійна діяльність судового експерта повинна базуватися не тільки на принципах законності, а й мати аксіологічний характер.

Професійні морально-етичні відносини в роботі судових експертів існують номінально в межах трудових відносин і в певному колективі. На відміну від, наприклад, працівників судового апарату, де такі морально-етичні норми прописані¹ та виконуються всіма працівниками в системі судочинства. Отже, на сьогодні проблеми реалізації морально-етичних норм судових експертів полягають у відсутності професійного етичного кодексу поведінки експерта; що під такими нормами треба розуміти; яким чином приписи впливають на формування внутрішнього середовища в судово-експертних установах.

Генеza професійної етики та моралі є ознакою розвинутого демократичного, соціального, громадянського суспільства. Особливістю таких приписів є те, що вони приймаються не на законодавчому рівні, а представниками окремих професій. Так, кодекс поведінки працівників органів внутрішніх справ декларує, що працівник ОВС зобов'язаний: 1) безперечно й неухильно поважати та захищати права й свободи людини та громадянина, несучи особисту відповідальність перед державою й суспільством за життя й безпеку людей у ситуаціях, що потребують втручання правоохоронців; 2) виховувати в собі почуття гордості за свою країну, її народ, його історію та культуру, поважати державну символіку, підпорядковувати свою професійну діяльність інтересам розбудови незалежної України, стверджувати принципи законності, справедливості та гуманізму; 3) у своїй роботі неухильно керуватися законодавством України, дотримуватися норм Дисциплінарного статуту; 4) при виконанні своїх функціональних обов'язків ставитися до громадян справедливо, уважно, доброзичливо, неупереджено, із почуттям поваги до їх людської гідності, не допускаючи при цьому жодних проявів дискримінації на підґрунті статі, раси, віку, мови, релігії, національності, громадянства, соціального походження, освіти, матеріального стану, політичних та інших переконань; 5) не допускати проявів жорстокого або принизливого ставлення до людей, поважати їх природне право на життя, законні права на свободу думки, совісті, самовираження, збереження здоров'я, мирного зібрання, володіння майном тощо. Використовувати силу тільки як крайній захід для досягнення законної цілі тощо².

У кодексі суддівської етики зазначається, що забезпечення права кожного на судовий захист на основі принципу верховенства права, здійснення правосуддя від імені держави Україна винятково на підставі Конституції, законів України й міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, висувають високі вимоги до моральних якостей кожного судді. Усвідомлюючи важливість своєї місії, з метою зміцнення та підтримки довіри суспільства до судової влади судді України вважають, що зобов'язані демонструвати й пропагувати високі стандарти поведінки, у зв'язку із чим добровільно беруть на себе суттєві обмеження, пов'язані з дотриманням етичних норм як під час здійснення правосуддя, так і в позасудовій поведінці³.

У кодексі поведінки судових експертів ENFSI прописано: 1) діяти чесно, сумлінно та об'єктивно; 2) не здійснювати обмежень за ознаками раси, політичних, релігійних переконань, статі, віку, соціального походження, способу життя, сексуальної орієнтації, за мовними ознаками; 3) визнати, що головним обов'язком є справедливість; 4) повідомити своєму клієнту та працедавцю про будь-яку попередню причетність або особистий інтерес, який може призвести до конфлікту інтересів, фактичних або передбачуваних, і діяти в таких випадках лише за чітко викладеною письмовою згодою клієнта; 5) повідомити своєму працедавцю про будь-який тиск, який здійснюється з метою впливу на результати експертизи⁴.

На підставі аналізу наведених положень можна зазначити, що норми професійної поведінки є аксіологічними приписами, що мають обов'язковий характер у межах певної професії.

Значний внесок у розвиток понять професійної етики судового експерта зробив Л. Ю. Ароцкер. Він наголошував, що моральні та етичні норми визначаються процесуальною й професійною специфікою кожного учасника процесу та відповідають честі, сумлінню, обов'язку⁵. Аналіз наукової думки інших учених розкриває моральні норми як загальні норми моралі та правила поведінки в усіх галузях експертної професійної діяльності: процесуальній, організаційній, виробничій, комунікативній⁶. Тобто

¹ Правила поведінки працівника суду: коментар. URL: http://www.fair.org.ua/content/library_doc/Rules...Staff.pdf.

² Етичний кодекс органів внутрішніх справ. URL: <http://bc-mvs.gov.ua/legislationarticle/96-etichni-kodeks-pratsivnika-organiv-vnutrishnikh-sprav-ukrajini>.

³ Кодекс суддівської етики URL: [http://court.gov.ua/userfiles/Kodex%20sud%20etiki\(1\).pdf](http://court.gov.ua/userfiles/Kodex%20sud%20etiki(1).pdf).

⁴ Code of conduct ENFSI. URL: http://enfsi.eu/wp-content/uploads/2016/09/code_of_conduct.pdf.

⁵ Ароцкер Л. Е. Тактика и этика судебного допроса. М.: Юрид. лит., 1969. С. 14.

⁶ Белкин Р. С. Моральные основы деятельности судебного эксперта. *Методология судебной экспертизы*. М., 1986.

треба розуміти специфіку та відмінності державного контролю від контролю окремого середовища певної групи людей однієї професії. Адже контроль за морально-етичними приписами судового експерта реалізується з боку керівника або всередині колективу, де така особа працює. Такий контроль має опосередкований характер і базується на авторитеті, досвіді та повазі керівної особи.

Таким чином, на нашу думку, до приписів професійної етики судових експертів слід віднести: 1) дотримання законності (судові експерти зобов'язані дотримуватися норм чинного законодавства); 2) судовий експерт повинен зберігати службу таємниці; 3) при здійсненні судово-експертної діяльності не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, переконань, статі, віку, соціального походження, сексуальної орієнтації, майнового стану чи способу життя; 4) усією своєю діяльністю судові експерти повинні стверджувати повагу до професії, яку вони уособлюють, сприяти збереженню та підвищенню поваги до неї в суспільстві; 5) судові експерти повинні сприяти встановленню в колективі ділових і товариських взаємовідносин тощо.

Обозначены основные проблемы понимания профессиональной этики, в том числе субъектов судебно-экспертной деятельности. Предложены авторские предписания профессиональной этики судебных экспертов.

The main problems of understanding about the professional ethics, including the subjects of forensic-expert activity are denoted. Authorial prescriptions for the professional ethics of forensic experts are proposed.

УДК 347.948:343.13

*Т. В. Каткова, кандидат юридических наук, доцент,
e-mail: katkova52@ukr.net*

ПРОИЗВОДСТВО ЭКСПЕРТИЗЫ ПО УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ ПОСТСОВЕТСКИХ ГОСУДАРСТВ

Анализ структуры и содержания уголовно-процессуальных норм, регламентирующих проведение экспертизы, закрепленных в УПК постсоветских государств, свидетельствует о том, что все они сохранили основные черты этого процессуального института, существовавшего в этих государствах до распада СССР.

Эти нормы можно разделить на три группы. К первой следует отнести нормы, определяющие процессуальный статус эксперта, как одного из субъектов уголовно-процессуальной деятельности, относящегося к иным лицам, участвующим в уголовном судопроизводстве. Ко второй – нормы, закрепляющие требования к заключению эксперта как к источнику доказательств. К третьей группе – нормы, определяющие порядок производства экспертизы и отобрания образцов для экспертного исследования.

Такая структура была закреплена и в Модельном уголовно-процессуальном кодексе для государств-участниц СНГ, рекомендованном государствам Содружества 17 февраля 1996 г.: гл. 14 – другие лица, участвующие в уголовном судопроизводстве; гл. 19 – виды доказательств; гл. 39 – производство экспертизы; гл. 40 – получение образцов для исследования¹.

Эти рекомендательные положения нашли отражение в большинстве новых УПК независимых государств. Так, в УПК Азербайджана нормы этого процессуального института предусмотрены в гл. 10 – права и обязанности других лиц, принимающих участие в уголовном процессе; в гл. 14 – виды доказательств; в гл. 35 – производство экспертизы; в гл. 36 – получение образцов для исследования². Аналогичная структура предусмотрена в главах 10, 15, 35 и 36 УПК Армении³, главах 7, 10, 26 УПК Беларуси⁴; главах 10, 15, 32, 33 УПК Казахстана⁵; главах 7, 9, 25 УПК Кыргызстана⁶; главах III и IV УПК Молдовы⁷, главах 7, 9 и 10 Уголовно-процессуального закона Латвии⁸, главах

¹ Модельный уголовно-процессуальный кодекс для государств – участников Содружества Независимых Государств, принят постановлением Межпарламентской Ассамблеи государств – участников Содружества Независимых Государств 17 февраля 1996 г. URL: www.icrc.org/rus/resources/documents/misc/ihl-nat-2.htm.

² Уголовно-процессуальный кодекс Азербайджанской Республики от 14.07.2000 №907-ІГ. URL: https://www.unodc.org/tldb/pdf/Azerbaijan_Code_of_Criminal_Procedure_in_Russian_Full_text.pdf.

³ Уголовно-процессуальный кодекс Республики Армения от 01.07.1998. URL: <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1450&lang=rus>.

⁴ Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь. URL: <http://www.tamby.info/kodeks/ypk.htm>.

⁵ Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 04.07.2014. URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852.

⁶ Уголовно-процессуальный кодекс Кыргызской Республики от 24.05.1999. URL: http://online.adviser.kg/Document/?doc_id=30241915.

⁷ Уголовно-процессуальный кодекс Республики Молдова от 14.03.2003. URL: <http://lex.justice.md/index.php?action=view&view=doc&lang=2&id=326970>.

⁸ Уголовно-процессуальный закон Латвийской Республики от 21.04.2005. URL: http://www.pravo.lv/likum/29_upz.html.

8, 10, 27 УПК Российской Федерации¹, в главах 7, 9 и 24 УПК Таджикистана², в главах 10, 15, 33 и 34 УПК Туркменистана³; главах 6, 22 и 23 УПК Узбекистана⁴.

Несколько отличаются по своей структуре УПК Грузии, Литвы, Эстонии. Так, в УПК Грузии⁵ нормы, относящиеся к процессуальному статусу эксперта и производству экспертизы, закреплены в главах VI (свидетель и другие участники) и XI (следственные действия). В главах V (свидетели, эксперты, специалисты) и XIV (следственные действия) аналогичные нормы содержатся в УПК Литвы⁶ и в гл. 3 раздела 7 УПК Эстонии⁷.

В УПК Украины 2012 г.⁸ нормы, относящиеся к процессуальному статусу эксперта, нашли отражение в ст. 69 и ст. 70 гл. 3. Статьи 101 и 102 гл. 4 предусматривают требования к заключению эксперта как к источнику доказательств. Статьи 242–245 гл. 20 предусматривают процессуальные основания проведения экспертизы и порядок ее проведения.

К сожалению, в УПК Украины 2012 г. отсутствуют нормы, определяющие виды экспертиз: дополнительной, повторной, комплексной и комиссионной, хотя в Законе Украины «О судебной экспертизе» (ст. 4) и УПК Украины 1960 г. (статьи 75, 203 и 212) были четко обозначены требования, предъявляемые к каждому из перечисленных видов экспертиз.

УПК Украины 2012 г. (ч. 8 ст. 101) предусматривает возможность назначения экспертизы не одному, а нескольким экспертам. Таким образом, в этой статье речь идет о назначении комиссионной или комплексной экспертиз. Но процессуальный статус каждого эксперта и порядок проведения таких экспертиз и составления заключения экспертами не определен, что в практической деятельности следственных и экспертных подразделений вызывает существенные сложности.

Кроме того, в УПК Украины 2012 г. отсутствуют нормы, обязывающие следователя, прокурора знакомить подозреваемого и его защитника с постановлением о назначении экспертизы до начала ее проведения, что существенно нарушает его право на защиту.

Эти пробелы в УПК Украины 2012 г. необходимо устранить путем внесения в него изменений и дополнений.

Розглянуто порядок призначення експертиз за законодавством пострадянських держав та України. Визначено проблемні питання нормативного регулювання порядку призначення та проведення додаткових, повторних, комісійних і комплексних експертиз та забезпечення підозрюваному права на захист при проведенні експертиз за законодавством України.

The order of scheduling expertise according to the legislation of post-Soviet states and Ukraine is considered. Problematic questions of normative regulation of the order of scheduling and conducting of additional, repeated, commission and complex expert expertise and ensuring the right to defense to a suspect while carrying out expertise according to the legislation of Ukraine.

УДК 347.948.2

*І. О. Савченко, завідувач Сумського відділення
Харківського НДІСЕ,
e-mail: svhndise@meta.ua*

ЩОДО МЕХАНІЗМУ ОБРАХУВАННЯ ОБЛІКУ РОБОЧОГО ЧАСУ ЕКСПЕРТА ПРИ СКЛАДАННІ СТАТИСТИЧНОЇ ЗВІТНОСТІ

Законодавством України судова експертиза визначається як дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває в провадженні органів досудового розслідування чи суду. Судово-експертна діяльність у державних спеціалізованих установах здійснюється фахівцями, які мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності.

¹ Уголовно-процесуальний кодекс Российской Федерации. URL: <http://www.consultant.ru/popular/upkrf/>.

² Уголовно-процесуальний кодекс Республики Таджикистан от 01.04.2010. URL: http://abg.la/upload/iblock/bbc/ugolovno-procesualnii_kodeks_rt.doc.

³ Уголовно-процесуальний кодекс Туркменистана от 18.04.2009. URL: www.legislationline.org/download/action/download/id/.../Turkmenistan_CC_ru.pdf.

⁴ Уголовно-процесуальний кодекс Республики Узбекистан от 22.09.1995. URL: http://lex.uz/pages/getpage.aspx?lact_id=111463.

⁵ Уголовно-процесуальний кодекс Грузии от 09.10.2009. URL: http://www.legalaid.ge/cms/site_images/UNDP%20brochures/rus/CPC_RUS.pdf.

⁶ Уголовно-процесуальний кодекс Литвы. URL: <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.EC588C321777>.

⁷ Уголовно-процесуальний кодекс Эстонии. URL: <http://zakon24.ee/ugolovno-processualnyj-kodeks>.

⁸ Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 1 / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. Харків: Право, 2012. 768 с.

До завдань і обов'язків судових експертів державних установ, які зведені й узагальнені в «Довіднику кваліфікаційних характеристик посад працівників науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України»¹, входять такі:

- проведення незалежної, кваліфікованої й об'єктивної судової експертизи та експертних досліджень, орієнтованих на максимальне використання досягнень науки й техніки, забезпечення їх повноти та наукової обґрунтованості;
- забезпечення правильності оформлення документів під час проведення судових експертиз і складання висновків відповідно до чинного законодавства;
- дотримання вимог стосовно забезпечення конфіденційності інформації, використаної в процесі дослідження, і життя заходів щодо збереження об'єктів дослідження;
- надання консультативно-методичної допомоги правоохоронним органам і судам із питань призначення судових експертиз;
- постійне удосконалення власного професійного рівня шляхом опанування нових методик проведення судових експертиз і новітніх досягнень науки й техніки в галузі судової експертизи з метою забезпечення потреб слідчої та судової практики в проведенні судових експертиз і експертних досліджень на сучасному рівні;
- постійне ознайомлення та вивчення нових методик і спеціальної літератури з проведення судових експертиз та внесення пропозиції щодо їх упровадження в експертну практику;
- проходження атестації з метою підтвердження кваліфікації судового експерта відповідно до вимог законодавства;
- упровадження в експертну практику результатів наукових досліджень;
- проведення наукової роботи зі створення методик (методичних рекомендацій) проведення судових експертиз відповідно до технічних завдань тощо.

Наведені завдання та обов'язки судових експертів державних науково-дослідних установ включають в себе, крім виконання експертиз, проведення науково-методичної роботи, що потребує, відповідно, і витрат робочого часу експерта.

Форми звіту про експертну роботу науково-дослідних установ судових експертиз складаються згідно з Положенням про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів². Крім того, облік відпрацьованих експерто-годин судових експертів системи НДІСЕ фіксується в тому числі в статистичній звітності за формою, затвердженою в експертній установі. У статистичному звіті наводяться відомості щодо номера виконаного експертного провадження, дати надходження експертизи, дати заявленого клопотання, дати завершення експертизи. Також у звітність за допомогою статистичного кодифікатора вносяться відомості щодо виду експертиз, комплексності, комісійності, типу експертиз (первинна, додаткова, повторна); у відповідні графи табличної форми статистичної звітності вносяться коди областей, коди категорії справ, коди установ тощо.

Чисельним значенням обліку робочого часу експерта є відомості щодо кількості робочих годин за категоріями складності, які витрачені на проведення дослідження та складання висновку експертизи (експертного дослідження).

Категорія складності експертиз визначається відповідно до положень п. 1.13 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень³ (далі – Інструкція).

Необхідна кількість робочих годин, які відводяться на виконання видів експертних досліджень певної категорії складності, затверджується керівником науково-дослідної експертної установи відповідно до рішення засідань відповідних секцій Науково-консультативної та методичної ради з проблем судової експертизи Міністерства юстиції України щодо запропонованих середньомісячних норм експертного навантаження.

Наприклад:

Вид судових експертиз	Місячна норма залежно від складності		
	кількість годин		
	проста	середня	складна
Почеркознавча експертиза	до 20	21–60	61 та більше
Автотехнічна експертиза	до 24	25–40	41 та більше
Будівельно-технічна експертиза	до 24	25–40	41 та більше
Економічна експертиза	до 24	25–40	41 та більше

¹ Про затвердження Довідника кваліфікаційних характеристик посад працівників науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України: наказ М-ва юстиції України від 19 кві. 2012 р. № 611/5 (зі змінами, унесеними наказом М-ва юстиції України від 16.05.2016 № 1393/5). URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MUS26599.html.

² Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів: наказ М-ва юстиції України від 03.03.2015 № 301/5 (зі змінами і доповненнями, унесеними наказом М-ва юстиції України від 18.03.2016 № 767/5). URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE26694.html.

³ Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень...: наказ М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (у ред. наказу М-ва юстиції України від 26.04.2017 № 1420/5). URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/REG3145.html.

Крім того, у статистичній звітності передбачено заповнення інформаційних форм щодо повідомлення про неможливість надання висновку, участі експерта в судових засіданнях, надання консультаційних послуг тощо. Такі інформаційні форми мають довідковий характер без зазначення відпрацьованого експертом робочого часу. Отже, статистична звітність є підсумковим документом діяльності експерта у звітний період (місяць). При цьому на практиці організація експертної діяльності виявляє певні проблеми обліку робочого часу при виконанні окремих завдань і обов'язків експерта, які можна узагальнити таким чином.

По-перше, урахування витраченого робочого часу при складанні повідомлення про неможливість надання висновку. Судовий експерт за дорученням керівника установи отримує матеріали та приступає до проведення експертизи. При попередньому вивченні матеріалів, використовуючи процесуальне право, експерт може заявити клопотання про надання додаткових матеріалів і зразків та вчинення інших дій, пов'язаних із проведенням експертизи. Тобто для складання такого клопотання експертом повинні бути ретельно вивчені надані на дослідження матеріали, що потребує певного робочого часу, залежно від складності експертного дослідження, обсягу наданих матеріалів тощо. Інструкцією відводиться 45 календарних днів на задоволення клопотання. Процесуально передбачено в разі незадоволення протягом зазначеного терміну клопотання щодо надання додаткових матеріалів, несплати вартості експертизи, незабезпечення прибуття експерта, безперешкодного доступу до об'єкта дослідження тощо експерт складає повідомлення про неможливість надання висновку. При цьому таке повідомлення повинно бути мотивованим та складеним за вимогами п. 4.21 Інструкції.

Таким чином, крім робочого часу, що витрачається на попереднє вивчення матеріалів і складання клопотання, експертом також витрачається певний час на складання повідомлення в разі незадоволення клопотання. Цей робочий час, як показує експертна практика, є суттєвою величиною, яка жодним чином не враховується при формуванні експертної статистичної звітності.

По-друге, важливою складовою діяльності експерта як науковця є участь у науковій роботі, що передбачає написання науково-дослідних звітів за темами, які затверджуються Міністерством юстиції України та установами судових експертиз, підготовка до публікацій у науково-практичних виданнях статей, тез і доповідей. Така участь потребує високого рівня кваліфікації, максимальної концентрації експерта на поставлених завданнях, мобілізації розумових здібностей для процесів аналізу, синтезу, які є невід'ємною складовою наукової діяльності експерта. Відповідно участь у науковій роботі потребує значних ресурсів часу, що повинно враховуватися при складанні статистичної звітності з використання робочого часу експерта.

По-третє, урахування робочого часу, який відводиться для перепідготовки (підтвердження кваліфікації) судового експерта. У Положенні про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів¹ зазначено про необхідність підтвердження кваліфікації для судових експертів державних установ кожні 5 років, що відображено в переліку завдань і обов'язків судових експертів державних установ Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників. Підготовка та стажування фахівців, які мають намір підтвердити кваліфікацію судового експерта, здійснюються за програмами підготовки з теоретичних, організаційних і процесуальних питань судової експертизи та програмами підготовки з відповідних експертних спеціальностей НДУСЕ. Програми підготовки передбачають проведення лекційних і практичних занять, підготовку проектів висновків та проведення їх рецензування. Так, згідно з вимогами IV розділу цього Положення мінімальний обсяг програм підготовки становить у разі першого підтвердження кваліфікації судового експерта – 32 академічні години; у разі наступних підтверджень кваліфікації судового експерта – 24 академічні години. При цьому судовий експерт не звільняється від виконання своїх безпосередніх обов'язків, які полягають насамперед у здійсненні незалежної, кваліфікованої, об'єктивної судової експертизи та експертних досліджень.

Окремим обов'язком у діяльності експерта є забезпечення участі в судових засіданнях і слідчих експериментах, що чітко закріплене в усіх процесуальних законах. Витрати часу для підготовки, доїзду та безпосередньої участі в процесуальних діях також мають знайти відображення в обліковій статистичній звітності.

На підставі наведеного вважається справедливим унесення пропозицій щодо розроблення єдиної форми статистичної звітності з урахуванням робочого часу експерта при виконанні наведених видів діяльності, які також входять до завдань і обов'язків судових експертів державних установ.

Рассмотрены задачи и требования к судебным экспертизам государственных научно-исследовательских учреждений Украины. Показана действующая статистическая отчетность как итоговый документ работы эксперта, в которой не отражены все затраты его рабочего времени. Предложена унификация статистической отчетности.

The tasks and the requirements for the forensic expertise in the state research institutions of Ukraine are considered. The current statistical reporting as the final document of the expert's work, which does not reflect all expenditures his work time, is shown. A unification of statistical reporting is proposed.

¹ Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВ ПІДОЗРЮВАНОВОГО ПРИ ПРОВЕДЕННІ ЕКСПЕРТИЗИ

Кримінальний процесуальний кодекс 2012 р. значно звузив права підозрюваного при проведенні експертиз, які впливають на визначення кваліфікації вчиненого кримінального правопорушення або взагалі на причетність підозрюваного до його вчинення. Конституцією України (ч. 3 ст. 22) гарантовано, що при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження обсягу існуючих прав і свобод.

Відповідно до КПК України 1960 р. підозрюваний (обвинувачений) мав широке коло прав при призначенні та проведенні експертизи, які були передбачені ст. 197 КПК України, а саме:

- 1) заявити відвід експертові;
- 2) просити про призначення експерта з числа вказаних ним осіб;
- 3) просити про постановку перед експертизою додаткових питань;
- 4) давати пояснення експертові;
- 5) пред'являти додаткові документи;
- 6) ознайомлюватися з матеріалами експертизи й висновком експерта після закінчення експертизи;
- 7) заявляти клопотання про призначення нової або додаткової експертизи.

Обвинуваченому за його клопотанням слідчий може дозволити бути присутнім при проведенні експертом окремих досліджень і давати пояснення. Слідчий повинен ознайомити обвинуваченого з постановою про призначення експертизи та роз'яснити йому його права, установлені цією статтею, про що складається протокол із додержанням вимог ст. 85 цього Кодексу.

Постанова про призначення судово-психіатричної експертизи не оголошується обвинуваченому в тих випадках, коли його психічний стан робить це неможливим.

У випадках, коли експертиза призначається до притягнення особи як обвинуваченого, правила цієї статті застосовуються до підозрюваного у вчиненні злочину¹.

Отже, закон зобов'язував слідчого до початку проведення експертизи надавати можливість підозрюваному (обвинуваченому) реалізувати своє право на захист, зокрема, поставити на розгляд експерта слушні на його думку запитання, або витребувати інші матеріали. Заявлені підозрюваним (обвинуваченим) про це клопотання мали б бути розглянуті відповідно до ст. 129 КПК України 1960 р. у триденний строк.

Стаття 202 КПК України 1960 р. зобов'язувала слідчого ознайомити обвинуваченого з результатами експертизи, про що складався відповідний протокол, що давало обвинуваченому в разі незгоди з висновком експерта своєчасно клопотати про проведення повторної, додаткової чи комісійної експертизи.

На відміну від цих позитивних і демократичних норм КПК України 2012 р. не передбачає аналогічних норм². До того ж громадянин набуває зараз статусу підозрюваного після того, як органом розслідування зібрані докази, які свідчать про причетність його до вчинення кримінального правопорушення. У практичній діяльності це відбувається здебільшого після проведення експертиз перед закінченням досудового розслідування.

Статті 242–245 КПК України 2012 р., які передбачають підстави та порядок проведення експертиз, значно звузили права підозрюваного щодо своєчасного ознайомлення його з постановою про призначення експертизи та висновком експерта, що суперечить вимогам ч. 3 ст. 22 Конституції України.

На нашу думку, до чинного КПК України необхідно внести зміни щодо визначення процесуального статусу підозрюваного та надання йому права ознайомлення із постановою про призначення експертизи до її проведення та висновком експерта одразу після його надходження слідчому. Це забезпечить реалізацію передбаченої ст. 20 КПК України засади – забезпечення права на захист.

Рассмотрен вопрос несоответствия норм УПК Украины 2012 г., касающихся проведения экспертизы, требованиям ч. 3 ст. 22 Конституции Украины, поскольку они существенно ограничивают право подозреваемого на защиту.

There is considered the issue of non-conformity of the norms of the Criminal Procedural Code of Ukraine of 2012 concerning performance of expertise with the requirements of Part 3 of Art. 22 of the Constitution of Ukraine, because they substantially restrict the suspect's right to defense.

¹ Кримінально-процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / за заг. ред. В. Т. Маляренко, Ю. П. Аленіна. Харків: Одісей, 2008. 944 с.

² Кримінальний процесуальний кодекс України. *Голос України*. 2012. №90–91.

УДК 343.98.062

*М. С. Будагян, эксперт Национального бюро
экспертиз Республики Армения,
e-mail: marine-budagyan@mail.ru;
Л. Н. Мекинян, эксперт Национального бюро
экспертиз Республики Армения,
e-mail: mekinian@mail.ru*

ОСОБЕННОСТИ ЭКСПЕРТНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ОТПИРАНИЯ ЦИЛИНДРОВЫХ ШТИФТОВЫХ ЗАМКОВ МЕТОДОМ БАМПИНГА

Криминалистические исследования замков занимают особое место при проведении трасологических экспертиз, поскольку они связаны с обеспечением прав и законных интересов граждан. В настоящее время при проведении трасологических экспертиз часто встречаются замки с цилиндрическим механизмом, которые разнообразны и сложны по своей конструкции. Они состоят из цилиндра, который расположен внутри корпуса, а в отверстиях корпуса и цилиндра попарно расположены штифты, которые опираются на спиральные пружины. Под действием пружин штифты корпуса частично выталкиваются в гнезда цилиндра и перекрывают границу между корпусом и цилиндром, тем самым фиксируя последний и препятствуя его вращению.

В связи с большой разновидностью цилиндрических штифтовых замков¹ эксперты сталкиваются с определенными сложностями при проведении экспертных исследований этого типа замков. Так, при исследованиях следов взлома либо отпирания и с целью установления механизма нарушения целостности некоторых видов замков возникает необходимость разработки специальных методов и технологических решений. При этом необходимо четко различать понятия «отпирание» и «взлом». Под взломом следует иметь в виду понятия – сломать, вскрыть, разворотить что-нибудь запорное, целое и т. п., а под понятием отпирание – вскрыть, открыть, сломать, разорвать, разъединить что-нибудь. Необходимо учитывать их смысловое различие, и прежде всего по признакам наружного повреждения и состоянию запирающего механизма замка. Разграничение указанных понятий позволяет классифицировать различные криминальные воздействия на замки, орудия, используемые при этом и отобразившиеся от такого воздействия следы на две группы: взлом и отпирание². Таким образом, взлом замка характеризуется полным либо частичным его разрушением, при котором последующая эксплуатация чаще всего невозможна. Отпирание же характеризуется воздействием на замок и запирающий механизм, не исключая его дальнейшее использование.

В судебно-экспертной практике сотрудники отдела трасологических экспертиз Национального бюро экспертиз Республики Армения при исследовании штифтовых замков со следами взлома или отпирания руководствуются разработанной собственной многоступенчатой технологией, в соответствии с которой на первом этапе выполняются ознакомительные с обстоятельствами дела действия: когда и при каких условиях был произведен взлом или отпирание, не производились ли какие-либо действия по отпиранию и запирающему замку после обнаружения его на месте происшествия и т. д. Затем проводятся обследования самого замка с наружной стороны, определяются типовые характеристики, конструктивные особенности корпуса, выявляются следы и дефекты, наблюдаемые без разборки, а также изучается состояние поверхности, а именно: наличие краски, ржавчины, частиц металла и т. п. После наружного исследования корпуса замка осматриваются и исследуются ключи, с целью определения типа, размеров в целом, строения бороздки, имеющих на них следов и посторонних веществ. Далее с помощью представленных на экспертизу ключей проверяется исправность механизма замка.

В случае, если соответствующие детали замка подвижны и механизм обеспечивает их перемещение, связанное с отпиранием и запирающим, отсутствуют дефекты, которые отрицательно влияли бы на надежность его работы, предусмотренную конструкцией механизма, то можно констатировать, что замок находится в исправном состоянии.

На втором этапе разбирается уже сам замок с целью исследования его механизма и внутренних поверхностей, что позволяет выявить и проанализировать следы воздействия на него посторонних предметов. В начале определяются тип запирающего механизма, особенности его конструкции, состояние и т. п. С учетом загрязнения, коррозии и иных факторов устанавливается степень подвижности тех деталей механизма, от которых зависят запирающие и отпирание замка. Определяются дефекты и повреждения частей замка, возможные причины их появления, анализируются следы посторонних предметов, которые в основном представляют собой свежие царапины на штифтах. По степени блеска или окисления металла определяются особенности возможного механизма образования и относительная давность возникновения.

Отметим, что методом сопоставления следов между собой, появляется возможность в ряде случаев судить об одновременном образовании некоторых следов одним предметом и о способе воздействия последним. По завершении этих экспертных исследований при обнаружении следов и наличии представленных на

¹ ГОСТ 27346–87. Изделия замочно-скобяные. Термины и определения. URL: <http://docs.cntd.ru/document/1200000185>.

² Трасология и трасологическая экспертиза: учебник / А. Г. Сухарев [и др.]. Саратов: Саратов. юрид. ин-т МВД России, 2010.

экспертизу орудий взлома или отпирания возникает необходимость проведения сравнительного исследования, с получением экспериментальных следов от определенных частей орудия взлома или отпирания. Для получения экспериментальных следов в ходе сравнительного исследования подготавливается такой материал, при взаимодействии с которым орудие взлома или отпирания не может изменяться или деформироваться и на котором признаки орудия взлома передаются не менее четко, чем на материале предмета, на котором возник исследуемый след. Выявленные признаки полученных экспериментальных следов сравниваются со следами, обнаруженными на замке, с помощью сравнительного микроскопа Projectina CoMac.

Процедура сравнения проводится методом сопоставления, который является наиболее простым техническим приемом сравнительного исследования следов орудий взлома или отпирания и заключается в том, что два объекта помещаются в одно поле зрения с целью одновременного изучения идентификационных признаков¹.

Практика экспертных исследований рассматриваемых объектов показывает, что взломщики в основном используют в преступных целях инструменты специального изготовления, приспособленные для взлома, а также обычные инструменты, используемые в повседневном быту, и предметы, случайно оказавшиеся в руках взломщика. Упомянутые инструменты на замках, как правило, оставляют следы в виде удара и нажима, разруба и разреза, распила и сверления.

Что же касается отпирания цилиндрических штифтовых замков, то наиболее распространенным способом, используемым преступниками, является отпирание подобранными и поддельными ключами, отмычками, посторонними предметами (гвозди, проволока, заколки для волос и др.)².

Отметим, что при использовании подобранных и поддельных ключей в большинстве случаев на запирающих устройствах не остаются следы постороннего воздействия, а при использовании отмычек для различных запирающих механизмов на внутренних деталях замка остаются следы в виде царапин и задиров металла, располагающиеся на торцевых поверхностях скважины для ключа, а также на торцевой и боковых поверхностях штифтов цилиндра.

Рассмотрим более предметно один из эффективных и наиболее трудно диагностируемых методов отпирания цилиндрических штифтовых замков, каковым является бампинг (от англ. слова bump – удар), который в настоящее время наиболее часто используется преступниками. Бампинг – это метод продольного ударного воздействия на цилиндрический замок, который является одним из способов его криминального отпирания без повреждения механизмов³. Способ отпирания основан на использовании принципа передачи кинетической энергии при ударе.

Задача бамп-метода заключается в том, чтобы заставить отпрыгнуть штифт корпуса от штифта цилиндра, но так, чтобы энергия не передалась первому штифту. Если в скважину вставлен ключ для бампинга и по нему ударяют, то в этом случае один ряд штифтов отпрыгивает, в то время как другой остается более или менее на месте. Если повернуть ключ в это самое мгновение, то блокировка снимается и замок открывается. Для отпирания замков представленным способом необходим специальный бамп-ключ (рис. 1).

Как известно из криминалистической литературы, для того чтобы бамп-ключ работал, необходимо, чтобы его профиль соответствовал конфигурации скважины для ключа в цилиндре, а количество вырезов на стержне ключа совпадали с количеством пар штифтов в замке. Причем ключ может быть изготовлен как для обычного штифтового замка, так и для замка с вертикальной фрезеровкой секрета ключа.

Основная проблема экспертизы замков, отпертых с использованием бамп-метода, заключается в том, что после отпирания бампингом замок остается полностью работоспособным и только тщательная экспертиза может установить метод отпирания замка, поскольку бамп-ключ практически не оставляет следов. С учетом сложности исследования рассматриваемых замков в ходе экспертных исследований в поле зрения микроскопа скрупулезно исследуется торцевая часть скважины для ключа, на поверхностях которой, в большинстве случаев, остаются следы упора от стержня ключа (рис. 2).

Рис. 1. Бамп-ключ

Рис. 2. Следы, полученные при использовании бамп-ключа

¹ Майлис Н. П. Судебная трасология. М.: Экзамен, 2003.

² URL: <http://zamokzamkov.ru/bamping-chast-3.html>.

³ URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>.

Важно подчеркнуть, что до настоящего времени, когда обнаруживались следы, оставленные на торцевой части скважины для ключа, в криминалистической литературе отсутствовали указания на криминальный способ отпирания замка. Однако нам представляется, что присутствие таких следов позволяет констатировать их как признак не только возможного криминального отпирания данного замка, но и предположить использование бампинга при вскрытии цилиндрического механизма.

В этом случае основной проблемой диагностирования следов является то обстоятельство, что они остаются в тех же местах, что и сходные следы от штатного ключа, находящегося в каждодневном пользовании. После исследования внешних поверхностей замка, вскрытого бампинг-методом, для эффективности и целостности экспертизы исследуются внутренние поверхности замка, на которых следы применения бампинга несут более разнообразный характер. На верхних поверхностях штифтов цилиндра наблюдаются статические следы давления от вырезов на стержне ключа, которые образуются в результате колебаний штифтов корпуса в момент нанесения по ключу ударов. Несколько более выраженные аналогичные следы наблюдаются в местах соприкосновения штифтов цилиндра со штифтами корпуса. Подобные следы отсутствуют в замках, не подвергшихся отпиранию бамп-методом¹.

Таким образом, с учетом накопленного опыта и для того чтобы повысить достоверность проводимых экспертных исследований, в отделе трасологических экспертиз разработана методология по установлению факта отпирания цилиндрического замка с использованием бамп-метода, включающая наличие следующих признаков:

- на торцевой части ключевой скважины выдавленных следов от упора на стержне ключа;
- статических следов давления на верхушках штифтов цилиндра, которые образовались в результате их контакта с вырезами на стержне ключа;
- выраженных статических следов в местах соприкосновения штифтов цилиндра и штифтов корпуса, образованных в результате их столкновения при колебании штифтов корпуса замка;
- следов контакта штифтов с краями отверстий в корпусе, образованных в результате движения ключа в продольном направлении;
- на наружной поверхности цилиндра кольцевых следов, резко отличающихся по степени выраженности от следов, возникших при обычной эксплуатации замка.

Отметим, что образование подобных следов возможно в результате трения подпружиненных штифтов корпуса о наружную поверхность цилиндра в момент его поворота. Вместе с тем подчеркнем, что обнаружение следов на торцевой поверхности скважины, на верхушках штифтов цилиндра и поверхности самого цилиндра не является достаточным условием доказательства факта отпирания замка бамп-ключом. Этот факт может быть доказан только при обнаружении выраженных статических следов в местах соприкосновения штифтов цилиндра и штифтов корпуса друг с другом, а также следов контакта штифтов с краями отверстий в корпусе².

Что же касается защиты отпирания замков методом бампинга, то существует технология защиты антибампинг³, которая представляет собой высокую степень защиты от взлома, обеспечивает наличие в цилиндре замка телескопических пинов, секретность которых составляет 2–2,5 миллиона комбинаций. Для такого цилиндра ключ имеет дополнительные бороздки. Принцип действия антибампинга состоит в том, что штифты подходят к ключу в двух плоскостях. Два параллельно расположенных ряда пинов снизу и один сверху считывают ключ с двух сторон. Кроме того, внутри цилиндра находятся дополнительные пружины, которые в случаях отпирания бампинг-ключом не дают штифтам встать в положение «открыто». Надежность этой технологии состоит в том, что набрать нужную комбинацию очень сложно. Дополнительную защищенность технологии обеспечивают корпус цилиндра и штифты, сделанные из термозакаленного материала, свойства которого превосходят латунь, дающую высокую степень защиты от высверливания и воздействия различных отмычек.

Описано способи відмикання й злому циліндрових штифтових замків за допомогою різних механізмів, знарядь і відмичок. Розглянуто питання використання бамп-методу як одного з найбільш складних діагностичних і ефективних способів відмикання замків. У результаті проведених експертних досліджень показана практична можливість відмикання замків за допомогою бамп-ключів. Розроблено рекомендації з виявлення факту відмикання циліндрового замка з використанням бамп-методу, а також наведена технологія захисту – антибампінг.

This paper describes the ways of unlocking and breaking of cylinder pin locks by means of various mechanisms, tools and master keys. The problems of using the bump method as one of the most difficult to be diagnosed and effective way of unlocking locks, are considered. In the result of performed expert studies, we have shown the practical possibility of unlocking locks with the help of bump-keys. Recommendations to reveal the fact of unlocking the cylinder lock by using the bump method are developed, and the technology of protection – anti-bumping is presented.

¹ URL: https://www.youtube.com/watch?v=Q3TbI_pXNhg.

² Китаев Е. В. Криминалистическое исследование замков, открытых с использованием Бамп-метода. М., 2013; Железняк А. С. Основы криминалистической техники: учеб. пособие. М., 2007.

³ URL: <http://www.forpost-bryansk.ru/index.php/eto-interesno/107-sekretiy-zamka-master-lock-5-1-5-antibumping>.

ЭКСПЕРТНАЯ ПРАКТИКА: ПОВТОРНАЯ ЭКСПЕРТИЗА МАРКИРОВОЧНЫХ ОБОЗНАЧЕНИЙ ПОСЛЕ РАНЕЕ ПРИМЕНЕННЫХ ДЕСТРУКТИВНЫХ МЕТОДОВ ИССЛЕДОВАНИЯ (частный случай)

Очень часто в последнее время в Центр судебных экспертиз (ЦСЭ) поступают автотранспортные средства для повторного исследования подлинности маркировочных обозначений. Причиной назначения 80% таких экспертиз является несогласие владельцев с выводами первоначальных экспертиз или противоречивость в выводах экспертов, проводивших первоначальные исследования маркировочных обозначений этих единиц автотранспорта. В большинстве случаев результатами исследований подтверждаются факты отсутствия каких-либо изменений первоначального содержания в исследуемых маркировочных обозначениях. Необходимо отметить, что эксперты, которые проводили первоначальные исследования, во всех случаях применяли деструктивные методы. Принято считать (встречается такое мнение даже среди экспертов), что после использования таких методов уже ничего нельзя выявить и единственно правильным выводом останется первый. На практических примерах докажем ошибочность такого суждения и укажем на некоторые упущения при проведении первоначальных исследований такого рода.

Какова причина появления ошибочных выводов при исследовании маркировочных обозначений на деталях автотранспортных средств?

Следует отметить, что при правильном подходе к решению экспертных задач, т. е. при соблюдении методических рекомендаций и всех принципов проведения экспертного исследования, эксперт застрахован от ошибок и должен прийти к единственно правильному выводу, который будет подтвержден и повторным исследованием, проведенным любым экспертом такой же специальности.

В ЦСЭ поступил на повторное исследование полуприцеп рефрижератор марки Schmitz Cargobull модели SKO-24 выпуска середины 90-х годов (рис. 1).

Рис. 1. Исследуемый полуприцеп

Данное исследование являлось четвертым. Каждый раз перед экспертами ставился вопрос о наличии или отсутствии факта изменения первоначального содержания идентификационного номера (VIN). Ситуация была такова, что по двум исследованиям экспертами одного ведомства был установлен (дважды) факт изменения первоначального содержания идентификационного номера полуприцепа, после чего другим экспертом того же ведомства проведенным исследованием было установлено противоположное. Два предыдущих исследования (по которым было установлено изменение первоначального содержания идентификационного номера) были проведены с использованием деструктивных методов, причем ни в одном заключении не отмечен экспертами комплекс признаков, позволяющий им для решения экспертной задачи применение таковых. Следует отметить, что ни по одному из исследований экспертам не удалось выявить (путем химического травления) первоначальное содержание измененных (по их мнению) обозначений.

В результате третьего исследования экспертом установлен факт отсутствия каких-либо изменений в первоначальном содержании идентификационного номера, но и в данном случае эксперт не привел комплекс признаков, который доказал бы достоверно свой вывод по сравнению с первыми и как следствие – была назначена 4-я экспертиза.

Итак, перед четвертым исследованием имелись такие обстоятельства:

- при первичной экспертизе, не указывая на какие-либо признаки, эксперт удалил лакокрасочные и грунтовые покрытия, а потом применил метод химического травления;
- при второй экспертизе эксперт снова применил метод химического травления, после чего из-за неудаленных остатков травящего раствора маркировочная площадка покрылась слоем коррозии;
- третьему эксперту пришлось химическим путем удалить коррозию.

Основная задача заключалась в том, чтобы при осмотре маркируемой площадки можно было дифференцировать следы интервенции, образованные предыдущими экспертами, от следов, образованных при предполагаемом криминальном изменении идентификационного номера. Общий вид маркируемой площадки на момент четвертого исследования представлен на рис. 2.

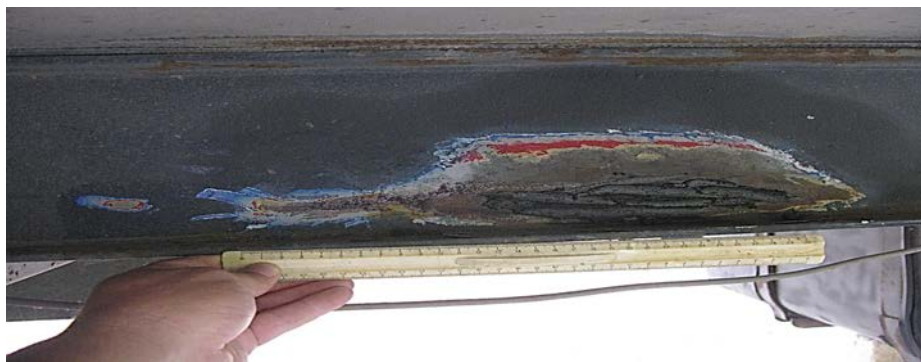

Рис. 2. Общий вид маркируемой площадки на момент четвертого исследования

После удаления защитного слоя густой смазки и тонкого слоя коррозии, маркируемая площадка приняла вид, представленный на рис. 3.

Рис. 3. Общий вид маркируемой площадки после удаления наслоений

В результате осмотра и исследования идентификационного номера и близлежащей поверхности маркируемой площадки экспертом выявлен комплекс признаков, который позволил сформулировать вывод о том, что имеющийся номер является первоначальным. Среди этих признаков можно акцентировать внимание на следующих:

- отсутствие различий в микроструктуре поверхности металла в районе номера и на отдаленных участках (при этом имелись в виду признаки химического травления, ранее образованные, указанные на рис. 3 стрелками);
- очевидное отклонение знаков номера от условных горизонтальной и вертикальной линий маркировки; нарушение интервалов между знаками; неоднородная глубина набития знаков (как правило, «криминальный» VIN не имеет таких аномалий);
- более глубокое внедрение клейм в верхне-правой части знаков – следствие износа обоймы маркиратора (рис. 4);

Рис. 4. Увеличенное изображение знаков клейма

- отсутствие каких-либо следов механической природы;
- особенности технологического способа нанесения идентификационного номера на заводской табличке фирмой Schmitz Cargobull.

Таким образом, в данном конкретном случае, несмотря на проведенные ранее исследования с использованием деструктивных методов, при правильном подходе, оценивая совокупность разной природы признаков, можно решить экспертную задачу. Возвращаясь к поставленному вопросу о причинах появления ошибочных выводов при исследовании маркировочных обозначений автотранспортных средств, можно констатировать, что ошибки обусловлены неполнотой осмотра объекта исследования и поспешной интерпретацией признаков.

Розглянуто окремих випадок з експертної практики: проведення повторної експертизи маркувальних позначень після раніше застосованих деструктивних методів дослідження. Показано, що при правильному підході, оцінюючи сукупність різної природи ознак, можна розв'язати експертне завдання.

There is considered a special case from the expert practice: performing of a repeated expertise of marking symbols after previously applied destructive methods of research. It is shown that under proper approach, when evaluating the totality of the characteristics of various nature, it is possible to solve the an expert task.

UDC 343.98

D. Vasiliauskiene, Chief Expert of Forensic Science Center of Lithuania, PhD in Chemistry, e-mail: d.vasiliauskiene@ltec.lt

EVIDENTIAL VALUE OF FORENSIC INVESTIGATION OF CROSS-TRANSFERRED TRACE EVIDENCE

As is well known various tools are often used in the commission of crimes ranging from break-ins to bodily injury or even murder. Locard's Exchange Principle states that whenever two objects come into contact, there is a potential for a transfer of material to occur. Therefore, the forensic investigation of cross-transferred trace materials between the tool of crime and victim's clothing usually provides conclusive evidence linking a suspect to a crime¹.

The identification and comparison of trace evidence – materials that could be transferred during the commission of a violent crime – are routinely performed in the Department of Examination of Materials and Other Objects. These trace materials usually include textile fibres from clothing or other textile objects, microscopic size particles of other materials such as paint, plastic, building materials, soil, i. e.

The usefulness of the trace evidence examination, however, initially depends on recognition by the police investigator and subsequently a forensic expert that it could provide valuable evidence. Accordingly, crime investigators must have a certain confidence about the value of that kind of evidence.

The presented real case study intends to remind the benefits that can be gained from forensic investigation of trace evidence.

Short description and information about particular murder case was provided to forensic experts:

- a dead body of a man was found in the dark yard;
- it was assumed that the victim's injuries were caused with a tool;
- on the basis of the witness testimony the suspect was arrested and an armature rod – with the yellow paint coating was seized from his house.

The items submitted for forensic examination of materials:

- victim's jacket with textile damages and paint traces (fig. 1);
- armature rod, which was seized from the suspect's house (fig. 2).

¹ Robertson J., Grieve M., eds. Forensic examination of fibres. 2nd edition. Taylor & Francis, 1999.

Fig. 1. Textile damages and paint traces recovered on the victim's jacket

Fig. 2. Armature rod with the yellow paint coating, seized from the suspect's house

The aim of our investigation was to identify whether the textile damages and paint traces on the victim's jacket were made with the armature rod, seized from the suspect's house.

The forensic examination of submitted items, the recovery of trace evidence and their examination were carried out using classical and modern instrumental methods¹:

- visual examination assisted by loupe (magnification 2[×], 4[×]);
- low power microscopy (stereoscopic microscope Nikon SMZ1000, magnification 20–80[×]) and high power microscopy (biological microscope Nikon Eclipse 50i, magnification 200–400[×], polarized light);
- Fourier Transform Infrared spectroscopy (Perkin Elmer AutoImage IR microscope coupled with FTIR spectrometer Spectrum One. The standard parameters were used: spectra obtained using transmittance mode, spectral range 4000–600 cm⁻¹, resolution 4 cm⁻¹, 100 scans, middle band MCT detector, micro sampling accessory – diamond cell);
- microchemical analysis of fibers dyes (qualitative reactions performed using concentrated inorganic acids and reduction-oxidation reactions) and paints (qualitative reactions performed using concentrated inorganic acids, comparison of paint ashes colour).

Traces of yellow paint smears similar to armature rod's yellow paint coating were recovered on the victim's jacket and vice versa — on the one end of armature rod were detected molten blue fibres similar to fibres from victim's jacket fabric.

The identification and comparison of fibres and paints revealed:

- paint smears, which consisted of yellow and yellowish white paints mixture with rust impurity, were recovered on the victim's jacket. Recovered paints traces and rusty armature rod's two-layer paint coating (consisted of yellow and yellowish white paints) matched by colour, morphological features and chemical composition (binder, pigments and fillers);
- fibres traces, which consisted of mixture of molten blue polyester (polyethylene terephthalate PET) fibres and greyish blue cotton fibres, were recovered from the one end of armature rod. Recovered fibres matched the victim's jacket fabric fibres (fibre composition: 70% PET, 30% cotton) by colour, shade, structure, thickness, origin, type and sub-type of fibres, polymer composition of polyester fibres, colour changes (or stability) in specific reagents and dyeing with the same chemical class dyes mixture.

For the interpretation of forensic examination results, the following verbal statement scale is used in the Department of Examination of Materials and Other Objects of the Forensic Science Center of Lithuania:

¹ The Manual of the Best Practice for the Forensic Examination of fibres. ENFSI, 2013; The Manual of the Best Practice for the Forensic Examination of Paint. Brussels. ENFSI, 2009.

negative categorical conclusion – «no», «cannot be determined», «weak probability», «moderate probability», «high probability», «very high probability»; positive categorical conclusion – «yes».

Following requirements must be satisfied to formulate a positive categorical conclusion that the contact between submitted objects has occurred¹:

- cross-transfer of trace evidence must be found on the objects under investigation;
- material composition of the investigated objects must be diverse and numerous;
- recovered trace materials must correspond to the larger part of material composition of the investigated objects;
- location of recovered damages and traces, mechanism of trace formation must correspond to the crime circumstances.

Trace evidence examination in this crime revealed cross-transfer of trace materials which completely corresponds to material composition of the investigated objects. Cross-transferred trace evidence, estimation of location and mechanism of trace formation lead to the conclusion that the fabric damages and paint traces on the victim's jacket had been made by the armature rod which was seized from the suspect's house. Therefore the combined forensic investigation of cross-transferred trace evidence in this murder case provided conclusive proof linking the suspect to the crime.

При совершении уголовных преступлений, начиная от кражи со взломом до убийства, часто используются разные орудия. Наличие микрочастиц на орудии преступления как следов контактного взаимодействия объектов часто является веским доказательством при экспертном исследовании таких уголовных дел. На примере из экспертной практики рассмотрены основные алгоритмы исследования следов контактного взаимодействия и выявлены основные принципы оценки результатов исследования. Представлен пример экспертного исследования, проведенного в связи с расследованием уголовного дела об убийстве. Целью исследования являлось установление контактного взаимодействия двух объектов – арматурного стержня и куртки убитого. Сравнительное исследование установленных следов контактного взаимодействия – лакокрасочных материалов и текстильных волокон – проводили, используя классические и современные инструментальные методы. При сравнительном исследовании веществ в первую очередь использовали микроскопию светлого поля в отраженном, проходящем и поляризованном свете, для дальнейшего сравнительного исследования химического состава лакокрасочных материалов и текстильных волокон применяли метод инфракрасной Фурье-микроспектроскопии и химический микроанализ (качественные реакции с концентрированными минеральными кислотами, окислительно-восстановительные реакции для красителей волокон, сравнительное исследование пепла лакокрасочных материалов). Интерпретация и оценка результатов исследования следов контактного взаимодействия проводились с учетом выявления локализации следов и признаков механизма их образования. На основе интегрального знания и комплексной методики исследования было сформулировано заключение эксперта в категорической форме о контактном взаимодействии объектов – арматурного стержня с курткой убитого.

При вчиненні кримінальних злочинів, починаючи з крадіжки зі зломом до вбивства, часто використовуються різні знаряддя. Наявність мікрочастинок на знарядді злочину як слідів контактної взаємодії об'єктів часто є вагомим доказом при експертному дослідженні таких кримінальних справ. На прикладі з експертної практики розглянуто основні алгоритми дослідження мікрочастинок лакофарбових матеріалів та інших речовин на знарядді злочину, виявлено основні принципи оцінювання результатів дослідження. Надано приклад експертного дослідження, проведеного у зв'язку з розслідуванням кримінальної справи про вбивство. Метою дослідження було встановлення контактної взаємодії двох об'єктів – арматурного стрижня й куртки вбитого. Порівняльне дослідження встановлених слідів контактної взаємодії – лакофарбових матеріалів і текстильних волокон – проводили, використовуючи класичні й сучасні інструментальні методи. При порівняльному дослідженні речовин насамперед використовували микроскопію світлого поля у відбитому, прохідному та поляризованому світлі, для подальшого порівняльного дослідження хімічного складу лакофарбових матеріалів і текстильних волокон застосовували метод інфрачервоної Фур'є-микроспектроскопії й хімічний мікроаналіз (якісні реакції з концентрованими мінеральними кислотами, окисно-відновні реакції для барвників волокон, порівняльне дослідження попелу лакофарбових матеріалів). Інтерпретація й оцінювання результатів дослідження слідів контактної взаємодії проводилися з урахуванням виявлення локалізації слідів і ознак механізму їх утворення. На основі інтегрального знання й комплексної методики дослідження був сформульований висновок експерта в категоричній формі про контактну взаємодію об'єктів – арматурного стрижня з курткою вбитого.

¹ Комплексная методика, идентификации и установления факта взаимодействия орудий преступления: Методическое пособие для экспертов, следователей и судей. М., 1987; Talaliene D., Vasiliauskiene D. Evidential value of Textile Fibre Examinations. Proceedings of the 4th Meeting of European Fibres Group. London, 1996. P. 27–32.

ЛІНГВІСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИХ ДОКУМЕНТІВ В ЕКСПЕРТНІЙ ПРАКТИЦІ

У судово-експертній практиці протягом кількох років виникають питання щодо дослідження текстів як юридичної спрямованості, наприклад, текстів судових рішень, ухвал, постанов, позовних заяв, так і текстів, що стосуються діяльності юридичних осіб – інструкцій, актів, вимог до конкурсних матеріалів, програм тощо. На вирішення лінгвістичної експертизи за згаданими об'єктами зазвичай ставляться питання щодо встановлення автора цих текстів чи факту виконання їх однією особою, або наявності однакових лексико-синтаксичних структур у складанні текстів тощо. Аналізуючи експертну практику дослідження наведених текстів, слід зазначити, що в 78% експертних проваджень висновки надавалися або в імовірній формі, або у формі «не виявилось можливим».

Виходячи з узагальнення експертних проваджень, необхідно зазначити, що насамперед згадані форми висновків обумовлюються нерозробленістю методики дослідження текстів, виконаних за допомогою комп'ютерної техніки. Адже складання таких текстів має низку особливостей, які на сьогодні в експертній практиці недостатньо вивчені. Насамперед складнощі експертного дослідження викликані шаблонністю цих текстів. Ознаки, виявлені під час експертного дослідження текстів ухвал, рішень тощо, зводяться в основному до цитування законодавчих актів, на яких ґрунтуються згадані досліджувані документи. Інформативна значущість виявлених ознак низька, а це робить висновки експертів непереконливими через їх недостатню обґрунтованість, що в подальшому викликає сумніви стосовно доказового значення висновку експерта.

Методичні засади судової авторознавчої експертизи, яка віднедавна в судово-експертних установах увійшла до складу лінгвістичної експертизи (поряд із семантико-текстуальною), розроблялися в 50-ті роки минулого століття, коли тексти документів складалися рукописним способом. Із часом удосконалювалися, як способи вчинення правопорушень, так і теоретичні засади авторознавчої експертизи, які намагалися не відставати від дійсності. Але суттєвим для авторознавчої експертизи є її зв'язок із суміжними науками, у яких проблематика текстів, виконаних за допомогою комп'ютерної техніки, недостатньо розвинена й до сьогодні. Оцінювання експертом виявлених ознак у тексті знаходиться в прямій залежності від ступеня пізнання наукою й експертною практикою предмета оцінки. Експерту легше оцінювати встановлену в процесі дослідження інформацію, коли він знає дані науки й практики щодо того, які ознаки об'єкта є базисними, а які ситуативними, і які з них можуть у сукупності слугувати обґрунтуванню висновків. Теоретичні напрацювання в галузі судової авторознавчої експертизи за згаданими текстами обмежуються лише експертною практикою, яка теж є не досить великою. Незважаючи на це, можна все ж таки окреслити ті ознаки, які можуть бути покладені в основу обґрунтування експертного висновку за текстами, наприклад, юридичної спрямованості. На підставі узагальнення експертних проваджень можна зробити висновок, що інформативними ознаками вважаються, наприклад, наявність помилок, обумовлених незнанням відповідних правил граматики, послабленням контролю за якістю друкування текстів, пунктуаційні та лексичні помилки, уживання слів, не характерних для підстилю, у руслі якого складено текст, тощо. Єдині підходи до складання подібних текстів у юридичній практиці тягнуть за собою складнощі під час експертного дослідження, тому й висновки за текстами ухвал, рішень, позовних заяв тощо набувають в основному ймовірну форму або форму «не виявилось можливим», оскільки експертові через шаблонність текстів офіційно-ділового характеру юридичного підстилю в більшості випадків бракує тієї сукупності ознак, яка може слугувати підставою для категоричного висновку.

Іноді в матеріалах справ зустрічаються скарги на дії експертів, які проводили подібні дослідження, де вказується на їх не кваліфікованість і неврахування певних вимог під час дослідження, наприклад, нормативних вимог щодо складання текстів юридичної спрямованості, методичних вимог у процесі проведення експертизи. На жаль, у більшості випадків під час оцінювання висновку авторознавчої експертизи, у якій вирішуються питання щодо можливості встановлення автора тексту документа, складеного в руслі офіційно-ділового стилю, не враховується специфіка досліджуваних текстів. Беручи до уваги те, що будь-який текст може слугувати шаблоном для складання інших, установити, чи виконані тексти однією особою, не надається можливим, оскільки не можна виключити можливість складання текстів декількома особами, які мали доступ до електронного варіанта первинного тексту-шаблону. Лише встановлення ідентифікаційної значущості певного комплексу ознак може дозволити дійти категоричного висновку за згаданими об'єктами дослідження, що в експертній практиці зустрічається нечасто.

Складність і специфіка експертних досліджень офіційно-ділових текстів різної спрямованості зумовлює необхідність проведення наукових досліджень за цим напрямом, розроблення теоретичних

і методичних засад цього виду експертизи. Поява методики авторознавчої експертизи з дослідження офіційно-ділових документів надаватиме висновкам експертів більшої аргументованості під час їх оцінювання та не викликатиме сумнівів у проведених дослідженнях.

Рассмотрена проблема исследования текстов официально-делового характера, имеющих юридическую направленность, отмечены особенности их экспертного исследования. Указаны сложности, с которыми сталкиваются эксперты в процессе проведения автороведческой экспертизы, учитывая анализ экспертной практики и оценку проведенных исследований.

The problem of research of texts of an officially-business character, having a legal directedness is considered and the features of their expert research are noticed. There are specified the difficulties encountered by experts in the process of carrying out an author expertise, taking into account the analysis of expert practice and the evaluation of the conducted studies.

УДК 343.148.4

*О. Ю. Савчук, судовий експерт Львівського НДІСЕ,
e-mail: Olena2010@i.ua*

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ РУКОПИСНИХ ЗАПИСІВ, ВИКОНАНИХ МОВАМИ, НЕ СПОРІДНЕНИМИ З КИРИЛИЦЕЮ ТА ЛАТИНИЦЕЮ

У Львівському НДІ судових експертиз протягом трьох років опрацьовувалася науково-методична робота на тему «Криміналістичне дослідження рукописних та цифрових записів, виконаних на івриті, арабській та перській мовах». Нині підсумковий звіт за вказаною роботою перебуває на апробації. Працюючи над цією роботою, її автори із застосуванням формально-логічного методу аналогії припустили, що експерт-почеркознавець може проводити дослідження рукописного тексту, виконаного писемностами, абсолютно не спорідненими з кириличним чи латинським письмом, а саме гебрійською, арабською чи перською мовами. При цьому, за нашим початковим припущенням, можна використовувати ті самі методи, прийоми та порядок дослідження, які застосовуються при загальному дослідженні почерку, коли експерт володіє писемністю, якою виконані рукописні записи.

У результаті проведеної роботи вказане припущення набуло свого змістовного підтвердження і тепер можна стверджувати, що дослідження записів, виконаних на івриті (гебрійською мовою), арабською й перською мовами може бути проведене за умови залучення спеціаліста – перекладача та за наявності в експерта-почеркознавця комплексу знань про будову літер цих алфавітів; способи, характер і особливості написання їх окремих елементів та знань про їх ідентифікаційну цінність.

У цій науково-методичній роботі запропоновано вичерпну інформацію про будову літер гебрійського, арабського та перського алфавітів; наведено текстовий і графічний опис виконання кожного елемента всіх літер відповідно до правописних норм; загальні правила з'єднання з попередньою та наступною літерами.

Не виявлено необхідності в запровадженні додаткових етапів при проведенні почеркознавчого дослідження рукописних і цифрових записів, виконаних зазначеними мовами; цілком виправданим є застосування методики, аналогічній загальноприйнятій для дослідження записів, виконаних українською мовою (кириличним письмом). Доцільно звернути увагу на певні нюанси такого дослідження на окремих його стадіях.

На стадії попереднього дослідження, де об'єктом виступає рукописний текст, виконаний на івриті, арабською чи перською мовою (аналогічно до загальної методики дослідження почерку при ідентифікації виконавця) експерту слід ознайомитися з матеріалами, що надійшли для проведення експертизи. При цьому додатково до з'ясування всіх стандартних питань експерт повинен з'ясувати, чи є в наданих документах інформація про мову, якою виконано досліджуваний документ; установити соціально-біографічні характеристики ймовірного виконавця, звернувши особливу увагу на національність і громадянство особи; дані про володіння ймовірного виконавця мовою, якою виконано досліджуваний документ, та іншими мовами.

Далі експерту потрібно встановити наявність достатньої кількості достовірного та придатного порівняльного матеріалу (зразків). Під придатністю зразків слід розуміти їх виконання тією самою мовою та тим самим шрифтом, що й досліджуваний документ, а також максимальну наближеність зразків і досліджуваного документа за часом їх виконання.

Окремо слід зупинитися на питанні зіставлення часу виконання досліджуваного тексту та порівняльного матеріалу. Адже для даного дослідження наявність розриву в часі може мати велике значення: виконавець може перебувати в стадії навчання іншій системі письма, а тому нерідко особливості письма рідною мовою можуть змінитися. Отже, максимальна близькість у часі виконання досліджуваного документа та порівняльного матеріалу є надзвичайно важливим фактором.

На стадії роздільного дослідження експерт за допомогою спеціаліста-перекладача виділяє й аналізує конкретні літери, які зустрічаються в досліджуваному тексті та зразках, проводячи так звану побук-

венну розбивку та визначаючи стійкість чи варіаційність написання одноіменних письмових знаків. Серед ознак, що потребують першочергової уваги на цій стадії дослідження, слід назвати напрям виконання письмових знаків (для згаданих мов характерне написання літер справа наліво); ступінь виробленості почерку; темп виконання та ін. Натомість при дослідженні текстів, виконаних цими мовами, менш ідентифікаційно цінними загальними ознаками в силу встановлених правописних особливостей є такі, як розгін і розстановка, а також зв'язність письмових знаків.

Дослідження окремих ознак доцільно розпочинати з вивчення загального положення літери в слові, адже будова літери та форма виконання може відрізнятись залежно від її позиції в слові (інтервальне, початкове, серединне, прикінцеве – у перському та арабському письмі; звичайне написання та софіт – в івриті). Порівнюються лише ті варіанти літери, які займають однакову позицію в слові.

Значний інтерес в ідентифікаційному плані мають додаткові елементи у вигляді діакритичних знаків, які можуть виконуватися у формі точок, штрихів тощо. Напрямок рухів при їх виконанні та розташування цих знаків стосовно інших елементів цієї самої літери мають велике ідентифікаційне значення, так само як відносно взаємне розташування літер, їх елементів і додаткових діакритичних знаків.

За результатами проведеного порівняльного дослідження та встановлення сукупності збігів і розбіжностей у загальних та окремих ознаках можуть бути сформульовані такі висновки: категоричний позитивний висновок, категоричний негативний висновок, імовірний позитивний висновок, імовірний негативний висновок і висновок про неможливість встановлення особи виконавця. Вимоги щодо формування висновку не відрізняються від традиційних криміналістичних досліджень.

У разі проведення діагностичного дослідження за його наслідками експерт може сформулювати такі висновки: а) текст виконаний особою, яка не має навичок писемної практики відповідною мовою; б) текст виконаний особою, яка має незначні навички писемної практики; в) текст виконаний особою, котра має значні навички писемної практики.

Таким чином, володіючи відповідними знаннями та методами, експерти матимуть можливість розширити коло об'єктів почеркознавчого дослідження таким незвичайним і цікавим об'єктом, як рукописні тексти на гебрійській, арабській і перській мовах.

Представлены отдельные вопросы методики проведения почерковедческого исследования рукописных текстов, выполненных на иврите, арабском и персидском языках. Систематизированы наиболее важные практические и методологические аспекты такого исследования. Рассмотрен вопрос определения общих и частных признаков столь необычного письма. Предложены рекомендации по проведению соответствующего исследования.

The paper presents separate questions of the technique for performing a handwriting research of handwritten texts made in Hebrew, Arabic and Persian languages. The most important practical and methodological aspects of such a study are systematized. The issue of determining general and separate features within such an unusual writing is considered. Recommendations on performing a corresponding research are put forward.

УДК 343.98

*Н. В. Сиротенко, старший науковий співробітник
Харківського НДІСЕ;*

*В. Г. Абрисимова, старший науковий співробітник
Харківського НДІСЕ;*

Н. Я. Дідушок, провідний судовий експерт Харківського НДІСЕ,

e-mail: hniise@hniise.gov.ua

СУЧАСНИЙ СТАН ПОЧЕРКОЗНАВЧОГО ДОСЛІДЖЕННЯ РУКОПИСНИХ ЗАПИСІВ, ВИКОНАНИХ ЛАТИНИЦЕЮ

Територія України за своєю площею складає 6% від усієї площі континенту, що робить її найбільшою країною Європи. Вона багатонаціональна з багатою на події історією. Прагнення українського народу консолідуватися з іншими державами Європи, бажання співробітництва з найрозвинутішими країнами світу привело до підписання 21 березня 2014 р. політичної частини Угоди про асоціацію України з Європейським Союзом, а 27 червня 2014 р. – її економічної частини. Відбулася заміна Угоди про партнерство та співробітництво між Європейськими країнами й Україною, котра існувала раніше, і наша держава отримала можливість перейти від партнерства та співробітництва до політичної асоціації й економічної інтеграції. Підґрунтям укладання Угоди 2014 р. стало визнання з боку ЄС європейського вибору та європейських прагнень України як європейської країни, що поділяє з ЄС спільну історію та спільні цінності. Зазначеною Угодою закріплюються основні принципи, які лежатимуть в основі асоціації, передусім забезпечення прав людини й основоположних свобод. Підкреслюється, що

подальші відносини між Україною та ЄС базуватимуться на принципах вільної ринкової економіки, верховенства права, ефективному урядуванню тощо¹.

Значним досягненням у політичному житті України стало прийняття безвізового режиму з ЄС. Із 11 червня 2017 р. українці можуть ним користуватися та без ускладнень відвідувати Європу. За статистикою Держприкордонслужби тільки до Польщі прямує 63% громадян України.

Тож прагнення України стати однією з розвинутих європейських держав, мати потужні політичні, економічні та культурні стосунки з іншими світовими країнами, посилення міграційних процесів, можливість українців виїжджати за кордон, як у пошуках роботи (самореалізації), так і з туристичною метою, спричинює необхідність складання документів іноземними мовами. Слід зазначити, що латинський алфавіт покладено в основу понад 70 алфавітів світу (понад 30 європейських, 20 азіатських і близько 20 африканських).

Термін «Латинський алфавіт – латиниця» вживається як назва алфавіту латинської мови, а також на позначення інших алфавітів, створених на основі латинської абетки, яка містить основний набір літер, властивих для багатьох алфавітів, що виникли від класичної латині. У зазначених абетках деякі літери можуть бути відсутні або, навпаки, можуть застосовуватися власні варіанти букв. Форми літер також змінювалися протягом багатьох століть. Наприклад, для середньовічної латині характерне використання малих букв, яких не існувало у класичному варіанті.

Первісний латинський алфавіт виглядав так:

A B C D E F Z H I K L M N O P Q R S T V X

Пізніше була винайдена літера G. Але й вона спочатку була у формі літери C із додатковим діагритичним знаком.

На сьогодні латиниця є найпоширенішим письмом для майже 40% населення земної кулі. Нею послуговуються Америка, Австралія, Африка, Західна Європа і такі країни, як Туреччина, Азербайджан, Узбекистан, Туркменія, Індонезія, Малайзія, Філіппіни та В'єтнам. Єдиною мовою семітської групи, що користується латинським алфавітом, – є мальтійська (0,2 млн населення). Латиниця в хауса (афразійський чадський народ у Західній Африці) має назву *боко*, у тагалів – *абакада*, у татар – *яналиф*. Необхідно зауважити, що поширення латинської абетки свого часу серед неосвічених народів надихнуло їх до створення нових систем письма, таких як алфавіт *Avoiuli* в мові Вануату, де літери латинського алфавіту замінені на альтернативні символи².

Почеркознавче дослідження рукописних записів, виконаних латиницею, до теперішнього часу було доволі рідкісним явищем. Експерти-почеркознавці проводили ідентифікаційні дослідження записів великого обсягу, а саме текстів листів, наприкінці XX ст.³ У своїх висновках експерти керувалися методикою дослідження почерку при ідентифікації виконавця, яку з часом було внесено до Реєстру методик МЮ України № 1.1.04.

Експертна практика СЕУ Міністерства юстиції України останніх років свідчить, що експертами вирішувалися ідентифікаційні питання про виконання підпису/підписів як особою, від імені якої він/вони зазначений (-чені), так і певною особою-виконавцем, або про виконання декількох підписів однією особою.

Об'єктами дослідження були короткі буквені записи прізвищ або імен і прізвищ, використані як знаки (підписи), що засвідчують правовстановлюючі документи, а також коротких варіантів підписів від імені осіб-іноземців, серед яких був підпис від імені всесвітньовідомої особи, художника П. Пікассо на ліногравюрі «Жінка в кольє»⁴. Для порівняльних досліджень використовувалися вільні, умовно-вільні й експериментальні зразки підписів і почерків осіб, що перевірялися, надані на паперових носіях, а також під час дослідження підпису від імені П. Пікассо надавалися зображення його підписів в електронному форматі, на диску із зображеннями робіт художника за певний період часу (16 років) і на певних сайтах Інтернет-мережі.

Оскільки, як уже зазначалося, короткі рукописні записи формально слугували підписами, при порівняльних дослідженнях експертами використовувалася «традиційна» методика дослідження підписів (реєстраційний код 1.1.12).

Лише в одному висновку було зазначено, що згідно з постановою про призначення судово-почеркознавчої експертизи особа, яка перевірялася, є громадянином іншої держави («громадянином Республіки Італія») і вказане правильне написання її імені та прізвища. В інших висновках імена та прізвища осіб, від імені яких значилися надані на дослідження підписи, указувалися відповідно до постанов або ухвал про призначення експертизи.

У результаті проведених досліджень експертами були зроблені як категоричні (позитивні або негативні) висновки про тотожність, так і ймовірні висновки. Одне дослідження завершилося наданням висновку у формі «не виявилось можливим».

¹ Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом: Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.

² Латинський алфавіт: Лінгвістична енциклопедія. URL: <http://linguapedia.info/uk/systemy-pysma/latynskiyi-alfavit.html>.

³ Архів Харківського НДІСЕ за 2001 р.; Ципенюк С. А. Исследование анонимных писем, связанных с дуэлью А. С. Пушкина. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1976. Вип. 12. С. 81–90.

⁴ Архів Київського НДІСЕ за 2001, 2003, 2013 рр.

У більшості випадків експерти виявляли як розбіжні, так і збіжні окремі ознаки, які здебільшого пояснювалися або наслідуванням, або «природною подібністю почерку виконавця підписів при написанні літерами латинського алфавіту з почерком зазначеної особи».

На форму зроблених висновків (їх категоричність) вплинула кількість і якість порівняльного матеріалу, наданого на дослідження, складність його отримання особою, яка призначила почеркознавчу експертизу, ініціювала дослідження. І, як наслідок, – складність оцінювання експертом-почеркознавцем виявлених збіжних і розбіжних ознак, неможливість простежити варіаційність та стійкість почерку виконавця.

Слід зауважити, що зі збільшенням кількості почеркознавчих досліджень текстів і рукописних записів, виконаних латиницею, у кінці 90-х років минулого століття науковцями СЕУ МЮ України були розроблені альбоми з поділом букв іноземних алфавітів на елементи (на допомогу експертам), які надалі були включені до Переліку науково-технічної та довідкової літератури, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 30.07.2010 р. №1722/5 (зі змінами та доповненнями) і застосовувалися під час досліджень¹.

На сьогодні виявлено, що сучасна каліграфія (наприклад, польська) набула значних розбіжностей порівняно зі зразками, що покладені в основу існуючих альбомів. Стан розвитку сучасного практичного почеркознавства, певна ексклюзивність таких досліджень і розвиток суспільства вимагає розроблення методичних підходів до вирішення нагальних завдань і створення відповідної методики. Робота з її створення проводиться експертними установами МЮ України на чолі з Харківським науково-дослідним інститутом судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса.

Рассмотрена проблема исследования рукописных записей, выполненных буквами латинского алфавита, в контексте современной внешнеполитической ситуации в Украине (сквозь призму евроинтеграции). Приведены статистические данные относительно влияния латиницы на алфавиты разных стран мира. Сделан анализ опыта отечественных экспертов в проведении почерковедческих исследований по рукописям, написанным латиницей. Доказана необходимость разработки методических подходов для решения данных вопросов и создания соответствующей методики по исследованию рукописных записей, выполненных буквами на основе латинского алфавита.

The problem of research of handwritten notes made in the letters of the Latin alphabet is considered in the context of the present foreign policy situation in Ukraine (through the prism of European integration). The statistical data concerning the influence of the Latin alphabet on the alphabets of different countries of the world are given. The analysis of the experience of Russian experts in carrying out handwriting studies on manuscripts written in Latin is performed. The need for development of methodical approaches to address these issues and to create an appropriate technique for researching handwritten notes made by letters on the basis of the Latin alphabet was proved.

УДК 343.98

О. В. Ковбасенко, консультант-експерт Центру судових і спеціальних експертиз Українського НДІ спеціальної техніки та судових експертиз СБУ,
e-mail: ictc@ssu.gov.ua;

І. Ю. Парамонова, консультант-експерт Центру судових і спеціальних експертиз Українського НДІ спеціальної техніки та судових експертиз СБУ,
e-mail: ictc@ssu.gov.ua

ІНВАРІАНТИ ЗАКЛИКІВ ЗА ЇХ КОМУНІКАТИВНИМИ ФУНКЦІЯМИ

Основне завдання судової лінгвістичної експертизи полягає у встановленні наявності або відсутності в тексті спеціальних ознак – лінгвістичних маркерів основних типів «мовленнєвих злочинів», таких як: заклик до тих чи інших протиправних дій, розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, приниження національної честі та гідності, образу почуттів громадян у зв'язку з їх релігійними переконаннями, погроза застосування насильства щодо певних осіб, пропаганда війни, комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів. Серед чисельних завдань, відповідальність за вирішення яких покладена на експертів-лінгвістів Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки та судових експертиз СБ України, віднесення того чи іншого

¹ Поділ літер польського алфавіту на елементи та їх частини. Альбом. ЛНДІСЕ, 1997; Поділ літер латинського алфавіту та основаних на ньому алфавітів (англійського, французького, німецького) на елементи та їх частини. Альбом. ОНДІСЕ, 1998.

висловлювання до числа закликів займає особливе місце. Із цією метою нами розробляються методичні рекомендації, щоб узагальнити та систематизувати власний досвід проведення лінгвістичних досліджень із цього питання, визначити критерії, за якими проводяться подібні дослідження, проілюструвати теоретичний матеріал прикладами проведених досліджень текстів щодо виявлення в них закликів для надання більшої наочності навчання експертів-початківців.

На підставі аналізу чинного законодавства України до складу злочинів, що віднесені до підслідності Служби безпеки, серед інших належать публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади (ч. 2 ст. 109 Кримінального кодексу України, далі – ККУ), публічні заклики до вчинення дій з метою зміни меж території або державного кордону України (ч. 1 ст. 110 ККУ), публічні заклики до вчинення терористичного акту (ст. 258² ККУ), публічні заклики до розв’язання агресивної війни чи до розв’язування воєнного конфлікту (ст. 436 ККУ). У різних виданнях науково-практичних коментарів до ККУ можна знайти такі тлумачення: «Заклики – це активні дії, для яких характерний вплив на свідомість і волю людей із метою спонукати їх до вчинення відповідних дій», «Публічні заклики передбачають хоча б одне відкрите звернення до невизначеного, але значного кола осіб, у якому висловлюються ідеї, погляди чи вимоги, спрямовані на те, щоб шляхом поширення їх серед населення чи його окремих категорій (представників влади, військовослужбовців тощо) схилити певну кількість осіб до певних дій», «Публічні заклики... це вплив на свідомість і волю інших людей із метою їх схилення до бажаної для винного поведінки, активне нав’язування своїх ідей іншим особам, де обов’язково вказується, як треба поводитися, що робити, аби досягти конкретного результату, на який націлена особа, що висловлює публічно такі заклики». Отже, як лінгвоправове поняття, тобто формулювання, яке використовується в законодавстві, заклик чітко не визначений, не конкретизовані його ознаки як мовленнєвого злочину. Відповідно до поставлених завдань експерт-лінгвіст може виявити в тексті криміналістично значущу інформацію, яка співвідноситься з ключовими поняттями вказаних статей ККУ, за критерієм наявності в тексті висловлювань спонукального характеру. Питання про засоби вираження заклику і як мовленнєвої дії, і як категорії, що використовується у формулюванні законодавства, уже розглянуто в сучасній російській лінгвістиці. Критерії, що допомагають проводити лінгвістичну експертизу заклику, надані в книзі «Лингвистика VS экстремизм» (Галяшина, 2006), у навчальному посібнику «Лингвистическая экспертиза текста» (Баранов, 2007), у книзі «Правовой самоконтроль оратора» (Осадчий, 2007), у монографії «Теоретическая лингвистика и судебная лингвистическая экспертиза» (Бринев, 2009), у навчальному посібнику «Выявление признаков возбуждения расовой и национальной вражды в лингвистической экспертизе текста» (Стернин, 2010), у методичній розробці «Методика проведения судебной психолого-лингвистической экспертизы материалов по делам, связанным с противодействием экстремизму и терроризму» (Кукушкина, Сафонова, Секераж, 2014). Але наявна теоретична база лінгвістичної експертизи повинна вдосконалюватися та уніфікуватися, у край необхідне створення єдиного методичного підходу для забезпечення якісного проведення досліджень.

На нібито просте питання про наявність у наданих на дослідження матеріалах висловлювань спонукального характеру, тобто закликів, відповідь не завжди очевидна, і для того щоб установити в тексті наявність закликів, необхідне проведення спеціального, найчастіше досить складного дослідження. Як в українській, так і в російській мовах найчастотнішим засобом вираження спонукування виступає наказовий спосіб, і заклики, відповідно, становлять вербальну конструкцію, центром якої є дієслово у формі наказового способу або в еквівалентній цьому способу формі. Проте далеко не всі заклики виражені так однозначно, і далеко не завжди конструкція, що містить у своєму складі дієслово у формі наказового способу, є закликом. В експертній практиці також не поодинокі випадки, коли висловлювання, що не мають у своїй структурі граматично виражених форм наказового способу, можуть містити спонукальну модальність і визначатися як заклики. У зв’язку з цим нами вважається за доцільне підходити до виявлення в тексті закликів не тільки з точки зору граматики, а й із позицій теорії мовленнєвих актів. Розділ науки про мову, який вивчає діяльнісний бік мови, називається лінгвістична прагматика, теоретичною основою якої виступає теорія мовленнєвих актів. На важливість використання даних лінгвістичної прагматики та теорії мовленнєвих актів у лінгвістичній експертизі вказує й А. М. Баранов: «Не менш суттєва для експертизи тексту лінгвістична прагматика. В особливості теорія мовленнєвих актів, яка визначає комунікативну спрямованість висловлювання (його ілокутивну силу) і сутність таких найважливіших мовленнєвих категорій, як твердження, оцінка, заклик»¹. Саме використання теорії мовленнєвих актів у лінгвістичній експертизі дозволяє достовірно кваліфікувати певні висловлювання, що містяться в досліджуваному тексті, як дії за допомогою слів, які підлягають згодом, у кримінальному процесі, правовій кваліфікації. Так, теорія мовленнєвих актів дозволяє не суперечливо та обґрунтовано виявити ознаки мовленнєвого акту заклику як різновиду класу спонукальних мовленнєвих актів – директивів (в іншій термінології – імперативів) та відокремити заклик від інших різновидів директивів.

А. М. Баранов детально проаналізував поняття заклику. Він розглядає його саме з позиції теорії мовленнєвих актів. Цього разу заклик, відображаючи певний комунікативний намір автора, є особливим

¹ Баранов А. Н. Лингвистическая экспертиза текста: теоретические основы и практика : учеб. пособие. 5-е изд. М.: ФЛИНТА: Наука, 2013. 592 с.

видом спонукальних мовленнєвих актів, який відрізняється від інших, наприклад, таких як наказ, прохання, погроза, пропозиція, попередження тощо. А. М. Баранов виявляє основні характерологічні особливості заклику, що дозволяє сформулювати його визначення: «Заклик – це мовленнєвий акт, звернений до адресата з метою спонукати його до виконання певної дії чи сукупності дій, усвідомлених як важлива частина суспільно значимої діяльності, котра сприяє досягненню певних ідеалів, або спонукати адресата враховувати у своїй повсякденній поведінці ці ідеали, причому мовець і адресат є політичними суб'єктами або їх представниками, а власне мовленнєвий акт розглядають як частину суспільно-політичної комунікації».

У книзі А. М. Баранова описані мовні особливості закликів. Такими визнаються: друга особа однини або множини наказового способу; використання дієслова «бути» у формі першої особи множини; граматична форма другої особи однини дієслова «давати»; використання перформативних дієслів, наприклад дієслова «призиваю»; форма «долой»; частки «пусть», «пускай», «да»; інфінітивні речення; використання модальних слів із семантикою повинності та деякі інші граматичні засоби. Характерною рисою заклику є те, що «на відміну від звичайних спонукань залик не вимагає негайного виконання і, швидше, є рекомендацією до поведінки, яка базується на тих чи інших морально-етичних, ідеологічних, ціннісних категоріях». Аналогічні формальні граматичні характеристики закликів є і в українській мові.

Проведений аналіз дозволяє А. М. Баранову класифікувати основні змістовні види закликів і створити їх зведену, зручну для використання під час проведення лінгвістичної експертизи таблицю. До більш простих він відносить заклики-гасла та заклики-апеляції. Більш складними за структурою є заклики-звернення та заклики-відозви. Крім цього, залежно від того, чи включає автор заклику самого себе до числа тих адресатів, до кого звернений залик, А. М. Баранов виділяє ще дві форми. Заклик, який не виключає мовця з майбутньої діяльності, він називає закликом інклюзивної дії, а залик, який виключає мовця з числа адресатів – закликом ексклюзивної дії.

Різноманітність форм впливу на реципієнта зробило неминучим розмежування явних і прихованих (експліцитних та імпліцитних), прямих і непрямих закликів. Так, М. А. Осадчий розглядає декілька видів і способів здійснення заклику. Найбільш радикальна та відкрита форма словесного впливу на поведінку людини – прямий залик. Із лінгвістичної точки зору, це словесна конструкція, що містить дієслово у формі наказового способу або в еквівалентних цьому способу формах. Обов'язковим компонентом є адресат мовлення – той, хто повинен виконати дію. Адресат мовлення може бути заявлений у вигляді звертання. Непрямий залик – форма відкритого спонукання без використання форм дієслова зі спонукальним значенням. Непрямий залик може бути позбавлений прямої вказівки на адресата мовлення, цього разу використовуються лише модальні дієслова без особових займенників, а під адресатом мається на увазі будь-який потенційний читач (слухач). До розряду непрямих закликів також належать спонукальні за змістом речення, оформлені як питання. Часто використовується прихований залик – інформація, що підбурює до будь-яких дій, формує в адресата бажання діяти або почуття необхідності дій.

У статті «Судебно-лінгвістическая параметризация экстремистского призыва» М. А. Осадчий визначив, що «публічні заклики до екстремістської діяльності характеризуються такими лінгвістичними параметрами, як відкритість, прямота, образ способу здійснення дії та образ об'єкта»¹. Відповідно до цих параметрів ним надається визначення вербального заклику та побудована його типологія, що передбачає розмежування відкритого і прихованого закликів, сильного та слабого, прямого і непрямого. За М. А. Осадчим, «вербальні ознаки заклику... вбачаються в події комунікації при виконанні наступних умов у їх сукупності: 1) у висловлюванні реалізована повна або скорочена схема заклику «образ адресата – образ дії – образ об'єкта – вербальний імператив»; у висловлюванні реалізований вербальний імператив; 2) вербальний імператив спонукає до здійснення дії (дій) одним чи декількома з перерахованих способів; 3) вербальний залик спонукає до здійснення дій стосовно одного або декількох із перерахованих об'єктів. Якщо у висловлюванні вербальний імператив замінюється однією з таких форм: 1) питанням-рекомендацією; 2) твердженням необхідності дій або 3) обґрунтуванням дій, вираженим як розгорнутою аргументацією, так і простою вказівкою на правильність або своєчасність деяких дій, то з лінгвістичної точки зору такі висловлювання мають ознаки експліцитного заклику, але з формально-семантичної точки зору відрізняються від закликів відсутністю системних імперативів. Це дає підстави розмежовувати прямі і непрямі заклики. М. А. Осадчий зазначає, що кваліфікованим як залик із правової точки зору може бути лише відкритий прямий сильний залик, оскільки тільки цей вид має ознаки заклику, які можуть бути перевірені.

Якщо виявлення прямих закликів зазвичай не викликає труднощів, то для ідентифікації непрямих закликів необхідний більш ретельний аналіз досліджуваного тексту. Наявність спонукання достатньо очевидна, якщо в тексті присутнє спонукальне звертання, тобто звертання до адресата з вказівкою, що автор хоче виконання дії саме від нього. Звертання до адресата здійснюється за допомогою: 1) форми наказового способу або інших дієслівних форм; 2) форми іменника, що називає адресата, або займен-

¹ Осадчий М. А. Судебно-лінгвістическая параметризация экстремистского призыва. *Современные исследования социальных проблем*: электрон. науч. журн. 2012. № 11(19). URL: www.sisp.nkras.ru.

ника другої особи, 3) жанрових назв текстів (наприклад, «Воззвание», «Звернення»); 4) ситуації використання (наприклад, ситуація мітингу); 5) жанру тексту (наприклад, агітаційний жанр).

За відсутності спонукального звертання, під час аналізу висловлювань виникає проблема розмежування цілей «демонстрація думки» і «заклик до дій». До головних граматичних типів неоднозначних із цієї точки зору висловлювань належать безособові висловлювання з предикатами повинності (рос.: надо, необходимо, следует, нужно, требуется; укр.: необхідно, потрібно, належить, треба, вимагається). Їх головна функція – обговорення умов успішності дій, тому вони максимально наближені до переконання та закликів. У них описані самі дії, указано, що вони необхідні, експліцитно або імпліцитно виражено, кому необхідно їх здійснювати. Проте спонукальний компонент «я хочу, щоб ви це зробили» у значенні таких висловлювань залишається невираженим. Його потрібно шукати в тексті, його жанрі (наприклад, агітаційний жанр тексту) або в комунікативній ситуації. Так, висловлювання «Необхідно провести референдум!» може бути визначено як: 1) висловлювання з мовленнєвою метою демонстрації думки в ситуації інтерв'ю; 2) висловлювання з мовленнєвою метою переконання в пропагандистському тексті; 3) висловлювання з мовленнєвою метою заклику в ситуації мітингу. Таким чином, визначення висловлювань із семантикою повинності як непрямих закликів часто зумовлено конкретною комунікативною ситуацією.

Методичні рекомендації, які обговорюються, є спробою систематизувати набуті теоретичні та практичні знання про заклик як мовленнєвий акт. Розглянуто особливості вираження та функціонування основних змістових видів закликів, при цьому особливу увагу приділено проблемі розмежування мовленнєвих цілей: «заклик до дій» або лише «демонстрація думки».

Методические рекомендации, которые обсуждаются, являются попыткой систематизировать накопленные теоретические и практические знания о призыве как о речевом акте. Рассмотрены особенности выражения и функционирования основных содержательных видов призывов, при этом особое внимание уделено проблеме разграничения речевых целей «призыв к действию» или только «демонстрация мнения».

Methodical recommendations which are discussed, are attempt to systematise the saved up theoretical and practical knowledge of an appeal as about the speech certificate. Features of expression and functioning of the basic substantial kinds of appeals are considered, thus the special attention is given a problem of differentiation of the speech purposes «an appeal to the action» or only «opinion demonstration».

УДК 343.982.4

*Л. С. Тальянчук, завідувач сектору Вінницького
НДЕКЦ МВС України, кандидат юридичних наук,
e-mail: lesichka302015@gmail.com*

ПЕРЕВАГИ КОМПЛЕКСНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКУМЕНТІВ, ЩО ПОСВІДЧУЮТЬ ОСОБУ, ІЗ БЕЗКОНТАКТНИМ ЕЛЕКТРОННИМ НОСІЄМ

Безконтактний електронний носій у документах, що посвідчують особу, став новим і сучасним спеціальним засобом їх захисту. Документами, що мають такий засіб, є: паспорт громадянина України, паспорт громадянина України для виїзду за кордон, дипломатичний і службовий паспорти, посвідчення особи моряка, посвідчення члена екіпажу, а також посвідчення особи без громадянства для виїзду за кордон і проїзний документ біженця¹. Розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із підробленням таких паспортних документів, встановлення найважливіших обставин, які входять до предмета й межі доказування, неможливо без проведення судових експертиз.

Науковому вивченню питань порядку призначення та проведення судових експертиз приділялася значна увага багатьох учених. Такі вчені, як О. В. Воробей, В. Г. Гончаренко, О. Л. Кобилянський, В. К. Лисиченко, Л. Л. Патик та інші, присвятили свої праці особливостям проведення судової технічної експертизи документів. Однак у розслідуванні розглядуваної категорії злочинів комплексні дослідження документів, що посвідчують особу, із безконтактним електронним носієм не вивчалися, а тому набувають актуальності.

Одним із основних видів судової експертизи вважається технічна експертиза документів. Поняття «документ» поширюється на письмові акти або документи, кіно- та відеодокументи, креслення, схеми, перфокарти, телеграфні та телетайпні стрічки, магнітні стрічки-фотодокументи, кодові тексти ЕОМ, дискети, електронні документи, машинописні та друкарські тексти, які засвідчують будь-який факт, явище, подію². Однак у межах нашої теми йтиметься про паспортні документи, що посвідчують особу,

¹ Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус: Закон України від 20 листоп. 2012 р. № 5492-VI. *Відом. Верхов. Ради України*. 2013. № 51. С. 716–721.

² Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення: наказ Держспоживстандарту України від 28 трав. 2004 р. № 97 : ДСТУ 2732:2004. [Чинний від 2005-05-01]. Київ: Держспоживстандарт, 2005. С. 4.

із безконтактним носієм інформації. Ці паспорти мають як паперовий вигляд у формі книжечки, так і можуть бути на пластиковій основі.

Судова технічна експертиза документів – це дослідження документа, яке проводиться за постановою органу досудового розслідування чи ухвалою суду з метою встановлення способу його виготовлення, наявності в ньому змін і способу їх внесення, слабовидимих чи невидимих текстів, та ідентифікації знарядь і матеріалів, які використовувалися для виготовлення документа чи внесення змін. Об'єктами експертизи документів, що посвідчують особу, із безконтактним електронним носієм виступають самі документи в цілому (наприклад, при встановленні способу його виготовлення, при ідентифікації цілого за його частинами тощо) або їх окремі елементи – реквізити, матеріали¹.

Технічна експертиза документів розглядає три основні групи завдань: ідентифікаційні, діагностичні та класифікаційні.

Ідентифікаційними завданнями технічної експертизи розглядуваної категорії документів є: 1) отождоження технічних засобів, що використовуються для виготовлення документа або його частин. Це можуть бути принтери, печатки, штампи та інші пристрої, що використовуються для нанесення зображення в такі документи; 2) визначення джерела походження матеріалів, що використовувалися для виготовлення документа (папір, фарба тощо); 3) установлення цілого за частинами.

Діагностичні завдання полягають у встановленні: 1) способу виготовлення документа, факту і способу зміни початкового змісту; 2) початкового змісту документа; 3) давності виготовлення документа.

Класифікаційні завдання визначають клас, тип, марку копіювально-розмножувального апарата, матеріалу документа та інші питання, що виникають під час досудового розслідування злочинів, пов'язаних із підбрюкою та використанням підроблених документів².

Для проведення досліджень таких документів, що пов'язані із встановленням композиційного та елементного складу фарбових, клеючих матеріалів і паперу, залучаються фахівці з досліджень матеріалів, речовин і виробів, які проводять ці дослідження за відповідними методиками та із застосуванням найсучасніших технічних засобів дослідження. Одним із таких засобів є спектрометр Рамана Foram, який здійснює неруйнівний контроль та швидке дослідження окремих пігментних частинок фарби, волокон паперу.

Безконтактний носій інформації не є об'єктом технічної експертизи документів, а є безпосередньо об'єктом комп'ютерно-технічної експертизи.

Судова комп'ютерно-технічна експертиза (далі – СКТЕ) – це дослідження комп'ютерної інформації, яке проводиться в процесуальній формі за дорученням органу досудового розслідування чи суду з метою встановлення технічних параметрів комп'ютерної техніки; явної та видаленої інформації, що зберігається на електронних носіях; визначення функціонального призначення програмного забезпечення; дослідження мережевих технологій. Основними напрямками СКТЕ, що використовуються для дослідження безконтактного електронного носія в паспортних документах, є апаратно-комп'ютерна та інформаційно-комп'ютерна експертизи.

Апаратно-комп'ютерна експертиза – це діагностичне дослідження технічних (апаратних) засобів комп'ютерної системи, визначення функціональних можливостей, фактичного й початкового стану, технології виготовлення. А інформаційно-комп'ютерна експертиза – це дослідження з метою пошуку, діагностики, ідентифікації, аналізу й оцінювання комп'ютерної інформації, створеної, зміненої чи знищеної користувачем в комп'ютерній системі³.

Об'єкти такої експертизи включають інтегровані системи (органайзери, пейджери, мобільні телефони, безконтактні електронні носії тощо), пристрої для зберігання інформації (накопичувачі на жорстких і гнучких магнітних дисках, магнітооптичні диски, карти пам'яті тощо) та ін.

При виконанні судової апаратно-комп'ютерної експертизи безконтактного носія інформації в документах, що посвідчують особу, вирішуються такі завдання: визначення фактичного стану й справності біометричного носія інформації, наявності фізичних дефектів; установлення причинного зв'язку між використанням конкретних можливостей носія та результатами їх застосування; визначення умов (обстановки) застосування біометричного носія. До основних завдань судової інформаційно-комп'ютерної експертизи таких електронних носіїв в документах належать: установлення первісного стану інформації на такому носії даних; визначення умов зміни властивостей досліджуваної інформації (наприклад, з'ясування умов унесення змін до інформації на носії); визначення часу (періоду), хронологічної послідовності впливу на інформацію; отождоження змісту інформації на безконтактному носії інформації з персональними даними в машинозчитувальній зоні та на сторінці документа⁴.

¹ Методика технічної експертизи документів (заг. частина) / ДНДЕКЦ МВС України; уклад. К. М. Ковальов, О. О. Давидова, В. В. Коваленко, Т. В. Тимофеева. Київ, 2007. С. 1–2.

² Криміналістика: підручник / П. Д. Біленчук, В. К. Лисиченко, Н. І. Клименко та ін.; за ред. П. Д. Біленчука. 2-ге вид., випр. і допов. Київ: Атіка, 2001. С. 27.

³ Комп'ютерно-технічна експертиза (загальна частина): методика / ДНДЕКЦ МВС України; уклад. К. М. Ковальов, С. М. Корнійко, В. О. Княздвірський. Київ, 2007. С. 2–3.

⁴ Проведення комп'ютерно-технічних досліджень носіїв цифрової інформації / уклад. С. М. Корнійко, С. В. Поцелуй. Київ: ДНДЕКЦ МВС України, 2009. С. 12.

Таким чином, при розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних із підrobкою розглядуваної категорії документів, виникає необхідність у призначенні комплексної судової технічної експертизи документів, експертизи матеріалів, речовин та виробів та комп'ютерно-технічної експертизи.

Відповідно до ч. 8 ст. 101 КПК України, коли для встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження, потрібні знання різних галузей, залучаються декілька експертів. Оскільки, у її проведенні бере участь декілька експертів різних галузей знань – існує розподіл функцій між ними в процесі дослідження об'єктів. Виходячи з цього кожний експерт вивчає документ або його частину та застосовує саме ті методи, які стосуються його спеціальності для вирішення поставлених йому питань. Особливістю комплексної експертизи є те, що за результатами дослідження відносно одночасно формулюється висновок різними експертами, кожен із яких використовує власні результати¹.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що призначення комплексних досліджень документів, які посвідчують особу, із безконтактним електронним носієм дасть можливість: 1) вирішити все коло поставлених завдань працівниками експертних установ; 2) скоротити терміни виконання експертиз; 3) виключити факт втрати об'єкта дослідження; 4) робити за дозволом ініціатора узгоджене пошкодження реквізитів; 5) не перепаковувати об'єкти після проведення попередньої експертизи; 6) одночасно реєструвати вхідну та вихідну документацію; 7) зменшити витрати (фінансові, матеріально-технічні та ін.) на організацію дослідження та вирішення завдань експертизи.

Отже, призначення комплексного дослідження документів, що посвідчують особу, із безконтактним електронним носієм забезпечить можливість повного, швидкого вивчення всіх реквізитів документів, отримання всієї необхідної та важливої інформації для розслідування кримінальних правопорушень.

Рассмотрены возможности криминалистического исследования документов, удостоверяющих личность, с бесконтактным носителем информации. Определен перечень документов, содержащих бесконтактный носитель информации. Указаны понятия судебной технической экспертизы документов, компьютерно-технической экспертизы, которые назначаются в ходе расследования уголовных правонарушений, связанных с подделкой данной категории документов. Обращено внимание на предмет и объекты этих судебных экспертиз, классифицированы их задачи. Указаны преимущества назначения комплексной экспертизы документов, удостоверяющих личность, с бесконтактным носителем информации.

The possibilities of criminalistics research of identity documents with a contactless information carrier. A list of documents containing a contactless information carrier was defined. In the work there are specified the notions of forensic technical expertise of documents, computer-technical expertise, which are scheduled in the course of investigation of criminal offenses related to the forgery of this category of documents. The attention is drawn to the subject and objects of forensic expertise, their tasks are classified. The advantages of scheduling of a complex expertise of identity documents with a contactless information carrier are pointed out.

УДК 343.98

*Н. О. Зубова, старший науковий співробітник
Харківського НДІСЕ,
e-mail: hniise@hniise.gov.ua*

ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ВІДНОСНА ДАВНІСТЬ» ВИГОТОВЛЕННЯ ДОКУМЕНТА

Одним із найбільш поширених питань, що ставляться на вирішення судово-технічної експертизи документів, є питання про встановлення відносної давності виготовлення документа. При цьому зміст завдань, що повинні виконуватися під час вирішення цього питання, розуміється різними експертами по-різному. Проблема полягає в тому, що різні експерти вкладають різний зміст у поняття «відносна давність».

Протягом значного періоду часу в підручниках із криміналістики та спеціальній літературі для експертів із технічного дослідження документів під «відносною давністю» розуміли встановлення черговості виконання фрагментів або реквізитів документа, тобто в якій послідовності виконувався один реквізит стосовно іншого. Так, у «Словнику основних термінів судово-технічної експертизи документів» 1985 р. зазначено: «Установлення відносної давності виготовлення документа – завдання, що належить до компетенції судово-технічної експертизи документів, яка ставиться перед експертом за необхідності визначити черговість виготовлення двох документів або фрагментів одного документа (відбитка печатки й тексту, тексту й резолюції). Це завдання вирішується шляхом дослідження штрихів, що перетинаються для визначення послідовності їх нанесення, а також за допомогою вивчення фізико-хімічних властивостей матеріалів письма та топографічного розміщення записів при встановленні дописки»².

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України: наук.-практ. коментар / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. Київ: Юстініана, 2012. С. 278.

² Словарь основных терминов судебно-технической экспертизы документов. М.:ВНИИСЭ, 1985. С. 61.

Аналогічне трактування цього поняття знаходимо в методичному посібнику «Судово-технічна експертиза документів» за 1995 р.: «До завдань (зі встановлення відносної давності виконання записів у документах) належать: установлення факту дописки, хронологічної послідовності виконання записів за наявності (відсутності) місць перетинання»¹.

У підручниках із криміналістики це поняття трактується з аналогічної позиції: «Необхідність у визначеності відносної давності виникає у двох випадках: 1) для встановлення одночасності або різночасності внесення записів у документ і по суті є засобом установлення дописок та інших змін. Вирішенню цього завдання сприяє можливість криміналістичної диференціації штрихів, виконаних одноколірним, близькими за складом матеріалами письма; 2) для встановлення факту монтажу – виконання документа на вільному від тексту аркуші паперу з існуючим на ньому підписом і відбитком печатки»².

Аналогічного погляду дотримувався й професор М. В. Салтевський. У підручнику «Криміналістика (криміналістична техніка)», співавтором якого він був, зазначено: «Установлення давності виготовлення документа. Під час дослідження обставин кримінальної справи, що мають суттєве значення для встановлення істини, іноді потрібно з'ясувати такі питання: коли виготовлений документ, у якій послідовності наносились окремі реквізити чи фрагменти документа (текст, резолюції, відбитки печаток або штампів)»³.

Водночас у Науково-методичних рекомендаціях із питань підготовки та призначення судових експертів та експертних досліджень указується, що одним з основних завдань технічної експертизи реквізитів документів є «визначення відносної давності виконання документа або його фрагментів, а також послідовності нанесення штрихів, що перетинаються»⁴. Тобто відповідно до Науково-методичних рекомендацій існує два окремих завдання: 1) визначення відносної давності та 2) установлення послідовності нанесення штрихів.

Отже, виникла суперечність між підходом до розуміння поняття «відносна давність» виготовлення документа, що склалося в експертній практиці, та поняттям, визначеним Науково-методичними рекомендаціями.

На сьогодні в експертній практиці вирішується два різних завдання: 1) установлюється час (період, дата) виготовлення документа; 2) установлюється хронологічна послідовність виконання окремих реквізитів на одному документі.

Перше завдання традиційно в криміналістичній літературі визначається як «встановлення абсолютної давності виготовлення документа». При цьому необхідно розуміти, що встановити конкретну дату створення документа в цілому або нанесення окремого реквізиту на сьогодні неможливо. Експертним шляхом установлюється період, який може становити в кращому випадку 3 дні, в іншому – декілька місяців або років, як, наприклад, під час установлення часу нанесення відтиску печатки або роздрукування тексту. При встановленні періоду нанесення відтиску печатки, навіть установивши збіжність комплексу ознак, що зберігається й присутній на досліджуваному документі та у відтисках-зразках лише за один конкретний день, неможливо дійти висновку про нанесення цього відтиску протягом цього дня. Установлений комплекс ознак повинен відповідати вимозі стійкості, тобто відображатися протягом певного часу. Експерту достовірно не відомо, скільки відтисків конкретно було зроблено в конкретний день та чи всі з них надані на дослідження. Отже, невідомі конкретні години та дати виникнення та зникнення певного комплексу ознак. Тому термін «абсолютна давність» треба розуміти як період, визначений конкретними часовими рамками, наприклад, «період з 01.01.2015 по 08.02.2015».

Із метою уникнення непорозуміння під час призначення та проведення експертиз із визначення давності виготовлення документа або нанесення реквізитів на ньому, на наш погляд, доцільно відійти від термінів «абсолютна», «відносна» давність та формулювати питання в такій редакції: «У який період часу виготовлений наданий на дослідження документ?» та «У якій (хронологічній) послідовності виконувалися реквізити документа?».

Подібні формулювання питань дозволять експерту чітко усвідомити завдання, що перед ним стоїть, а суб'єкту, який призначив експертизу, отримати конкретний висновок, редакція якого виключає різне його розуміння та тлумачення під час оцінювання висновку.

Проанализированы различные подходы к определению понятия «относительная давность» изготовления документа. Определен круг вопросов, решаемых в рамках судебно-технической экспертизы документов при установлении давности изготовления документа.

Thr different approaches to the definition of the notion «relative prescription» for the preparation of the document are analyzed. The range of questions which is set within the frames of a forensic-technical expertise of documents in establishing the prescription of preparing the document is defined.

¹ Судебно-техническая экспертиза документов: особенная часть. М., 1995. Вып. 3. С. 51–57.

² Криміналістика: учебник / О. В. Волохова, Н. Н. Егоров, М. В. Жижина; под ред. Е. П. Ищенко. М.: Проспект, 2011. 349 с.

³ Криміналістика (криміналістична техніка): курс лекцій / П. Д. Біленчук, А. П. Гель, М. В. Салтевський, Г. С. Семаков. Київ: МАУП, 2001. С. 211–212.

⁴ Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ М-ва юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5 (зі змінами та допов.) URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#n14>.

УДК 343.982.48

*О. С. Родюкова, старший судовий експерт
Київського НДІСЕ,
e-mail: info@kndise.gov.ua,
Г. В. Шовкова, судовий експерт Київського НДІСЕ,
кандидат хімічних наук,
e-mail: info@kndise.gov.ua*

ПОНЯТТЯ ШТУЧНОГО ЗІСТАРЮВАННЯ ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ ДОКУМЕНТІВ

Збільшення в експертній практиці випадків виявлення ознак штучного зістарювання при проведенні досліджень зі встановлення абсолютного віку реквізитів документів обумовлює необхідність більш детального вивчення цього питання. При цьому важливого значення набуває процес так званого «старіння документів», який значною мірою залежить від умов їх зберігання та експлуатації. Вирішення цієї проблеми дозволить виявити об'єктивні критерії відбору та придатності штучно зістарених документів для подальшого дослідження часу їх виготовлення¹.

Старіння документів – неперервний процес, який проходить природно (звичайне старіння) або штучно (прискорене старіння). Швидкість протікання такого процесу залежить від інтенсивності впливу зовнішніх факторів. Природне старіння документів повільно й незворотно спостерігається для всіх видів матеріалів при їх експлуатації й зберіганні під дією як внутрішніх факторів, які зумовлені структурою та складом матеріалів, так і зовнішніх факторів, пов'язаних із характеристиками та властивостями зовнішнього середовища. Процеси старіння документів значно прискорюються при несприятливих умовах зберігання (інтенсивна дія світла, тепла, вологи, забруднення повітря речовинами агресивної дії тощо). При будь-якому старінні матеріалів письма змінюється їх якісний і кількісний склад, морфологічні показники та/або фізико-хімічні властивості. Наприклад, старіння паперу переважно проявляється в зміні його кольору (найчастіше пожовтінні) та втратою пружності й міцності, що зумовлено гідролітичною, окислювальною чи термічною деградацією целюлози². При старінні паст кулькових ручок проходить їх висихання внаслідок втрати летких компонентів розчинника, знебарвлення барвних речовин через їх розклад, затвердіння пасти внаслідок полімеризації наявних у її складі смол тощо³. Власне на таких змінах у часі якісного та кількісного складу компонентів паст кулькових ручок засновуються методики встановлення абсолютного часу нанесення записів і підписів у документах. Тобто процес старіння пасти відіграє ключову роль при таких дослідженнях.

Зовнішній вплив може призвести до невідповідності компонентного складу реквізитів документів дійсному часу їх виконання, що значно ускладнює встановлення давності нанесення цих реквізитів⁴. При вирішенні цього питання необхідний детальний аналіз документа з урахуванням можливих змін його складових у результаті такого впливу. Наявність цієї проблеми привело до необхідності формулювання визначення терміна «штучне зістарювання документів» і розроблення методів його виявлення в документах.

Спочатку визначимо, що штучне старіння документів – це процес прискореного старіння під дією сторонніх факторів, не властивих для звичайних умов зберігання документів. При цьому під звичайними умовами зберігання документів розуміємо умови, наближені до нормальних кліматичних умов (ГОСТ 15120–69⁵) за відсутності дії сторонніх речовин і потрапляння прямих сонячних променів.

Види стороннього впливу за природою походження можуть бути природними (дія тепла, світла, вологості тощо) і техногенними (електромагнітне випромінювання, дія хімічних речовин тощо). За тривалістю дія сторонніх факторів може бути довготривалою та короткочасною, а за локалізацією впливу на документ – локальною або глобальною. Найбільш вагомими факторами, що впливають на штучне старіння документів, є температура, вологість, світло, хімічно активні середовища. Експериментально встановлено, що найбільший вплив на матеріали документів має одночасна дія на них температури, вологості та світла.

¹ Аксенова В. В. Техничко-криміналістическое исследование документов, подвергшихся естественному изменению. Киев: МВД УССР. 1972. 36 с.; Касимова С. Ш. Определение возраста документа. М.: Юрид. лит., 1958. 80 с.; Цымбал А. В. Ключевые аспекты методических подходов при установлении абсолютного времени выполнения реквизитов документов с использованием газохроматографического метода исследований. Криміналістика и судебная экспертиза. Киев: КНДІСЕ, 2013. Вып. 58, ч. 1. С. 256–267.

² Porck H. J. Rate of Paper Degradation. The Predictive Value of Artificial Aging Tests. Amsterdam. 2000. 40 p.

³ Weyermann C., Spengler B. The potential of artificial aging for modeling of natural aging processes of ballpoint ink. *Forensic Sci. Int.* 2008. Vol. 180. No 1. P. 23–31.

⁴ Методика визначення абсолютного віку документів / Київський НДІСЕ, 2001. (Реєстр методик проведення судових експертиз; 2.1.16).

⁵ ГОСТ 15120–69 Машины, приборы и другие технические изделия. Исполнения для различных климатических районов. Категории, условия эксплуатации, хранения и транспортирования в части воздействия климатических факторов внешней среды. М.: ИПК Изд-во стандартов, 1969.

Сторонній вплив, не властивий для звичайних умов зберігання документів залежно від тривалості та інтенсивності дії зовнішніх факторів, може призвести до такої зміни компонентного складу реквізитів документів, у результаті якої склад їх компонентів не буде відповідати дійсному часу нанесення цих реквізитів.

Дія зовнішніх факторів на документ призводить до процесу штучного (прискореного) старіння документів і, як результат, відбувається штучне зістарювання документа. Отже, «штучне зістарювання документів» – це результат дії сторонніх факторів, не властивих для звичайних умов зберігання документів, що виявляється у невідповідності компонентного складу реквізитів документів дійсному часу їх нанесення (виконання). Штучне прискорення процесів природного старіння документів використовується в трьох випадках:

1) у науково-дослідних лабораторіях для дослідження змін фізико-хімічних властивостей матеріалів із метою з'ясування причин старіння документів і способів його сповільнення¹;

2) в експертних установах для дослідження залежності зміни компонентного складу паст кулькових ручок від часу при встановленні давності виготовлення документів²;

3) для умисного надання певним реквізітам або документу в цілому ознак, що не відповідають даті його виготовлення з метою їх фальсифікації³.

Сторонній вплив агресивних середовищ на реквізити документа можна виявляти інструментальними методами аналізу за нехарактерною зміною їх морфологічних і фізико-хімічних характеристик⁴. При цьому важливо не лише встановити сам факт зістарювання, але й проаналізувати його вид, характерні ознаки та вплив на зміну властивостей реквізитів документа. Так, наприклад, жовтий колір паперу, який може виникати внаслідок зістарювання, переважно не впливає на визначення методом газової хроматографії складу летких компонентів барвних речовин штрихів рукописних текстів.

Із досвіду експертної практики Київського НДІСЕ можна сказати, що в кожному третьому документі, який надається на дослідження з метою встановлення часу нанесення рукописних записів і підписів, виявляються ознаки дії сторонніх факторів, не властивих для звичайних умов зберігання документів. Нині в досліджуваних документах, у яких були виявлені ознаки штучного зістарювання, можна виділити такі види стороннього впливу: механічна дія (розривання, тертя тощо), дія випромінювання (ІЧ-, УФ-діапазон, інтенсивна дія світла видимого діапазону), дія високої температури (>100 °С), дія розчинників та інших хімічних речовин, комбінована дія.

Водночас необхідно відмітити, що в більшості випадків такий вплив на документи не заважає використанню методик із встановлення абсолютного часу нанесення рукописних записів та підписів, хоча й значно ускладнює проведення подібних досліджень.

Подальше дослідження документів, що піддавалися дії сторонніх факторів, не властивих для звичайних умов зберігання документів, та призвели або не призвели до штучного зістарювання їх реквізитів, дозволить встановити комплекс специфічних ознак, характерних для впливу кожного виду зовнішніх факторів на реквізити документа та визначити для них придатність використання методик визначення абсолютної давності документів.

В настоящее время участились случаи поступления в экспертные учреждения документов, подвергавшихся действию внешних факторов, не характерных для обычных условий их хранения. Это приводит к несоответствию компонентного состава реквизитов документов действительному времени их выполнения, и, как следствие, усложняет установление давности нанесения этих реквизитов. Наличие этой проблемы привело к необходимости формулировки определения термина «искусственное состаривание документов» и разработки методов его выявления в документах.

For the present day there become more frequent the cases of incoming to the expert institutions of the documents, which were subjected to the external factors non-typical to the ordinary conditions of their storage. This leads to the discrepancy of the component composition of the documents requisites to the real time of their performance, and, as a consequence, makes it difficult to establish the prescription of marking these requisites. The presence of this problem led to the need to formulate the definition of the term «artificial aging of documents» and to the development of methods for its revealing in documents.

¹ Weyermann C., Spengler B. Зазнач. твір.

² Aginsky V. N. Measuring ink extractability as a function of age – why the relative ageing approach is unreliable and why it is more correct to measure ink volatile components than dyes. *Int. J. Forensic Sci. Doc. Examiners*. 1998. Vol. 4. No 3. P. 214–230.

³ Гаджикурбанов Б. А. Искусственное старение документов как один из способов подделки документов: методы пресечения. *Бизнес в законе*. 2009. №3. С. 135–136.

⁴ Торопова М. В. Возможности экспертного исследования документов, подвергавшихся агрессивному воздействию с целью установления последовательности выполнения в них реквизитов. *Фотография. Изображение. Документ*. 2013. №4. С. 73–79.

УДК 343.98:681.5

*А. В. Коломийцев, ведущий научный сотрудник
Харьковского НИИСЭ, кандидат технических наук,
e-mail: hniise@hniise.gov.ua*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ДЛИНЫ РАНЕВОГО КАНАЛА ДЛЯ РАСЧЕТОВ БАЛЛИСТИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК ПОРАЖАЮЩИХ ЭЛЕМЕНТОВ

Комплексные баллистические и судебно-медицинские экспертизы огнестрельных ранений и повреждений, причиненных в результате стрельбы из гладкоствольного оружия различного калибра, занимают лидирующие позиции, что обусловлено доступностью указанного оружия и его широким распространением среди населения. В большинстве случаев стрельба производится такими множественными кинетическими снарядами, как дробь или картечь.

Определение дистанции стрельбы в случаях, когда на теле потерпевшего или на предметах обстановки отобразились следы попаданий большинства элементов множественного снаряда в виде полной или неполной осыпи, особых трудностей не вызывает. В этих случаях дистанция может быть установлена либо экспериментально, либо с помощью расчетных методов на основе зависимости характера рассеивания дроби или картечи от расстояния.

Однако часто эксперты сталкиваются со случаями, когда огнестрельное ранение причинено в результате попадания в тело единичного элемента множественного снаряда. Это характерно как для попадания в цель крайнего в осыпи поражающего элемента, так и для стрельбы с дальних дистанций, когда в результате рассеивания существенно возрастает вероятность поражения цели только одним элементом этого снаряда.

В таких случаях решение вопросов, связанных с определением дистанции стрельбы, может быть осуществлено на основе энергетической концепции поражения биологического объекта. Суть ее заключается в том, что при попадании отдельного элемента картечи или дроби в толщу биологических тканей человека, которые в совокупности представляют собой вязкоупругую среду, поражающий элемент затрачивает свою кинетическую энергию на преодоление сил ее сопротивления, в результате чего его скорость движения резко падает. Вследствие этого могут образовываться либо сквозные ранения, что характерно для высокоэнергетических поражающих элементов, либо могут быть образованы слепые ранения, свидетельствующие о том, что поражающий элемент в момент попадания и прохождения в толще среды истратил всю свою кинетическую энергию, которой он обладал до момента попадания в тело.

В обоих случаях длина раневого канала причиненного огнестрельного ранения играет ключевую роль в оценке энергетических параметров поражающего элемента и в последующем его баллистических характеристиках.

При движении в вязкоупругой среде сила сопротивления в достаточно большом диапазоне скоростей может быть определена на основе квадратичного закона И. Ньютона, согласно которому при поступательном движении твердого тела в среде сила ее сопротивления пропорциональна квадрату его скорости движения, площади его поперечного сечения и плотности этой среды. При этом коэффициентом пропорциональности выступает коэффициент сопротивления среды, величина которого зависит от формы и размеров самого ранящего снаряда. Основным допущением есть то, что сам поражающий элемент при прохождении в толще вязкоупругой среды не деформируется. В то же время сила сопротивления среды может быть представлена на основе второго закона И. Ньютона, согласно которому она будет определена как произведение массы поражающего элемента на его ускорение. В свою очередь, ускорение является производной от скорости по времени и соответственно имеет прямое отношение к пройденному в толще среды пути, а именно к длине раневого канала. В соответствии с положениями об упрощенной модели ударно-контактного взаимодействия ранящего снаряда и вязкоупругой среды¹ в конечном итоге получается экспоненциальная зависимость скорости движения поражающего элемента в толще биологических тканей от длины причиненного им раневого канала.

Основными затруднениями использования указанных положений в практике судебной баллистики и применительно к определению баллистических характеристик картечи или дроби до момента их попадания в цель является необходимость первоначального определения значения коэффициента сопротивления среды, для конкретного номера дроби или размера картечи, а также определение для них граничной скорости. Граничная скорость является скоростью торможения поражающего элемента, она по величине идентична той минимальной скорости, которая необходима ему для преодоления сил поверхностного сопротивления при внедрении в вязкоупругую среду.

¹ Озерецковский Л. Б., Гуманенко Е. К., Бояринцев В. В. Раневая баллистика. История и современное состояние огнестрельного оружия и средств индивидуальной защиты. СПб.: Журнал «Калашников», 2006. 374 с.

Кроме того, в процессе выстрела и при попадании в ткани биологического объекта дробь и картечь могут существенно деформироваться, что не может не сказаться на указанных параметрах.

Тем не менее на практике эти затруднения могут быть преодолены, что может быть продемонстрировано на примере картечи диаметром 6,5 мм. Исходными данными служили длина раневого канала, которая составляла 60 мм, а также весовые и геометрические параметры самой картечи. Для определения граничной скорости картечи диаметром 6,5 мм была проведена серия экспериментальных стрельб по блоку баллистического пластилина толщиной до 200 мм с целью определения скорости картечи в момент попадания в цель и соответствующей ей длины канала причиненного повреждения. Измерения скорости проводились с использованием оптоэлектронного измерительного комплекса модели ИБХ-732.0, дистанция стрельбы составляла 30 м. Благодаря полученным статистическим данным была проведена их аппроксимация с целью получения логарифмической функции с соответствующими коэффициентами корреляции. Исходя из положения, что конечная скорость при слепых повреждениях не обращается в ноль и ее значение соответствует скорости, необходимой для преодоления сил поверхностного сопротивления при внедрении в вязкоупругую среду, было установлено, что для картечи диаметром 6,5 мм, с учетом ее характерных деформаций после выстрела и взаимодействия со средой, значение этого параметра составляет порядка 22,5 м/с. На основании этого было установлено значение коэффициента сопротивления вязкоупругой среды, который составил 1,53. После расчетов было установлено, что для причинения огнестрельного ранения с длиной раневого канала 60 мм картечи диаметром 6,5 мм в момент попадания в цель необходима скорость не менее 80 м/с.

Как показывает практика, баллистический пластилин достаточно хорошо имитирует мышечную ткань, а физико-механические характеристики кожи и подкожно-жировой ткани могут существенно отличаться от параметров мышечной ткани. Кроме того, наличие верхней одежды, особенно зимней, также оказывает влияние на потери кинетической энергии картечи в момент попадания.

По данным Л. Б. Озерецковского с соавторами¹, для пробития зимнего обмундирования толщиной 6 мм стальным шариком, скорость встречи последнего должна составлять не менее 25,8 м/с, а минимальная его скорость, необходимая для внедрения в кожу, должна составлять не менее 68 м/с. Учитывая это и пересчитав на основе равенства затрат кинетической энергии схожими поражающими элементами для причинения указанных повреждений и используя принцип аддитивности затрат скорости на пробитие составных биологических тканей и обмундирования, было установлено, что для причинения раневого канала длиной 60 мм, с учетом влияния кожи и одежды, скорость картечи диаметром 6,5 мм в момент попадания должна составлять не менее 130–160 м/с.

В ходе экспериментальных исследований было установлено, что для картечи диаметром 6,5 мм начальная скорость полета составляет порядка 350–410 м/с. Баллистический коэффициент выстрелянной и деформированной картечи составляет 25,8 м²/кг. Используя значения этих параметров, было установлено, что расчетная дистанция стрельбы составляла 92–136 м (с учетом диапазона начальных скоростей).

Используя полученные таким образом результаты исследований, на основе данных о длине раневого канала, возможно не только рассчитать вероятную дистанцию стрельбы, но и с учетом рельефа местности или обстановки на месте происшествия определить наиболее вероятное место, откуда был произведен выстрел.

У експертній судово-балістичній та судово-медичній практиці досить часто об'єктами досліджень стають вогнепальні поранення, які були спричинені окремими елементами картечі або дробу, що в деяких випадках істотно ускладнює визначення дистанції стрільби й місця, звідки був здійснений постріл. Проте на основі довжини раневого каналу та характеристик уражаючого елемента, який спричинив зазначене поранення, за допомогою розрахункових методів можна визначити ці параметри. В основу розрахунку може бути покладено розуміння фізичних законів, що визначають трансформації балістичних параметрів уражаючого елемента (швидкості та кінетичної енергії) при його ударно-контактній взаємодії з в'язкопружним середовищем і подальшим рухом у ньому. Запропонований комплексний підхід до визначення необхідних параметрів середовища був апробований на прикладі картечі діаметром 6,5 мм.

In the expert of forensic-ballistic and forensic medical practice, gunshot wounds caused by single elements of buckshot or small shot are often become as the objects of research that in some cases makes it very difficult to determine the shooting distance and the location from which the shot was fired. Nevertheless, on the basis of the length of the wound canal and the characteristics of destructive agent that caused it, it is possible to determine these parameters with the aid of calculation methods. In the basis by means of calculation there may be laid an understanding of physical laws that determine transformation of the ballistic parameters of the destructive agent (velocity and kinetic energy) in its impact-contact interaction with the viscoelastic medium and the subsequent movement in it. The proposed integrated approach for determining necessary parameters of the medium was tested on the example of 6.5 mm diameter buckshot.

¹ Озерецковский Л. Б., Гуманенко Е. К., Бояринцев В. В. Указ. соч.

УДК 343.983+623.443(043.2)

*В. П. Янковський, завідувач сектору Дніпропетровського НДЕКЦ МВС України,
e-mail: ndekc_dnepr@ukr.net*

ДОСЛІДЖЕННЯ РЕВОЛЬВЕРІВ КАЛІБРУ 4 ММ ФЛОБЕР, ЯКІ НАДІЙШЛИ НА ДОСЛІДЖЕННЯ, СПОРЯДЖЕНИМИ МЕТОДОМ РОЗДІЛЬНОГО ЗАРЯДЖАННЯ

На початку 2000 рр. в Україні отримали поширення револьвери калібру 4 мм під патрон Флобера (патрон Флобера – патрон кільцевого запалення, малої потужності, що, як правило, не має порохового заряду, а постріл здійснюється за рахунок газів запалювального складу капсуля). Ці револьвери мають всі ознаки вогнепальної зброї, але внаслідок недостатньої питомої кінетичної енергії вистріляних снарядів до вогнепальної зброї не належать. Європейськими виробниками ці револьвери позиціонуються як зброя з кінетичною енергією (саме кінетичною енергією, а не питомою кінетичною енергією) вистріляних снарядів не більш як 7,5 Дж, та, що призначена для тренувальної стрільби поза межами тирів і спеціальних майданчиків. Проте, згідно з діючими методиками¹, якщо брати за максимальну кінетичну енергію вистріляної кулі 7,5 Дж, то при калібрі кулі 4,1–4,2 мм питома кінетична енергія буде становити 0,541–0,568 Дж/мм², що більше 0,5 Дж/мм².

В експертній практиці з'явилися випадки надходження на дослідження вказаних револьверів, споряджених способом роздільного заряджання, що призводить до підвищення питомої кінетичної енергії вистріляних із них куль. Розглянемо такі випадки з експертної практики Дніпропетровського НДЕКЦ МВС України.

1. *Випадок використання переспоряджених патронів, що мають ознаки роздільного заряджання.* На дослідження надійшов револьвер моделі MAJOR Eagle 4,5" виробництва Туреччини з довжиною ствола 114 мм (без урахування довжини барабану), канал ствола гладкий, в каморах барабана якого були розміщені патрони калібру 4 мм Флобер з маркіруванням на дні гільз S&B. При спробі вилучити патрони з барабану револьвера спочатку були вийняті гільзи, а в каморах барабана знаходилися заряди дрібнозернистого бездимного пороху масою до 0,03 г і сферичні (безоболонкові та анодовані) кулі діаметром 4,2–4,3 мм. Відповідно, були всі ознаки роздільного заряджання, але при мікроскопічному дослідженні поверхні куль встановлено наявність подвійних слідів обтиску куль у гільзах. Наявність вказаних слідів на кулях, маса порохового заряду дали підстави для висновку про те, що первісно використовувалися переспоряджені патрони калібру 4 мм Флобер – кулі демонтувалися з гільз, у гільзи вміщувалися заряди пороху (або збільшувався заряд) із наступним повторним монтажем куль у дульцях гільз.

Рис. 1. Сліди переспорядження на кулях патронів калібру 4 мм Флобер

При переспорядженні патронів саморобним способом розміри патрона не дозволяють без спеціальних інструментів переобтиснути дульце гільз і, відповідно, кулі в гільзах тримаються досить слабо та при вийманні патрона з камор барабану відбувається відокремлення кулі від гільзи. До речі, це іноді відбувається і з патронами промислового виготовлення, особливо при заряджанні їх у револьвери виробництва Туреччини. Цей випадок самодемонтування патронів можна прийняти за спосіб роздільного заряджання. Визначитися з ним досить легко за наявності на кулях слідів переспорядження.

¹ Методика встановлення належності об'єкта до вогнепальної зброї та його придатності до стрільби (проведенню пострілів). Київ, НДЕКЦ МВС України, 2006; Методика встановлення належності об'єкта до бойових припасів вогнепальної стрілецької зброї та його придатності до стрільби. Київ, НДЕКЦ МВС України, 2005.

При дослідженні описаного випадку необхідно приділити особливу увагу розташуванню елементів патронів у каморах барабану – зафіксувати не тільки наявність патронів (гільз) у каморах із боку казенної частини барабана, але й обов'язково зафіксувати розташування куль у каморах (глибину їх розташування відносно вихідних отворів камор). При переспоряджених і стандартних патронах кулі в каморах будуть розміщені в дульцях гільз на однаковій довжині в усіх каморах (це можливо порівняти, розташувавши стандартний патрон у вільній камері). Маса порохових зарядів деяких патронів калібру 4 мм Флобер (як правило, торгової марки S&B) – 0,01 г. Зазначені особливості дослідження надають можливість відкинути спосіб роздільного спорядження або ж підтвердити його.

Якщо виявлено ознаки самодемонтуння патронів, то дослідження проводиться за схемою дослідження боеприпасів, маючи на увазі, що демонтаж патронів відбувся в процесі дослідження.

2. *Випадок використання способу роздільного заряджання з використанням куль до пневматичної зброї калібру 4,5 мм.* На дослідження надійшов револьвер EKOL Viper 3" (виробництва Туреччини) з довжиною ствола 75,5 мм (без урахування довжини барабану), канал ствола гладкий, камори барабана якого були споряджені гільзами патронів калібру 4 мм Флобер, у яких розміщувалися заряди бездимного пороху масою 0,03–0,04 г (заряди пороху в гільзах були зафіксовані фрагментами вати), і кулями до пневматичної зброї калібру 4,5 мм, масою 0,62 г.

Ось у цьому випадку наявний дійсно спосіб роздільного заряджання – використання гільз із зарядом пороху та окремо куль до пневматичної зброї.

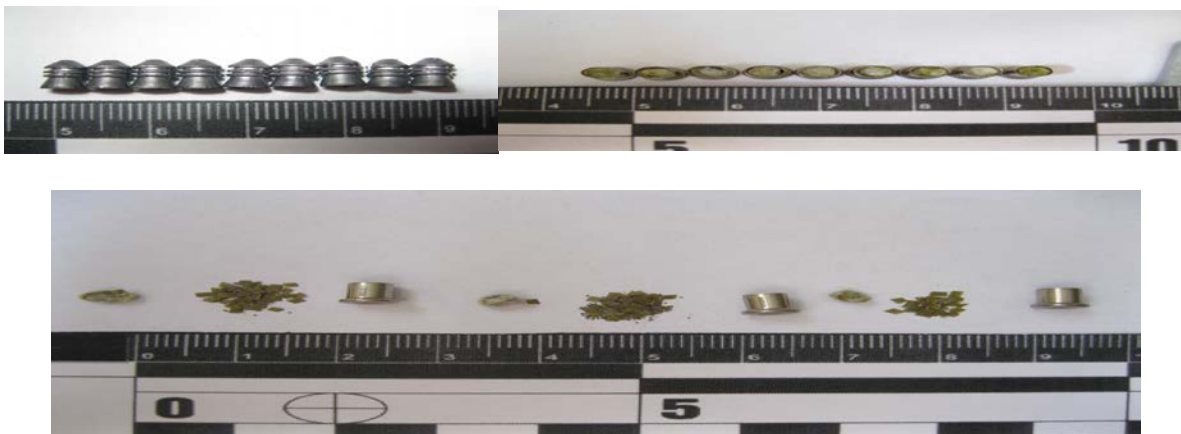

Рис. 2. Кулі та гільзи із зарядами пороху, що знаходилися в каморах барабану (зверху). Ватяні пижі, порох і гільзи, у яких вони розміщувалися

При дослідженні було зафіксовано спорядження кожної з камор. Після проведення роздільного дослідження кулі та гільзи із пороховими зарядами споряджались у ті самі камори, у яких вони були розміщені первинно, та проводилась експериментальна стрільба. Для визначення параметрів замір швидкості вистріляних снарядів проводився за допомогою оптикоелектронного комплексу ИБХ-731/2. Швидкість вистріляних куль на відстані 1 м від дулового зрізу зброї до рамки приладу складала від 193 до 231 м/с. Відповідно їх питома кінетична енергія складала від 0,83 до 1,19 Дж/мм².

Результати проведених досліджень дають підстави для висновку про те, що при вказаному роздільному спорядженні камор барабана досліджуваного револьвера, він набуває властивостей вогнепальної зброї.

Особливості дослідження цього випадку: складність фіксації та вилучення елементів спорядження з камор барабана, що зумовлено необхідністю не втратити елементи спорядження (особливо пороховий заряд) і зафіксувати їх розташування в конкретних каморах.

3. *Випадок способу роздільного заряджання з використанням куль та гільз патронів калібру 4 мм та зарядів пороху.* На дослідження надійшов револьвер моделі PROFI 3 виробництва України з довжиною ствола 77 мм (без урахування довжини барабану), канал ствола нарізний, у каморах барабана якого були розміщені гільзи калібру 4 мм Флобер із маркуванням на дні гільз S&B, заряди бездимного пороху масою 0,05–0,07 г та сферичні безоболонкові кулі діаметром 4,2 мм патронів Флобер калібру 4 мм масою 0,48–0,5 г. Слідів переспорядження на кулях не виявлено. На момент дослідження глибина розміщення куль у каморах барабану від дульного зрізу від 26 до 28 мм (більше, ніж при встановленому стандартному патроні). Класичний випадок роздільного заряджання – гільза з капсулем, пороховий заряд і куля, яка одночасно є пижем для пороху.

При дослідженні було зафіксовано спорядження кожної з камор. Після проведення роздільного дослідження кулі та гільзи з пороховими зарядами споряджались в ті самі камори, у яких вони

були розміщені первинно, та проводилася експериментальна стрільба. Для визначення параметрів замір швидкості вистріляних снарядів проводився за допомогою оптоелектронного комплексу ИБХ-731/2. Швидкість вистріляних снарядів на відстані 1 м від дулового зрізу зброї до рамки приладу складала від 202 до 285 м/с. Відповідно питома кінетична енергія вистріляних снарядів складала від 0,73 до 1,46 Дж/мм².

Результати проведених досліджень дають підстави для висновку про те, що при вказаному роздільному спорядженні камор барабана досліджуваного револьвера він набуває властивостей вогнепальної зброї. Особливості дослідження цього випадку такі самі, як і у випадку 2.

Слід зазначити, що в експертній практиці все частіше зустрічаються випадки, коли для стрільби з револьверів калібру 4 мм Флобер використовують переспоряджені патрони цього калібру (у гільзи патронів поміщають порохові заряди). Відомі випадки смертельних ушкоджень унаслідок пострілів із револьверів калібру 4 мм Флобер, що мали місце в Дніпропетровській області. Основна складність – оцінювання результатів проведених досліджень та експериментів.

По суті, револьвери, які були досліджені, – це вироби, які не обмежені в розповсюдженні та не належать до категорії вогнепальної зброї. Проте, як видно з результатів проведених досліджень, їх доволі легко, без унесення змін у конструкцію, використовувати як вогнепальну зброю.

Рассмотрены возможности снаряжения револьверов калибра 4 мм Флобер методом отдельного заряжания, а также приведены примеры исследований револьверов, заряженных таким способом, из экспертной практики Днепропетровского НИЭКЦ МВД Украины.

In the paper presented, we have considered the possibilities of loading 4mm caliber Flobert revolvers by the method of separate loading, besides we have presented the examples of researches on revolvers, loaded by such method from the expert practice of the Dnipropetrovsk RECC of MIA of Ukraine.

УДК 343.983.22

В. І. Голоботовський, старший судовий експерт
Закарпатського НДЕКЦ МВС України, здобувач
НАВС,
e-mail: poliysk93@gmail.com

ГЕНЕЗИС КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ З ВИЗНАЧЕННЯ СИТУАЦІЙНИХ ОБСТАВИН ПОСТРІЛУ З НАРІЗНОЇ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ

У процесі розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, учинених із застосуванням нарізної вогнепальної зброї, одне з вагомих завдань у процесі розслідування має отримання висновку судового експерта щодо криміналістичного дослідження зброї та обставин пострілу. Зусиллями декількох поколінь учених і практиків у криміналістиці й судовій експертизі накопичена певна база знань про нарізну зброю та сліди її застосування, що вимагає критичного осмислення з урахуванням сучасних тенденцій розвитку криміналістичної й судово-експертної теорії та практики.

Історично склалося так, що перші наукові розробки в галузі експертно-криміналістичного дослідження зброї взагалі та слідів її застосування були присвячені вогнепальній зброї. Саме судово-балістичні дослідження поклали початок процесу становлення окремої експертної теорії про зброю та сліди її застосування. Першими науковцями, які почали займатися дослідженням ситуаційних обставин пострілу, були судові медики та хіміки. Із середини ХІХ ст. збереглися відомості про розглянуту в 1853 р. у Петербурзькій кримінальній палаті справу за обвинуваченням князя Л. Кочубея, який пострілом із пістолета наніс вогнепальне ушкодження австрійському підданому І. Зальцману¹. Із цього моменту практично починається розвиток наукових методів дослідження як самої зброї, так і слідів і обставин її застосування, поява перших ситуаційних досліджень.

Початком першого етапу розвитку даної проблематики прийнято вважати, відповідно до потреб практики того часу, розширення сфер експертних досліджень. Медична рада (утворена в 1803 р.) при Медичному департаменті Міністерства внутрішніх справ Російської імперії змушена була залучати до проведення експертиз відомих авторитетних науковців і практиків із різних галузей знань. Зокрема, за дорученням Медичної ради неодноразово давав висновки за низкою складних справ талановитий хірург М. І. Пирогов (1810–1881), який був визнаним фахівцем із дослідження вогнепальної травми та механізму її утворення, виступав у Петербурзькій судовій палаті як експерт. З усієї кількості експертиз, які проводив М. І. Пирогов, особливу зацікавленість з точки зору судової балістики викликала експертиза в справі про смерть селянки С. Нагібіної². Він також уперше встановив місце розташування

¹ Теория и практика криминалистической экспертизы / Е. И. Казаков, А. Г. Щурин, А. М. Компаниец и др. Волгоград: НИИРИО Высш. след. школы МВД СССР, 1980. С. 152.

² Крылов И. Ф. Судебно-экспертная деятельность Н. И. Пирогова. Сборник научно-практических работ судебных медиков и криминалистов. Петрозаводск, 1963. Вып. 2. С. 160.

особи, яка стріляла, і жертви. Тому є підстави вважати його основоположником судово-балістичної експертизи ситуаційних обставин пострілу¹.

Другий етап розвитку дослідження ситуаційних обставин пострілу пов'язаний із спробою науково-обґрунтування експертної практики перш за все щодо застосування хімічних методів дослідження. У керівництві із судової хімії А. Наке (1874) поряд із методами дослідження отрут розглядав питання про дослідження слідів застосування вогнепальної зброї. Стосовно появи цього розділу в книзі А. Наке пояснив, що хоч дослідження отрут можна вважати найважливішим із питань, якими доводиться займатися судовому хіміку, але це питання не є єдиним.

У 1879 р. побачила світ книга «Матеріали до судово-медичного дослідження вогнепальних ушкоджень», присвячена науковому осмисленню накопиченого емпіричного матеріалу з метою вироблення науково обґрунтованих підходів до розв'язання окремих питань експертно-криміналістичного дослідження вогнепальної зброї та слідів її застосування, написана також медиком². Це невелике видання виявилось свого часу непомітним для юристів, проте воно не тільки залишило відповідний слід в історії розвитку судової медицини, а й надало вагомий внесок у створення нової наукової дисципліни – судової балістики, а саме розділу дослідження ситуаційних обставин пострілу.

Третій етап розвитку дослідження ситуаційних обставин пострілу (початок ХХ ст.) характеризувався накопиченням і систематизацією даних про нарізну вогнепальну зброю, сліди її ураження на перешкодах. У цей час розробляються засоби й методи дослідження, методики вирішення питань ідентифікації зброї та встановлення обставин її застосування за слідами пострілу, також розпочинається робота над створенням низки наукових розробок у галузі експертно-криміналістичного дослідження переважно вогнепальної зброї та слідів її застосування.

Заслуга систематизації всіх накопичених у цій галузі знань, як слушно відзначив І. Ф. Крилов, належить відомому радянському судовому медику й криміналісту професору В. Ф. Червакову. У 1937 р. ним була опублікована робота «Судова балістика», у якій систематизовано величезний матеріал, що послужив основою для наукової розробки питань справності й придатності для стрільби вогнепальної зброї, ідентифікації її за слідами на кулях і гільзах, установа відстані й напрямку пострілу. В. Ф. Черваков уперше у вітчизняній літературі використав термін «судова балістика». І з цього року практично в усі підручники криміналістики стала включатися глава, присвячена судовій балістиці³.

Питання щодо вогнепальних пошкоджень одягу, механізму слідоутворення та їх криміналістичного значення були висвітлені в 1953 р. А. М. Фокиним у роботі «Вогнепальні пошкодження одягу». У ній було описано як поводитися із такого роду речовими доказами, як проводити їх попередній огляд, як правильно направляти їх на експертизу та як вони повинні досліджуватися⁴.

Важливим моментом у розвитку експертизи ситуаційних обставин пострілу був поділ вогнепальних пошкоджень на вогнепальні та вибухові на основі вивчення факторів пошкодження при пострілі та вибуху, механізму дії цих чинників на тіло потерпілого та його одяг. Уперше роздільний опис вогнепальних і вибухових пошкоджень був проведений у 1964 р. В. І. Молчановим⁵. У результаті вивчення ним накопиченого експериментального матеріалу були виділені ознаки, що дозволяють об'єктивно диференціювати вхідні та вихідні вогнепальні ушкодження, устанавлювати напрям кулевого каналу, визначати вид снаряду та зразок використаної зброї, устанавлювати відстань пострілу. Розроблено та впроваджено в практику для проведення експертиз спеціальні лабораторні та інструментальні методи дослідження вогнепальних ушкоджень, обґрунтована методика їх дослідження.

Четвертий етап розвитку цієї проблематики, на нашу думку, розпочався з публікації в 1976 р. навчально-методичного посібника для експертів, слідчих і суддів, підготовлений І. А. Дворянським⁶. У ньому автор виводить експертизу ситуаційних обставин пострілу на новий, більш значущий рівень. У роботі він указує, що питання, які вирішуються при проведенні такого виду експертизи, мають істотний інтерес при розслідуванні особливо тяжких злочинів, оскільки вони можуть надати фактичні дані, необхідні для встановлення як самого факту кримінального правопорушення, так і відомостей, без яких неможливо дати правильну кримінально-правову оцінку події, що розслідується, устанавити форму вини особи, яка здійснила постріл (постріл з умислом, необережний постріл, стрільба з порушенням правил безпеки та ін.), а в деяких випадках – визначальне значення, оскільки дозволяє правильно організувати слідчі та негласні слідчі (розшукові) дії, від яких залежить успіх розслідування кримінального правопорушення.

Нині експертиза ситуаційних обставин пострілу перебуває на стадії подальшого розвитку в сучасних умовах, пов'язаних: по-перше, з перерозподілом і переосмисленням завдань балістичної та інших видів

¹ Печніков В. С. Є така служба...: у 2 т. / за ред. І. П. Красюка. Київ: Еліт Принт, 2011. Т. 1. С. 16.

² Щеглов Н. Н. Материалы к судебнo-экспертному исследованию огнестрельных повреждений. М., 1879. С. 65.

³ Черваков В. Ф. Судебная баллистика. М.: Юриздат, 1937. С. 46.

⁴ Фокин А. М. Огнестрельные повреждения одежды / под ред. Б. М. Комаринца. М., 1953. С. 4.

⁵ Молчанов В. И., Бедрин Л. М., Попов В. Л. Состояние и перспективы разработки проблемы огнестрельной травмы. Судебно-медицинская экспертиза. М., 1983. С. 4.

⁶ Дворянский А. И. Установление места выстрела при больших дистанциях стрельбы: учеб.-метод. пособие для экспертов, следователей и судей. М.: ВНИИСЭ МЮ СССР, 1976. Вып 2. С. 64.

криміналістичних експертиз; по-друге, стрімким розвитком інформаційних технологій та науки й техніки в цілому. В Україні цим напрямом досліджень в різні часи займалися такі науковці, як В. Є. Бергер, П. Д. Біленчук, Г. П. Василенко, В. Герасимов, А. В. Кофанов, Н. П. Молібога, В. В. Назаров, І. В. Писаренко, Я. В. Рибалко. Проте практичним питанням цієї проблематики в останні десятиліття приділено недостатньо уваги, саме тому вони потребують подальшого наукового вивчення й розроблення інформаційно-довідкового та методичного забезпечення.

Предложена историография проблематики, связанной с решением ситуационных обстоятельств выстрела из нарезного огнестрельного оружия. Охарактеризованы основные этапы ее развития, установлено, что при решении ситуационных задач можно проверить следственные версии, показания участников уголовного производства и другие источники доказательств. Исследованием обоснована необходимость дальнейшего научного изучения этого вопроса.

The historiography of the problematics, related with the decision of situational circumstances of the shot from the rifled firearm, is proposed. The basic stages of its development are characterized; there is established that in resolving situational tasks, it is possible to check the investigative versions, testimonies of the participants of the criminal proceedings and other sources of proofs. The research justified the necessity of further scientific study of this question.

УДК 343.98.068

*А. О. Полтавський, помічник директора Київського НДІСЕ,
e-mail: a.poltavskyi@kndise.gov.ua*

ОКРЕМІ ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ ДАКТИЛОСКОПІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ В РОЗКРИТТІ ЗЛОЧИНІВ: ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

В умовах збройного конфлікту в Україні одним із головних завдань її правоохоронних органів є своєчасне виявлення екстремістськи налаштованих елементів, наприклад, при перетині державного кордону для запобігання вчинення терористичних актів, для розкриття загальнокримінальних і військових злочинів, попередження легалізації зазначених осіб при наданні їм статусу біженців в умовах протидії нелегальній міграції тощо. Це можливо за умов належного функціонування (формування, ведення й використання) систем криміналістичної та цивільної реєстрації, перш за все дактилоскопічної, однією з яких (умов) є законодавче забезпечення дактилоскопічної реєстрації з метою отримання дактилоскопічної інформації від певних категорій громадян України, іноземних громадян і осіб без громадянства.

Нами неодноразово наголошувалося на необхідності розроблення законопроектів щодо дактилоскопічної реєстрації в різних їх (законопроектах) редакціях¹. Проте із плином часу, протягом понад п'ятнадцятирічного моніторингу стану справ із нормативного забезпечення зазначеної реєстрації, у нас з'явилася стала впевненість у необхідності заміни в пропонованих нами законопроектах дефініції «дактилоскопічна» на термін «біометрична». Так, в Україні у 2012 р. на законодавчому рівні вперше визначено поняття біометричних даних і біометричних параметрів (тобто біометричної інформації), у тому числі відцифрованих відбитків пальців рук, які можуть застосовуватися при виготовленні електронних документів, поряд із відцифрованим підписом і образом обличчя². Крім того, в Україні, наприклад, функціонує облік ще одного виду біометричної інформації – генетичних ознак людини (ДНК-профілів), який регламентується державним відомчим нормативно-правовим актом³.

Використання певних видів біометричної інформації суттєво торкається прав і свобод людини та громадянина, а тому порядок її отримання, зберігання й використання повинен регулюватися тільки на рівні спеціального закону, а саме Закону України «Про державну біометричну реєстрацію».

З урахуванням законодавчого досвіду європейських країн, Республіки Білорусі, Республіки Молдови та інших, на наш погляд, у зазначеному законі повинні бути визначені основні види, мета й завдан-

¹ Полтавський А. О. До проблеми правового забезпечення функціонування дактилоскопічних обліків органів внутрішніх справ України. *Вісн. Луган. ін-ту внутр. справ*. 2000. Вип. 4. С. 179–192; Його ж. Удосконалення правового забезпечення дактилоскопічної реєстрації – актуальне завдання сьогодення. *Актуальні проблеми сучасної криміналістики: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.: у 2-х ч. Сімферополь-Алушта, 19–21 верес. 2002 р. Сімферополь: Доля, 2002. Ч. 2. С. 211–213; Його ж. Криміналістическая регистрация в Украине: проблемы и пути совершенствования. *Использование дактилоскопической информации в раскрытии и расследовании преступлений: проблемы и пути совершенствования: сб. материалов междунар. науч.-практ. конф. ГНИЭКЦ МВД Украины*. Киев, 2005. С. 83–87.*

² Про Єдиний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус: Закон України від 20.11.2012 № 5492-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5492-17>.

³ Інструкція з організації функціонування криміналістичних обліків експертної служби МВС України: наказ МВС України від 10.09.2009 № 390. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5492-17>.

ня державної біометричної реєстрації, установлені гарантії забезпечення конституційних прав і свобод людини й громадянина в ході проведення біометричної реєстрації. Законом необхідно визначити два види біометричної реєстрації: добровільну та обов'язкову, а також види отримуваної біометричної інформації.

Добровільна реєстрація повинна проводитися за бажанням або згодою громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства або піклувальників, опікунів, батьків (усиновителів), якщо йдеться, відповідно, про недієздатних, малолітніх і неповнолітніх – на підставі письмової заяви. Така можливість надається кожному за згаданих умов у зв'язку зі схильністю до бродяжництва малолітніх, неповнолітніх, психічно хворих, можливою загрозою життю тощо. Така біометрична реєстрація повинна проводитися територіальними органами національної поліції, органами міграційного контролю за місцем проживання (реєстрації) осіб, які бажають її здійснити.

Законом необхідно розширити категорію осіб, які підлягають обов'язковій біометричній реєстрації. Насамперед це стосується тих, чия професія пов'язана з ризиком для життя: військовослужбовців, працівників правоохоронних органів, рятувальників, льотчиків та ін. Обов'язковій реєстрації повинні піддаватися підозрювані та звинувачені у вчиненні злочинів, затримані за бродяжництво, особи, які заарештовані за адміністративні правопорушення, невпізнані трупи. До категорій осіб, які підлягають обов'язковій реєстрації, необхідно включити іноземних громадян (за винятком захищених дипломатичним імунітетом, установленим законодавством України й міжнародними договорами) і особами без громадянства, які підлягають виселенню за межі України, підозрювані або звинувачені у вчиненні злочинів, а також іноземних громадян і осіб без громадянства, які подали клопотання про визнання їх біженцями на території України (останні – з метою запобігання легалізації злочинців у державі).

Кабінету Міністрів України необхідно надати право розширювати перелік осіб, що підлягають обов'язковій біометричній реєстрації у зв'язку з виконанням своїх функціональних обов'язків. Ним же повинен визначатися перелік посад, на яких проходять службу (працюють) зазначені громадяни України. Законом необхідно визначити й перелік правоохоронних органів, інших органів державної виконавчої влади, на які буде покладений обов'язок із проведення біометричної реєстрації, зберігання, систематизації та використання біометричної інформації. Законом повинні визначитися основні вимоги до зберігання, використання біометричної інформації щодо виключення можливості її втрати, перекручування, несанкціонованого доступу до неї. Органи виконавчої влади повинні забезпечувати зберігання біометричної інформації про людей у режимі службової таємниці з передбаченням персональної відповідальності посадових осіб за порушення порядку збереження й використання такої інформації відповідно до чинного законодавства України. Крім того, Законом необхідно визначити порядок використання біометричної інформації органами державної влади й судами, терміни її зберігання та порядок знищення. У разі прийняття Закону України «Про біометричну реєстрацію» необхідне розроблення низки підзаконних нормативних актів, які б детально визначали порядок отримання, обліку та використання біометричної інформації зацікавленими органами державної виконавчої влади.

Слід зазначити й те, що дієвим інструментом в ефективному використанні систем біометричної реєстрації є автоматизовані біометричні ідентифікаційні системи, зокрема, дактилоскопічні (далі – АДІС). Установлені в правоохоронних органах України АДІС сьогодні не можуть ефективно забезпечувати функціонування існуючих баз даних у 7–10 мільйонів дактилокарт, перш за все із проведенням перевірок у режимі реального часу – так званої оперативної ідентифікації (час ідентифікації за базами даних у десятки мільйонів дактилокарт – декілька секунд) із можливістю та правом проведення такої перевірки, наприклад, за допомогою мобільних пристроїв (терміналів) вводу з будь-якої точки території України патрульним поліцейським або контролером-прикордонником тощо. Тому є низка перелічених нижче основних причин.

Востаннє АДІС, установлені в правоохоронних органах України (у підрозділах МВС України), тестувалися на базах даних у 5 мільйонів дактилокарт у 2001 р., тобто понад п'ятнадцять років тому. При цьому розроблені на той час нормативні документи, що регламентували технічні вимоги до АДІС, програму та методика їх випробувань¹:

— не передбачали проведення зазначеної оперативної ідентифікації взагалі, а відповідно й проведення такої ідентифікації на базах даних у десятки мільйонів дактилокарт, що є першочерговим завданням сьогодення при реагуванні на злободенні виклики часу;

— передбачали проведення тестування при введенні нової версії АДІС на зазначених базах даних (5 мільйонів дактилокарт), а враховуючи те, що на сьогодні ці бази даних нараховують близько 7 мільйонів дактилокарт і постійно збільшуються, вони (технічні вимоги до АДІС, програма та методика їх випробувань) повинні були протягом останніх п'ятнадцяти років неодноразово удосконалюватися (корегуватися), якнайменше в зазначених питаннях.

¹ Технічні вимоги до автоматизованих дактилоскопічних ідентифікаційних систем, які експлуатуються в органах внутрішніх справ України: редакція 1. ДНДЕКЦ МВС України: № 19/1–6564 від 29.01.2001. Київ, 2001; Програма та методика випробувань автоматизованих дактилоскопічних ідентифікаційних систем: редакція 2. ДНДЕКЦ МВС України: № 19/6–116 від 03.04.2002. Київ, 2002.

Таким чином, або розробники АДІС не удосконалювали алгоритми свого програмного забезпечення, або не виконувалися вимоги нормативних документів щодо проведення випробувань АДІС із обов'язковим їх (документів) коригуванням під завдання та умови сьогодення.

Ураховуючи зазначене, сьогодні перед Україною постає реальне завдання у створенні автоматизованої системи ідентифікації громадян України, іноземних громадян і осіб без громадянства за допомогою сучасних біометричних дактилоскопічних систем, які пройшли міжнародну сертифікацію на відповідність вимогам стандарту ANSI/NIST/INT-1 та тестування на базах даних до 100 мільйонів дактилокарт, сумісних (інтегрованих) з іншими біометричними системами (наприклад, елементів зовнішності людини). Такі системи розроблені та є на озброєнні, наприклад, силових відомств США, якими зазначена діяльність постійно удосконалюється, виходячи із «жорсткого» посилення контролю в'їзду та виїзду до або з країни після відомих терористичних актів у вересні 2001 р.

Особливу значущість зазначені положення набувають сьогодні у зв'язку із об'єднанням баз даних дактилоскопічної та генетичної інформації на міжнародному рівні. Так, у місті Прюм (Німеччина) у 2005 р. декілька країн Євросоюзу уклади угоду про співробітництво в боротьбі з тероризмом. Нині ця угода об'єднує 14 країн-членів Євросоюзу.

Рассмотрены отдельные аспекты функционирования систем биометрической идентификации, в частности одного из ее видов – дактилоскопической. Показана необходимость усовершенствования законодательного обеспечения биометрической регистрации разработкой законопроекта «О государственной биометрической регистрации» с введением двух ее видов: добровольной и обязательной. Сделан краткий анализ необходимости усовершенствования деятельности в области биометрической дактилоскопической регистрации применением современных автоматизированных дактилоскопических идентификационных систем, прошедших сертификацию на соответствие требованиям стандарта ANSI/NIST/INT-1. При этом программно должна быть обеспечена возможность проверки дактилоскопической информации в течение нескольких секунд на базах данных в десятки миллионов дактилокарт из любой части Украины. Кроме того, указанные системы должны иметь возможность интегрироваться с другими биометрическими системами (например, элементов внешности человека).

Certain aspects of the functioning of biometric identification systems, in particular one of its types, namely fingerprinting, are considered. The necessity of improving the legislative support of biometric registration is shown by the development of the draft law «On the state biometric registration» with the introduction of two its types: voluntary and mandatory, as well as with the definition of types of biometric information, principles and procedures of its use. A brief analysis is made for the need to improve the activity in the field of biometric fingerprinting registration by using modern automated fingerprint identification systems that have been certified for compliance with the ANSI/NIST/INT-1 standard. At the same time, it should be programmatically ensured the possibility of checking dactyloscopic information within a few seconds on databases of tens of millions of dactylic cards from any part of Ukraine. In addition, these systems should be able to be integrated with other biometric systems (for example, with human appearance elements).

УДК 343.983 (477)

Є. С. Манько, головний судовий експерт Сумського
НДЕКЦ МВС України,
e-mail: zvezda.sumy@ukr.net

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРОВЕДЕННЯ ПОРТРЕТНОЇ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ З ВИКОРИСТАННЯМ ВІДЕОЗОБРАЖЕНЬ

Із розвитком відеотехніки й упровадженням її в практику боротьби зі злочинністю як об'єкти портретної криміналістичної експертизи все частіше стали виступати стоп-кадри з відеоматеріалів, отриманих в умовах оперативно-розшукової й слідчої діяльності органів внутрішніх справ.

Розгляду зазначеної теми присвячені праці вітчизняних і зарубіжних учених. Однак, як слушно зауважив С. В. Задеренко, «...майже всі роботи з проблем ідентифікації людини за ознаками зовнішності видавалися достатньо давно, за винятком навчально-практичного посібника за загальною редакцією О. М. Зініна (2004 р.)»². Ця особливість характерна для даної проблематики й сьогодні, що, як один із факторів, зумовлює актуальність досліджуваного питання.

Наша мета – розглянути сучасний стан і тенденції розвитку портретної криміналістичної ідентифікації з використанням відеозображень; розглянути особливості проведення ідентифікації з використанням відеозображень на кожній із стадій судової експертизи; проаналізувати експертну прак-

¹ Стандарт, розроблений Американським національним інститутом стандартів та Національним інститутом стандартів і технологій США, імplementований до вимог Інтерполу.

² Задеренко С. В. Портретна експертна ідентифікація на сучасному рівні. *Криміналіст. вісн.* 2005. № 1(3). С. 101–110.

тику та теоретичну базу із зазначеної теми дослідження, запропонувати шляхи вирішення виявлених проблем.

Відеофіксація при оперативно-розшукових заходах є одним із найважливіших способів документування протиправної діяльності організованих груп і співтовариств, фіксації й документування масових безпорядків і різних надзвичайних подій. Вона активно використовується при проведенні таких слідчих дій, як огляд місця події, слідчий експеримент, обшук, виїмка, пред'явлення для впізнання, а також при створенні відеотек осіб, причетних до здійснення злочинів. Крім того, відеозапис використовується при проведенні різних експертних досліджень та інших дій, пов'язаних з ідентифікацією.

Не слід забувати про те, що розвиток науки й техніки не стоїть на місці. З'явився новий вид фіксації – це цифровий відеозапис, який полегшив життя, адже він виключив плівки, які потрібно проявляти, громіздку техніку відеозйомки, але значною мірою ускладнив роботу експертів. Цифрова техніка заповнила наше життя та стала новим способом запобігання й фіксації злочинів. Камери зовнішнього відеоспостереження встановлені майже в усіх установах, організаціях і закладах різних форм власності. Також це став поширений спосіб фіксації фактів пограбування та крадіжок у сучасних магазинах, банках тощо. Майже кожний мобільний телефон має у своїй будові цифрову камеру, але проблема в тому, що ця техніка, як правило, не дуже високої якості та має невелику роздільну здатність.

Аналіз експертної практики ідентифікації особи за відеозображеннями показує, що значна частка об'єктів дослідження припадає на зображення, отримані з камер відеоспостереження. Відомо, що цифрове зображення складається з дрібних точок (пікселів), які утворюють загальне зображення. Але при збільшенні зображення втрачає свою чіткість, навіть якщо до збільшення спостерігалася чітка картинка. Тому постає цілком логічне запитання: навіщо потрібні засоби фіксації такої якості, якщо вони не дають змоги ідентифікації особи? Ця обставина вимагає технічного й методичного розроблення можливостей оцінювання наявної відеоінформації, а в ряді випадків і поліпшення відеозображення для ідентифікації людини.

Як вирішення цієї проблеми вважаємо за необхідне до установ і організацій, які установлюють відеоспостереження за будівлями чи іншими об'єктами, висувати вимоги щодо технічних характеристик відеокамер, із метою полегшення роботи експертів у майбутньому та в інтересах цих установ і організацій. Таку функцію нагляду та контролю треба закріпити за виконавчою гілкою влади.

Аналіз відеопортретів, виконаних при проведенні оперативно-розшукових заходів, показав, що вони здебільшого малопридатні для проведення експертного ідентифікаційного дослідження за ознаками зовнішнього вигляду, здійснюваного з метою встановлення тотожності осіб. Це зумовлено тим, що відомі методики передбачають роботу лише з фотозображеннями людини.

Зазвичай при порівнянні відеопортрета з фотопортретами коло ідентифікаційних ознак обмежується в основному анатомічними. Але відеозйомка надає нам інші переваги при ідентифікації людини за ознаками зовнішності. По-перше, порівняння відеопортретів між собою надає можливість ідентифікації людини за її функціональними ознаками (за поставою, ходою, жестикуляцією, мімікою обличчя тощо). По-друге, використання відеозйомки дає можливість створення графічних дво- і тривимірних зображень, які потім можна порівнювати для вирішення питання про тотожність.

Усе це й зумовлює особливості ідентифікації осіб, зображених на портретах, які зводяться в основному до вивчення факторів відображення ознак зовнішності, обумовлених відеотехнічними параметрами. Це вивчення здійснюється в рамках загальної методики портретної ідентифікації. При цьому особливості вивчення властиві всім її стадіям – попередньому, роздільному, порівняльному дослідженням і оцінюванню отриманих результатів.

Для детального дослідження цієї теми необхідно розглянути особливості дослідження відеопортретів, вивчаючи всі стадії судової експертизи окремо.

Після завершення попереднього дослідження відеопортрета, коли експерт визнає його придатним для проведення порівняльного ідентифікаційного дослідження, необхідно перевести портретну інформацію з відеоносія, що не дуже зручний для експертної роботи, на фотоносій, тобто виготовити фотозображення особи, що ототожнюється, у масштабі 1:3,5 (19 мм між центрами зіниць ока).

Проблемою на цьому етапі дослідження є те, що експерт, який проводить ідентифікацію особи за ознаками зовнішності, частіше за все не володіє комп'ютерно-технічними навичками для проведення описаних дій. Тому на практиці до цього залучається експерт із комп'ютерно-технічних досліджень, хоча його залучення не регламентоване Методикою ідентифікації особи за ознаками зовнішності за матеріальними зображеннями (реєстраційний код 6.2.05).

Важливою особливістю роздільного дослідження відеопортретів є аналіз рис зовнішності з урахуванням їх різного стану при відеозйомці. Це зумовлено тим, що контури, форма, величина, ступінь виразності й симетрії рухливих рис особи значною мірою залежать від виразу обличчя та мімічних змін. Істотний вплив на вираз обличчя роблять різні емоції (емоційні стани) у момент відеофіксації об'єкта. Будь-яке емоційне вираження створюється зміною форми, розмірів і відносного положення деяких рис зовнішності, а також утворенням, посиленням, ослабленням або усуненням ямок, складок, зморшок обличчя. Зміни розглядаються щодо нормальних (звичних, постійних) контурів, форм, розмірів тощо.

За загальним правилом відображення на відеопортреті кількісних характеристик залежить від таких умов: якості відеозапису (відеопортрета); розташування зображення на площині кадру; дистанції відеозйомки; положення відеозаписуючої апаратури щодо рівня обличчя, яке фіксують (ракурс відеозйомки); положення обличчя (голови) людини в момент його відеофіксації; технічних характеристик відеозаписуючої апаратури; формату відеозапису; технічних характеристик відеоплівки; особливостей матеріальної копії, отриманої з відеокадру¹. Усі ці умови експерт повинен враховувати в процесі роздільного дослідження відеопортретів. Як правило, роздільне дослідження відеопортретів проводиться відповідно до методики портретної ідентифікації особи, тобто виділяється комплекс групових і окремих ознак.

На стадії порівняльного дослідження відеопортрети порівнюються за ознаками зовнішності, виділеними в ході роздільного дослідження, з метою визначення їх збігу або розбіжності. Особливістю порівняльного дослідження відеопортретів є можливість широкого використання монтажів зображень та їх суміщень. Застосування спеціальних комп'ютерних програм дозволяє проводити суміщення різних половин обличчя двох відеопортретів як за середньою вертикальною (медіальною) площиною, так і за будь-якою лінією в площині кадру. Зазначені методи наочні та дозволяють судити не тільки про типажну подібність, а й про пропорції та розмірні характеристики обличчя.

Оцінювання отриманих результатів роздільного й порівняльного досліджень впливає на формування висновку експерта про тотожність або розбіжності порівнюваних осіб. При цьому оцінювання співпадаючих ознак укладається у встановленні індивідуальності їх комплексу. Особливістю портретної криміналістичної ідентифікації відеопортретів на цьому етапі експертизи є те, що використовувані для порівняння функціональні ознаки не мають визначеної (підрахованої) ідентифікаційної значимості. Експерту самостійно в кожному конкретному випадку на основі власних переконань про норму, частоту зустрічальності ознаки доводиться вирішувати, чи володіють функціональні ознаки індивідуальністю².

Отже, проводячи дослідження, експерт повинен враховувати ступінь індивідуальності зовнішнього вигляду (оцінюється за всім комплексом співпадаючих ознак). У результаті оцінювання необхідно з'ясувати, чи достатній цей комплекс для висновку про тотожність. Комплекс може вважатися індивідуальним тоді, коли анатомічні та функціональні ознаки обличчя людини повністю збігаються.

Із розглянутого можна зробити такі висновки:

— ідентифікація особи за ознаками зовнішності за відеозображеннями — вид дослідження, який стає поширеним серед інших видів дослідження, потребує від експертів удосконалення своїх знань і співпраці з експертами, які мають право на проведення судово-комп'ютерної експертизи;

— переваги ідентифікації за відеопортретами: порівняння відеопортретів між собою надає можливість ідентифікації людини за її функціональними ознаками; використання відеозйомки дає можливість створення графічних дво- і тривимірних зображень;

— співпраця з експертами, що проводять комп'ютерно-технічну експертизу, не врегульована. Шляхи вирішення проблеми: 1) ініціаторам проведення дослідження призначати комплексні експертизи за такими напрямками досліджень; 2) визначити порядок такої співпраці в методиках; 3) додатково проводити навчання експертів, що здійснюють портретну експертизу, навичкам роботи з комп'ютерними програмами для роботи з відеозображеннями;

— використовувати для порівняння функціональні ознаки не мають визначеної (підрахованої) ідентифікаційної значимості, тому рідко використовуються на практиці. Шляхи вирішення проблеми: розроблення таблиці ідентифікаційної значимості функціональних ознак;

— відеозображення з камер спостереження, як правило, має низьку якість, що значною мірою ускладнює подальшу ідентифікацію особи. Шляхи вирішення проблеми: до установ та організацій, які установлюють відеоспостереження за будівлями, банкоматами чи іншими об'єктами, висувати законодавчо закріплені вимоги щодо технічних характеристик відеокамер з метою полегшення роботи експертів у майбутньому та в інтересах цих установ і організацій.

Рассмотрены современное состояние и тенденции развития портретной криминалистической идентификации с использованием видеоизображений. На основе анализа экспертной практики и теоретической базы определены проблемные вопросы проведения портретной криминалистической идентификации с использованием видеоизображений, предложены пути их решения.

The current state and tendencies of development of the portrait criminalistic identification by using video images are considered. The features of performing identification by using video images on each of the stages of the forensic expertise are considered. Based on the analysis of expert practice and theoretical basis there were defined the problematic issues of performing portrait criminalistic identification by using video images, suggested the ways of their solutions.

¹ Снетков В. А. Габитоскопия. Волгоград: ВНИИ МВД СССР, 1979. С. 56.

² Портретная экспертиза: учеб.-практ. пособие / под ред. А. М. Зинина. М., 2004. С. 114.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ВІДЕО-, ЗВУКОЗАПИСУ

Судова криміналістична експертиза відео-, звукозапису, як відомо, не належить до числа експертиз, призначення яких визначено законодавцем як обов'язкове. Проте ця судова експертиза – це досить ефективна процесуальна дія щодо об'єктивної перевірки достовірності записаної на відео-, фонограмі інформації, яка має значення для доказів у розслідуванні та судовому розгляді справ.

У судочинстві відео-, фонограми досить міцно зайняли своє місце серед інших доказів, і практикою вироблена певна технологія їх дослідження й оцінювання як речових чи інших доказів. Сумніви в достовірності аудіо-, відеозапису, невідомість джерела його походження, можливість його фальсифікації тим чи іншим способом потребують призначення й проведення експертизи відео-, звукозапису (фоноскопичної експертизи). Основу доказової бази зазвичай становлять результати проведення оперативно-розшукових заходів. У ході документування злочинів досить часто проводяться різні оперативно-розшукові заходи, що супроводжуються негласним аудіо-, відеозаписом розмов між їх суб'єктами. Крім того, сучасний рівень науково-технічного розвитку суспільства призвів до появи розширених функцій в апаратах стільникових телефонів, використання для комунікацій програм відео-, аудіоспілкування (типу Skype, WhatsApp, Viber), поширення систем відеоспостереження, відеореєстраторів та інших технічних засобів, які дозволяють з легкістю фіксувати звукові сліди. Як показує аналіз судово-слідчої практики, нерідко виникають певні труднощі, багато в чому зумовлені переходом від аналогових форм запису до цифрових, незнанням і невмінням багатьох практичних працівників працювати зі звуковими слідами на цифрових носіях. Принципова відмінність цифрових записів від аналогових полягає лише в тому, що встановити їх автентичність у ході експертизи значно складніше. Річ у тім, що перше, що має встановити експерт, чи є оригіналом або копією наданий запис. Якщо за аналоговим записом це зробити можна (відомо, що кожна копія перезапису в аналоговому вигляді значно гірша за якісними параметрами, ніж оригінал), то за цифровими записами питання оригінал-копія з очевидністю втрачає сенс, оскільки якість цифрової копії нічим не відрізняється від оригіналу. Друге, що повинен зробити експерт, це встановити відповідність слідів записуючого пристрою, з тим апаратом, який використовувався для запису. Для аналогових записів це майже завжди можливо, оскільки використовуються в основному пристрої, які вилучаються в оператора й на запит експерта можуть бути йому надані. Але для багатоканальних цифрових реєстраторів, за допомогою яких здебільшого проводиться прослуховування й звукозапис телефонних переговорів у ході оперативно-розшукових заходів, це практично неможливо.

Специфіка судової експертизи відео-, звукозапису в тому, що для вирішення багатьох питань експерт повинен володіти широким спектром знань з різних галузей науки й техніки в інженерно-технічних, фізико-математичних, інформаційних, лінгвістичних технологіях (лінгвістики та акустики, математики, радіотехніки тощо). Фахівці в галузі фоноскопичної експертизи можуть посприяти в очищенні фонограм від шумів і перешкод та встановлення дослівного змісту записаних на фонограмі переговорів. Це необхідно для того, щоб перевірити належність записаної вербальної і невербальної інформації до матеріалів справи. Текстова відтворення усного мовлення, складене експертом, більш точно відповідає звуковому змісту фонограми, хоча й не є окремим експертним завданням, оскільки не потребує застосування спеціальних знань і може проводитися спеціалістом при вирішенні питань персоналізації мовленнєвого матеріалу.

При призначенні експертиз відео-, звукозапису враховується й те, що треба правильно організувати не тільки фіксацію відео-, звукозапису (для отримання якісних фонограм із розбірливим мовним змістом), але і її належне зберігання з подальшим оформленням як речовий доказ чи іншого документа (з урахуванням судової перспективи). Недбале поводження з відео-, фонограмою, випадкова деформація магнітного носія, зупинки під час виробництва звукозапису та перерви, необережне стирання інформації при відтворенні – усе це може виявитися істотним для визнання згодом таких відео-, фонограм неприпустимим або недостовірним доказом.

На сучасному рівні розвитку технічного прогресу документування будь-яких переговорів здійснюється зазвичай із використанням цифрових пристроїв. Мовленнєвий сигнал записується або на цифровий магнітний носій, або в пам'ять магнітофона. У подальшому може виникнути проблема при залученні відео-, фонограми до матеріалів справи, оскільки щоразу долучати до справи сам пристрій фіксації інформації, наприклад, цифровий диктофон або відеокамеру навіть з економічних міркувань навряд чи доцільно.

Вихід із такої ситуації уявляється в такому. У цих випадках доцільно призначати експертизу відео-, звукозапису (на етапі підготовки справи до судового розгляду), на вирішення якої можна поставити три питання. Перше – встановити дослівний зміст записаної на відео-, фонограмі інформації. Друге – провести перезапис відео-, фонограми, яка має доказове значення, на наданий носій (касету, CD-диск,

флеш-накопичувач тощо). Третє – установити, чи є на відео-, фонограмі ознаки монтажу або внесених до неї змін. Таким чином, до матеріалів справи суд може додати копію відео-, фонограми (як похідний речовий доказ), достовірність якої підтверджена висновком фоноскопичної експертизи та показаннями експерта (роз'ясненням спеціаліста з питань, що входять до його професійної компетенції) про те, що при копіюванні не було привнесено жодних змін (ніяка частина переговорів не була пропущена, вилучена, додана або викривлена).

Слід звернути увагу на те, що вірність копії цифрової фонограми, що долучається до матеріалів справи, повинна бути процесуально засвідчена, оскільки копіювання може проводитися не тільки з фонограми оригіналу, але й із фонограми, виготовленої шляхом монтажу, коли копіювання може мати вибіркового характеру, або вибирається тільки частина фонограми тощо. При копіюванні цифрової фонограми, що зазнала маніпуляції, модифікації або монтажу, сліди монтажу чи інших втручань у початковий зміст бесіди (наприклад, елементарне вирізання й стикування різних реплік або фрагментів різних розмов) легко могли бути замасковані. Тому встановити достовірність змісту розмови, а отже цілісність і незмінність контексту бесіди, записаної на такому звуковому файлі, експертам не виявляється можливим. Для встановлення відповідності фонограм на компакт-диску оригіналам, а також виключення можливості внесення при перезаписі будь-яких змін потрібно звірити долучені до матеріалів справи фонограми з вихідними фонограмами-оригіналами, наприклад за контрольними сумами файлу.

Можна навести такий орієнтовний перелік формулювання питань, які зазвичай підлягають вирішенню в ході проведення експертизи відео-, звукозапису:

- Який дослівний зміст розмови, що записана на відео-, фонограмі?
- Скільки осіб брало участь у розмові, що записана на відео-, фонограмі?
- Одному або різним особам належить мовлення, записане на відео-, фонограмі?
- Чи належить мовлення, або його фрагменти, записані на відео-, фонограмі Х, гр. N, зразки мовлення якого надані на відео-, фонограмі Y?
- Чи є на відео-, фонограмі або її фрагментах ознаки монтажу чи інших змін, привнесених у неї після закінчення відео-, звукозапису?
- Чи є відео-, фонограма оригіналом або копією?
- Чи використовувався наданий пристрій (диктофон, відеокамера або інший пристрій) для запису відео-, фонограми X?
- Яка природа (або джерело) звукових сигналів, записаних на відео-, фонограмі?
- У якому звуковому середовищі (на вулиці, у приміщенні, салоні автомобіля тощо) відбувалася розмова, зафіксована на відео-, звукозаписі?
- Чи в одному й тому самому місці, звуковому середовищі, проводився запис відео-, звукозапису?
- Чи одночасно записані звукоряд і відеоряд відеофонограм? Чи відповідає звукоряд відеофонограмі її відеоряду?

Окремим видом дослідження матеріалів відео-, звукозапису є лінгвістичне дослідження усного мовлення. Експерт-лінгвіст насамперед повинен володіти спектром філологічних знань, лінгвістики. У межах лінгвістичної експертизи усного мовлення проводяться ідентифікаційні, діагностичні та семантичні дослідження усного мовлення особи. На відміну від технічних досліджень матеріалів відео-, звукозапису лінгвістичні дослідження дозволяють проводити діагностику особистісних характеристик мовця. На основі лінгвістичного аналізу з певною часткою вірогідності можна дати оцінку статево- й анатомо-фізіологічних характеристик диктора, емоційного стану (відхилення від норми, тривожність, напруженість, наявність і тип емоцій, наприклад хвилювання, здивування, страх тощо), психофізіологічний стан (ненормативність, наявність патології). За результатами лінгвістичного дослідження усного мовлення на відео-, фонограмі можуть бути встановлені й індивідуально-особистісні характеристики диктора, наприклад, рідна мова, ступінь володіння цією мовою, рівень освіти і розвитку мовної культури, соціокультурний статус (соціальна належність, виховання тощо), темперамент, самооцінка, ставлення до співрозмовників, рольова функція в розмові, наявність проявів акценту, діалекту, належність до певного професійного середовища тощо. На вирішення фоноскопичної експертизи може бути поставлене питання про те, чи є мовлення на фонограмі спонтанним, мимовільним або відтворенням вивченого напам'ять тексту, спотворенням усно-мовленнєвих навичок. Установлення факту навмисного спотворення усного мовлення є одним з найбільш складних завдань фоноскопичної експертизи. Ознаками, що свідчать про навмисне спотворення мовлення, є особливості мовленнєвого повідомлення, що відображають суперечності властивостей і характеристик його автора, несумісний стан, як наслідок свідомої перебудови автором власних навичок розмовного мовлення. Засобами спілкування є мовлення, міміка, жести, інші невербальні засоби.

Під час проведення семантичних досліджень вирішуються питання, пов'язані з аналізом змісту мовлення особи (розмови), тобто питання, не пов'язані зі встановленням фактичних даних про особу мовця. Наприклад, питання наявності/відсутності ознак підтекстового (або двоюкого) тлумачення слів і висловлювань в усному мовленні досліджуваної особи, публічних закликів (висловлювань) до певних дій. Крім того, питання наявності/відсутності в мовленні особи інформації позитивного або негативно-

го характеру щодо певної фізичної або юридичної особи, визначення, чи є висловлювання особи фактичним твердженням або оціночним судженням. Під час проведення семантико-текстуальної експертизи можуть вирішуватися й інші питання, що стосуються її предмета.

Зазначене коло питань, що вирішуються як експертами в галузі технічного дослідження відео-, звукозаписів, так і експертами-лінгвістами, не є вичерпним.

Рассмотрены некоторые основные аспекты современной экспертизы видео-, звукозаписи. Проанализированы основные экспертные направления исследований в области видео-, звукозаписи. Определены особенности назначения и проведения такого вида исследований, приведен ориентировочный список вопросов, решаемых при проведении экспертиз видео-, звукозаписи.

Some basic aspects of the modern expertise of video, sound recording are considered. The main directions of expert research in the field of video, sound recording are analyzed. The specifics of the appointment and conduct of this type of research are given, an orientative list of questions to be resolved when performing expertise of video, sound recording, is presented.

УДК 343.98.065

В. А. Руднев, завідувач лабораторії Харківського НДІСЕ, кандидат хімічних наук,

e-mail: hniise@hniise.gov.ua;

А. Ф. Клімчук, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ,

e-mail: hniise@hniise.gov.ua

УСТАНОВЛЕННЯ ВПЛИВУ ЗОВНІШНІХ ФАКТОРІВ ПІД ЧАС ЗБЕРІГАННЯ ДИЗЕЛЬНОГО ПАЛИВА НА РЕЗУЛЬТАТИ ІДЕНТИФІКАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Виявлення ідентифікаційних ознак, на основі яких складається висновок про спільну чи різну групу належність, належить до одних із найскладніших і найважливіших завдань судової експертизи з дослідження нафтопродуктів та пально-мастильних матеріалів. Складність цих досліджень обумовлена тим, що під час зберігання та транспортування нафтопродукти можуть змінювати компонентний склад, а при порівняльному дослідженні використовуються саме параметри компонентного складу¹.

Дизельне паливо належить до одного з найпоширеніших типів нафтопродуктів, що надходять для проведення експертиз у справах про викрадання пального з ємностей складських приміщень, паливних баків авто- та залізничного транспорту. Відбір проб, який здійснюється під час розшукових і слідчих дій, не завжди проводиться за участю фахівців, компетентних у відборі таких проб. Крім того, ємності, з яких відбираються нафтопродукти, є різноманітними, що ускладнює відбирання репрезентативних зразків.

Отже, установлення значущості впливу методики пробовідбору, у сукупності з урахуванням можливого впливу різних зовнішніх факторів на результати ідентифікаційного дослідження, є важливим завданням, яке має бути вирішене при проведенні науково-дослідних робіт за відповідним напрямом. У Харківському НДІСЕ в рамках виконання НДР із розроблення методики встановлення критеріїв ідентифікації об'єктів нафтохімічної природи², як критерій ідентифікації було запропоновано використовувати значення максимального відносного розмаху, отриманого при дослідженні серії зразків такого самого нафтопродукту за планом однофакторного дисперсійного аналізу (моделювання). Було показано, що розраховані значення розмаху можуть використовуватися як критерій при вирішенні питання про спільну групу належність зразків нафтопродуктів, у тому числі дизельного палива.

Для вирішення питання, наскільки тимчасові зовнішні фактори впливають на результати ідентифікаційного дослідження дизельних палив, був проведений такий експеримент. Зразки поміщалися в дев'ять полімерних пляшок різного об'єму (від 0,5 до 1,5 л). Об'єм зразків дизельного палива у кожній пляшці становив довільним чином від 0,2 до 0,5 л. Ці зразки піддавалися впливу таких факторів (обиралися випадково щоразу):

- зберігання протягом 20–40 хв із відкритою кришкою у витяжній шафі або протягом 2–3 год із негерметично закритою кришкою;
- поміщення з відкритою кришкою під дію прямих сонячних променів у пляшці з відкритою кришкою у літній час (10–20 хв);
- багаторазове (3–4 рази) переливання до іншої ємності;

¹ Криминалистическое исследование нефтепродуктов и горюче-смазочных материалов / И. А. Золотаревская, Е. В. Шевырева, М. Л. Карабач и др. М.: ВНИИСЭ, 1989. Вып. 1, 2.

² Методика встановлення критеріїв ідентифікації об'єктів нафтохімічної природи: звіт про НДР (закл.) / МЮ України, ХНДІСЕ; кер. В. А. Руднев, викон. А. Ф. Клімчук та ін. № ДР 0114U001658. Харків, 2016. 115 с.

— обводнення довільним чином обраною кількістю води із наступним відстоюванням і відділенням у ділильній воронці.

Досліджувані зразки дизельного палива маркувалися номерами 1.1–1.3, 2.1–2.3, 3.1–3.3. Після проведення зазначених дій зразки досліджувалися методом газової хроматографії. Далі розраховувалися значення максимального розмаху (серед усіх дев'яти зразків) та виявлялися пари об'єктів, що максимально відрізняються одне від одного, використовуючи для цього хемометричні методи кластерного аналізу та головних компонент.

При дослідженні зразків дизельного палива було встановлено максимальне значення розмаху та виявлені пари зразків, що максимально відрізняються між собою за компонентним складом, а саме: 1.3 та 3.2, 1.1 і 3.2, 2.1 та 3.3. Результати дослідження наведено на рисунку.

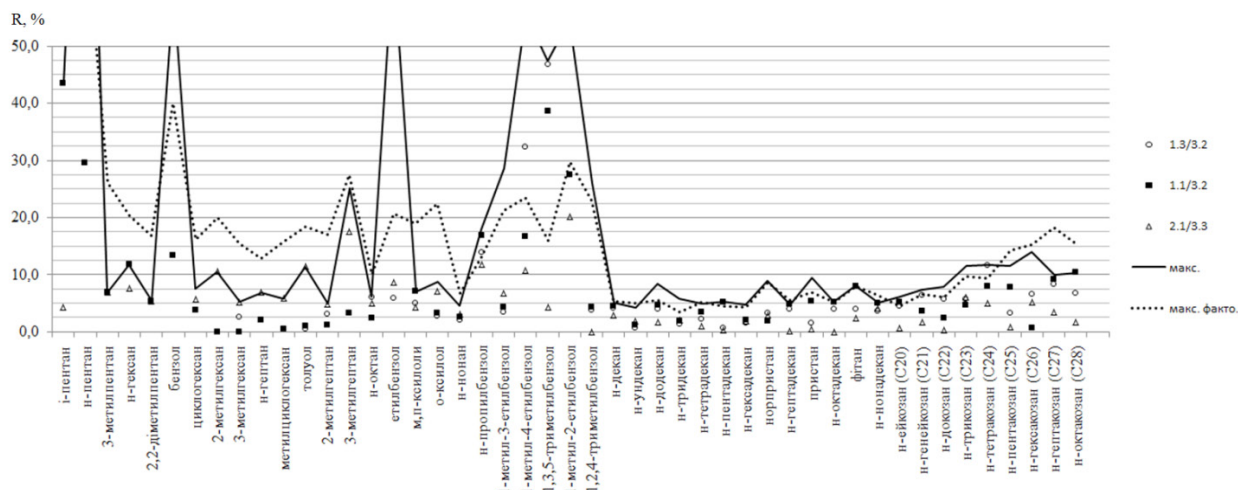

Рисунок. Відмінності між парами зразків дизельного палива: крапками позначена лінія максимального розмаху за даними однофакторного аналізу; лінією – взагалі максимальне значення розмаху одночасно для дев'яти зразків

Аналізуючи отримані результати, можна зробити такі висновки:

— значення максимального відносного розмаху для досліджуваних зразків виявилися зіставними та навіть дещо меншими (у низькотемпературній частині) порівняно зі значеннями максимального розмаху, розрахованими при дослідженні зразків методом однофакторного дисперсійного аналізу;

— показники максимального відносного розмаху в діапазоні концентраційного максимуму (близько $C_9 - C_{20}$) виявилися переважно менше 5% (для чітко розділених піків). Виявлені перевищення показників спостерігалися для компонентів, піки яких характеризувалися слабкою інтенсивністю та були нечітко відділені від піків, які елюювалися поряд;

— значення розмаху серед пар зразків, які максимально відрізнялися одне від одного за результатами хемометричного аналізу, у діапазоні концентраційного максимуму виявилися переважно меншими 5%. Значна кількість значень виявилася меншою 2,5%. Зі зменшенням умісту *n*-алканів (із кількістю вуглецевих атомів більше 20) спостерігалася збільшення значень розмаху, але лише окремі показники перевищили умовну межу в 10%.

За результатами серій досліджень дизельних палив можна констатувати, що при впливі тимчасових факторів, які призводять до певних змін у складі, ці зміни є зіставними з межами, встановленими попереднім дослідженням за планом однофакторного дисперсійного аналізу. Найбільші відмінності спостерігаються для ароматичних вуглеводнів із кількістю вуглецевих атомів від 7 до 9, які містяться у складі дизельного палива у невеликих кількостях та не є характеристичними компонентами, які слід використовувати при ідентифікаційному дослідженні. Остаточне рішення про придатність порівнюваних об'єктів до ідентифікації має здійснюватися експертом і бути заснованим на комплексній оцінці їх властивостей з урахуванням обставин справи, відомих із доданих до постанови (ухвали) матеріалів.

Показана возможность применения максимального относительного значения размаха при оценке значимости влияния кратковременных внешних факторов на результаты идентификационного исследования дизельных топлив. Установлено, что непродолжительные внешние воздействия, такие как испарение в негерметично закрытой емкости, обводнение с последующим отстаиванием, не влияют на результаты сравнительного исследования при решении вопроса про общую групповую принадлежность образцов дизельного топлива.

The possibility of applying the maximum relative value of the peak-to-peak in assessing the importance of the effect of short-term external factors on the results of an identification study of diesel fuels is shown. It has been established that short external influences, such as evaporation in a non-hermetically closed reservoir, watering with subsequent clarifying, do not affect the results of the comparative study when deciding the question on the general group belongingness of diesel fuel samples.

УДК 343.98+58.01/.07

*А. Н. Хох, научный сотрудник Научно-практического центра Государственного комитета судебных экспертиз Республики Беларусь,
e-mail: 1ann1hoh@gmail.com;
С. В. Рубинчик, научный сотрудник Научно-практического центра Государственного комитета судебных экспертиз Республики Беларусь,
e-mail: rubinsveta@rambler.ru*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ДЕНДРОХРОНОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ДЛЯ УСТАНОВЛЕНИЯ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ ОБРАЗЦОВ ДРЕВЕСИНЫ ОДНОМУ ДЕРЕВУ

При расследовании ряда преступлений в качестве вещественных доказательств фигурирует древесина. При ее исследовании нередко возникает вопрос: составляли ли ранее единое целое предоставленные на исследование фрагменты ствола дерева? Для разрешения таких вопросов наиболее правильным будет назначение судебно-ботанической экспертизы с использованием дендрохронологического анализа (СБЭ ДА).

Нами на конкретном примере рассматривается порядок установления принадлежности образцов древесины одному дереву. На исследование были представлены три фрагмента ствола березы, изъятых в ходе осмотра места происшествия в лесном массиве (№ 1–3), и один фрагмент, изъятый в ходе обыска в квартире подозреваемого (№ 4). Все эти фрагменты визуально не имели общей линии разделения. Видовая принадлежность фрагментов древесины вместе с корой была подтверждена на основании макроскопических, т. е. видимых невооруженным глазом признаков во время предварительного исследования. Учитывались следующие элементы макроскопического строения:

- цвет и структура коры. У исследуемых фрагментов кора была гладкой бело-желто-розоватого, а в некоторых местах красновато-бурого цвета с характерными темными линиями (так называемыми чечевичками). Внешняя часть – береста – легко отслаивалась лентами. Нижняя (комлевая) часть ствола (образец № 4) покрыта темной коркой с трещинами глубиной до 0,7 мм;
- цвет древесины на поперечных торцах. У образцов он переходил от белого, однородного, с легким желтоватым оттенком на свежих спилах до коричневого;
- наличие ядра. У исследуемого материала ядро отсутствовало, древесина состояла полностью из заболони;
- степень видимости годовичных слоев и их очертания. У всех образцов годовичные слои были плохо различимы.

Учитывая общеизвестный биологический факт, что ствол дерева представляет собой конусообразно заостренную колонну¹, а также макроскопическое строение коры представленных на исследование фрагментов, предварительно было показано, что относительно друг друга и относительно поверхности земли они изначально находились в следующем положении: фрагмент № 4 (торцевая поверхность с большим диаметром → торцевая поверхность с меньшим диаметром) → фрагмент № 3 (торцевая поверхность с большим диаметром → торцевая поверхность с меньшим диаметром) → фрагмент № 2 (торцевая поверхность с большим диаметром → торцевая поверхность с меньшим диаметром) → фрагмент № 1 (торцевая поверхность с большим диаметром → торцевая поверхность с меньшим диаметром).

Для проведения дендрохронологического анализа с нижней и верхней торцевой поверхности каждого фрагмента были получены круговые поперечные образцы (спилы) толщиной около 3 см путем спиливания дисковой пилой Bosch GKS 10,8 V–LI 0.

В ходе дальнейших исследований спил от образца № 4 (от нижней части) и спил от образца № 1 (от верхней части) не использовались. Всего в ходе исследования было выделено три сравниваемые пары:

- 1-я сравниваемая пара: спил от образца № 4 (от верхней части), спил от образца № 3 (от нижней части);
- 2-я сравниваемая пара: спил от образца № 3 (от верхней части), спил от образца № 2 (от нижней части);
- 3-я сравниваемая пара: спил от образца № 2 (от верхней части), спил от образца № 1 (от нижней части).

¹ Розанов М. И. Дендрохронологические методы экспертизы древесины. Экспертная техника. М.: ВНИИСЭ, 1971. Вып. 34. С. 45–65.

Перед непосредственным проведением дендрохронологического анализа для повышения контрастности годичных слоев поверхность полученных спилов древесины березы предварительно подготавливалась, т. е. проводилась пробоподготовка. Она состояла из следующих этапов:

1. Шлифовка орбитальной шлифовальной машиной HYUNDAI Sander O350 всей поверхности (из-за малого диаметра дерева). Использовали шлифовальные круги разной зернистости. Сначала шлифовка производилась кругами с крупным (№ 40) и средним (№ 80) зерном, а затем, чтобы придать гладкость дереву, кругами с мелким зерном (№ 120).

2. Смачивание исследуемой поверхности спила водой. Это позволяло значительно улучшить видимость годичных слоев, так как влажные образцы имеют более интенсивную окраску¹.

После первичной пробоподготовки спилы сканировали на планшетном сканере Epson Perfection V19 с разрешением 1200 dpi; режим сканирования: цветной; максимальная область сканирования, мм: 216×297 (A4); формат (расширение файла): tiff (*.tif).

Далее по отсканированным изображениям проводили измерение ширины каждого годичного слоя с помощью программы MCview (LOMO-Microsystems). Ширину годичных слоев измеряли перпендикулярно их границам. Полученные значения экспортировались в файл формата .xls. Результаты замеров сохраняли в виде таблицы в программе Microsoft Excel, где первая колонка – это годы, а последующие – ряды измерений (в мм) радиального прироста для каждого образца. На каждом спиле измеряли ширину годичных слоев по 5-ти радиусам. Затем получали усредненный ряд.

Из-за плохой различимости годичных слоев в периферических частях спила от образца № 4 (от верхней части) и спила от образца № 3 (от нижней части) замеры ширины годичных слоев начинали от сердцевины. В остальных – с внешнего годичного слоя в направлении от периферии к сердцевине, т. е. обратным отсчетом календарных лет. Первый годичный слой датировался 2016 г.

На основании полученных замеров (по усредненному ряду) строились древесно-кольцевые хронологии (ДКХ). На оси абсцисс откладывались годы, а на оси ординат – значения ширины годичных слоев (в миллиметрах по годам).

Далее рассчитывали S_x – коэффициент синхронности (в %) – между ДКХ каждой сравниваемой пары. Во всех случаях S_x составил 100%.

Следующим этапом работы являлось построение 2-х корреляционных матриц в программе Microsoft Excel: а) для образцов № 4 (от верхней части), № 3 (от нижней части), № 3 (от верхней части) и № 2 (от нижней части); б) для образцов № 3 (от верхней части), № 2 (от нижней части), № 2 (от верхней части) и № 1 (от нижней части) (таблица). Общая корреляционная матрица не строилась ввиду малого перекрытия (только 6 лет) для хронологий первой и третьей сравниваемых пар. На рисунке представлена общая тенденция графиков радиального прироста исследуемых образцов.

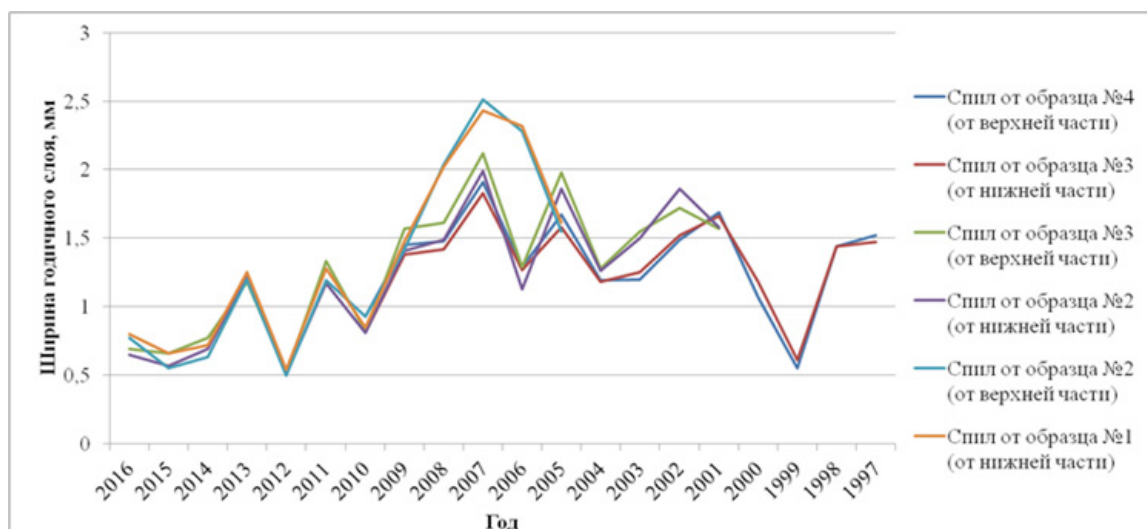

Рисунок. Усредненные древесно-кольцевые хронологии сравниваемых образцов

Стоит отметить, что для ДКХ спила от образца № 2 (от верхней части) и спила от образца № 1 (от нижней части) в сердцевинной части наблюдается рассогласование радиального прироста. Это связано с возрастными особенностями: у коротких хронологий в первые годы жизни очень низкая синхронность прироста в отличие от остальных хронологий. Эта синхронность прироста увеличивается от центра к периферии.

¹ Хох А. Н., Кузменков Д. Е. О возможных подходах к повышению контрастности годичных колец. *Криміналістичний вісник*: зб. наук. пр. Київ, 2015. Вип. 2/24. С. 123–130.

Корреляційні матриці

а)	Спил от образца №4 (от верхней части)	Спил от образца №3 (от нижней части)	Спил от образца №3 (от верхней части)	Спил от образца №2 (от нижней части)
Спил от образца №4 (от верхней части)	1	–	–	–
Спил от образца №3 (от нижней части)	0,983911	1	–	–
Спил от образца №3 (от верхней части)	0,906968	0,923138	1	–
Спил от образца №2 (от нижней части)	0,870838	0,909299	0,984966	1
б)	Спил от образца №3 (от верхней части)	Спил от образца №2 (от нижней части)	Спил от образца №2 (от верхней части)	Спил от образца №1 (от нижней части)
Спил от образца №3 (от верхней части)	1	–	–	–
Спил от образца №2 (от нижней части)	0,984966	1	–	–
Спил от образца №2 (от верхней части)	0,843133	0,828097	1	–
Спил от образца №1 (от нижней части)	0,849272	0,829517	0,996533	1

Как видно из таблицы, коэффициент корреляции Пирсона ($p > 0,05$) ни в одном случае не опустился ниже 0,8, что обычно наблюдается в пределах одного дерева.

Исходя из полученных результатов (рассчитанных коэффициентов синхронности и корреляции Пирсона), а также учитывая, что сравниваемые ДКХ имеют схожую форму, периоды резких угнетений и больших кульминаций, можно сделать следующие выводы:

1) спил от образца №4 (от верхней части) принадлежит (\in) спилу от образца №3 (от нижней части) \in спилу от образца №3 (от верхней части) \in спилу от образца №2 (от нижней части), т. е. первая сравниваемая пара \in второй сравниваемой паре;

2) спил от образца №3 (от верхней части) \in спилу от образца №2 (от нижней части) \in спилу от образца №2 (от верхней части) \in спилу от образца №1 (от нижней части), т. е. вторая сравниваемая пара \in третьей сравниваемой паре.

Следовательно, поскольку вторая сравниваемая пара \in и первой, и третьей сравниваемым парам, то значит первая сравниваемая пара \in третьей сравниваемой паре (сравнение множеств: если $A \in B$ и $B \in C$, то $A \in C$).

Оценивая результаты проведенного дендрохронологического анализа, подтвержденного математической обработкой дендрохронологических показателей, однозначно установлено: фрагменты ствола березы №1, №2, №3 и №4 ранее являлись частями ствола одного дерева.

Рассмотрены возможности использования дендрохронологической информации при установлении принадлежности отдельных элементов древесины одному дереву.

The possibilities of using dendrochronological information in establishing the belongingness of separate elements of the wood to a single tree are considered.

УДК 343.977.008.46631.417(075.5)

О. О. Хлесткова, головний експерт Харківського НДЕКЦ МВС України, кандидат сільськогосподарських наук, старший науковий співробітник, e-mail: hlestkova@gmail.com

СУДОВО-ҐРУНТОЗНАВЧА ЕКСПЕРТИЗА ГЛИНИСТИХ ҐРУНТІВ

Останнім часом у зв'язку з поширенням кримінальних справ стосовно несанкціонованого видобутку корисних копалин з'являється новий напрям у судово-ґрунтознавчій експертизі, спрямований на вирішення питання щодо віднесення деяких об'єктів ґрунтового-мінерального походження до певного виду сировини. Так, згідно з переліком корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення такими об'єктами виступають вугілля, піски, глини, вапняк, крейда, гіпс, деякі окремі мінеральні утворення (наприклад, азбест, глауконіт) та ін.¹

¹ Про затвердження переліків корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення: постанова Каб. Міністрів України від 12.12.1994 №827 (у ред. постанови КМ України від 28.12.2011 №1370). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/827-94-p>.

Зупинимося на дослідженні глинистих ґрунтів. Цього разу перед експертом ставляться питання: чи є надані зразки глинами і, якщо так, то чи належать вони до корисних копалин?

Підставою для віднесення досліджуваних ґрунтів до глин, на наш погляд, є положення, наведені в Державному стандарті України ДСТУ Б В.2.1.2–96 Ґрунти. Класифікація¹. Згідно з цим стандартом до виду глинистих ґрунтів належать дисперсні зв'язані осадові мінеральні породи, які поділяються на декілька різновидів залежно від гранулометричного складу, пластичності, текучості, засоленості, умісту органічної речовини та інших ознак. Основним показником, за яким ґрунти відносяться до глинистих ґрунтів і, власне, до глин, є показник пластичності.

Пластичність – одна з найпростіших властивостей ґрунтів, яка свідчить про деякі суттєві особливості складу й стану ґрунтової маси. Під пластичністю розуміється властивість ґрунтової маси безповоротно без розриву суцільності (тобто без тріщин) змінювати свою форму під впливом тиску ззовні та зберігати цю форму після усунення впливу зовнішнього середовища. Інакше кажучи, це здатність ґрунту до формування й ліплення. Пластичність може проявлятися тільки в певних інтервалах вологості; максимальне значення вологості називається «верхньою межею текучості (плинності)», а мінімальне значення вологості – «нижньою межею пластичності (розкочування)». Число пластичності «Ip» – це різниця між значеннями вологості ґрунту в стані текучості та в стані пластичності. На підставі цього показника до глин належать ґрунти з показником $I_p > 17$, у тому числі різновиди легких глин з $I_p = 17-27$, різновиди важких глин $I_p > 27$ ².

Вологість ґрунту в стані текучості (WL) і в стані пластичності (Wp) визначаються згідно з ГОСТ 5180–2015³, у якому досягнення межі текучості (верхньої границі пластичності) установлюється за допомогою спеціального пристрою – балансірного конусу, що за певних умов вологості занурюється у змочену ґрунтову масу. Але межу текучості можна визначити простіше за допомогою стандартного ручного методу⁴, який полягає у доведенні ґрунту до такого стану вологості, коли шар ґрунтової пасти при його розрізанні шпателем (скальпелем) під певним кутом до поверхні шару починає зливатися й заповнювати розріз. Для доведення ґрунту до стану текучості наважку після розтирання гумовим товкачем і просівання через сито з діаметром отворів 1 мм вміщують в фарфорову чашку діаметром 10 см і, перемішуючи шпателем, змочують дистильованою або водопровідною водою до повного розмокання. Однорідну ґрунтову масу викладають рівним шаром завтовшки близько 1 см і розрізають його V-подібним шпателем або скальпелем (під деяким кутом до поверхні ґрунтової пасти) таким чином, щоб утворилася щілина завширшки 1–1,5 мм на дні чашки і 10–12 мм на поверхні. Межу плинності враховували досягнутою, коли обидві частини ґрунтової маси зіллються й заповнять розріз на висоту 1 см і довжину 1,5–2 мм, після чого з дна чашки відбирається проба в скляні бюкси для визначення вологості ґрунту (WL).

Межа пластичності (вологості ґрунту на границі розкочування) визначається в пробі, у якій установлювали межу текучості. Частина змоченого ґрунту, що залишилася в чашці, розминається й розкочується в шнур (дріт) завтовшки 3 мм (підсушуючи її на повітрі) на скляній або пластиковій пластинці, доки ґрунтова маса почне кришитися на відрізки довжиною 8–10 мм. Після цього знову відбирається проба в скляні бюкси для визначення вологості (Wp).

Вологість визначається стандартним методом – висушування в шафі при 105 °С до постійної ваги.

Число пластичності $I_p = WL - Wp$, яке перевищує 17, дозволяє обґрунтовано віднести досліджувані ґрунти до глин⁵ і, згідно з Переліком корисних копалин⁶, дати висновок про віднесення їх до корисних копалин загальнодержавного значення. Глини належать до корисних копалин багатопільового призначення, а напрям використання родовища корисної копалини визначається рішенням Державної комісії по запасах корисних копалин – сировина вогнетривка, формувальна, цегельно-черепична тощо. Ґрунти з числом пластичності менше 7 належать до супісків, а з I_p в межах 7–17 – до суглинків. Супіски й суглинки, згідно з Переліком, належать до корисних копалин місцевого значення.

Експертное исследование глинистых почв становится все более актуальным в связи с увеличением количества уголовных дел, касающихся несанкционированной добычи глины как полезного ископаемого. Предложена упрощенная методика исследования глинистых почв, основанная на определении показателя пластичности – одного из наиболее характерных для этого вида почв. Показатель пластичности предусматривает определение влажности почвы в состоянии текучести и в состоянии пластичности. Описан способ достижения таких состояний влажности.

¹ ДСТУ Б В.2.1.2-96 (ГОСТ 25100–95). Ґрунти. Класифікація. URL: geo-ingeo.narod.ru/.../DSTY_B_V.2.1-2-96.Grunty.Klassifikatsiya/pdf.

² ДСТУ Б В.2.1.2-96 (ГОСТ 25100–95), табл. В 12.

³ Межгосударственный стандарт ГОСТ 5180–2015. Методы лабораторного определения физических характеристик. URL: <http://docs.cntd.ru/document/1200126371>.

⁴ Ломтадзе В. Д. Методы лабораторных исследований физико-механических свойств песчаных и глинистых грунтов. М.: Гос. изд-во геолог. лит., 1952. С. 90–97.

⁵ ДСТУ Б В.2.1.2-96 (ГОСТ 25100–95). Ґрунти. Класифікація.

⁶ Про затвердження переліків корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення: постанова КМ України від 12.12.1994 №827 (у ред. постанови КМ України від 28.12.2011 №1370).

The expert research of clay soils is becoming more urgent due to the increase of a number of criminal cases concerning unauthorized mining of clay as a useful mineral. A simplified technique for examining clay soils is proposed. It is based on the determination of the plasticity index, one of the most distinctive qualities for this type of soil. The index of the plasticity envisages determination of the soil moisture in the state of fluidity and in the state of plasticity. A method for achieving such moisture states is described.

УДК 343.977

В. А. Будевич, младший научный сотрудник лаборатории Научно-практического центра Государственного комитета судебных экспертиз Республики Беларусь,
e-mail: vl.budevich@gmail.com;
Д. Е. Кузменков, заведующий лабораторией Научно-практического центра Государственного комитета судебных экспертиз Республики Беларусь

СПЕКТРОСКОПИЯ КОМБИНАЦИОННОГО РАССЕЯНИЯ СВЕТА – ПЕРСПЕКТИВНЫЙ МЕТОД В ЭКСПЕРТИЗЕ ВОЛОКНИСТЫХ МАТЕРИАЛОВ И ИЗДЕЛИЙ ИЗ НИХ

При криминалистическом исследовании образцов волокнистых материалов для получения информации о классе волокнообразующего полимера, о виде текстильных волокон, а также о входящих в его состав красителях применяются различные физические, химические и физико-химические методы исследования, которые в большинстве своем достаточно трудоемки, а также требуют проведения пробоподготовки, приводящей к разрушению исследуемого образца¹. При этом, учитывая специфику этого вида экспертиз, обычно количество представленного на исследование образца ограничено и это сужает круг методов, которые могут быть использованы. К основным неразрушающим методам можно отнести: микроскопию в поляризованном свете², микроспектрофотометрию³, люминесцентную микроскопию⁴ и ИК-спектроскопию⁵.

В экспертном исследовании для проведения микроскопии в поляризованном свете, микроспектрофотометрии и люминесцентной спектроскопии единичное волокно или группу волокон помещают в «микропрепарат», который представляет собой водно-глицериновую смесь 1:1, либо любую другую специализированную среду между предметным и покровными стеклами. При этом использование другого неразрушающего метода – ИК-спектроскопии – ограничено тем, что инфракрасное излучение через стекло не проходит и необходимо извлечение образца из «микропрепарата»⁶. В результате этого увеличивается время исследования, а также повышается вероятность повреждения или утери исследуемого волокна.

Спектроскопия комбинационного рассеяния света (КРС, англ. Raman spectroscopy) представляет собой неразрушающий метод исследования, относящийся к методам молекулярной спектроскопии, и позволяет получить информацию об колебательных уровнях молекул. Явление комбинационного рассеяния света было теоретически предсказано А. Смекалом в 1923 г., а экспериментально открыто в 1928 г. советскими физиками Г. С. Ландсбергом и Л. И. Мандельштамом и независимо индийскими учеными Ч. В. Раманом и К. С. Кришнаном⁷. В отличие от ИК-спектров спектры КРС связаны не с наличием у молекулы постоянного дипольного момента, а с электронной поляризацией вещества под действием УФ- и видимого излучения. То есть в спектрах КРС появляются группы атомов, связь между которыми имеет слабую поляризацию. При этом данные, полученные из спектров КРС, являются комплементарными информации, получаемой из ИК-спектров, и могут использоваться совместно для исследования структуры представленного образца.

¹ Криминалистическое исследование волокнистых материалов и изделий из них. Исследование текстильных волокон / В. А. Пучков [и др.]. М.: ВНИИСЭ, 1983. Вып. II. С. 204–205.

² Криминалистическое исследование волокнистых материалов и изделий из них. Применение инструментальных методов в судебно-экспертном исследовании окрашенных текстильных волокон / В. А. Пучков [и др.]. М.: ВНИИСЭ, 1986. Вып. IV. С. 5.

³ Криминалистическое исследование волокнистых материалов и изделий из них. Исследование органических красителей окрашенных текстильных материалов / В. А. Пучков [и др.]. М.: ВНИИСЭ, 1983. Вып. III. С. 243.

⁴ Пучков В. А., Воскерчян Г. П., Поляков В. З. Криминалистическое исследование волокнистых материалов и изделий из них. Применение инструментальных методов в судебно-экспертном исследовании окрашенных текстильных волокон. М.: ВНИИСЭ, 1986. Вып. V. С. 42.

⁵ Криминалистическое исследование волокнистых материалов и изделий из них. Исследование органических красителей окрашенных текстильных материалов. Вып. III. С. 265.

⁶ Kirkbride K. P., Tungol M. W. Infrared Microspectroscopy of Fibers. Forensic examination of Fibers / ed. J. Robertson, M. Grieve. 2nd ed. London: Taylor & Francis Ltd., 1999. P. 216.

⁷ Пентин Ю. А., Курамшина Г. М. Основы молекулярной спектроскопии. М.: МИР; БИНОМ; Лаборатория знаний, 2008. С. 197.

В последнее время в экспертизе волокнистых материалов и изделий из них спектроскопия комбинационного рассеяния света находит все более широкое применение, однако данный метод имеет ограничения. Так, к основным ограничениям относятся: 1) высокая стоимость оборудования, необходимого для регистрации относительно слабого сигнала КРС; 2) наличие флуоресценции в случае некоторых образцов, которая, обладая большей энергией в сравнении с КРС-излучением, делает спектры неинформативными; 3) разрушение некоторых образцов после помещения их в поле действия лазера.

В настоящее время для исследования материалов волокнистой природы при помощи спектроскопии КРС широко применяют приборы, оборудованные микроскопами, а наиболее часто используемыми лазерами являются: 532 нм (зеленый), 633 нм (красный) и 785 нм (ближняя ИК область). Существует также лазер с длиной волны 1064 нм, однако ввиду технических сложностей он устанавливается только в Фурье-КР-спектрометры без микроскопа¹. Данный лазер был специально разработан для уменьшения флуоресценции и получения более информативных спектров. КРС – как явление – имеет в 10^4 – 10^7 раз меньшую интенсивность в сравнении с флуоресценцией и в теории для его усиления необходимо использование лазеров с меньшей длиной волны и большей частотой, однако на практике большая энергия излучения с более высокой вероятностью приводит к флуоресценции².

Для неокрашенных образцов волокон было показано, что с использованием спектроскопии КРС возможно проведение дифференциации всех основных классов и определение групповой принадлежности волокнистых материалов, а также видовой принадлежности для некоторых видов синтетических волокон³.

В ряде работ проводилась оценка возможностей метода КРС применительно к окрашенным волокнам⁴, а также сравнение возможностей КРС с уже используемыми методами⁵, поскольку в распоряжение экспертов наиболее часто попадают именно окрашенные волокна. В зависимости от того, какой лазер применяется при помощи метода КРС, можно получить информацию как о волокнообразующем полимере, так и, благодаря резонансным эффектам, о красителях, содержание которых в волокне может быть менее 5%⁶. Так, было показано⁷, что более длинноволновые лазеры дают спектры, в основном представленные полимером, а использование более коротковолновых позволяет получить информацию о красителях. Кроме того, определяющим фактором в исследовании окрашенных волокон является природа полимера: в отличие от синтетических, натуральные и искусственные органические волокна практически не дают вклад в спектры.

Одним из подходов, используемых для исследования красителей, обладающих флуоресценцией, а также представленных в небольших количествах (1 пг красителя, в образце 2–5 мм) являются Surface enhanced Raman spectroscopy (SERS) и Surface enhanced resonance Raman spectroscopy (SERRS). Основная идея этих методов лежит во взаимодействии красителя с серебряными, золотыми или медными наночастицами, при этом не важно, закреплен краситель на волокне или находится в растворе⁸.

Таким образом, спектроскопия комбинационного рассеяния, наряду с уже имеющимися методами, может стать «стандартным методом» в исследовании волокнистых материалов и изделий из них в виду своего неразрушающего характера, отсутствия необходимости в сложной пробоподготовке, а также в связи с возможностью исследования структуры красителей.

Розглянуто застосування перспективного методу в експертизі волокнистих матеріалів і виробів із них – спектроскопії комбінаційного розсіювання світла, яка являє собою неруйнуючий метод молекулярної спектроскопії, що дозволяє одержати інформацію про структуру як полімера, так і барвника.

The application of the perspective method in the expertise of fibrous materials and products thereof – Raman spectroscopy which is a non-destructive method of molecular spectroscopy that allows obtaining information on the structure of both the polymer and the colorant are considered.

¹ Fredericks P. M. Forensic Analysis of Fibers by Vibrational Spectroscopy. Infrared and Raman Spectroscopy in Forensic Science / ed. J. M. Chalmers, H. G. M. Edwards, M. D. Hargreaves. Chichester, 2012. P. 162.

² Купцов А. Х., Жижин Г. Н. Фурье-КР и Фурье-ИК спектры полимеров. М.: ТЕХНОСФЕРА, 2013. С. 10.

³ De Wael K., Lepot L. Forensic Science, Applications of Raman Spectroscopy to Fiber Analysis. Encyclopedia of Spectroscopy and Spectrometry. 3rd ed. / ed. J. C. Lindon, G. E. Tranter, D. W. Koppenaal. Oxford: ELSEVIER, 2016. P. 716.

⁴ Buzzini P., Massonnet G. The discrimination of Colored Acrylic, Cotton, and Wool Textile Fibers Using Micro-Raman Spectroscopy. Part 1: In situ Detection and Characterization of Dyes. J. Forensic Sci. 2013. Vol. 58, N. 6. P. 1593; Was-Gubala J., Starczak R. Nondestructive Identification of Dye Mixtures in Polyester-Cotton Fibers Using Raman spectroscopy and UV-Vis Microspectrophotometry. Appl Spectrosc. 2014. Vol. 69, N. 2. P. 296.

⁵ Buzzini P., Massonnet G. The Analysis of Colored Acrylic, Cotton, and Wool Textile Fibers Using Micro-Raman Spectroscopy. Part 2: Comparison with the Traditional Methods. J. Forensic Sci. 2015. Vol. 60, N. 3. P. 712.

⁶ Resonance Raman and UV – visible spectroscopy of black dyes on textiles / L. C. Abbott [et al.]. J. Forensic Sci. 2010. Vol. 202. P. 54.

⁷ Evaluation of Raman spectroscopy for the analysis of colored fibers: a collaborative study / G. Massonnet [et al.]. J. Forensic Sci. 2005. Vol. 50, N. 5. P. 1028.

⁸ Raman and Surface Enhanced Resonance Raman Scattering: Application in Forensic Science / W. E. Smith [et al.] Handbook of Raman Spectroscopy / ed. I. R. Lewis, H. G. M. Edwards. NY: Marcel Dekker, 2001. P. 741.

УДК 343.98

*А. В. Лубенцов, завідувач лабораторії Харківського
НДІСЕ,
e-mail: hniise@hniise.gov.ua*

ПАРАМЕТРИ, ЯКІ ВПЛИВАЮТЬ НА ВИДИМІСТЬ ПРОЇЗНОЇ ЧАСТИНИ ДОРОГИ ТА ПІШХОДІВ

Дорожньо-транспортні пригоди (ДТП) залежності від їх видів розподіляються за часом доби нерівномірно. Особливо багато ДТП відбувається в темний час доби через недостатню видимість. Кожна ДТП відбувається в результаті одночасного впливу ряду факторів, але в таких ДТП, як наїзд на пішохода, велосипедиста, нерухому перешкоду, фактор видимості має суттєву роль для проведення технічного аналізу дій водіїв при оцінюванні ДТП.

Зменшення видимості в темний час доби може відбуватися за двома основними причинами: недостатня у всіх напрямках освітленість проїзної частини дороги та предметів, які знаходяться на ній, засліплення водія світлом фар зустрічного транспортного засобу. Ці причини, незалежно від їх різнохарактерності, мають взаємозв'язок і залежать одна від одної. Слід відмітити, що засліплення або недостатня освітленість проїзної частини дороги при русі вночі рідко зустрічаються як основна причина ДТП, але частіше є супутнім фактором, важлива роль якого не виявляється з достатньою чіткістю.

Значна кількість заходів з проектування, будівництва та експлуатації доріг і міських вулиць розраховано на денну роботу транспорту; те ж саме можна сказати й про транспортні засоби. Завдання автомобілістів, дорожників, організаторів руху – фахівців і робітників усіх рівнів – є розроблення й упровадження заходів, які будуть урахувувати специфіку управління автомобілем у темний час доби, наближаючи нічні умови за рівнем безпеки до денних.

Для водія автомобіля статична оглядовість визначається позиційним полем зору, обумовленим положенням водія в автомобілі. Максимальне відкриття поля зору дає можливість сприймати всю інформацію дорожньої обстановки. Але фактична оглядовість обмежена частиною екранування поля зору, непрозорими деталями автомобіля: капотом, передніми стійками кузова, перегородками вітрового скла, склоочисниками, дзеркалами¹.

Динамічна оглядовість значно нижче статистичної, оскільки при русі автомобіля поле ефективної видимості зменшується в результаті концентрації зорової уваги водія в напрямі віддалених ділянок проїзної частини дороги. Установлено, що при збільшенні швидкості руху з 32 до 96 км/год статичне периферійне поле ефективної видимості скорочується зі 100 до 40°. При більшій швидкості руху центральне поле зору може досягати критичного значення 5–8°.

У системі «Водій – Автомобіль – Дорога» під елементом «Дорога» розуміють частину дороги або вулиці з усіма об'єктами, які знаходяться в придорожній смузі, видимими водіями з автомобіля, а також стан атмосфери (сніг, дощ, туман тощо).

На безпечний рух автомобіля в темний час доби впливають елементи дороги, що створюють умови, за яких водіям доводиться знижувати швидкість руху транспортного засобу. Частіше за все це відбувається в місцях з обмеженою видимістю порівняно з видимістю на широкому прямолінійному відрізку проїзної частини дороги. Ширина проїзної частини дороги зазвичай виділена повздовжньою лінією дорожньої розмітки, впливає на водія тим більше, чим вона вужче. Психологічну напругу водій відчуває при зустрічному роз'їзді на вузькій проїзній частині. У цьому випадку йому доводиться підсвідомо знижувати швидкість або навіть зупиняти транспортний засіб. Для безпечного руху при швидкості 65 км/год, ширина смуги руху транспортного засобу повинна бути не менше 3 м, при швидкості 80 км/год – 3,5 м. Ці критерії швидкості руху транспортних засобів необхідно витримувати відповідно на дорогах IV і III категорій, тим самим буде забезпечена необхідна безпека.

Важливим показником видимості дороги в темний час доби є відображаючі характеристики дорожніх покриттів. Дорожнє покриття по-різному розсіює світловий потік у просторі. Це залежить від покриття, вологості, запиленості, часу експлуатації та інших факторів.

Туман, дощ, снігопад, наслідком яких є погіршення видимості, порушення стійкості й керованості автомобілем, різко підвищують небезпеку руху. За статистичними даними через несприятливі погодні умови відбувається біля 11% ДТП від загального числа. При поганій видимості відбуваються зазвичай так звані «цепні» ДТП, коли учасниками стають групи автомобілів, які рухаються в попутному напрямі в колоні. Крім того, несприятливі метеорологічні умови впливають на зменшення продуктивності автомобіля в результаті зниження швидкості руху навіть на незавантажених автомагістралях до 20 км/год, тобто в 3–4 рази порівняно з нормальними умовами.

Погіршення видимості через зменшення прозорості атмосфери відбувається за двома причинами: через присутність у ній крапель вологи або кристалів льоду та світіння крапель води під дією денного

¹ Афанасьев Л. Л. Дьяков А. Б., Иларионов В. А. Конструктивная безопасность автомобиля. М.: Машиностроение, 1983.

світла або світла фар автомобіля. При цьому яскравість частинок, що світяться, послабляє контрастність, наявність якої є неодмінними умовами видимості об'єкта на деякому фоні.

Через особливості зорового сприйняття при русі в туман, при дощі або снігопаді, вночі об'єкти здаються більше віддаленими або зменшеними ніж насправді.

Не менш важливу роль у створенні максимальної дальності видимості відіграє правильна установка фар. Вона впливає на видимість дороги, як при русі з увімкненим дальнім світлом фар, так і при русі з увімкненим ближнім світлом фар. Крім цього від неї значною мірою залежить сліпуча дія фар, а отже, видимість дороги при найбільш складній дорожньо-транспортній ситуації – зустрічному роз'їзді автомобілів уночі.

Найбільша відстань дальності видимості з увімкненим дальнім світлом фар і застосуванням додаткових фар – прожекторів дальнього світла – спостерігається при їх експлуатаційній установці. Відхилення фар від експлуатаційної установки різко зменшують дальність видимості (наприклад, у межах від 290 до 20 м). При правильній (експлуатаційній) установці фар їх висота практично не впливає на відстань дальності видимості. При розрегулюванні фар висота установки має значний вплив на відстань дальності видимості. Найбільш раціональним, з точки зору збереження необхідної дальності видимості, буде установка фар дальнього світла й додаткових фар на порівняно невеликій висоті над поверхнею дороги (0,6–0,8 м). При цьому необхідно мати на увазі, що фари автомобіля, які знаходяться в експлуатації, схильні до самовільного розрегулювання в ході експлуатації автомобіля. Це пов'язано з тим, що при русі автомобіля по нерівностям проїзної частини відбувається коливання його кузова, і фари через це змінюють установлені регулювання, тобто зміщуються з установлених позицій. Отже, можна зробити висновок, що експлуатація автомобілів з неправильною установкою фар як ближнього, так і дальнього світла недопустима. Але, на жаль, більшість автомобілів експлуатуються з розрегульованими фарами.

Таким чином, при технічному аналізі дій водіїв при ДТП, яке мало місце в темний час доби експертам необхідно враховувати параметри, які впливають на видимість проїзної частини дороги, і дії пішоходів, оскільки ці параметри впливають на результати висновків експертів.

Дорожно-транспортные происшествия (ДТП) в зависимости от их видов распределяются по времени суток неравномерно. Особенно много ДТП происходит в темное время суток из-за недостаточной видимости. Каждое ДТП совершается в результате одновременного воздействия ряда факторов, но в таких ДТП, как наезд на пешехода, велосипедиста, неподвижное препятствие, фактор видимости имеет существенную роль для проведения технического анализа действий водителей при оценке ДТП. Предложено при техническом анализе действий водителей при ДТП, которое имело место в темное время суток, экспертам учитывать параметры, которые влияют на видимость проезжей части дороги и пешеходов, поскольку данные параметры влияют на результаты заключений экспертов.

Road-transport accidents (RTAs), depending on their types, are distributed non-uniformly at the time of day. Especially, a lot of road-transport accidents occur in the dark time due to the lack of visibility. Each RTA occurs as a result of simultaneous impact of a number of factors, but, in the RTAs such as hitting a pedestrian, a cyclist, an immovable obstacle, the visibility factor plays a significant role in conducting technical analysis of the actions of drivers in assessing accidents. It was proposed that in the technical analysis of the actions of drivers in road-transport accidents, which took place at the night time, an expert should take into account the parameters that affect the visibility of the roadway and pedestrians since these parameters affect the results of expert opinions.

УДК 343.98

Р. Б. Каплін, завідувач лабораторії Харківського НДІСЕ,
e-mail: hniise@hniise.gov.ua

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ КРИТЕРІЇВ КАПІТАЛЬНОСТІ ТА ВІДНЕСЕННЯ ОБ'ЄКТІВ ДО КАПІТАЛЬНИХ

У разі, якщо на вирішення експертизи ставлять питання стосовно того, чи вважається самочинним будівництвом некапітальна споруда, перш за все мають на увазі те, чи потрібні дозволи на будівництво некапітальної споруди, чи потрібно узаконити некапітальну споруду та чи потрібно вводити в експлуатацію некапітальну споруду. Отже, постає питання, що можна будувати без дозволу й абсолютно законно.

Спочатку необхідно зрозуміти, яка споруда вважається капітальною, а яка – ні.

У законодавстві України з визначенням терміна «капітальна будова» («некапітальна будова») все має невизначений характер. Мінбуд України ще у 2006 р. роз'яснював, що в законодавстві немає єдиного поняття «капітальна будівля». Відповідно й відсутнє поняття «некапітальна будівля». Для власне будівництва існує розподілення споруд на класи капітальності, вони роз'яснені в Інструкції¹.

¹ Про затвердження Інструкції про порядок проведення технічної інвентаризації об'єктів нерухомого майна: наказ Держ. к-ту буд., архітектури та житл. політики України від 24.05.2001 № 127. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0582-01>.

Споруди – це будівельні системи, пов’язані із землею, які створені з будівельних матеріалів, напів-фабрикатів, устаткування та обладнання в результаті виконання різних будівельно-монтажних робіт.

Будівлі – це споруди, що складаються з несучих та огорожувальних або сполучених (несуче-огорожувальних) конструкцій, які утворюють наземні або підземні приміщення, призначені для проживання або перебування людей, розміщення устаткування, тварин, рослин, а також предметів. До будівель належать: житлові будинки, гуртожитки, готелі, ресторани, торговельні будівлі, промислові будівлі, вокзали, будівлі для публічних виступів, для медичних закладів і закладів освіти та ін.

Проте Інструкція називає капітальними й особливо капітальними тільки цегляні й кам’яні будинки, а панельні багатоповерхові будинки вже названі «великопанельними», хоча вони не належать до тимчасових. Водночас термін «некапітальні споруди» використовується, хоча законодавчо незрозуміло, що конкретно мається на увазі. Наприклад, при реєстрації нерухомості, згідно з Порядком державної реєстрації прав на нерухоме майно і їх обтяжень¹ «не підлягають державній реєстрації речові права і їх обтяження на копалини, рослини, а також на... *некапітальні споруди*...». Часто некапітальними спорудами (некапітальними будівлями) називають тимчасові споруди й малі архітектурні форми (МАФи).

У будівельних нормах до тимчасових будівель і споруд належать виробничі, складські, допоміжні, житлові й громадські будівлі та споруди, необхідні для виконання будівельно-монтажних робіт і обслуговування працівників будівництва, які спеціально будуються або адаптуються на період будівництва. Згідно з підп. 3.1.14.2 ДБН Д.1.1-1-2000 тимчасові будівлі й споруди розподіляються на дві групи:

1) титульні тимчасові будівлі та споруди (перелік титульних тимчасових будівель і споруд наведений у ДСТУ-Н Б Д.1.1-5);

2) нетитульні тимчасові будівлі й споруди (перелік нетитульних тимчасових будівель наведений в ДСТУ-Н Б Д.1.1-3).

Зараз ДБН Д.1.1-1-2000 замінений на ДСТУ Б Д.1.1-1:2013 Правила визначення вартості будівництва².

Стосовно малих архітектурних форм слід зазначити таке. До Закону України 2011 р. про регулювання містобудівної діяльності МАФи називалися МАФами – малими архітектурними формами. За наказом Держкомітету будівництва, архітектури і житлової політики України від 13.10.2000 №227 «мала архітектурна форма для здійснення підприємницької діяльності – невелика споруда, виконана з полегшених конструкцій і встановлюється тимчасово без улаштування фундаментів»³. Цей наказ був замінений Порядком розміщення МАФів, затвердженим постановою КМУ від 26.08.2009 №982⁴, де передбачалися два види МАФів – пересувний і стаціонарний.

Стаціонарна мала архітектурна форма – тимчасова одноповерхова споруда соціально-культурного, побутового, торгового та іншого призначення для здійснення підприємницької діяльності висотою не вище за 4 м, що має по зовнішньому контуру площу близько 30 м², виготовляється з полегшених конструкцій і встановлюється тимчасово без закладки фундаменту.

Законом України 2011 р. про регулювання містобудівної діяльності малі архітектурні форми стали називатися тимчасовими спорудами для ведення підприємницької діяльності. Тимчасова споруда торгового, побутового, соціально-культурного й іншого призначення для здійснення підприємницької діяльності – одноповерхова споруда, виготовляється з полегшених конструкцій з урахуванням основних вимог до споруд, визначених технічним регламентом будівельних виробів, будівель і споруд, і встановлюється тимчасово, без улаштування фундаменту. Тимчасова споруда для здійснення підприємницької діяльності може мати закриті приміщення для тимчасового перебування людей (павільйон площею не більше 30 м² по зовнішньому контуру) або не мати такого приміщення. Для розміщення й спорудження МАФа діє окремий порядок.

Далі логічно постає запитання: яку некапітальну споруду вважати самовільним будівництвом? Існує універсальне правило, коли будь-яка споруда, у тому числі некапітальна, є самочинним будівництвом – якщо вона побудована на чужій землі. Будівництво на чужій землі без права її забудови (це можуть бути тільки два документи – договір оренди та договір суперфіція) – це однозначно незаконне й таке самочинне будівництво не можна узаконити, навіть через суд. Таке самочинне будівництво підлягає знесенню, навіть якщо на його будівництво не потрібні ніякі дозвільні документи.

Право будувати на землі має виключно її власник (статті 375, 376 Цивільного кодексу України). Будь-яка інша людина порушуватиме його право. Наприклад, для МАФів (тимчасових споруд для здійснення підприємницької діяльності) діє окремий порядок установки (розміщення), визначений наказом

¹ Порядок державної реєстрації прав на нерухоме майно і їх обтяжень: постанова Каб. Міністрів України від 17.10.2013 №868. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/868-2013-p>.

² ДСТУ Б Д.1.1-1:2013. Правила визначення вартості будівництва. URL: www.minregion.gov.ua/wp-content/.../DSTU1.1-1_z_-Zm_nouu-1.pdf.

³ Про затвердження Типових правил розміщення малих архітектурних форм для здійснення підприємницької діяльності: наказ Держкомітету буд-ва, архітектури і житлової політики України від 13.10.2000 №227. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0755-00>.

⁴ Про затвердження Типових правил розміщення малих архітектурних форм для провадження підприємницької діяльності: постанова Каб. Міністрів України від 26.08.2009 №982. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/982-2009-p>.

Мінрегіонбуду від 21.10.2011 № 244. Їх не потрібно вводити в експлуатацію, але самостійне будівництво або розміщення МАФів заборонене, визнається самочинним будівництвом у зв'язку із заборонаю будувати на чужій землі, яка зазвичай належить місцевій громаді та управляється місцевою радою.

Через відсутність єдиного визначення некапітальної будови немає і єдиного правила про будівництво некапітальних споруд. Ці правила зазначені у декількох нормативних актах. Згідно з Порядком державної реєстрації прав на нерухоме майно і їх обтяжень «... не підлягають державній реєстрації речові права і їх обтяження... на... тимчасові, некапітальні споруди, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких можливо без їх знецінення і зміни призначення». Тобто, якщо тимчасову або некапітальну споруду можна безболісно перенести в інше місце та воно зможе виконувати свої функції, отже, його не потрібно реєструвати в держреєстрі нерухомого майна, відповідно, його не потрібно вводити в експлуатацію або одержувати на нього дозволу на будівництво.

Також будівництво МАФа на своїй особистій землі не вважається самочинним будівництвом. У Інструкції в п. 3.2 зазначено, які споруди не є самочинними:

для одноквартирних (садибних), дачних і садових домів:

- зведення на земельній ділянці тимчасових будівель і споруд, навісів, альтанок, наметів, накриття, сходів, естакад, літніх душових, теплиць, свердловин, колодязів, люфт клозетів, туалетів, вигрібних ям, заощень, огорож, відкритих басейнів і басейнів із покриттям полегшеної конструкції, льохів, входів у льохи, підірних стін, воріт, хвірток, приямків, терас, крилець;

- господарські (присадибні) будівлі і споруди, прибудови до них, побудовані до 5 серпня 1992 р.; для громадських і виробничих будівель (приміщень):

- зведення на земельній ділянці тимчасових господарських будівель і споруд, навісів, альтанок, тамбурів, терас, веранд, наметів, накриття, сходів, естакад, літніх душових, теплиць, свердловин, колодязів, люфт клозетів, туалетів, вигрібних ям, заощень, огорож, воріт, хвірток, відкритих басейнів і басейнів із покриттям полегшеної конструкції, льохів, крилець і т. п.;

- зміна призначень невиробничих приміщень.

Дослідження зазначеної проблематики є актуальним для теорії та практики проведення судових експертиз, пов'язаних з установленням призначення об'єктів за їх характеристиками, у тому числі самочинно побудованими (зведеними), урахуваючи вказані суперечності та невизначеність окремих норм. Необхідне розроблення єдиних критеріїв підходу до встановлення групи капітальності будівель і споруд, віднесення їх до певного класу залежно від конструктивних характеристик, цільового призначення та інших факторів, які впливають на кінцевий результат, із систематизацією за кожним видом об'єктів окремо.

Определение критериев капитальности и отнесения объектов к капитальным актуально для теории и практики проведения судебных экспертиз, связанных с установлением назначения объектов по их характеристикам, в том числе самовольно построенным (сводным), учитывая противоречия и неопределенность отдельных норм. Обоснована необходимость разработки единых критериев подхода к установлению группы капитальности зданий и сооружений, отнесение их к определенному классу в зависимости от конструктивных характеристик, целевого назначения и других факторов, влияющих на конечный результат, с систематизацией по каждому виду объектов отдельно.

The definition of the criteria for solidity and referring the objects to the solid are relevant for the theory and practice of performing forensic expertise related to the ascertainment of the purpose of the objects according to their characteristics, including constructed (consolidated) without permission, taking into account the above mentioned contradictions and uncertainty of separate norms. There was substantiated the necessity for the development of a uniform criteria for the approach on ascertainment of a group of solidity for buildings and structures, referring them to the definite class depending on the construction characteristics, designated purpose, and other factors that affect the final result with the systematization on each type of subject separately.

УДК 331.45

В. В. Сабадаш, завідувач сектору Харківського НДІСЕ, кандидат технічних наук, доцент,
e-mail: hniise@hniise.gov.ua;

В. С. Супрун, науковий співробітник Харківського НДІСЕ,
e-mail: hniise@hniise.gov.ua

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ АВАРІЙНОЇ РОЗГЕРМЕТИЗАЦІЇ ГАЗОБАЛОННОГО ОБЛАДНАННЯ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ

Сучасний автомобіль – неодмінний елемент нашого життя, дуже енергоємний і один із найбільш значних споживачів (понад 65%) паливно-енергетичних ресурсів є складним технічним пристроєм,

що поєднує в собі передові розробки, які дозволяють його ускладнювати й удосконалювати. Застосування в автомобільних транспортних засобах як палива скрапленого (або стисненого) газу та відповідного газобалонного обладнання (ГБО) один із шляхів зниження шкоди для навколишнього середовища, зменшення потреб нафтовидобутку та зменшення вартості експлуатації транспортного засобу (ТЗ). Однак застосування в ГБО скрапленого газу потребує виконання та постійного дотримання відповідних правил і норм безпеки. Обладнання, яке використовує газ, яким він подається, регулюється, обліковується та в подальшому заправляється в індивідуальний балон ГБО, яке встановлене на ТЗ, належить до об'єктів підвищеної небезпеки та вимагає особливої обережності при експлуатації. Балон як посудина, у якій знаходиться газ під тиском, – це обладнання підвищеної небезпеки¹.

Вимогами Закону України «Про автомобільний транспорт»² передбачено, що технічне обслуговування та ремонт транспортних засобів і їх складових виконують власники з метою підтримання ТЗ у належному стані, забезпечення встановлених виробником технічних характеристик під час використання, зберігання або утримання протягом періоду експлуатації. Однак застосування ГБО та незадовільна експлуатація ТЗ може призвести до настання його розгерметизації та в подальшому аварії або пожежі, що виникне внаслідок змін у ГБО під час експлуатації ТЗ, і може створити: шкоду здоров'ю; загрозу загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків, за які передбачена кримінальна відповідальність.

Проблема встановлення достовірних причин настання нещасного випадку, пожежі або аварії далеко не вичерпана, вона залишається актуальною й на сьогодні. Досвід з експертної практики Харківського НДІСЕ показує, що вирішення питань, пов'язаних із застосуванням ГБО та незадовільною його експлуатацією, такими дослідженнями, зокрема, із виявлення місця, конкретних причин і часу виникнення відмови в роботі ГБО, а також можливості своєчасного виявлення її водієм (особою), наявності причинного зв'язку дій (бездіяльності) із настанням нещасних випадків, аварій у ряді випадків складають як для слідчих, так і для експертів значні труднощі. Вони пов'язані насамперед із відсутністю обґрунтованих, чітко розроблених стосовно експертної практики методик із дослідження технічного стану систем ГБО ТЗ, аварійної їх розгерметизації та причинного зв'язку дій особи з настанням досліджуваної події та встановленням технічних причин нещасного випадку, пожежі, аварії.

Аналіз експертної практики проведення в Харківського НДІСЕ судово-технічних експертиз у галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності щодо нещасних випадків (аварій, відмов у роботі, пожеж) (далі – події), пов'язаних із розгерметизацією ГБО показує, що в процедурах проведення таких експертиз і експертних досліджень можна виділити як сталі, властиві майже всім інженерно-технічним експертизам аспекти, так і деякі специфічні³, які в сукупності є основою уніфікованого алгоритму дій при проведенні експертних досліджень у цій галузі, а саме:

1. Вивчення та аналіз матеріалів справи, витребування додаткових матеріалів, необхідних для виконання дослідження.

2. Побудова моделі безпечної (нормативної) ситуації. При цьому враховується, що нормативне функціонування системи ГБО характеризується безпечним працездатним станом, за якого значення параметрів, що визначають спроможність виконувати задані функції, відповідають вимогам нормативно-технічної та конструкторської документації. Дослідження на цій стадії проводиться експертом з метою визначення еталона для подальшого аналізу можливих відхилень у функціональній системі досліджуваного об'єкта.

3. Оцінювання можливості настання події при знаходженні складових частин ГБО в несправному стані.

4. Оцінювання можливості настання події, викликаного появою відмови в складових частинах ГБО внаслідок проведення робіт із його установки на спеціалізованому підприємстві.

5. Оцінювання можливості настання події, викликаного невиконанням вимог безпечної експлуатації власником ТЗ і строків проведення профілактичних робіт системи ГБО на спеціалізованому підприємстві.

6. Оцінювання можливості настання події, викликаного незадовільним проведенням профілактичних робіт (ТО, ТР) на спеціалізованому підприємстві. При виконанні цього етапу дослідження слід проаналізувати таке:

¹ Про об'єкти підвищеної небезпеки: Закон України від 15 трав. 2003 р. *Відом. Верхов. Ради України*. 2003. № 30. Ст. 247.

² Про автомобільний транспорт: Закон України від 23 лют. 2006 р. *Відом. Верхов. Ради України*. 2006. № 32. Ст. 273.

³ Ашеро́в А. Т., Сабадаш В. В. Судебно-эргономическая экспертиза несчастных случаев в системах «человек – техника – среда». Харьков: Современ. печать, 2008. 144 с.

- функціонування системи охорони праці та пожежної безпеки на підприємстві;
- наявність системи навчання, інструктажів і перевірки знань безпечним прийомом праці з електрообладнанням;
- наявність і повноту розроблення посадових інструкцій персоналу, який виконує роботи з проведення профілактичних робіт;
- дотримання режиму праці та відпочинку персоналу, який виконує роботи з проведення профілактичних робіт;
- проведення медичного огляду (профвідбору, тестування) працівників;
- використання засобів індивідуального захисту та забезпеченість ними;
- виконання робіт із несправними (відключеними) засобами захисту, системами сигналізації, вентиляції, освітлення;
- залучення до роботи працівника не за фахом (професією);
- дотримання вимог технологічного процесу з проведення профілактичних робіт;
- дотримання вимог безпеки під час експлуатації устаткування, машин, механізмів;
- виконання вимог трудової й виробничої дисциплін.

Наведений перелік чинників не є вичерпним і в кожному досліджуваному випадку може бути факторами значно розширений.

7. Оцінювання можливості настання події, викликані невиконанням вимог безпеки в діяльності власника (водія) під час експлуатації ТЗ.

8. Дослідження обставин можливості своєчасного виявлення водієм (особою) умов і причин, що привели до втрати герметичності системи ГБО.

9. Побудова моделі фактичної ситуації порушень нормативно-технічних вимог, які регламентують умови безпечної експлуатації ГБО. При побудові моделі треба враховувати момент виникнення небезпечних факторів, що призвели до настання події, термін їх дії, наявність відхилень від нормального режиму функціонування системи ГБО. Також проводиться аналіз дій водія, посадової особи, робітників, учасників процесу проведення ТО, ТР, відповідність їх дій вимогам нормативних актів щодо охорони праці, пожежної та електробезпеки, наявність (або відсутність) невиконання ними вимог безпеки, їх зв'язок і обумовленість із настанням досліджуваної події.

10. Побудова моделі невідповідності існуючої ситуації вимогам нормативно-законодавчих актів. Побудова моделі відбувається з використанням методів логічного та ситуаційного аналізів. Експерт, порівнюючи моделі безпечної та фактичної ситуації, установлює допущені в ході експлуатації ТЗ невідповідності та порушення вимог безпеки, що призвели до настання події розгерметизації ГБО, пожежі, вибуху, аварії тощо.

11. Установлення причинного зв'язку настання події з невиконанням нормативно-технічних вимог, які регламентують умови безпечної експлуатації ГБО. Для встановлення причинного зв'язку застосовується метод уявного виключення, який дозволяє встановити необхідність існування одного явища для настання іншого. Логічна операція з установлення відношення між причинами та наслідками за допомогою уявного виключення припускає виконання двох етапів:

- уявне виключення якого-небудь явища з числа подій, які утворюють причинний ланцюг, що перевіряється;
- аналіз отриманого результату (чи наступила досліджувана подія за відсутності виключеного явища).

При встановленні причинного зв'язку між дією чи бездіяльністю, що виразилися в порушенні (недотриманні) відповідних вимог із наслідками, виключеним явищем виступає сам факт досліджуваного порушення (недотримання). Методом уявного виключення доцільно користуватися при встановленні причинно-наслідкових зв'язків у разі вирішення ситуаційних експертних завдань з розгерметизації ГБО. Цього разу встановлення причинно-наслідкових відношень між двома явищами зводиться до визначення: чи було воно необхідною умовою настання через невиконання водієм (посадовою особою) іншого явища (невиконання нормативно-технічних вимог щодо безпечної експлуатації), тобто чи наступив (не наступив) би той самий результат при усуненні умови, що перевіряється. Як вихідні дані експерт приймає подію, що настала, у тому фактичному оформленні, яке мало місце в дійсності (рисунок).

При цьому із застосуванням графоаналітичного методу¹ слід побудувати структурну схему причинного зв'язку невиконання вимог безпеки з настанням аварійної розгерметизації ГБО, що призвела до настання аварії (вибуху, пожежі) та подальшого нещасного випадку.

12. Заключна оцінка отриманих при дослідженні результатів і формування висновків.

13. Розроблення можливих конкретних методичних рекомендацій для зниження кількості й профілактики настання подібних нещасних випадків і аварій.

¹ Графо-аналитический метод определения причин несчастного случая / В. Н. Минц и др. М., 1999. 127 с.

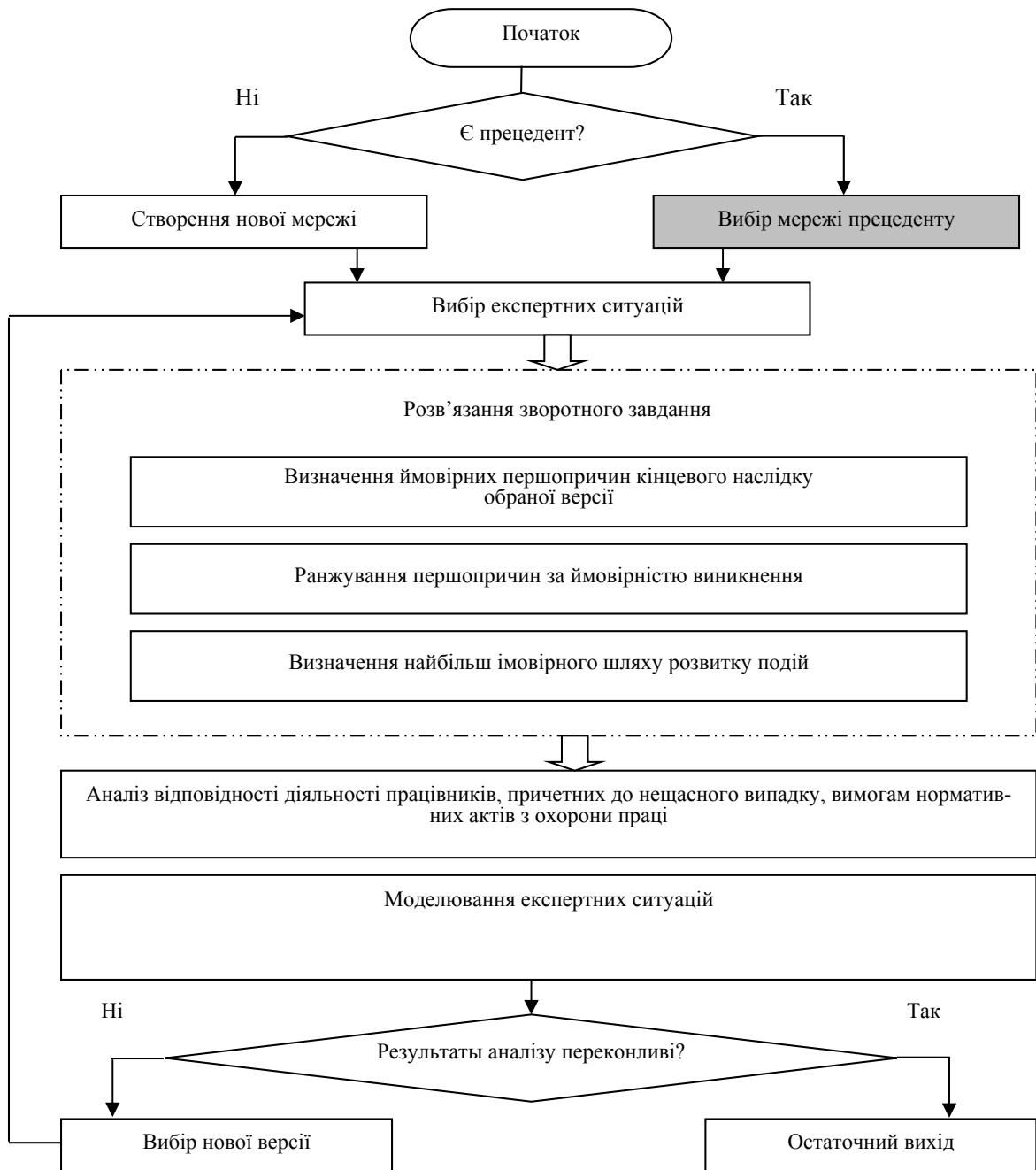

Рисунок. Алгоритм дослідження причинного зв'язку

Таким чином, запропоновані практичні рекомендації, спрямовані на поліпшення організації й підвищення ефективності судово-експертної діяльності, розширення можливостей експертних досліджень та інформативності експертних висновків, посилення доказового значення висновків експерта й на цій основі вдосконалення діяльності правоохоронних органів із розкриття, розслідування та запобігання злочинів, пов'язаних із порушенням вимог правил безпечної експлуатації, дотримання вимог охорони праці та безпеки життєдіяльності при експлуатації ТЗ, облаштованих ГБО.

На основе обобщения экспертной практики предложен алгоритм проведения экспертных исследований несчастных случаев, аварий, отказов в работе, пожаров, произошедших в результате разгерметизации газобаллонного оборудования во время эксплуатации транспортных средств.

On the basis of generalization of expert practice there was offered an algorithm of carrying out expert researches on accidents, failures, fires occurred as a result of depressurization of gas-cylinder equipment during the operation of vehicles.

УДК 343.98:05

*І. М. Рябінін, головний судовий експерт Харківського НДЕКЦ МВС України,
e-mail: expert_center_01@ukr.net;*

*Ю. М. Сенчихін, професор кафедри пожежної тактики та аварійно-рятувальних робіт Національного університету цивільного захисту України, кандидат технічних наук,
e-mail: nuczu@mns.gov.ua;*

*І. В. Богданюк, завідувач лабораторії Харківського НДІСЕ, кандидат юридичних наук,
e-mail: hniise@hniise.gov.ua*

РОЗРАХУНОК СИЛ І ЗАСОБІВ, НЕОБХІДНИХ ДЛЯ ГАСІННЯ ПОЖЕЖ (У РАМКАХ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВОЇ ПОЖЕЖНО-ТЕХНІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ)

Злочини, пов'язані з виникненням пожеж, спричиняють збитки господарству, майну, життю та здоров'ю громадян. Основним завданням при розслідуванні цих злочинів є дослідження всіх обставин, пов'язаних із пожежею: установлення її технічної причини, причинно-наслідкових зв'язків між діями та технічною причиною пожежі тощо. Разом із цим при розслідуванні злочинів цієї категорії необхідно оцінити дії керівника гасіння пожежі й особового складу пожежних підрозділів. Як свідчить практика, іноді їх дії з гасіння пожежі виявляються несвочасними або неправильними, що сприяє її розвитку до великих розмірів, а також настання тяжких наслідків, що є обставиною, яка підлягає доказуванню. Вирішення цього питання останнім часом стає найбільш актуальним у зв'язку із зростанням матеріальних збитків від пожеж і, відповідно, можливості пред'явлення цивільних позовів на великі суми до осіб, винних у створенні цих причин та умов, у тому числі до органів Державної служби з надзвичайних ситуацій.

Нині аналіз, оцінювання дій підрозділів, що беруть участь у гасінні пожежі з моменту надходження повідомлення про пожежу й до моменту її ліквідації, проводиться в рамках пожежно-технічної експертизи. Розрахунок сил і засобів після ліквідації пожежі (при дослідженні ліквідованих пожеж) необхідний для аналізу та об'єктивної оцінки організації та результатів оперативних дій пожежно-рятувальних підрозділів, а також для корегування й розроблення нових рекомендацій, оперативних документів і заходів, що спрямовані на вдосконалення тактичної підготовки особового складу пожежно-рятувальних підрозділів.

Розрахунок сил і засобів здійснюють аналітичним (за допомогою розрахункових формул) і спрощеним (за таблицями та графіками, за допомогою пожежно-тактичних експонетрів) способами¹. Для зручності розрахунку сил та засобів безпосередньо на пожежі доцільно користуватися наближеною (спрощеною) методикою, використовувати табличні значення, спрощені формули, експонетри, графіки та особисті знання деяких постійних параметрів розрахунку. Аналітичний спосіб розрахунку є базовим і найбільш повним та точним, у зв'язку з чим він використовується при дослідженні ліквідованих пожеж. Кінцевим результатом будь-якого способу розрахунку сил і засобів є визначення необхідної кількості пожежно-рятувальних підрозділів на основних та спеціальних пожежно-рятувальних машинах з урахуванням резерву на момент локалізації пожежі та визначення номера виклику підрозділів на пожежу за гарнізонним розкладом.

Слід мати на увазі, що будь-який із способів розрахунку сил і засобів не враховує різноманітності специфічних особливостей, які зустрічаються в реальній обстановці на пожежах або є характерними для конкретного об'єкта, будівлі або споруди. Ці особливості враховують у процесі розрахунку, виходячи з умов ведення оперативних дій, вимог керівних документів із пожежогасіння і, відповідно, корегують розрахунок сил та засобів з урахуванням цих вимог.

Основними групами вихідних даних для розрахунку сил і засобів є: оперативно-тактична характеристика об'єкта; умови розвитку пожежі та її параметри; параметри й умови гасіння пожеж і напрями (принципи) введення сил та засобів гасіння.

Оперативно-тактична характеристика об'єкта (ОТХ) обумовлюється особливостями, до яких належать: характеристика території, об'ємно-планувальні рішення будівлі, характеристика конструктивних елементів і технологічного процесу, протипожежне водопостачання, характер пожежного навантаження, наявність небезпеки людям, наявність сил та засобів для гасіння пожежі й ін.

Параметри розвитку пожежі (довжина поширення вогню – $R_{\text{д}}$, площа, периметр, фронт – $S_{\text{п}}$, $P_{\text{п}}$, $\Phi_{\text{п}}$, швидкість розвитку – $V_{\text{д}}$, $V_{\text{с}}$, $V_{\text{р}}$) зумовлюються формою її розвитку, яка залежить від планування об'єкта або конфігурації відкритого масиву, що горить, його горючого навантаження, швидкістю поширення вогню ($V_{\text{д}}$) і тривалістю, тобто часом вільного розвитку ($\tau_{\text{вд}}$). Параметри гасіння пожежі зумовлюються

¹ Основи тактики гасіння пожеж: навч. посіб. / В. В. Сировий, Ю. М. Сенчихін, А. А. Лісняк, І. Г. Дерев'яно. Харків: НУЦЗУ, 2015. 216 с.

низкою умов, які являють собою основу визначення розрахункового параметру гасіння для розрахунку сил та засобів.

Вибір вогнегасних речовин (ВГР), які найбільш доцільно застосовувати у процесі гасіння пожежі, здійснюють залежно від фізико-хімічних властивостей речовин і матеріалів, що горять, тобто від класу пожежі, а також наявності їх у достатній кількості на місці пожежі або можливим швидким їх зосередженням. Одним з основних показників застосування ВГР є інтенсивність їх подачі, тобто оптимальна інтенсивність, від вірного вибору якої залежить якість та ефективність гасіння пожежі. Для розрахунків приймається таблична інтенсивність, оптимальне її значення.

Уведення сил і засобів на пожежах, що розповсюджуються, можуть здійснюватися такими способами: по всьому фронту розповсюдження горіння (за периметром); на ділянці фронту або частині периметру, де можлива небезпека людям, тваринам або найбільші можливі матеріальні втрати від вогню; за фронтом розповсюдження вогню, а потім на флангах і в тилу. У тих випадках, коли радіус (довжина) розповсюдження вогню перевищує глибину гасіння стволів ($R_n > h$), площу гасіння для різних форм розвитку пожеж в огорожах і на відкритих площах визначають за формулами, наведеними в таблиці¹.

Таблиця

Розрахункові формули для визначення площі гасіння

Форми розвитку пожежі	Спосіб уведення сил і засобів			
	за фронтом пожежі		за периметром пожежі	
	Умови гасіння	Площа гасіння (S_r , м ²)	Умови гасіння	Площа гасіння (S_r , м ²)
для кутової форми розвитку пожежі від 1–360°				
кут 1–89°	$R > h$	$S_r = 0,5\alpha (R_n^2 - r^2)$, де $r = R - h$	$R > 2h$	$S_r = 0,5\alpha (R_n^2 - r^2)$, де $r = R_n - (h - \frac{h}{\sin \frac{\alpha}{2}})$
кут 90°	$R > h$		$R > h$	$S_r = 0,5\alpha (R_n^2 - r^2) +$ $+ h(2R_n - 3h)$, де $r = R - h$
кут 91–179°	$R > h$		$R > h$	$S_r = 0,5\alpha (R_n^2 - r^2) +$ $+ 2h(R_n - h)$, де $r = R - h$
кут 180°	$R > h$		$R > h$	$S_r = 0,5\alpha (R_n^2 - r^2) +$ $+ 2h(R_n - h)$, де $r = R - h$
кут 181–270°	$R > h$		$R > h$	$S_r = 0,5\alpha (R_n^2 - r^2) +$ $+ 2h(R_n - h)$, де $r = R - h$
кут 271–360° (кругова)	$R > h$		$R > h$	або $S_r = \pi (R_n^2 - r^2)$, де $r = R - h$
для прямокутної форми розвитку пожежі				
прямокутна (a b)	$b > n \cdot h$	$S_r = n \cdot a \cdot h$	$a > n \cdot h$	$S_r = a \cdot b - a_1 \cdot b_1$, де $a_1 = a - 2h$, $b_1 = b - 2h$
				або $S_r = 2h(a + b - 2h)$

Примітка: α – кут, із яким поширюється пожежа в рад (1 рад = 57°); n – кількість напрямів уведення приладів гасіння. Якщо кут розвитку пожежі в межах 271–360° – розрахунок ведеться як для кругової форми за усіма периметрами

Отже, основними вихідними даними для розрахунку сил і засобів є параметри гасіння, тобто площа пожежі, площа гасіння та об'єм гасіння, які визначаються на підставі аналізу ОТХ об'єкта, умов і параметрів розвитку пожежі та інших об'єктивних факторів. При розрахунку сил і засобів важливо кожен подальший елемент визначення погоджувати з попереднім, урахувувати специфіку горючого навантаження, вид пожежі та обстановку, що склалася.

Послідовність аналітичного розрахунку сил і засобів, необхідних для гасіння пожежі.

1. Визначають потрібну витрату вогнегасних речовин на гасіння пожежі, захист сусідніх приміщень, частин будівлі, конструкцій, апаратів і сусідніх об'єктів, яка залежить від параметрів розвитку та гасіння пожежі.

2. Визначають кількість приладів подачі вогнегасних речовин – ВГР (водяних, пінних, порошкових стволів, піногенераторів та ін.) для гасіння й захисту.

¹ Основи тактики гасіння пожеж: навч. посіб.

3. Визначають фактичну витрату вогнегасних речовин, яка залежить від характеристик приладів подачі ВГР і характеризує оперативні дії підрозділів із гасіння пожежі.

4. Визначають запас вогнегасних речовин, необхідних на весь період припинення горіння та захисту об'єктів, що не горять, з урахуванням запасу (резерву), тобто виконують перевірку забезпеченості об'єкта ВГР і їх необхідної кількості в цілому.

5. Визначають граничну відстань подачі вогнегасних речовин від пожежного автомобіля (ПА), установленого на джерело водопостачання, до позиції приладів гасіння, яка залежить від напору на насосі, підйому або спуску місцевості на шляхах прокладання магістральних ліній, підйому або спуску та напору біля приладів гасіння, типу пожежних рукавів і обраної схеми оперативного розгортання.

6. Визначають потрібну кількість основних пожежно-рятувальних автомобілів загального призначення. При визначенні їх кількості, які необхідно встановити на джерела водопостачання для забезпечення роботи приладів подачі ВГР, ураховується, що насоси цих автомобілів використовуватимуться на повну потужність. Використання насосних установок ПА на повну їх тактичну можливість дозволяє зменшити обсяг робіт особового складу з оперативного розгортання та в найкоротший час подати ВГР в осередок пожежі. У цих умовах від одного ПА, що встановлений на найближче джерело водопостачання, доцільно проводити оперативне розгортання та подавати вогнегасні засоби декількома пожежно-рятувальними підрозділами, відділеннями.

7. Визначають чисельність особового складу пожежно-рятувальних підрозділів для виконання усіх оперативних дій на пожежі. Загальну кількість особового складу (ОС) визначають як суму, що складається з кількості людей, задіяних для виконання оперативних дій за всіма видами робіт із рятування людей, гасіння пожежі та проведення захисних дій від небезпечних чинників пожежі. При цьому враховують обстановку, що може виникнути на пожежі, тактичні умови її гасіння, дії з проведення розвідки пожежі, оперативного розгортання, рятування людей, евакуації цінностей, розкриття конструкцій тощо.

8. Визначають потрібну кількість пожежно-рятувальних підрозділів (відділень) основного призначення. Їх кількість визначають із таких умов: якщо в оперативному розрахунку гарнізону на озброєнні пожежно-рятувальних частин знаходяться переважно пожежні автоцистерни, то середню чисельність особового складу одного відділення приймають рівною чотирьом особам, а коли на озброєнні пожежно-рятувальних частин знаходяться пожежні автоцистерни та насосно-рукавний автомобіль, то середню чисельність приймають рівною п'яти особам. У цю кількість не включають водіїв пожежних автомобілів та командирів відділень.

9. Оцінюють необхідність залучення підрозділів спеціального призначення, а також допоміжної та господарської техніки, служб міста чи об'єкта, пожежних підрозділів інших міністерств, військових підрозділів, населення тощо. Необхідність виклику, вид підрозділів і їх кількість визначають з урахуванням конкретної обстановки на пожежі, специфіки виконання оперативних дій на реальній пожежі та тактичних можливостей пожежно-рятувальних підрозділів гарнізону.

Після закінчення розрахунку сил і засобів для гасіння досліджуваної пожежі порівнюють їх кількість із фактичною кількістю сил та засобів, а також схемою їх розстановки в умовах реальної пожежі.

Таким чином, наведений аналітичний розрахунок сил і засобів при гасінні пожеж може бути рекомендований для вирішення питань щодо визначення з технічної точки зору відповідності дій особового складу органів управління та пожежно-рятувальних підрозділів вимогам нормативних документів і пожежно-тактичним прийомам оперативних дій.

Предложен аналитический расчет сил и средств для тушения пожаров, который может быть использован для решения вопросов судебной пожарно-технической экспертизы по определению соответствия действий личного состава органов управления и пожарно-спасательных подразделений пожарно-тактическим приемам оперативных действий.

There is proposed an analytical calculation of forces and means for extinguishing fires that can be used to resolve issues of forensic fire-technical expertise to determine the compliance of actions of personnel of control agencies and fire-rescue units with the fire tactical methods of operational actions.

УДК 343.98

В. А. Коршенко, завідувач науково-дослідної лабораторії Харківського національного університету внутрішніх справ,
e-mail: korshenko@bi.com.ua

СПОСОБИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙНИХ ЗАСОБІВ У МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ ПРИ ПРОВЕДЕННІ СУДОВОЇ ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

У сучасному світі існує велика кількість телекомунікаційних мереж, інформація та засоби яких є об'єктами судової телекомунікаційної експертизи. Одним із завдань судової телекомунікаційної експертизи

пертизи є встановлення конкретних телекомунікаційних засобів у супутникових мережах (телевізійних, зв'язку, навігаційних), мережі радіозв'язку, кабельних і ефірних мережах телебачення тощо. За своєю суттю таке встановлення телекомунікаційних засобів є ідентифікаційним завданням, рішення якого в кожній із зазначених мереж має свою специфіку. Оскільки найвідомішою і найбільшою мережею у світі на сьогодні є мережа Інтернет, то найбільш актуальним є аналіз способів ідентифікації телекомунікаційних засобів у цій мережі при проведенні судової телекомунікаційної експертизи. Найбільш поширеними способами ідентифікації телекомунікаційного засобу в мережі Інтернет є способи, засновані на порівнянні IP-адрес, MAC-адрес і даних Куки (від англійської Cookie – невеликий фрагмент даних, який відправляється веб-сервером і зберігається на телекомунікаційному пристрої користувача).

Спосіб, заснований на порівнянні IP-адрес, тривалий час був основним при проведенні ідентифікації телекомунікаційних засобів у мережі Інтернет. Однак він має декілька недоліків, першим із яких є значна поширеність динамічних IP-адрес, котрі виділяються з пулу провайдера в момент підключення користувача за технологією DHCP (від англійської Dynamic Host Configuration Protocol – протокол динамічного налаштування вузла). Ця технологія (протокол) дозволяє телекомунікаційним засобам отримувати IP-адресу та інші налаштування, необхідні для роботи в мережі. То ж при кожному підключенні до мережі Інтернет за такою технологією телекомунікаційний засіб отримує випадкову IP-адресу з пулу або навіть так звану «сіру» адресу – адресу, не підтверджену в мережі Інтернет. У разі отримання «сірої» адреси всі користувачі, які виходять в мережу Інтернет через цей вузол, матимуть в Інтернеті єдину спільну реальну «білу» адресу.

Наступним недоліком способу порівняння IP-адрес є можливість використання користувачем проксі серверів, анонімайзерів, механізму NAT (від англійської Network Address Translation – перетворення мережевих адрес). Ще одним недоліком є висока мобільність сучасних телекомунікаційних засобів і розповсюдженість бездротових мереж із безкоштовним доступом до мережі Інтернет, що значно знижує міру достовірності ідентифікації користувача. Так, звичайний мобільний телефон, який підключається до мережі Інтернет за допомогою Wi-Fi точки доступу з налаштованим DHCP буде з високою ймовірністю отримувати різні IP-адреси. Відмінність існує при ідентифікації за IPv6-адресою, оскільки останні октети в деяких випадках генеруються із MAC-адреси комунікаційного пристрою, завдяки чому зберігаються навіть при підключенні до різних пулів. Однак розповсюдженість IPv6-адрес на сьогодні порівняно з IPv4 не суттєва (біля 1%), а зазначена технологія генерації IPv6-адрес не є загальноприйнятною.

Другим за розповсюдженістю способом ідентифікації телекомунікаційних засобів у мережі Інтернет при проведенні судової телекомунікаційної експертизи є ідентифікація за MAC-адресою. Він полягає в порівнянні унікальних ідентифікаторів телекомунікаційних засобів або ідентифікаторів їх окремих мережевих інтерфейсів. Основним недоліком зазначеного способу також є можливість фізичної зміни або програмної підміни зазначених ідентифікаторів.

Третій спосіб ідентифікації телекомунікаційних засобів в мережі Інтернет – за даними Куки полягає в порівнянні фрагментів даних, які генеруються Веб-сервером та зберігаються на телекомунікаційному засобі користувача. Недоліком ідентифікації за даними Куки є прив'язка Куки до конкретного браузера, що знижує достовірність ідентифікації при використанні декількох браузерів. Іншим недоліком використання цієї технології є можливість підміни і знищення даних Куки, а також можливість відключення самого механізму користувачем.

Таким чином, кожен із зазначених способів має ряд недоліків, а їх окреме використання не дозволяє в більшості випадків досягти необхідної міри достовірності щодо ідентифікації телекомунікаційного засобу в мережі Інтернет. На нашу думку, для досягнення необхідної міри достовірності необхідно використовувати всі зазначені способи в сукупності, а також новітні, альтернативні способи ідентифікації.

На сьогодні існують і активно розробляються альтернативні способи ідентифікації телекомунікаційних засобів в мережі Інтернет, засновані на даних, що характеризують робоче середовище користувача¹. Терміном «робоче середовище користувача» охоплюється інформація про операційну систему користувача, шрифти, параметри екрану, плагіни, HTML5 localStorage, історія відвіданих посилань тощо. Усі дані можна розділити на програмні та апаратні ознаки. До апаратних ознак належать MAC-адреси та індивідуальний ідентифікатор засобу, наприклад IMEI (International Mobile Equipment Identity – міжнародний ідентифікатор мобільного обладнання), до програмних – усі інші.

Слід зауважити, що використання такої складної технології спричиняє суттєве збільшення часу, який витрачається на проведення експертного дослідження. Отже, основне завдання експерта в кожному конкретному випадку полягає у виборі способу, який дозволяє здійснити встановлення ознак, необхідних для достовірної ідентифікації конкретного телекомунікаційного засобу.

¹ Кантор И. Способы идентификации в интернете. URL: <http://javascript.ru/unsorted/id>; OpenNet. Расширенный метод идентификации системы и браузера без применения cookie. URL: <https://www.opennet.ru/opennews/art.shtml?num=46046>.

Проведен анализ способов идентификации телекоммуникационных средств в сети Интернет при проведении судебной телекоммуникационной экспертизы. Рассмотрены способы, применяемые сейчас, описаны их основные недостатки. Предложены альтернативные способы идентификации.

There is performed the analysis of the ways of identifying telecommunication means in the Internet web during performing the forensic telecommunications expertise. The methods, used for now, are considered, their main disadvantages are described. Alternative methods of identification are proposed.

УДК 343.98

Г. В. Рендаренко, заступник начальника відділу
Центру судових і спеціальних експертиз Українського
НДІ спеціальної техніки та судових експертиз СБУ,
e-mail: ictc@ssu.gov.ua

ЩОДО ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ, ПРИЗНАЧЕНИХ ДЛЯ НЕГЛАСНОГО ПРОНИКНЕННЯ ДО ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ, ОБЛАДНАНИХ ЕЛЕКТРОННИМИ ЗАСОБАМИ ОХОРОНИ

Нині спостерігається розповсюдження технічних засобів, так званих «Кодграберів», за допомогою яких здійснюється проникнення до транспортних засобів, обладнаних автомобільною сигналізацією¹.

Згідно з Переліком видів спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації, зазначені технічні засоби можуть відноситися до спеціальних технічних засобів, призначених для негласного проникнення до транспортних засобів². Ці обставини зумовили необхідність розроблення методичних рекомендацій для проведення експертних досліджень таких спеціальних технічних засобів. Різноманітність «Кодграберів» (за алгоритмами функціонування, побудовою тощо) потребувала опрацювання під час розроблення методичних рекомендацій їх класифікації та особливостей досліджень відповідних технічних характеристик³.

Методичні рекомендації «Дослідження технічних засобів щодо їх віднесення до спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації, призначених для негласного проникнення до транспортних засобів, обладнаних електронними засобами охорони (автомобільною сигналізацією)» (далі – Метод. рекомендації) визначають засади проведення експертного дослідження, що базуються на основних положеннях загальної методики проведення судової експертизи «Віднесення об'єктів до спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації». У Метод. рекомендаціях регламентується порядок проведення стадій дослідження із застосуванням необхідних методів досліджень технічних характеристик⁴. Новизною розроблених Метод. рекомендацій є запропонований підхід, який передбачає комплексне застосування різних методів досліджень технічних засобів при вирішенні діагностичного, ситуаційного завдання та завдання групування, а також оцінювання результатів зазначених досліджень на підставі встановленого критерію.

Вирішення завдань експертних досліджень здійснюється на підставі оцінювання результатів досліджень, яке формується відповідно до критерію, а саме на підставі сукупності загальних (критеріальних) ознак технічного засобу:

- придатності об'єкта дослідження для негласного проникнення до транспортного засобу, обладнаного електронними засобами охорони;
- призначеності об'єкта дослідження для його застосування у прихований спосіб, характерний для оперативно-розшукових заходів.

¹ Код граббер – устройство взлома автомобилей. URL: <http://smasters-ufa.ru/>; Алгоритмический кодграббер и диалоговый код. URL: <https://www.drive2.ru/b/1619320/>; Мануфактурный (алгоритмический) кодграббер (изделие 803). URL: <http://www.kondrashov-lab.ru/v-tyilu-vraga/>; Замещающий код-граббер (устройство 409). URL: <https://www.ugona.net/page94.html>; Кодграбберы и сигнализации с диалоговым кодом. URL: <http://magnitola.org/avtomobilnye-signalizacii/> (дата звернення: 22.03.2017).

² Деякі питання щодо спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку та інших технічних засобів негласного отримання інформації: постанова Каб. Міністрів України від 22.09.2016 № 669. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/669-2016-p>.

³ Формат пакета KEELOQ. URL: <http://phreakerclub.com/1483>; Алгоритмы кодирования радиоканала сигнализаций. URL: <http://www.msvmaster.lv/immobilizer-instructions/>; Алгоритмы шифрования. URL: <http://loganrenault.ru/signalizaciya/algoritmy-shifrovaniya.html> (дата звернення: 22.03.2017).

⁴ Охрименко О. І., Серьогін В. С. Віднесення об'єктів до спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації: методика. Київ: ICTE СБУ, 2011. 26 с.; Рендаренко Г. В., Серьогін В. С., Мустяце І. В. Дослідження технічних засобів щодо їх віднесення до спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації, призначених для негласного проникнення до транспортних засобів, обладнаних електронними засобами охорони (автомобільною сигналізацією): метод. рек. Київ: ICTE СБУ, 2017. 45 с.

Створені Метод. рекомендації можуть слугувати підґрунтям для розроблення окремих методик проведення судових експертиз різних видів спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації.

Освещены вопросы разработки методических материалов для проведения экспертных исследований специальных технических средств, предназначенных для негласного проникновения в автомобили.

The questions on the development of the methodical materials for conducting expert studies of special technical means, intended for covert penetration into the car, are highlighted.

УДК 343.98

*М. О. Можаяв, завідувач лабораторії Харківського НДІСЕ, кандидат технічних наук,
e-mail: hniise@hniise.gov.ua;
М. О. Логвиненко, завідувач сектору Харківського НДІСЕ,
e-mail: hniise@hniise.gov.ua*

АНАЛІЗ ЯКОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ КОМП'ЮТЕРНИХ МЕРЕЖ ТА ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ У ГАЛУЗІ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Різноманітна за формами та змістом судово-експертна діяльність неможлива без залучення інформаційних ресурсів, під якими законодавець розуміє окремі документи й окремі масиви документів, документи та масиви документів в інформаційних системах (бібліотеках, архівах, фондах, банках даних, інших інформаційних системах). Інформаційне забезпечення судової експертизи має являти собою інформаційний процес, який визначається законодавцем як процес збору, обробки, накопичення, зберігання, пошуку й розповсюдження інформації, необхідної в даному випадку для вирішення судово-експертних завдань¹.

Для обміну інформацією в інформаційних системах судово-експертної діяльності використовуються як локальні комп'ютерні мережі, наприклад, при здійсненні криміналістичної реєстрації, так і глобальна мережа Інтернет. У багатьох судово-експертних установ, як державних, так і недержавних, існують власні сайти, де можна черпати дуже корисну інформацію. У сучасній судово-експертній практиці комп'ютерні мережі (КМ) є невід'ємною частиною комп'ютерно-технічної експертизи, тому забезпечення їх нормального функціонування стає надзвичайно важливим завданням. Це примушує користувачів ставити питання про ефективність систем контролю, захисту та передачі інформації².

До сучасних КМ ставляться достатньо високі вимоги, але, на жаль, в умовах обмеженого фінансування та різноманіття галузевих програм інформатизації, що є характерним для сьогодення України, більшість КМ є гетерогенними, тобто складаються із різноманітних програмно-апаратних засобів під керуванням різних операційних систем, які забезпечують споживачам широкий спектр інформаційних послуг³. Через значне зростання інформації навантаження на КМ істотно збільшується. Єдина помилка в КМ може призвести або до втрати інформації, або до видозміни значної кількості даних, що може різко знизити якість та оперативність проведення експертизи. На жаль, такі помилки можуть бути непомічені з багатьох причин: збій програмного і/або апаратного забезпечення, некоректне адміністрування й тому подібне. Дуже небезпечними є помилки в програмному забезпеченні (переповнювання буфера, аварійні зупинки програми, перевантаження системи). Виникає необхідність в управлінні процесом передачі даних⁴.

Завдання управління процесом передачі даних продиктоване необхідністю підтримувати в мережі трафік необхідного обсягу з певними вимогами якості обслуговування. Коли необхідний розмір смуги пропускання з'єднання перевищує доступний, може проявитися перевантаження. Для надійної передачі даних втрачені пакети в подальшому повинні бути передані повторно, що призведе до збільшення завантаження мережі. Найчастіше перевантаження в мережі може підтримуватися повторними передачами навіть у той час, коли справжня причина перевантаження вже відсутня⁵.

Можливими причинами, які породжують перевантаження, є високошвидкісні сполуки з великим часом передачі пакетів; тимчасові перевантаження; неоптимальні топології та неузгоджені швидкості

¹ Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-ХІІ. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/>.

² Можаяв О. О. Передача інформації у гетерогенних комп'ютерних мережах: монографія. Харків: НТУ «ХПІ», 2012. 220 с.

³ Кучук Г. А. Інформаційні технології управління інтегральними потоками даних в інформаційно-телекомунікаційних мережах систем критичного призначення. Харків: ХУПС, 2013. 264 с.

⁴ Исследования поведения фазовой траектории телекоммуникационного трафика гетерогенной сети передачи данных / А. А. Можаяв, С. М. Порошин, В. Е. Кузьменко, М. А. Можаяв. Системи управління, навігації та зв'язку: зб. наук. праць. Київ: ЦНДІ НіУ, 2011. Вип. 2(18). С. 255–259.

⁵ Билык А. С. Перспективные направления развития экспертной деятельности в сфере информационных технологий. Теория та практика судової експертизи і криміналістики. 2013. Вип. 13. С. 385–391.

каналів; протоколи несуттєво знижують швидкість відправлення пакетів у мережу при виникненні перевантаження.

Для покращення якості функціонування КМ і підтримки мультисервісності, тобто облік наявності в мережі передачі даних потоків різних мережевих додатків і сервісів (голос, дані, відео та ін.) потрібно провести дослідження узгодження технічних засобів, що використовуються в КМ, і тих математичних моделей та методів, на базі яких створюються відповідні мережеві протоколи.

Засоби, які використовуються для вивчення пропускну здатності методів передачі даних, можна розділити на три категорії:

1. Експерименти. Дослідження реальних з'єднань (протоколом TCP) в мережі Інтернет або експериментальних мережах (в останньому випадку необхідна обов'язкова генерація фонових трафіка для емуляції трафіка реальних мереж).

2. Імітаційне моделювання. Моделювання всіх мереж і протоколу транспортного рівня проводиться програмним способом. Для вивчення протоколу TCP найчастіше нині використовується The Network Simulator (NS-2). Це програмний пакет моделювання мережі, заснований на подіях, розроблений Lawrence Berkeley National Laboratory (США), що дозволяє проводити зі значною точністю як моделювання протоколу TCP, так й інших протоколів.

3. Математичне моделювання. Може ставитися як до протоколу, так і до мережі в цілому.

У результаті проведених теоретичних досліджень та імітаційного моделювання запропонована система оцінювання параметрів інформаційної мережі із забезпечення судово-експертної діяльності дозволяє визначити місце розташування ділянок телекомунікаційної мережі з обмеженою пропускну здатністю.

Разнообразна по формам и содержанию судебно-экспертная деятельность невозможна без привлечения информационных ресурсов. Информационное обеспечение судебной экспертизы должно представлять собой процесс, который определяется законодателем как процесс сбора, обработки, накопления, хранения, поиска и распространения информации. В результате проведенных теоретических исследований и имитационного моделирования предложена система оценки параметров информационной сети по обеспечению судебно-экспертной деятельности, которая позволяет определять местоположение участков телекоммуникационной сети с ограниченной пропускной способностью.

Forensic expert activity diverse in form and content is impossible without involvement of information resources. Information provision of forensic expertise should represent the process that is defined by the legislator as a process of collecting, processing, accumulation, storing, searching and dissemination of information. As a result of carried out theoretical studies and simulation modeling there was proposed the system for the estimation of the network parameters on ensuring forensic-expert activity, which allows to locate the areas of telecommunication network with the limited transmitting capacity.

УДК 343.148+681.84+621.397.45

*І. О. Струк, завідувач лабораторії Львівського НДІСЕ,
e-mail: lndise@ukr.net;*

*Ю. С. Харабуга, старший науковий співробітник
Львівського НДІСЕ,
e-mail: lndise@ukr.net*

ПОНЯТТЯ ОРИГІНАЛУ ТА ПЕРВИННОГО ЗАПИСУ ЦИФРОВИХ ФОНОГРАМ, ВІДЕОГРАМ І ВІДЕОФОНОГРАМ

Відповідно до п. 20.3 розд. 1 чинної редакції Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень для встановлення технічних умов і технології отримання відеозвукозапису на дослідження надається оригінальна фонограма (відеофонограма). Згідно з тлумачним словником термінів судової експертизи відеозвукозапису під оригіналом (первинною фонограмою) розуміють фонограму, виконану в результаті запису звукового сигналу безпосередньо від першоджерела. Це визначення терміна «оригінал» бере початок із ДСТУ 2737-94 «Записування і відтворення інформації. Терміни та визначення». Разом із цим, як зазначено в самому стандарті, він не поширюється на терміни у галузі записування за допомогою пристроїв, у яких відсутній відносний рух носія під час записування чи сигналограми під час відтворення. Отже, при дослідженні автентичності цифрових фонограм, що містяться, наприклад, у накопичувачах інформації на флеш-пам'яті, необхідно застосовувати інший термінологічний підхід.

Найбільш універсальним способом зберігання цифрової інформації є файл. Файл виступає в ролі медіа-контейнера, що містить медіа-контент у вигляді цифрового відеозапису та/або цифрового звукозапису. Крім цього, файл також може містити різноманітну службову інформацію (метадані), які можуть

описувати особливості його виникнення. Робота з файлами, у тому числі їх копіювання, перенесення (копіювання на нове місце з наступним видаленням із старого), здійснюється засобами операційних систем. При цьому зазвичай копіювання здійснюється без повного відтворення інформації, що в ньому міститься: далеко не завжди вдається відтворити без відповідного програмного забезпечення відео- й звукову інформацію, що міститься в медіафайлі, а ось копіювати файл можна скільки завгодно. Із цього зрозуміло, що процедури «копіювання файлу» й «копіювання фонограми» мають різний зміст і призводять до різних результатів. Отже, при копіюванні файлу, по-перше, копіюється не сигнал, а створений на його основі код, по-друге, неможливо скопіювати частину файлу, відповідну певному фрагменту фонограми. Крім того, отримана в результаті копіювання файлу фонограма, відеофонограма або відеограма продовжує містити звуковий та/або відеосигнал від першоджерела.

Слід зазначити, що при використанні пристрою цифрового відео-, звукозапису оцифрований сигнал спочатку накопичується у швидкодіючій буферній пам'яті, а потім порціями переноситься або копіюється в основну пам'ять (на жорсткий диск, карту пам'яті тощо). Очевидно, що називати записану таким чином фонограму, відеограму або відеофонограму копією некоректно, оскільки наявність копії має на увазі існування запису оригіналу, який у такому разі відсутній. Також під час процедури дефрагментації цифрового носія інформації «фрагменти» файлу можуть бути перенесені з однієї ділянки носія на іншу. Очевидно, що подібне копіювання некоректно ототожнювати з копіюванням фонограми. Файл, як містив запис-оригінал, так і продовжує його містити. У разі запису інформації на змінний носій інформації сучасні програмні засоби дозволяють зробити її посекторну копію, яку неможливо відрізнити від оригіналу.

Виходячи з наведеного, визначення питання щодо повної оригінальності фонограми, відеограми або відеофонограма (чи саме на цей носій інформації здійснювався первинний запис) є просто технічно неможливе та втрачає сенс, оскільки точні цифрові копії відео-, звукозаписів, на відміну від аналогових копій, нічим не відрізняються від оригіналів.

Відповідно до статей 246 та 260 КПК України одним із різновидів негласних слідчих (розшукових) дій є аудіо-, відеоконтроль особи, який проводиться без її відома на підставі ухвали слідчого судді, якщо є достатні підстави вважати, що розмови цієї особи або інші звуки, рухи, дії, пов'язані з її діяльністю або місцем перебування тощо, можуть містити відомості, які мають значення для досудового розслідування. При цьому відповідно до ст. 266 КПК України первинні носії інформації, отримані під негласних слідчих (розшукових) дій, можуть бути предметом дослідження відповідних спеціалістів або експертів та повинні зберігатися до набрання законної сили вироком суду.

Отже, закріплений КПК України порядок забезпечує можливість проведення експертизи носіїв інформації, що містять оригінальні фонограми, відеограми та відеофонограми. З другого боку, як показує експертна практика, експертам періодично доводиться мати справу з випадками, коли під виглядом оригіналів на експертизу надають цифрові фонограми, відеограми та відеофонограми, отримані шляхом конвертації файлу у інший формат (у деяких випадках – навіть після редагування оригінального файлу). Справа в тім, що в чинній Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні¹ поняття «первинний носій інформації» відсутнє, але натомість у п. 4.7 цієї Інструкції допускається, що додатком до протоколу про хід і результати проведеної негласної слідчої (розшукової) дії можуть бути «спеціально виготовлені копії». У зв'язку з цим у деяких випадках під первинними носіями інформації слідство розуміє не оригінальні носії інформації, а оптичні диски, що є додатками до протоколів. Такий підхід призводить до того, що в разі відсутності в матеріалах кримінального провадження саме первинних носіїв інформації вимоги ст. 266 КПК України виконуються не в повному обсязі, що, у свою чергу, може призвести до невизнання судом відповідного запису належним доказом, якщо експертиза встановить факт копіювання та не зможе довести відсутність унесення змін у запис до його копіювання на оптичний носій.

У зв'язку з наведеним, під час проведення судових експертиз відео-, звукозаписом доцільно вести такі поняття, як «дублікат запису» та «первинний запис». Із технічної точки зору оригінал це завжди запис, який записаний на носії інформації, що знаходиться безпосередньо в пристрої (касета, вбудована пам'ять тощо) та іноді не віддільний від нього. Дублікатом може вважатися файл-образ вмісту пам'яті пристрою запису (точна цифрова репродукція всіх інформаційних об'єктів, що зберігаються на оригінальному матеріальному носії²) або (у разі змінних носіїв інформації) посекторна копія носія інформації. Нарешті, під первинним записом розуміється будь-який запис, що не піддавався перекодуванню або іншому внесенню змін у первинний медіа-контейнер (це поняття охоплює оригінал, дублікат і звичайну копію медіа-контейнера).

¹ Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні: наказ Ген. прокуратури України, М-ва внутр. справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Держ. прикордон. служби України, М-ва фінансів України, М-ва юстиції України від 16.11.2012 № 114/1042/516/1199/936/1687/5. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12>.

² Галяшина Е. И., Шамаев Г. П. Верификация результатов негласной видеозвукозаписи и обеспечение их достоверности как доказательств по уголовному делу. *Теория та практика судової експертизи і криміналістики*: зб. наук. пр. Харків: Право, 2012. Вип. 12. С. 225–233.

Таким чином, доведення автентичності цифрових фонограм, відеограм та відеофонограм можливо, коли об'єктом дослідження є виключно первинні записи (бажано – оригінал або його технологічний дублікат). У разі, якщо на дослідження надано копії, які вже не є первинними записами (у медіа-контейнер первинного запису вносилися певні зміни, що призвели до зміни його контрольної суми), експерт (за умови відсутності первинних записів) не зможе довести їх автентичність, але за певних обставин може встановити наявність у запису ознак монтажу та інших артефактів, що можуть бути ознаками монтажу.

Рассмотрено понятие «оригинальная запись», исходя из особенностей цифровой видео-, звукозаписи и действующих нормативных актов Украины. Обращено внимание на проблемные положения в подзаконных актах, которые могут привести к невыполнению требований ст. 266 УПК Украины в отношении сохранности первичных носителей информации негласных следственных (розыскных) действий для дальнейшего исследования в рамках судебной экспертизы. Предложены понятия «дубликат» и «первичная запись» исходя из особенностей экспертного исследования аутентичности цифровых фонограмм, видеограмм и видеофонограмм.

The notion of «original recording» is considered, proceeding from the particularities of digital video-, sound recording and the applicable normative acts of Ukraine. The attention is drawn to the problematic provisions in the subordinate acts that may lead to the non-fulfillment of the requirements of Art. 266 of the Criminal Procedural Code of Ukraine concerning the safety of the initial information carriers of secret investigative (search) actions for the further investigation within the framework of forensic expertise. The notions «duplicate» and «primary record» are proposed, proceeding from the particularities of expert research on the authenticity of digital phonograms, videograms and videophonograms.

УДК 343.148+004.085.3

*Ю. С. Харабуга, старший науковий співробітник
Львівського НДІСЕ,
e-mail: lndise@ukr.net*

ДОСЛІДЖЕННЯ СЛУЖБОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ОПТИЧНИХ ДИСКІВ ОДНОРАЗОВОГО ТА БАГАТОРАЗОВОГО ЗАПИСУ

У 1988 р. було розроблено специфікацію та випущено перші оптичні диски одноразового запису. Із того часу оптичні диски стали все більше на більше поширюватись як комп'ютерні носії інформації, а також носії інформації, на які користувачі могли записувати різноманітну відео- та аудіоінформацію.

За поколіннями оптичні диски поділяються на компакт-диски (CD), DVD-диски та Blu-ray диски (BD). Усі вони відрізняються довжиною хвилі лазерного випромінювання, за допомогою якого зчитується інформація: 780 нм для компакт-дисків (інфрачервоний лазер), 650 нм для DVD-дисків (червоний лазер) та 405 нм для Blu-ray дисків (синьо-фіолетовий лазер).

За можливістю перезапису інформації оптичні диски поділяються на диски одноразового запису та диски багаторазового запису. Диски одноразового запису: CD-R, DVD-R, DVD+R, BD-R. Диски багаторазового запису: CD-RW, DVD-RW, DVD+RW, DVD-RAM, BD-RE.

Специфікація CD-R, спочатку звана CD Write-Once (WO), уперше була опублікована в 1988 р. компаніями Philips і Sony під назвою «Помаранчева книга» (англ. Orange Book). «Помаранчева книга» складається з кількох розділів, які детально описують CD-WO, CD-MO (Magneto-Optic), і CD-RW (ReWritable). В останніх версіях «Помаранчевої Книги» відмовилися від назви CD Write-Once (WO) на користь CD-R.

Існують три формати записуваних і перезаписуваних DVD-дисків: DVD-R/RW, DVD + R/RW і DVD-RAM. Стандарт запису DVD-R (W) був розроблений у 1997 р. японською компанією Pioneer і групою компаній, що приєдналися до неї та увійшли в DVD Forum, як офіційна специфікація записуваних (згодом і перезаписуваних) дисків.

Оскільки при розробленні стандартів DVD-R і DVD-RW не були враховані розробки фірм Sony, Philips і деяких інших (а також ціна ліцензії на цю технологію була занадто висока), то ці виробники записуючих приводів і носіїв для запису об'єдналися в DVD + RW Alliance (англ.), який і розробив у середині 2002 р. стандарт DVD + R (W), вартість ліцензії на який була нижче.

Створений альтернативний формат, який отримав назву DVD + R і DVD + RW, мав інший матеріал шару, що відбиває і спеціальну розмітку, яка полегшує позиціонування головки (LPP, Land pre-pits – попередній запис шляху між доріжками, що містять дані адресації та іншу службову інформацію, ці дані дозволяють приводу DVD записувати інформацію в бажані місця на диску) – основна відмінність подібних «плюсових» дисків від «мінусових». За допомогою цього диски DVD + RW здатні в кілька прийомів здійснювати запис (поверх існуючої) як у звичайному касетному відеомігнітофоні, виключаючи попереднє стирання всього вмісту (для DVD-RW спочатку необхідно повністю стерти наявний запис). DVD-R і DVD+R поділяються на звичайні (з одним шаром для запису) та двошарові (DL). DVD-RAM це DVD-диск з можливістю перезапису, запропонований організацією DVD Forum. Для перезапису використовується технологія зміни фази (Phase change technology), завдяки якій DVD-RAM можуть

бути порівняні зі знімними жорсткими дисками, оскільки дані на DVD-RAM можуть бути перезаписані 100 тис. разів, на відміну від DVD-RW і DVD + RW, що допускають лише 1000 перезаписів. Перші DVD-RAM диски ємністю 2,6 Гб (односторонні) і 5,6 Гб (двосторонні) з'явилися в продажу навесні 1998 р. Версія 2 DVD-RAM дисків ємністю 4,7 Гб з'явилася в кінці 1999 р., а двосторонні диски ємністю 9,4 Гб – у 2000 р. DVD-RAM дисководи читають DVD-відео, DVD-ROM і всі види CD-дисків.

Спочатку DVD-RAM диски випускалися тільки в захисних картриджах, однак, трохи пізніше на ринку з'явилися DVD-рекордери, здатні працювати з дисками без картриджів (а також приводи, взагалі не підтримують диски з картриджами). Слід відзначити, що вартість дисків із захисними картриджами в середньому на 50 % дорожча, ніж незахищених дисків. При цьому картриджі зазвичай легко розбираються, тому диск може бути витягнутий із картриджа для його використання в приводі, що не підтримує картриджі. Основною службовою інформацією, що вноситься в пам'ять оптичних дисків одноразового та багаторазового запису їх виробниками, є інформація про тип диску та його об'єм, також про швидкість запису.

Усі сучасні CD-R мають максимальну швидкість запису 52 X. Диски типу CD-RW поділяються на звичайні (1 X, 2 X, 4 X), High Speed (8 X, 10 X, 12 X), Ultra Speed (16 X, 20 X, 24 X) та Ultra Speed+ (32 X). Максимальна швидкість запису одношарових DVD+R та DVD-R становить 24 X, але в продажу поширеними є диски типу 16 X; для одношарових дисків цей показник не перевищує 8 X. Максимальна швидкість запису інших типів дисків становить 16 X для BD-R, 12 X для BD-R DL, 8 X для DVD+RW, 6 X для BD-R TL/QL, BD-R LTH, DVD-RW та 6 X для BD-RE.

Крім інформації, яка потрібна для роботи записуючого пристрою, оптичні диски також містять інформацію про виробника дисків. Ця інформація є необов'язковою, тому на дешевих неякісних носіях може бути відсутня¹.

Основним програмним засобом для аналізу службової інформації, що вноситься в пам'ять оптичних дисків її виробником інформації, є програма Nero DiscSpeed. Приклади службової інформації для різних типів оптичних дисків, отриманої за допомогою програми Nero DiscSpeed 12.5.6.0 та пристрою для запису/читання оптичних дисків LG BH10LS30, наведено на рис. 1–6.

Основная информация	
Тип диска:	CD-R
Изготовитель:	CMC Magnetics
MID	97m26s66f
Скорости записи:	16 X - 24 X - 32 X - 40 X
Емкость:	79:59.71 703 МБ
Сырые данные	
ATIP	
0000 -	D0 00 98 00 61 1A 42 00 4F 3B 47 00 00 00 00 00 -a.B.O;G.....
0010 -	00 00 00 00 00 00 00 00 -

Рис. 1. Службова інформація для Verbatim CD-R 52 X

Основная информация	
Тип диска:	DVD-R (пусто)
Формат	DVD-R
Изготовитель:	Ritek
MID	RTEKF1
Скорости записи:	8 X - 12 X - 16 X
Емкость пустого носителя	4.38 ГБ 4488 МБ 4706076672 байт
Сырые данные	
Заранее записанная информа...	
0000 -	01 40 C1 FD 9E D8 52 00 02 87 0D 13 87 88 90 00 - .@....R.....
0010 -	03 52 49 54 45 4B 46 00 04 31 00 00 00 00 00 - .RITEKF..1.....
0020 -	05 88 80 00 00 00 02 00 06 09 0F 15 87 88 90 00 -
0030 -	07 A8 82 00 20 00 00 00 08 06 16 10 14 0F 0B 00 -
0040 -	09 94 07 0D 0B 88 88 00 0A 80 00 00 00 00 10 00 -
0050 -	0B 09 1E 17 A7 89 85 00 0C B7 89 02 00 20 02 00 -
0060 -	0D 00 00 D0 00 00 00 00 00 00 00 00 00 00 00 -

Рис. 2. Службова інформація для KAKTUZ DVD-R 8-16 X

¹ Секреты Nero. *CHIP Россия*. URL: <http://ichip.ru/sekrety-nero.html>.

Основная информация	
Тип диска:	DVD+R DL (пусто)
Формат	DVD+R DL
Изготовитель:	Ritek
MID	RITEK S04 066 (42h)
Скорости записи:	4 X - 8 X
Емкость пустого носителя	7.96 ГБ 8152 МБ 8547993600 байт
Сырые данные	
Информация о формате (00h)	
0000 -	E1 0F 32 10 00 03 00 00 00 FC FF FF 00 22 D7 FF - ..2....."...
0010 -	00 00 03 52 49 54 45 4B 00 00 00 53 30 34 42 40 - ...RITEK...S04B@
0020 -	25 25 37 10 00 2C 6C 00 2C 6C 20 1F 0C 0C 14 14 - %7...1.,1.....
0030 -	02 01 01 20 00 20 1F 0C 0C 14 14 02 01 01 20 00 -

Рис. 3. Службова інформація для ACME DVD+R DL 8 X

Основная информация	
Тип диска:	BD-R
MID	VERBATIME (000)
Скорости записи:	2.0 X - 4.0 X - 6.0 X - 8.0 X - 10.0 X
Емкость пустого носителя	22.56 ГБ 23098 МБ 24220008448 байт
Сырые данные	
Информация о формате (00h)	
0000 -	44 49 01 28 00 00 62 00 42 44 52 01 12 01 00 00 - DI.(.b.BDR.....
0010 -	01 00 00 00 00 00 00 00 00 02 00 00 00 19 4E 7E -N~
0020 -	01 EC 64 64 28 28 28 28 1E 1E 1E 1E 00 00 00 00 - ..dd((((.....
0030 -	63 66 72 04 04 32 1E 96 80 00 00 00 00 08 08 08 - cfr..2.....
0040 -	08 10 10 10 10 48 00 48 00 48 00 48 00 48 00 48 -H.H.H.H.H.H
0050 -	00 48 00 48 00 48 00 48 00 48 00 48 00 80 80 A0 - .H.H.H.H.H.H....
0060 -	C0 E0 00 00 56 45 52 42 41 54 49 4D 65 7D A3 00 -VERBATIME}..

Рис. 4. Службова інформація для Verbatim BD-R 6 X

Основная информация	
Тип диска:	CD-RW
Изготовитель:	Verbatim
MID	97m34s23f
Скорости записи:	10 X
Емкость:	79:59.74 703 МБ
Сырые данные	
ATIP	
0000 -	A3 00 CF 00 61 22 17 00 4F 3B 4A 00 24 2C DC 00 -a"...O;J.%,...
0010 -	14 A4 4A 00 04 C4 80 00 - ...J.....

Рис. 5. Службова інформація для Verbatim CD-RW 12 X

Основная информация	
Тип диска:	DVD-RW (пусто)
Формат	DVD-RW
Изготовитель:	CMC
MID	CMCW03
Скорости записи:	4 X
Емкость пустого носителя	4.38 ГБ 4488 МБ 4706076672 байт
Сырые данные	
Заранее записанная информа...	
0000 - 01 02 D6 FD 9E D8 31 00 02 00 00 00 00 00 00 -1.....
0010 - 03 43 4D 43 57 30 33 00 04 00 00 00 00 00 00 -	..CMCW03.....
0020 - 05 00 00 00 00 00 00 00 00 06 15 0B 05 50 0F 11 00 -P.....
0030 - 07 00 00 00 00 00 00 00 00 00 00 00 00 00 00 00 -
0040 - 00 00 00 00 00 00 00 00 00 00 00 00 00 00 00 00 -
0050 - 00 00 00 00 00 00 00 00 00 00 00 00 00 00 00 00 -
0060 - 00 00 00 00 00 00 00 00 00 00 00 00 00 00 00 00 -

Рис. 6. Службова інформація для VIDEХ DVD-RW 4 X

Рассмотрены различные поколения оптических дисков. Обобщена диагностическая и идентификационная служебная информация для разных типов. Обращено внимание на возможность отсутствия информации о производителе дисков на некачественных носителях информации. Приведены примеры анализа служебной информации оптических дисков программой Nero DiscSpeed.

Different generations of optical disks are considered. Diagnostic and identification service information for different types is generalized. Attention is drawn to the possibility of lack of information about the manufacturer of disks on poor-quality carriers of information. Examples of analyzing the service information of optical discs with the Nero DiscSpeed program are given.

УДК 343.98

В. С. Серьогін, науковий співробітник Центру судових і спеціальних експертиз Українського НДІ спеціальної техніки та судових експертиз СБУ,
e-mail: icte@ssu.gov.ua

ОКРЕМІ ПИТАННЯ МЕТОДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ КОМП'ЮТЕРНИХ ЗЛОЧИНІВ ТА ЕКСПЕРТНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СПЕЦІАЛЬНИХ ПРОГРАМНИХ ЗАСОБІВ

На сьогодні одночасно зі стрімкими процесами інформатизації суспільства спостерігається суттєве підвищення рівня та масштабів загроз інформаційній безпеці держави. Поряд із застосуванням традиційних засобів здійснення комп'ютерних злочинів існує стала тенденція розповсюдження спеціальних програмних засобів, призначених для неправомірного дистанційного доступу та негласного отримання інформації з абонентських пристроїв телекомунікаційних мереж, комп'ютерних систем¹.

На обґрунтовану думку фахівців, протиправна діяльність у сфері протизаконного обігу та використання спеціальних програмних засобів, призначених для негласного отримання інформації з абонентських пристроїв телекомунікаційних мереж, комп'ютерних систем не лише створює передумови до здійснення злочину, відповідальність за який передбачена ст. 359 КК України, а й призводить до витоку інформації з обмеженим доступом, що є власністю держави, блокування мереж зв'язку державного управління та здійснення терористичних актів на об'єктах критичної інфраструктури за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій².

Ураховуючи зростаючі масштаби комп'ютерних злочинів, із метою впровадження дієвих механізмів протидії загрозам кіберзлочинності ООН розробила Глобальну програму кібербезпеки, у якій до ключових

¹ Козюра В. Д., Хорошко В. О. Комп'ютерні технології та злочинність. *Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави*: зб. матеріалів наук.-практ. конф.: у 2 ч. Київ: Нац. академія СБУ, 2016. Ч. 1. С. 257.

² Там само; Ботвінкін О. В. Проблеми забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері. *Юрид. журн.* 2007. №2. С. 3-15.

чевих напрямів віднесено правові та технічні, процедурні заходи¹. У більшості країн, зокрема, у США, Франції, Німеччині, Великобританії, Канаді, Японії, Україні прийнята стратегія кібербезпеки, у якій визначаються напрями протидії загрозам в інформаційній сфері.

Розглянуті обставини свідчать про важливість досліджень з удосконалення методичного забезпечення криміналістичної діяльності правоохоронних органів із розслідування комп'ютерних злочинів. Основи криміналістичної теорії досліджень злочинів у сфері комп'ютерної інформації були закладені досить недавно (наприкінці 90-х – початку 2000-х років).

При аналізі комп'ютерних злочинів більшість дослідників основну увагу приділяє загальним кримінально-правовим аспектам. Практично не досліджена така важлива галузь теорії, як доведення ознак, обставин, способів здійснення злочинів у сфері комп'ютерної інформації, що має важливе значення для тактики проведення слідчих дій і розроблення методик забезпечення експертних досліджень комп'ютерних злочинів. Як наслідок, прогалини криміналістичної теорії не дозволяють створити надійну наукову основу для нормативно-методичного забезпечення криміналістичної діяльності правоохоронних органів. Особливе значення при цьому має формування наукового поняття «криміналістична характеристика комп'ютерних злочинів», яка є сукупністю криміналістичної, найбільш характерної, значущої та взаємопов'язаної інформації про ознаки та властивості такого роду злочинів, здатної слугувати підставою для висунування версій про подію злочину й особистість злочинця. Порівнюючи різні визначення криміналістичної характеристики, можна дійти висновку, що більшість дослідників-криміналістів відзначають такі елементи криміналістичної характеристики: типові слідчі ситуації; спосіб вчинення та приховування злочину; типові матеріальні сліди злочину та механізм слідоутворення; характеристика особистості обвинуваченого й потерпілого; обстановка злочину².

Водночас слід підкреслити, що широкий спектр технологій комп'ютерних злочинів відзначається різноманітністю механізмів слідоутворення з можливістю приховування або змін комп'ютерної інформації стосовно слідів злочину, а це ускладнює встановлення типових слідів здійснення злочинів і процес формування криміналістичної характеристики комп'ютерних злочинів. Доцільно підкреслити, що визначення окремих елементів криміналістичної характеристики комп'ютерних злочинів, зокрема способу вчинення злочину, ознак злочину, певною мірою пов'язані з правовою кваліфікацією предмета злочину. Так, предметом комп'ютерного злочину, передбаченого ст. 361¹ КК України, можуть бути шкідливі програмні засоби, призначені для несанкціонованого втручання в роботу телекомунікаційних мереж, комп'ютерних систем і можуть виступати в разі їх використання в подальшому як засоби вчинення злочину. Така кваліфікація (визначення) шкідливих програмних засобів не сприяє визначенню криміналістичної характеристики комп'ютерних злочинів і криміналістично значущих ознак.

Сьогодні в спеціалізованих експертних установах України впроваджені методичні матеріали для забезпечення проведення досліджень носіїв цифрової інформації та комп'ютерної інформації, які використовуються у тому числі й для методичного забезпечення дослідження програмних продуктів, як засобів здійснення комп'ютерних злочинів³. Рекомендовані методи дослідження комп'ютерної інформації та технології контролю активності досліджуваних програмних засобів (далі – ПЗ) можуть бути застосовані для виявлення слідів реалізації їх функцій⁴. Установлення та оцінювання сукупності слідів дозволяє визначити загальну характеристику програмного засобу, його функції, а також відтворити, тобто змоделювати, дії при здійсненні комп'ютерного злочину й ототожнити слідоутворюючий об'єкт (програму) саме як засіб злочину.

Ураховуючи актуальність питань протидії незаконному обігу спеціальних програмних засобів (так званих «шпигунських» програм), призначених для негласного отримання комп'ютерної інформації (далі – ПЗ НОІ), в ІСТЕ СБ України було розроблено методичні рекомендації для проведення експертних досліджень цих програмних засобів. У методичних рекомендаціях передбачено проведення як аналізу слідів (ознак) реалізації функціоналу програмного засобу, так і безпосереднє дослідження дій комп'ютера чи телекомунікаційного пристрою, на який встановлено програмний засіб, зі встановленням причинно-наслідкових зв'язків між виявленими діями та функціями ПЗ із метою визначення належності програмного засобу до предмета злочину⁵. Розроблення цих методичних рекомендацій базувалося на основних положеннях загальної методики проведення судової експертизи «Віднесення об'єктів до спеціальних

¹ URL: <http://www.itu.int/en/action/cybersecurity/Pages/gca.aspx/>

² Голубев В. О. Розслідування комп'ютерних злочинів: монографія. Запоріжжя: Гуманіт. ун-т ЗДМУ, 2003. С. 65–81.

³ Див., напр.: Методика дослідження комп'ютерної інформації / К. Ю. Усков; О. М. Пешехонова; Ю. М. Беляк та ін. Київ: КНДІСЕ, 2005. 31 с.

⁴ Войтович О. П., Вітюк В. О., Каплун В. А. Особливості дослідження ознак шкідливого програмного забезпечення без наявності вихідних кодів. *Інформаційні технології та комп'ютерна інженерія*. 2013. №3. С. 4.

⁵ Рендаренко Г. В., Сergygin В. С., Мустьяце І. В. Дослідження технічних засобів щодо їх віднесення до спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації, призначених для негласного проникнення до транспортних засобів, обладнаних електронними засобами охорони (автомобільною сигналізацією): метод. рек. Київ: ІСТЕ СБУ, 2017. 45 с.

технічних засобів негласного отримання інформації» та методичних матеріалів зарубіжних і вітчизняних фахівців у сфері комп'ютерно-технічної експертизи¹. Новизною методичних рекомендацій є запропонований підхід щодо дослідження ПЗ, який передбачає комплексне застосування різних методів досліджень і виконання відповідних видів експертних завдань у галузі як комп'ютерно-технічної експертизи, так і експертизи спеціальних технічних засобів. При проведенні експертного дослідження вирішуються діагностичні, ситуаційні завдання, а також завдання групофікації ПЗ.

Аналіз результатів досліджень програмних засобів спрямовано на визначення можливості здійснення негласного отримання інформації з використанням наданого на дослідження програмного засобу та віднесення його до ПЗ НОІ. Запропонована процедура аналізу виявлених функцій ПЗ з урахуванням встановлених у методичних рекомендаціях суттєвих ознак (функціональних можливостей) ПЗ НОІ дозволяє з'ясувати спосіб функціонування ПЗ, його властивості з негласного отримання інформації, прихованості застосування та визначити в кінцевому підсумку призначеність програмного засобу для його застосування в прихований спосіб, характерний для оперативно-розшукових заходів.

Методичні рекомендації можуть слугувати підґрунтям для розроблення методик проведення судових експертиз спеціальних програмних засобів.

Рассмотрены вопросы криминалистической характеристики компьютерных преступлений и проблемные вопросы разработки методик для проведения экспертных исследований специальных программных средств, предназначенных для негласного получения компьютерной информации.

The issues of the criminalistic characteristics of computer crimes and problematic issues in the development of the techniques conducting expert studies of special software means intended for covert obtaining of computer information are considered.

УДК 343.98

*М. Ю. Єрмоленко, консультант-експерт Центру судових і спеціальних експертиз Українського НДІ спеціальної техніки та судових експертиз СБУ
e-mail: experts@ssu.gov.ua*

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ШКІДЛИВОГО ПРОГРАМНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ, ЩО ВИКОРИСТОВУЄТЬСЯ ПРИ ВЧИНЕННІ КРИМІНАЛЬНИХ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ІНТЕРНЕТ-БАНКІНГУ

Останнім часом почастишали випадки використання шкідливих програмних засобів (далі – ШПЗ) при вчиненні кримінальних злочинів у сфері Інтернет-банкінгу. У рамках розслідування такого роду злочинів зазвичай призначаються судові експертизи, під час яких необхідно встановити, чи використовувалися шкідливі програми при вчиненні злочину, і якщо так, дослідити їх функціональність.

Узагальнюючи досвід експертних досліджень зазначених ШПЗ, в Українському науково-дослідному інституті спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України були розроблені методичні рекомендації експертного дослідження шкідливого програмного забезпечення, що використовується при вчиненні кримінальних злочинів у сфері Інтернет-банкінгу (далі – Метод. рекомендації), призначені для використання в повсякденній роботі судових експертів комп'ютерної техніки та програмних продуктів². У них висвітлено покрокові тези щодо дослідження ШПЗ, його вихідних кодів, пошуку інформації стосовно банківських карток (реквізитів утримувача картки, інформації щодо платіжок через мережу Інтернет тощо).

У Метод. рекомендаціях доволі широко висвітлені питання стосовно:

— способів дослідження ШПЗ в умовах тестової лабораторії на базі віртуальних машин (VirtualBox, MS Nurer-V та QEMU), які дозволяють забезпечити своє робоче середовище від випадкового руйнування при роботі зі шкідливим ПЗ;

— основних методів аналізу шкідливих програм (статичний – ґрунтується на вивченні алгоритму наданого на дослідження ПЗ на підставі аналізу вихідних кодів шкідливої програми, яке проходить без самого запуску на його виконання; динамічний – ґрунтується на запуску шкідливої програми та маніпуляціях із запущеним процесом в оперативній пам'яті;

— основного інструментарію, що використовується для дослідження та статичного аналізу (програмне забезпечення типу PEiD, PEview, FileAlyzer, Dependency Walker, Resource Hacker тощо);

¹ Охрименко О. І., Серьогін В. С. Віднесення об'єктів до спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації: методика. Київ: ІСТЕ СБУ, 2011. 26 с.

² Єрмоленко М. Ю. Експертне дослідження шкідливого програмного забезпечення, що використовується при вчиненні кримінальних злочинів у сфері інтернет-банкінгу: метод. рек. Київ: ІСТЕ СБУ, 2017. 29 с.

— основного інструментарію, що використовується для дослідження та динамічного аналізу (програмне забезпечення типу Procmom, Wireshark тощо);

— основного спеціалізованого інструментарію для просунутого аналізу, вихідних кодів, відкомпільованих виконуваних файлів і бібліотек (програмне забезпечення типу SoftICE, IDA Pro, REMnux).

Розглянуті також способи дослідження ШПЗ із використанням так званих пісочниць та ізованих середовищ для дослідження й аналізу підозрілих бінарних кодів (Cuckoo Sandbox, DroidBox, Malwasm) і висвітлені принципи роботи банківських карт, відповідно до яких основних стандартів вони працюють, шляхи розташування даних, реквізитів користувача тощо.

Експертні дослідження з використанням різноманітних програмних засобів, залежно від поставлених завдань, можуть здійснюватися шляхом проведення споріднених видів досліджень у межах комплексного експертного дослідження.

Зазначені Методичні рекомендації були направлені до Міністерства юстиції України для включення до переліку науково-технічної та довідкової літератури, що використовується при проведенні судової комп'ютерно-технічної експертизи.

Представлены методические рекомендации по исследованию исходных кодов вредоносного программного обеспечения на базе песочниц и изолированных сред с применением статических и динамических методов исследования.

There are presented the methodical recommendations on the investigation of source codes of malicious software based on sandboxes and isolated mediums by using static and dynamic methods of research.

УДК 343.98

М. К. Жолондківський, консультант-експерт центру судових і спеціальних експертиз Українського НДІ спеціальної техніки та судових експертиз СБУ, e-mail: experts@ssu.gov.ua

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ МОБІЛЬНИХ ПРИСТРОЇВ НА БАЗІ ОПЕРАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ ANDROID ІЗ ЗАБЛОКОВАНИМИ ЕКРАНАМИ

Досить часто на комп'ютерно-технічну експертизу надаються мобільні пристрої, що функціонують під управлінням операційної системи (далі – ОС) Android. Найбільш складним аспектом експертизи зазначених пристроїв є екрани блокування. Нерідко все дослідження залежить від здатності експерта отримати доступ до заблокованого пристрою. Хоча є способи обійти їх, це значною мірою залежить від версії ОС, налаштування пристрою та технічних можливостей експерта. Немає універсального способу, який буде працювати щоразу, на кожному пристрої¹. Комерційні експертні інструменти, такі як Cellebrite і XRY мають досить надійні можливості обходу паролів захисту, проте і вони неідеальні².

В Українському НДІ спеціальної техніки та судових експертиз було узагальнено досвід експертних досліджень пристроїв на базі ОС Android і розроблено методичні рекомендації «Отримання доступу до інформації, що міститься в мобільних пристроях на базі операційної системи Android, які захищені паролем, графічним ключем тощо» (далі – Метод. рекомендації). Їх використання дозволить експертам збільшити ефективність дослідження заблокованих пристроїв на базі ОС Android, використовуючи при цьому безкоштовні інструменти й методи.

У Метод. рекомендаціях описані типові екрани блокування пристроїв на базі ОС Android:

- відсутнє блокування/розблокування свайпом;
- графічний ключ;
- ПИН-код;
- пароль;
- спеціальні методи блокування (Smart Lock): розпізнавання обличчя (Trusted Face); розпізнавання місцевості (Trusted Location); довірені пристрої (Trusted Devices);
- відбиток пальця (Fingerprint).

Також у Метод. рекомендаціях висвітлена загальна інформація з обходу блокування на різних версіях ОС. Розібраний типовий зміст файлів, що містять ключову інформацію, та зазначені безкоштовні методи оброблення інформації, що міститься в цих файлах³. Розібрані різні методи зламування паролю/ПИН-коду, такі як:

¹ Комп'ютерно-техніческая експертиза. URL: <http://computer-forensics-lab.org/lib/>.

² Жолондківський М. К. Отримання доступу до інформації, що міститься в мобільних пристроях на базі операційної системи Android, які захищені паролем, графічним ключем тощо. Київ: ІСТЕ СБУ, 2016. 17 с.

³ Tamma R., Tindall D. Learning Android Forensics. PACKT Publishing, 2015. 296 с.

- використання скрипта на Python від CCL Forensics¹ для реалізації атаки перебору;
- використання програмного забезпечення *hashcat* для реалізації атаки перебору;
- використання програмного пристрою Rubber Ducky для підбору 4-символьного ПІН-коду.

Крім того, у Метод. рекомендаціях наведено огляд спеціалізованих пристроїв: MFC Dongle та SvStrike, які дозволяють перебирати 4-значний код доступу на iPhone, iPad і Android пристроях. Рішення XPIN Clip дозволяє реалізувати атаку перебором на коди доступу та графічні коди Android-смартфонів.

Проведено огляд реалізації сканера відбитків пальців у пристроях на базі ОС Android.

Сподіваємося, що Метод. рекомендації стануть у пригоді експертам при проведенні комп'ютерно-технічних експертиз.

Описана проблематика досліджуваних мобільних телефонів з заблокованими екранами, указані методи блокування екрана. Приведены программные и аппаратные методы обхода блокировки экрана.

There is described problematics of researches of mobile phones with locked screens, methods for locking the screen are pointed out. The software and hardware methods for bypassing the screen lock are presented.

УДК 629.4.014.4:629.4.015:531.3

*А. В. Батіг, старший науковий співробітник Львівського НДІСЕ,
e-mail: batigasha1992@gmail.com*

ДОСЛІДЖЕННЯ ДИНАМІЧНОЇ СТИСКАЮЧОЇ СИЛИ В НЕОДНОРІДНОМУ ПОЇЗДІ ПРИ ГАЛЬМУВАННІ НА КРИВІЙ ДІЛЯНЦІ КОЛІЇ

Рух вагонів поїзда на кривій ділянці колії приводить до розвантаження колеса, яке рухається по зовнішній рейці й до перевантаження колеса, яке рухається по внутрішній рейковій нитці². Якщо при цьому на вагон діють значні поздовжні стискаючі сили, то виникає небезпека сходу колісних пар із рейок, особливо для легких або порожніх вагонів³. Як відомо, найбільші значення поздовжніх сил виникають при перехідних режимах руху поїздів. Так, при використанні пневматичних гальм швидкість гальмівної хвилі є скінченою, отже, відбувається набігання хвостових вагонів на головні, які вже загальмували, і, відповідно, значне зростання стискаючих поздовжніх сил у міжвагонних з'єднаннях.

Як показують експертна практика та теоретичні дослідження⁴, особливу небезпеку з точки зору сходу з рейок становлять неоднорідні поїзди. Визначення поздовжньої динамічної сили з урахуванням реальних характеристик пружинно-фрикційних апаратів є досить складним завданням, і потребує проведення спеціальних експериментів⁵ або складних розрахунків за просторовими моделями⁶. У зв'язку з цим Е. М. Соколом був запропонований спрощений аналітичний метод визначення динамічних поздовжніх стискаючих сил, які виникають у поїзді на ділянці гальмування, тобто на ділянці, яку проходить поїзд за час проходження гальмівної хвилі по ньому.

За доопрацьованою його методикою був виконаний розрахунок вантажного поїзда, сформованого із 30 порожніх і 30 завантажених вагонів, що рухаються по кривій ділянці колії з радіусом кривизни $R = 600$ м. Ширина колії приймалася $S = 1537$ мм. Вагони обладнані поглинаючими апаратами Ш-2-В, для яких жорсткість при навантаженні складає $c_n = 2,5 \cdot 10^6$ Н/м. Розглядалося службове та екстрене гальмування за швидкості 75 км/год.

Був досліджений розподіл максимальних стискаючих сил у перерізах поїзда (рисунок) при застосуванні машиністом службового (лінія 2) і екстреного (лінія 1) гальмування. Як видно з рисунка, величина максимально стискаючої сили в обох випадках стрибкоподібно зростала в перерізі між порожніми та завантаженими вагонами.

¹ Cracking Android PINs and passwords. URL:<https://www.cclgrouppltd.com/>.

² Вершинский С. В. Продольная динамика вагонов в грузовых поездах. *Тр. ЦНИИ МПС*. Вып. 143. М.: Трансжелдориздат, 1957. 263 с.

³ Железные дороги. Общий курс / М. М. Филиппов, М. М. Уздин, К. А. Подвязкин и др. М.: Транспорт, 1968. 272 с.

⁴ Блохин Е. П. Продольные нагрузки при переходных режимах движения поезда. *Залізничний транспорт України*. 2000. №3. С. 8–11.

⁵ Блохин Е. П., Манашкин Л. А. Динамика поезда (нестационарные продольные колебания). М.: Транспорт, 1982. 222 с.

⁶ Мугинштейн Л. А., Ромен Ю. С. Влияние продольных сил на опасность сходов порожних вагонов в поездах. *Вестник ВНИИЖТ*. 2011. №3. С. 3–6.

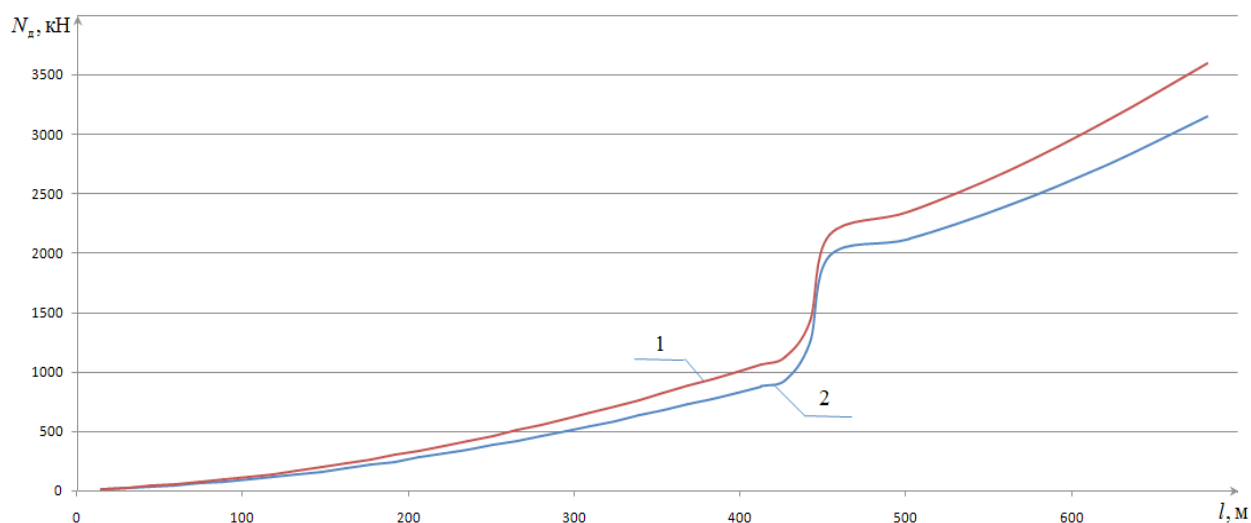

Рисунок. Розподіл динамічної стискаючої сили по довжині поїзда:
1 – при екстреному гальмуванні, 2 – при службовому гальмуванні

Для перевірки необхідної умови вкочування колеса колісної пари тридцятого вагона на головку рейки порівнювалося значення максимальної динамічної поздовжньої сили в перерізі, яка склала $N_d^{\text{служ}} = 1245$ кН при службовому та $N_d^{\text{екстр}} = 1426$ кН при екстреному гальмуванні, з граничним значенням, яке дорівнювало $N_d^* = 1231$ кН. Оскільки в обох випадках $N_d > N_d^*$, то необхідна умова вкочування колеса на головку рейки виконувалася. Тобто при такому формуванні поїзда міг статися схід тридцятого порожнього вагона з рейок. Слід відмітити, що величини найбільших стискаючих поздовжніх сил у наступних міжвагонних з'єднаннях плавно зростала, але умова вкочування колеса на головку рейки не виконувалася, тому що для завантажених вагонів допустиме граничне значення поздовжньої стискаючої сили N_d^* є значно більшим, ніж розрахункове.

Проверено выполнение необходимого условия вкатывания колеса на головку рельса для неоднородного поезда, сформированного из пустых и груженых вагонов на основе упрощенного алгоритма вычисления продольных сжимающих сил. Доработан алгоритм упрощенного расчета наибольших продольных сил в сечениях неоднородного поезда при торможении. Исследовано распределение максимальных сжимающих сил в сечениях поезда при экстренном и служебном торможениях.

For a non-uniform train, formed from empty and loaded wagons, the fulfillment of the necessary condition for rolling the wheel onto the railhead was checked on the basis of a simplified algorithm for calculating longitudinal compressive forces. The algorithm of the simplified calculation of the greatest longitudinal forces in sections of a non-uniform train at braking is improved. The distribution of the maximum compressive forces in the sections of the train during emergency and service braking was investigated.

УДК 343.148

А. В. Батіг, старший науковий співробітник Львівського НДІСЕ,
e-mail: ldise@ukr.net;
Я. В. Болжеларський, старший науковий співробітник Львівського НДІСЕ, кандидат технічних наук, доцент,
e-mail: jarik762145@gmail.com

ЗАЛІЗНИЧНО-ТРАНСПОРТНІ ЕКСПЕРТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЙ ЧЛЕНІВ ЛОКОМОТИВНОЇ БРИГАДИ ПРИ ЗНАХОДЖЕННІ ЛЮДИНИ НА КОЛІЇ

Залізнична колія – це зона підвищеної небезпеки. При користуванні послугами залізничного транспорту, знаходженні на його територіях і об'єктах громадяни України повинні керуватися Правилами безпеки громадян на залізничному транспорті України¹ та Правилами поведінки громадян на залізничному транспорті України², невиконання яких може призвести до настання залізнично-транспортної пригоди. У свою чергу, при веденні поїзда (локомотива) локомотивна бригада повинна чітко виконувати

¹ Про затвердження Правил безпеки громадян на залізничному транспорті України: наказ М-ва транспорту України від 19.02.1998 № 54. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0193-98>.

² Про Правила поведінки громадян на залізничному транспорті: постанова Каб. Міністрів України від 10.11.1995 № 903. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/903-95-п>.

вимоги Правил технічної експлуатації залізниць України, Інструкції з сигналізації залізниць України, Інструкції з руху поїздів і маневрової роботи на залізницях України, Інструкції з експлуатації гальм рухомого складу на залізницях України, чинних інструкцій, наказів, указівок та інших нормативно-правових актів.

Слід зазначити, що перед експертом при проведенні судових залізнично-транспортних експертиз, у яких мав місце наїзд рухомого складу на людей ставляться питання щодо дій учасників залізнично-транспортної пригоди та можливості її запобігання.

Працівниками лабораторії залізнично-транспортних досліджень Львівського НДІ судових експертиз проаналізовані нормативні документи, що регламентують порядок дій членів локомотивної бригади при загрозі безпеці руху (людина на колії) та побудовано алгоритм дій членів локомотивної бригади при виникненні загрози наїзду на людей. Проаналізувавши пункти нормативних документів щодо дій членів локомотивної бригади в разі загрози наїзду на людей слід звернути особливу увагу на розбіжність між пунктами 16.39 Правил¹ і 17.1 Регламенту² щодо застосування машиністом екстреного гальмування.

При виникненні загрози безпеці руху (людина знаходиться на залізничній колії) судовими експертами було запропоновано користуватися терміном «безпека руху»³, на основі якого було встановлено, що при виникненні загрози наїзду на людину машиністу не обов'язково негайно треба застосовувати екстрене гальмування. Даний випадок може мати місце, якщо відстань до людини є більшою ніж зупинний шлях поїзда. При цьому сповіщальний сигнал потрібно подавати з моменту появи людини в полі зору машиніста.

У разі, якщо відстань до людини є меншою ніж зупинний шлях поїзда, то машиніст зобов'язаний негайно застосувати пристрій екстреного гальмування з одночасною подачею піску під колісні пари локомотива без попереднього подання сповіщального сигналу. Сповіщальні сигнали у такому випадку слід подавати одночасно з переведенням ручки крана машиніста в VI положення.

Також слід пам'ятати, що відстань до потерпілого машиніст визначає візуально, але з урахування граничного ризику настання залізнично-транспортної пригоди.

Проанализированы нормативные документы, регламентирующие порядок действий членов локомотивной бригады при возникновении угрозы безопасности движения (человек на пути). Определены условия, при которых локомотивная бригада должна применять экстренное торможение в случае нахождения человека на железнодорожном пути. Построен алгоритм действий членов локомотивной бригады при возникновении угрозы наезда на людей.

There were analyzed the normative documents regulating the procedure of actions of members of a locomotive crew in the event of a threat to a traffic safety (a person on the way). The conditions under which the locomotive crew should apply emergency braking in the case of a person on the railway track were determined. An algorithm for the actions of the members of the locomotive crew in the event of the threat of runover on people was defined.

УДК 343.148:629.4–592:656.216.2

А. В. Батіг, старший науковий співробітник Львівського НДІСЕ,

e-mail: batigasha1992@gmail.com;

О. М. Возняк, старший науковий співробітник Львівського НДІСЕ, кандидат технічних наук,

e-mail: lndise@ukr.net

ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ МОМЕНТУ ВИНИКНЕННЯ НЕБЕЗПЕКИ РУХУ НА ЗАЛІЗНИЧНИХ ПЕРЕЇЗДАХ

Забезпечення рівня безпеки руху на залізничних переїздах є одним із найгостріших завдань загальної проблеми безпеки на залізничному транспорті. Основними технічними засобами, які реалізують безпеку функціонування залізничних переїздів є: автоматична світлофорна сигналізація, автоматичні шлагбауми, неавтоматичні шлагбауми із ручними механічними чи електричними приводами, захисні бар'єрні установки, сповіщувальна сигналізація. Згідно зі статистичними даними⁴, на залізничних

¹ Про затвердження Правил технічної експлуатації залізниць України: наказ М-ва транспорту України від 20 груд. 1996 р. № 411 (зі змінами, унесеними згідно з наказами Мінтрансу від 08.06.1998 № 226, від 23.07.1999 № 386, від 19.03.2002 № 179, від 10.12.2003 № 962). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0050-97>.

² Регламент дій дій локомотивних бригад в аварійних і нестандартних ситуаціях при роботі на сопредельных участках других железнодорожных администраций: затв. на 50 засіданні Ради залізничного транспорту 22.05.2009. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_390.

³ Про затвердження Положення про систему управління безпекою руху поїздів у Державній адміністрації залізничного транспорту України: наказ М-ва інфраструктури України від 01.04.2011 № 27. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0729-11>.

⁴ Возняк О. М., Гаврилюк В. І. Забезпечення безпеки руху на залізничних переїздах: монографія / за ред. В. І. Гаврилюка. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУЗТ, 2016. 282 с.

переїздах мережі залізниць України, у середньому щорічно в 125 дорожньо-транспортних пригодах гине близько 35 осіб. Кількість аварій на 100 переїздів в Україні залишається високою порівняно із їх кількістю на переїздах країн із розвиненими залізничними мережами¹. У зв'язку з цим, із метою запобігання випадкам порушення безпеки руху та забезпеченню розкриття процесу розвитку механізму залізнично-транспортної пригоди, слід детальніше розглянути дії локомотивної бригади при виникненні на залізничному переїзді перешкоди для руху.

У статті «Дослідження залізнично-транспортних пригод на залізничних переїздах»² авторами було відзначено, що у випадку виникнення перешкоди для руху рухомого складу на переїзді машиністу не обов'язково негайно застосовувати пристрої екстреного гальмування, про що зазначено в п. 17.1 Регламенту³. Цей випадок має місце, якщо відстань до перешкоди (автотранспортний засіб) на переїзді є більшою, ніж зупинний шлях поїзда. При цьому сповіщальний сигнал потрібно подавати з моменту появи перешкоди в полі зору машиніста.

У разі, якщо відстань до перешкоди є меншою, ніж зупинний шлях поїзда, то машиніст зобов'язаний негайно застосувати пристрої екстреного гальмування з одночасною подачею піску під колісні пари локомотива без попереднього подання сповіщального сигналу. Сповіщальні сигнали слід подавати після переведення ручки крана машиніста в VI положення.

Також слід зазначити, що відстань до автотранспортного засобу, який знаходиться на переїзді, визначається локомотивною бригадою лише візуально та може бути хибною, оскільки подія може відбутися в будь-який час доби за різних погодних умов.

Отже, на основі проведених досліджень для машиністів залізничних рухомих одиниць у нормативні документи потрібно ввести такі рекомендації:

1. При наближенні до переїзду, якщо машиніст бачить перешкоду для руху на відстані, яка є більшою, ніж гальмівний шлях рухомого складу, то застосовувати екстрене гальмування не потрібно.

2. У разі, якщо перешкода (автотранспортний засіб) знаходиться на відстані, яка є меншою за зупинний шлях даного рухомого складу, машиністу потрібно негайно застосовувати пристрої екстреного гальмування, з одночасною подачею сповіщальних сигналів.

3. Якщо локомотивна бригада помилково оцінила відстань до перешкоди та мала технічну можливість запобігти залізнично-транспортній пригоді, то їх дії не відповідали вимогам нормативних документів щодо забезпечення безпеки руху.

Определены моменты возникновения угрозы безопасности движения, опасной и катастрофической транспортной ситуации, при нахождении на железнодорожном переезде препятствия для движения подвижного состава. Даны рекомендации относительно действий работников железнодорожного транспорта при угрозе наступления железнодорожно-транспортного происшествия в пределах железнодорожного переезда в зависимости от состояния переездной сигнализации и расстояния до переезда от транспортных средств, которые приближаются к переезду.

There were determined the moments of the emergence of a threat to the traffic safety, dangerous and catastrophic transport situation under the presence of obstacles to the movement of rolling stock at the railway crossing. There were given recommendations regarding the actions of railway workers in the event of a threat of occurring railway-transport accident within a railway crossing, depending on the condition of the crossing signalization and the distance to the railway crossing from vehicles that are approaching the railway crossing.

УДК 625.032.52:629.463:629.4.015

А. В. Батіг, старший науковий співробітник Львівського НДІСЕ,

e-mail: batigasha1992@gmail.com;

О. Б. Ковальчук, старший науковий співробітник Львівського НДІСЕ,

e-mail: orestakovalchuk@ukr.net

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ВКОЧУВАННЯ КОЛЕСА РУХОМОГО СКЛАДУ НА ГОЛОВКУ РЕЙКИ ПРИ РІЗНИХ ШВИДКОСТЯХ РУХУ ПОЇЗДА ЗА НАЯВНОСТІ ПЕРЕКОСУ РЕЙКОВИХ НИТОК НА КРИВІЙ ДІЛЯНЦІ КОЛІЇ

Якщо залізничний екіпаж знаходиться на колії в статичному положенні, то на колію діє лише вага цього екіпажа. При цьому на колеса екіпажа передаються реакції рейок, сума яких дорівнює вазі екіпажа. Під час руху екіпажа взаємодія колії й рухомого складу набагато складніша. Необхідно враховувати, що під час руху вертикальна сила передається не в статичному вигляді, а у вигляді динаміч-

¹ Возняк О. М. Стан безпеки на залізничних переїздах. Електромагнітна сумісність та безпека на залізничному транспорті. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУЗТ, 2014. №8. С. 57–62.

² Батіг А. В., Кузишин А. Я., Возняк О. М. Дослідження залізнично-транспортних пригод на залізничних переїздах. *Локомотив-Інформ*. 2017. №7–8. С. 30–34.

³ Регламент действий локомотивных бригад в аварийных и нестандартных ситуациях при работе на сопредельных участках других железнодорожных администраций: затв. на 50 засіданні Ради залізничного транспорту 22.05.2009. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_390.

ного навантаження. При цьому виникають сили інерції, що пов'язані з прискореннями переміщень частин локомотивів і вагонів, що рухаються. Коливання екіпажа і його окремих частин є джерелами досить значних додаткових силових впливів на колію. При цьому джерелами збудження різноманітних коливальних процесів є існуючі допуски у виготовленні й утриманні рухомого складу та колії. У результаті цього під час руху екіпажа його необресорені маси одержують складний відносний рух, який характеризується лінійними коливальними переміщеннями, їх швидкостями та прискореннями. Коливання необресорених мас, у свою чергу, збуджують коливання обресорених мас. Також коливання рухомого складу виникають при зміні режиму ведення поїзда, тобто швидкості його руху (наприклад, при переході від режиму тяги до гальмування або холостого ходу).

Перекося рейкових ниток є джерелами вимушених коливань надресорної будови рухомого складу, що зрештою призводять до виникнення динамічних навантажень на елементи конструкції рухомого складу та залізничної колії¹. Якщо динамічне навантаження виявляється менше, ніж статичне, то відбувається розвантаження досліджуваного елемента, а якщо більше – відбувається перевантаження цього елемента. У свою чергу, розвантаження колеса колісної пари разом із притисканням його до головки рейки може призвести до сходу рухомого складу².

Використовуючи методику 10.11.01 «Дослідження сходу з рейок рухомого складу при вкочуванні гребня колеса на головку рейки», на основі проведеного розрахунку розвантаження колісної пари будуються графіки зміни діапазону швидкостей, за яких виконується необхідна та достатня умова вкочування колеса вагона на головку рейки. Для конкретного варіанта визначається: значення швидкості руху поїзда, за якої відбувається найбільше розвантаження колеса на кривій ділянці колії з наявним перекосям, мінімальне значення висоти перекося, за якого зміна швидкості руху поїзда не призведе до виконання необхідної умови вкочування колеса на головку рейки. Будеться узагальнений графік перевірки умов сходу рухомого складу з рейок за наявності на колії перекося певної величини.

Як приклад, виконано розрахунки для таких вихідних даних: $r = 0,475$ м, $G = 207,5$ кН, $c = 196,2 \cdot 10^4$ Н/м, $R = 275$ м, $h = 90$ мм, $L = 8$ м, $J_x = 11,9$ тс·м·с², $G_k = 14,126$ кН, $S = 1,6$ м. Розрахунок проведено для критого чотиривісного вагона з незношеними ходовими частинами, який рухається по кривій ділянці колії з наявними перекосями.

За допомогою вказаної методики розраховано значення розвантаження колеса колісної пари для діапазону швидкостей $v = 20 - 45$ км/год, із кроком 1 км/год. Висота перекося рейкових ниток приймалася 0,01, 0,02, 0,021292, 0,025 м, а довжина хвилі перекося – 8 м.

Установлено, що швидкість, за якої відбувається найбільше розвантаження колеса завантаженого вагона на кривій ділянці колії з наявним перекосям, становить 37 км/год. За цієї швидкості та $\eta \leq 0,0213$ м необхідна умова вкочування колеса на головку рейки виконуватися не буде. Установлено, що для інших швидкостей ця умова теж виконуватися не буде.

При висоті нерівності $\eta \geq 0,0213$ м і швидкості 37 км/год необхідна умова вкочування колеса на головку рейки виконуватиметься. У подальшому були проведені розрахунки та побудовані графіки зміни діапазону швидкостей, за яких виконується необхідна умова вкочування колеса на головку рейки (рис. 1). Висота перекося змінювалася в межах 0,022–0,03 м.

Також було проаналізовано виконання достатньої умови вкочування колеса колісної пари вагона на головку рейки.

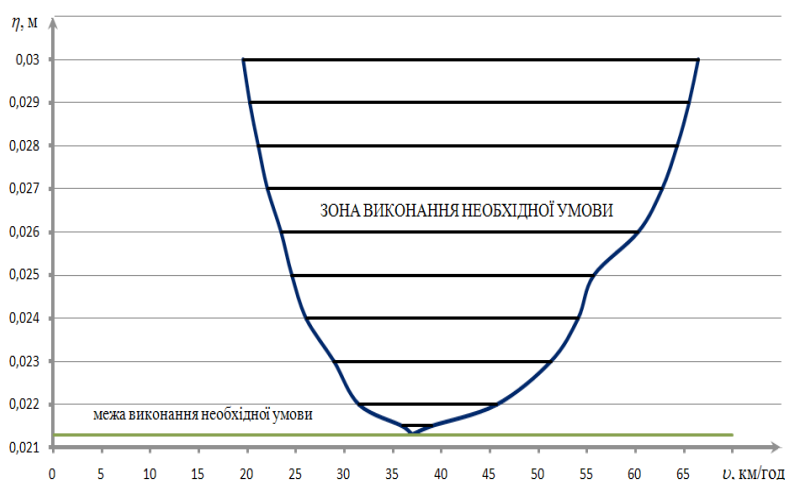

Рис. 1. Перевірка необхідної умови вкочування колеса на головку рейки при різних швидкостях руху поїзда

¹ Сокол Э. Н. Железнодорожно-транспортное происшествие и его механизм (Судебная экспертиза. Элементы теории и практики); монография. Львів: ПАІС, 2011. 376 с.

² Сокол Э. Н., Переймыбида А. А., Радкевич Д. А. «Классический» сход с рельсов подвижного состава: метод. пособие / под ред. Э. Н. Сокола. Киев: Феникс, 2006. 168 с.

Виконавши розрахунки для різних значень швидкостей було отримано мінімальне значення висоти перекосу $\eta \geq 0,0232$ м, за якої зміна швидкості руху поїзда може призвести до сходу рухомого складу з рейок. Час, за який гребінь колеса колісної пари піднімається на висоту $z = 18,24$ мм, склав $\Delta t = 0,09886$ с. Оскільки, t^* (час, який необхідний для вкочування колеса на головку рейки) рівний $0,0984$, то достатня умова вкочування колеса на головку рейки виконується $0,09886 > 0,0984$. Також було встановлено, що при висоті перекосу $\eta < 0,0232$ м зміна швидкості руху поїзда не призведе до виконання достатньої умови вкочування колеса на головку рейки.

У подальшому були проведені розрахунки та побудовані графіки зміни діапазону швидкостей, за яких виконується достатня умова вкочування колеса на головку рейки (рис. 2). Висота перекосу змінювалася в межах $0,024-0,029$ м. При цьому довжина хвилі перекосу приймалася 8 м.

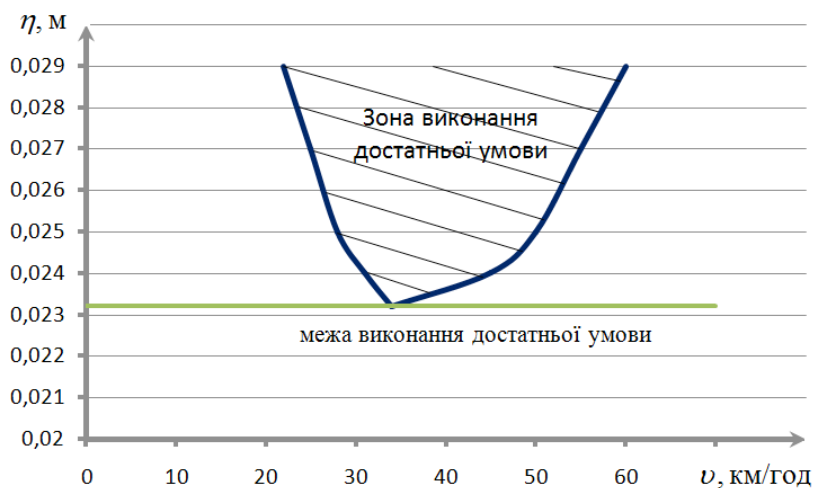

Рис. 2. Перевірка достатньої умови вкочування колеса колісної пари на головку рейки при різних швидкостях руху поїзда та відповідній величині перекосу

На основі раніше отриманих результатів був побудований узагальнений графік залежності $\eta = f(v)$, на якому нанесені зони безпеки руху, застою та сходу рухомого складу (рис. 3).

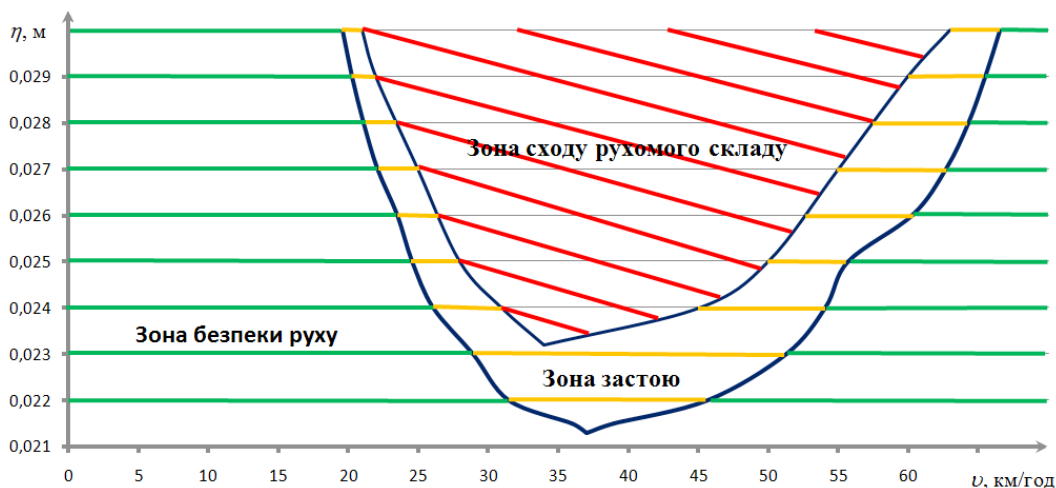

Рис. 3. Графік перевірки умов сходу рухомого складу

При накладанні графіків необхідної та достатньої умови вкочування колеса колісної пари на головку рейки були отримані три зони:

1. Зона безпеки руху – це зона, де не виконується необхідна умова.
2. Зона застою – це зона, де виконується тільки необхідна умова.
3. Зона сходу рухомого складу – це зона, де виконується необхідна та достатня умова вкочування, тобто відбувається схід рухомого складу з рейок.

Слід зазначити, що аналогічні дослідження можна провести за наявності на колії плавної синхронної нерівності.

В результате исследований было получено значение скорости движения поезда, при которой происходит наибольшая разгрузка колеса вагона на кривом участке пути с имеющимся перекосом. Установлено минимальное значение высоты перекоса, при котором изменение скорости движения поезда не приведет к выполнению необходимого условия вкатывания колеса на головку рельсы. Построен обобщенный график проверки условий схода подвижного состава с рельсов при наличии перекоса колеи определенной величины.

As a result of research there was obtained the value of the train movement velocity, at which the greatest unloading of the train wheel takes place in the curved track section with available skewness. It was established the minimal value of the skewness height, at which the change of the train movement speed will not lead to the fulfillment of the necessary condition of wheel rolling onto the rail head. The generalized graph for checking the conditions of rolling stock derailment in the presence of the track skewness of a definite value is constructed.

УДК 625.032.52: 629.463: 629.4.015

А. В. Батіг, старший науковий співробітник Львівського НДІСЕ,

e-mail: batigasha1992@gmail.com;

А. Я. Кузишин, судовий експерт Львівського НДІСЕ, викладач виробничого підрозділу «Центр професійного розвитку персоналу»,

e-mail: kuzyshyn1993@gmail.com

ДОСЛІДЖЕННЯ ДИНАМІКИ РУХОМОГО СКЛАДУ ШЛЯХОМ ПОБУДОВИ ЙОГО МАТЕМАТИЧНИХ МОДЕЛЕЙ

Досвід виконання судових залізнично-транспортних експертиз випадків сходів із рейок рухомого складу показав, що серед факторів, які чинять основний вплив на розвантаження колісної пари вагона, є: несправності елементів верхньої будови колії, елементів ходових частин рухомого складу, а також поздовжні сили, які виникають у поїзді при службовому чи екстремому гальмуванні. Перераховані чинники діють, як правило, у сукупності, але їх вплив на розвантаження колеса, що вкочується, різний¹. Урахування цього є важливим при вирішенні основного завдання експертизи – розкриття механізму залізнично-транспортної пригоди².

Взаємодія колії та рухомого складу являє собою одну із актуальних проблем залізничного транспорту, яка включає велику кількість практичних питань. Завдання, які вирішуються при дослідженні взаємодії колії та рухомого складу, торкаються таких важливих питань, як визначення умов безпечного руху поїздів. Очевидно, що ці завдання можна вирішити з найменшим використанням ресурсів і часу шляхом математичного моделювання. Побудовою математичних моделей рухомого складу також можна автоматизувати аналіз динаміки, зменшуючи ймовірні помилки.

Рухомий склад – складна механічна система, рух якої зумовлений механічними та електричними процесами, особливостями пристроїв управління, а також взаємодією сил, які викликають прискорення або уповільнення екіпажу. У зв'язку з цим математичні моделі повинні відображати конструкційні особливості рухомого складу та способи його навантаження. Нині для математичного опису руху рейкових екіпажів запропоновано значну кількість моделей із різним ступенем ідеалізації й деталізації систем, детальним описом геометрії поверхонь кочення коліс і головок рейок, а також пружнодисипативних характеристик зв'язків між елементами систем³.

Математичне моделювання динаміки рухомого складу дає змогу провести дослідження стійкості незбуреного руху рейкових екіпажів, вимушених коливань локомотивів і вагонів, а також стаціонарних та перехідних режимів руху поїздів⁴. Використання математичної моделі дає можливість структурувати основні дані й показники при моделюванні процесів взаємодії рухомого складу та колії, визначати ефективні експлуатаційні параметри³, установити фактор, який мав найбільший вплив на схід рухомого складу.

Математическое моделирование динамики подвижного состава облегчает решение основной задачи судебной железнодорожно-транспортной экспертизы – раскрытие механизма происшествия. Опыт

¹ Сокол Э. Н. Сходы с рельсов и столкновения подвижного состава (Судебная экспертиза. Элементы теории и практики). Київ: Транспорт України, 2004. 368 с.

² Його ж. Крушения железнодорожных поездов (Судебная экспертиза. Элементы теории и практики): монография. Киев, Феникс, 2007. С. 349–352.

³ Математическое моделирование движения колесной пары с подвижными гребнями: [Препринт] / Е. В. Михайлов, А. Г. Рейдемейстер, С. А. Семенов, К. В. Макаров. *Вісн. Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля.* Луганськ, 2014. С. 81–86.

⁴ Комп'ютерне моделювання динаміки рейкових транспортних засобів / Ю. В. Дьомін, О. П. Заховайко, Г. Ю. Черняк, П. А. Шевчук. *Вісник НТУУ «КПІ». Машинобудування:* зб. наук. пр. 2014. № 1(70). С. 94–98.

выполнения железнодорожно-транспортных экспертиз позволил сделать вывод, что на сход с рельсов подвижного состава влияет много факторов. Они, как правило, действуют в совокупности, но их влияние является различным. С помощью математического моделирования динамики подвижного состава можно установить, какой из факторов имел основное влияние на реализацию механизма железнодорожно-транспортного происшествия в случае схода с рельсов подвижного состава.

Mathematical modeling of the dynamics of the rolling stock facilitates the solution of the main task of forensic railway-transport expertise – the disclosure of the mechanism of the accident. The experience in railway-transport expertise fulfilment has led us to the conclusion that many factors influence upon coming off from the rails of the rolling stock. They, as a rule, act in aggregate, but their influence is different. With the help of mathematical modeling of a rolling stock dynamics, it is possible to determine which of the factors had a major impact on the realization of the mechanism of the railway-transport accident in the event of derailment of a rolling stock.

УДК 343.148:656.21

О. В. Джус, завідувач лабораторії Львівського НДІСЕ,
магістр,
e-mail: djusov22@gmail.com

ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАНСПОРТНИХ ПРИГОД У КОМЕРЦІЙНОМУ ГОСПОДАРСТВІ ЗАЛІЗНИЦЬ УКРАЇНИ

Кожен із напрямів діяльності залізничного транспорту має свій чіткий сектор відповідальності. Згідно з практикою проведення судових залізнично-транспортних експертиз і затвердженого Реєстру методик проведення судових експертиз методика дослідження транспортних пригод, що віднесені за причиною їх настання до комерційного господарства залізничного транспорту, відсутня.

Комерційне господарство – це сфера діяльності залізничного транспорту, яка за своєю специфікою роботи займається такими основними напрямками діяльності, як: оформлення та приймання вантажів до перевезення, контроль за їх розміщенням, кріпленням, зважуванням, наявністю на усьому шляху їх слідування залізницею – із пункту приймання до пункту видачі, видачею їх одержувачу, оформлення й підготовка документів для вирішення суперечливих питань (судових позовів) тощо. При перевізному процесі за стан вантажу, його розміщення, кріплення і відповідність фактичної ваги до зазначеної відповідальність несе відправник і працівники залізниці (комерційного господарства) у межах покладених на них обов'язків¹.

Важливим при виконанні експертизи є дослідження інформації з наведених операцій із вантажем і вагоном (контейнером) для можливості встановлення безпосередньої технічної причини настання транспортної пригоди, відповідності дій працівників комерційного цеху та побудови її механізму². У зв'язку з великим обсягом інформації, яка досліджується при проведенні залізнично-транспортної експертизи за експертною спеціальністю 10.11 «Дослідження обставин та механізму залізнично-транспортної пригоди», із метою вдосконалення процесу дослідження обставин і дій працівників комерційного господарства існує необхідність у розробленні чіткого алгоритму дослідження, послідовності дій експерта. Планується, що така робота зможе вдосконалити процес дослідження в судовій залізнично-транспортній експертизі та виявити прогалини в діяльності залізничного транспорту. Робота є орієнтованою на збереження людського життя та заощадження фінансових ресурсів через формування й запропонування рекомендацій для технологічного процесу діяльності залізничного транспорту.

Коммерческое хозяйство как структура ОАО «Укрзалізниця» в процессе перевозки играет значительную роль и несет ответственность в пределах, установленных нормативными документами на железнодорожном транспорте и законодательством Украины. Основываясь на опыте выполнения железнодорожно-транспортных экспертиз, выявлена необходимость в разработке подходов к исследованию информации из материалов дела для установления фактических действий работников коммерческого хозяйства и обстоятельств, которые могли повлиять на развитие механизма железнодорожно-транспортного происшествия, в пределах компетенции эксперта.

Commercial branch of production as the structure of ОАО «Укрзалізниця» (Public JSC «Ukrzaliznytsia») in the process of transportation plays a significant role and bears responsibility within the limits established by regulatory documents on railway transport and Ukrainian legislation. Based on the experience of performing railway transport expertise, there was brought to light the need to develop approaches to research information from the case materials to determine the actual actions of the employees of the commercial economy and the circumstances that might influence upon the development of the mechanism of the railway-transport accident within the competence of the expert.

¹ Статут залізниць України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/457-98-%D0%BF/page>.

² Сокол Э. Н. Железнодорожно-транспортное происшествие и его механизм (Судебная экспертиза. Элементы теории и практики): монография. Львів: ПАІС, 2011. 376 с.

УДК 343.148:539.4

*М. О. Кузін, старший науковий співробітник Львівського НДІСЕ, доктор технічних наук,
e-mail: kuzin.nick81@gmail.com;*

*Т. М. Мещерякова, кандидат технічних наук, доцент,
e-mail: mesheryakova.tn@gmail.com;*

*О. А. Кузін, доцент кафедри «Прикладне матеріалознавство та обробка матеріалів» Національного університету «Львівська політехніка», кандидат технічних наук, доцент,
e-mail: zduriagina@ukr.net;*

*О. Ф. Курильова, директор Львівського НДІСЕ, кандидат хімічних наук,
e-mail: sudexp@mail.lviv.ua;*

*Н. В. Гординська, учений секретар Львівського НДІСЕ,
e-mail: nvhordynska@ukr.net*

АНАЛІЗ ПЕРСПЕКТИВ ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДІВ КОМП'ЮТЕРНОЇ ІНЖЕНЕРІЇ В ЗАЛІЗНИЧНО-ТРАНСПОРТНІЙ СУДОВІЙ ЕКСПЕРТИЗИ

Сучасний стан розвитку експертних методик при розслідуванні залізнично-транспортних подій характеризується їх високим рівнем насичення складним апаратом математичного моделювання, що вимагає від експертів кваліфікації не тільки в галузі будови транспортної інфраструктури, але й знань особливостей застосування методів математичного та комп'ютерного моделювання складних технічних систем¹. Разом із тим тенденції й вимоги до розвитку судової експертизи як необхідної складової із забезпечення функціонально доступного й ефективного правосуддя ставлять перед експертами-науковцями нові завдання щодо прискорення експертних досліджень, збільшення доступності їх результатів замовникам і можливості відтворення залізнично-транспортних подій (хоча б на рівні віртуальної комп'ютерної моделі) для покращення доказової бази судочинства².

Одним із методів вирішення окресленого кола проблем є одночасне використання при розгляді залізнично-транспортних експертиз сучасних ІТ-технологій: хмарних обчислень (Cloud systems) та систем штучного інтелекту. Перевагою цих рішень є збільшення доступності експертних досліджень, суттєва автоматизація діяльності експерта та її здешевлення за рахунок часу виконання експертиз, зменшення можливості появи похибки в розрахунках, а також легкість відтворення результатів, отриманих експертом, при повторних експертизах.

Запропоновані сучасні технологічні рішення є важливими при розгляді проблем виходу з ладу складних технічних систем, які, через міждисциплінарність і великий обсяг інформації, викликають необхідність проведення комплексних та комісійних експертних досліджень із залученням великої кількості фахівців, взаємодія між якими, через різне розуміння особливостей проведення досліджень, теж є непростим завданням. Робота в цьому напрямі нині активно проводиться у Львівському НДІ судових експертиз³. Розроблені математичні та комп'ютерні моделі з оцінювання знеміцнення й руйнування функціонально-градієнтних металічних систем із довільними характеристиками градієнтності в умовах силових локальних навантажень. Запропонована методологія пошуку оптимального технологічного градієнта, який забезпечує мінімум поверхневого знеміцнення при дії контактних навантажень, на основі розробленого числового підходу та побудованої варіаційної моделі. Уперше сформульовані наукові основи й концептуальний підхід використання методів розв'язання обернених задач механіки середовищ із часовою нелокальністю для встановлення реалізованого механізму руйнування функціонально-градієнтних матеріалів.

Так, зокрема, були отримані результати досліджень із розв'язання прикладної проблеми встановлення реалізованого механізму знеміцнення функціонально-градієнтних металічних систем за фрагментарно відображеною інформацією про роботу конструкції. Для розв'язування цієї задачі були викорис-

¹ Сокол Э. Н. Крушения железнодорожных поездов. Киев: Феникс, 2009. 376 с.

² Экспертизы у судочинстві України. Київ: Юрінком Інтер, 2017. 504 с.

³ The use of mathematical and computer modelling in solving the problems of rail transport expert examination/ N. Kuzin, T. Meshcheryakova, O. Kuzin et al. *Journal of Applied Mathematics and Computational Mechanics*. 2016. Vol. 15(4). P. 93–98; Кузін М. О., Курильова О. Ф., Гординська Н. В. Побудова методики ретроспективного дослідження знеміцнення залізничних конструкцій на основі фрагментарно відображеної інформації. *Криміналістика і судовая експертиза*. Київ, 2013. Вып. 58, ч. 2. С. 471–473; Выбор методики моделирования жизненного цикла узлов трения подвижного состава при исследовании обстоятельств железнодорожно-транспортных происшествий / Н. О. Кузін, О. А. Кузін, Т. Н. Мещерякова и др. *Вопросы криминологии, криминалистики и судебной экспертизы*. 2012. № 2(32). С. 157–163.

тані два підходи: метод комп'ютерних дискретних структур – клітинних автоматів і континуальні моделі зв'язаної задачі механіки деформованого твердого тіла.

У першому випадку достатньо природно описуються такі процеси, що супроводжують знеміцнення твердого тіла, як «заліковування» (регенерація) структури за допомогою спеціально створених технологічних режимів; «фазова» і топологічна перебудова матеріалу під дією зовнішніх навантажень; властивість «ієрархічності» досліджуваних поверхневих шарів деталей; стохастичність як початкового стану матеріалу, так і структурних перетворень під дією поточних зовнішніх навантажень та історії їх зміни¹.

У другому випадку отримані нелінійні функціонали, які дозволяють проводити розв'язання обернених задач за допомогою функціональних наближень ітераційними методами.

Зазначені розрахункові моделі та схеми були використані при дослідженні руйнування матеріалу кузовів вагонів, що має неоднорідне корозійне знеміцнення. Було встановлено, що підвищена щільність пошкоджень, яка виникає під час відновлення деталей, сприяє їх розвитку при зовнішніх навантаженнях, деградації матеріалу, зниженню його параметрів міцності та руйнуванню. Розроблені підходи були також використані при встановленні причин руйнування деталей верхньої будови на кривих дільницях колії малих радіусів. Отримані результати дозволили провести оптимізацію технологічних процесів, що забезпечують підвищення експлуатаційної довговічності матеріалу обшивки кузовів пасажирських вагонів і деталей залізничної колії².

Таким чином, розроблені у Львівському НДІ судових експертиз підходи до автоматизації експертних досліджень мають значні поточні напрацювання та широкі можливості для майбутнього використання. Подальший напрям розвитку зазначених підходів убагацьється в їх адаптації для паралельних обчислень у багатопроекторних кластерних системах із можливістю використання Cloud-технологій.

Рассмотрено современное состояние методического обеспечения железнодорожно-транспортной судебной экспертизы при анализе разрушения элементов транспортной инфраструктуры. Предложены дальнейшие пути развития разработанных подходов с целью обеспечения более доступного и эффективного правосудия.

The modern state of methodical provision of railway-transport forensic expertise in the analysis of the destruction of transport infrastructure elements is considered. Further ways of the progress in the developed approaches are suggested with the aim of ensuring more accessible and effective judicial power.

УДК 343.948:502.34

Р. Е. Мирошниченко, судовий експерт Харківського НДІСЕ,
e-mail: hniise@hniise.gov.ua

ЩОДО АНАЛІТИЧНОГО КОНТРОЛЮ ҐРУНТУ НА ВМІСТ ЗАБРУДНЮЮЧИХ РЕЧОВИН

Результати аналітичного контролю ґрунту є ключовими для встановлення факту недотримання законодавства з охорони та раціонального використання земельних ресурсів. Кількісно такі недотримання оцінюються у вигляді збитків, завданих державі. Розмір збитку більшою мірою залежить від концентрації забруднюючої хімічної речовини в ґрунті та площі забруднення. За вимогами нормативних документів площу забрудненого ґрунту визначають не за допомогою повірених засобів вимірювання, а за результатами хімічного аналізу відібраних проб на пробному майданчику. Усе це підкреслює важливість правильного визначення концентрації забруднюючої хімічної речовини в ґрунті. Аналітики її визначають у вигляді концентрації аналіту в досліджуваній пробі ґрунту, представники державних контролюючих органів, які, як правило, відбирають проби ґрунту, за результатами хімічного аналізу оцінюють перевищення концентрації аналіту або масової концентрації забруднюючої хімічної речовини в досліджуваній пробі за затвердженими екологічними нормативами. У разі виникнення господарських спорів між природокористувачами та контролюючими органами вся документація щодо проведеного аналітичного контролю ґрунту спрямовується на судову інженерно-екологічну експертизу, по закінченні якої повинен бути проаналізований причинно-наслідковий зв'язок між окремими стадіями аналітичного контролю ґрунту на вміст забруднюючих хімічних речовин.

Аналітичний контроль об'єкта слід розглядати як визначення хімічного складу і, в окремих випадках, структури і властивостей речовини і матеріалу об'єкта аналітичного контролю з подальшим оцінюванням відповідності об'єкта встановленим вимогам при їх наявності. Об'єктом аналітичного контролю є ґрунти земель різних видів цільового призначення.

У той самий час об'єктом судового експертного дослідження є документальні матеріали, у яких зафіксовані фактичні дані про обставини забруднення земель хімічними речовинами, що завдало держа-

¹ Выбор математических моделей разупрочнения высоконагруженных узлов железнодорожных конструкций при решении задач судебной экспертизы / Н. О. Кузин, О. А. Кузин, Т. Н. Мещерякова и др. *Вопросы криминологии, криминалистики и судебной экспертизы*. 2013. № 2 (34). С. 157–160.

² Кузин Н. О., Кузин О. А. Роль технологических факторов в образовании поврежденных обшивки кузовов пассажирских вагонов при эксплуатации. *Залізничний транспорт України*. 2013. № 3/4. С. 17–21.

ві збитків. Як правило, ці матеріали у вигляді документів контролюючих органів надходять на судову інженерно-екологічну експертизу та лише інколи ґрунтуються на основі натурних досліджень. Це пов'язано з тим, що проміжок часу від документально зафіксованої події (забруднення ґрунту) і судовою експертизою може змінюватися в значному інтервалі (від декількох місяців до років), тому залежно від фізико-хімічних властивостей забруднюючі хімічні речовини можуть трансформуватися (органічні сполуки) або залишатися без істотних змін (неорганічні сполуки) у ґрунті. Тому в ряду випадків через годинну незворотність судова експертиза не має можливості власними засобами зафіксувати матеріальні сліди досліджуваних випадків і працювати з матеріальними об'єктами. Отже, об'єктом аналітичного контролю є ґрунт, а об'єктом експертного дослідження, як правило, є матеріали, які містять результати хімічного аналізу ґрунту.

Якщо в аналітичній хімії предметом досліджень є частина об'єкта досліджень, то предметом судового експертного дослідження є фактичні дані й обставини справи про визначення розмірів шкоди в результаті забруднення земельних ресурсів хімічними речовинами через невиконання природоохоронного законодавства. Найбільш часто предметом досліджень аналітичного контролю ґрунту є: компоненти хімічного складу ґрунту, похибка аналізу та дотримання затверджених екологічних нормативів.

Якість ґрунту визначається санітарними нормами, у тому числі й допустимими концентраціями хімічних речовин у ґрунті (ГДКґр). Нормативи ГДКґр розроблені для речовин, які можуть мігрувати в атмосферне повітря або ґрунтові води, знижувати врожайність або погіршувати якість сільськогосподарської продукції. ГДКґр – це концентрація хімічної речовини в орному шарі ґрунту (мг/кг). Для контролю за станом ґрунту можуть бути використані нормативи, установлені для різних форм хімічних речовин у ґрунті: валових, рухомих або водорозчинних. При оцінюванні стану ґрунтів фактичний уміст речовини порівнюється з їх ГДКґр для тієї форми речовини в ґрунті, яка визначалася при проведенні дослідження. Слід зазначити, що ГДКґр використовують для оцінювання якості земель сільськогосподарського призначення. Помилково ГДКґр намагаються застосувати для оцінювання земель несільськогосподарського призначення.

Крім нормованих хімічних речовин і з'єднань предметом судової інженерно-екологічної експертизи можуть бути й інші речовини та сполуки, уміст яких у ґрунті не нормується. У цьому разі як екологічні нормативи використовуються фоновий уміст досліджуваних компонентів – уміст речовини у ґрунті відповідно до її природного складу. Тому в ході проведення судових досліджень експерт перевіряє обґрунтованість методологічного підходу до вибору фонові проби. Це проба ґрунту (частіше точкова), відібрана на земельній ділянці, яка подібна до обстежуваної території, і знаходиться в незабрудненому або ймовірно незабрудненому районі (зоні).

Хімічний аналіз ґрунту на вміст забруднюючих хімічних речовин, як правило, повинен складатися з таких стадій: відбір проб, підготовку проб, тобто перетворення контрольованої речовини в необхідну аналітичну форму (аналіт), вимірювання аналітичного сигналу (аналіту) і обчислення результату.

Перша стадія хімічного аналізу повинна включати в себе відбір проб ґрунту з документальним оформленням протоколів відбору проб, що виконується, як правило, державним інспектором з передачею відібраних матеріалів в аналітичну лабораторію. Нескладна на перший погляд ця стадія стає визначальною при експертному дослідженні наявності причинно-наслідкового зв'язку між окремими стадіями аналітичного контролю ґрунту. Формальне ставлення до заповнення протоколів часто виключає достовірні й правильні результати хімічного аналізу проб ґрунту з системи аналітичного контролю.

Друга стадія хімічного аналізу повинна виконуватися в аналітичній лабораторії відповідно до обраної методики. Результат аналізу залежить не тільки від хімічного складу та фізичних властивостей (матриці) досліджуваного ґрунту, а й від особливостей підготовки проб залежно від того, яка форма компонента нормується.

Третій етап хімічного аналізу ґрунту повинен ґрунтуватися на обробленні отриманих результатів. Як правило, результатом хімічного аналізу є середнє значення з двох паралельних вимірювань або визначень, як прийнято в аналітичній хімії. Паралельні проби повинні пройти всі операції, передбачені методикою, у тому числі й відбір проб.

Четверта стадія повинна включати в себе аналітичний контроль, у цій стадії повинна встановлюватися відповідність або невідповідність хімічного складу ґрунту вимогам екологічних нормативів. Якщо досліджуються землі сільськогосподарського призначення, то якість ґрунтів порівнюють з ГДК. Але дуже часто об'єктом експертного дослідження є інші землі і в цьому випадку для оцінювання якості ґрунтів, як правило, використовують фонові концентрації забруднюючих речовин, які визначають у фоновій пробі.

На основе обобщения экспертной практики проведения инженерно-экологических экспертиз предложен алгоритм изучения химического анализа грунта на содержание загрязняющих химических веществ с соблюдением определенных стадий.

On the basis of generalization of expert practice of performing engineering-ecological expertise, an algorithm for studying the chemical analysis of soil for the content of polluting chemicals with the observance of the definite stages is proposed.

УДК 343.98

*С. В. Євдокіменко, приватний судовий експерт, доктор юридичних наук,
e-mail: evdokimenko_s_v@ukr.net*

ОСОБЛИВОСТІ РОЗРАХУНКУ РЕАЛЬНОЇ ВІДСОТКОВОЇ СТАВКИ ТА СУКУПНОЇ ВАРТОСТІ КРЕДИТУ

В умовах ринкових відносин кредитно-фінансова діяльність призначена для виконання важливої функції у сфері економіки. Особливе місце в цій діяльності займає банківська сфера, оскільки все частіше мають місце правопорушення із розкрадання грошових коштів різними шляхами, що наносить значний збиток як окремій особі, так і державі в цілому. Визначення можливих правопорушень у сфері банківської діяльності базується на правових засадах Закону України «Про банки і банківську діяльність». Обсяг документів, необхідних для дослідження, залежить від конкретних обставин справи та питань, які поставлені перед експертом.

Виявлення правопорушень у банківській сфері розкривались у роботах О. М. Бандурки, Г. А. Матусовського, М. І. Камлика та інших, які визначали основні види правопорушень, зупинялися на основних характеристиках подібних правопорушень, загальних підходах щодо їх виявлення та загальних засад експертних досліджень, під час яких вивчаються різноманітні документи про банківські операції. Як свідчить банківська практика, найбільші збитки в банківській діяльності спричиняються розкраданням кредитів. О. М. Бандурка зі співавторами пропонують розглядати кредитну операцію у вигляді двох етапів: надання банківського кредиту й погашення кредиту та процентів по ньому¹. Але сьогодні на вирішення експертам усе частіше ставляться питання, викликані змінами в законодавстві та подальшими кризовими явищами в економіці України, тому є необхідність розглядати кредитні операції у вигляді трьох етапів:

- оформлення документів для надання банківського кредиту;
- надання банківського кредиту;
- погашення тіла кредиту та процентів по ньому.

Зупинимось на особливостях оформлення документів для надання банківського кредиту, які в подальшому впливають на дослідження таких питань, як:

- Якою є реальна (ефективна) відсоткова ставка та сукупна вартість кредиту за кредитним договором №_від_?
- Чи відповідає розмір щомісячного платежу, визначений кредитним договором (і Графіком погашення кредиту — за наявності) реальній відсотковій ставці, за кредитним договором №_від_?
- Яка сума абсолютного значення подорожчання кредиту в грошовому виразі за кредитним договором №_від_?

Зауважимо, що Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертів та експертних досліджень не наводять орієнтовного переліку вирішуваних питань при експертизах документів фінансово-кредитних операцій.

Відповідно до п. 2 ст. 11 Закону України «Про захист прав споживачів»² перед укладенням договору про надання споживчого кредиту кредитодавець зобов'язаний повідомити споживача в письмовій формі про: д) орієнтовну сукупну вартість кредиту та вартість послуги з оформлення договору про надання кредиту (перелік усіх витрат, пов'язаних з одержанням кредиту, його обслуговуванням та поверненням, зокрема таких, як адміністративні витрати, витрати на страхування, юридичне оформлення тощо).

Орієнтовна сукупна вартість кредиту розраховується фахівцем (у якого є спеціальні знання) у грошових одиницях, а не як перелік інформації по законодавству, який надають банки і який не надає позичальнику уявлення про суму витрат. Крім розрахунку орієнтовної сукупної вартості кредиту також найчастіше відсутня або надано частково й вартість послуги з оформлення договору про надання кредиту – з вартістю всіх витрат, пов'язаних з одержанням кредиту, його обслуговуванням і поверненням.

Нами розроблено орієнтовний перелік супутніх послуг, що надається кредитором і третіми особами, що пов'язані з отриманням та обслуговуванням кредиту:

1. Для нотаріального оформлення договору купівлі-продажу об'єкта нерухомості позичальник сплачує:

- державне мито в розмірі, визначеному декретом Кабінету Міністрів України «Про державне мито»;
- збір до Пенсійного фонду в розмірі, передбаченому Порядком сплати збору на обов'язкове державне пенсійне страхування з окремих видів господарських операцій, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 03.11.1998 № 1740;

¹ Бандурка А. М., Червяков І. М., Посылкина О. В. Финансово-экономический анализ. Харьков: Ун-т внутр. дел, 1999. 394 с.

² Про захист прав споживачів: Закон України від 12 трав. 1991 р. № 1023-XII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1023-12>.

- послуги нотаріуса в розмірі, установленому нотаріусом;
- послуги з оформлення заяви-згоди подружжя на придбання об'єкта нерухомості з урахуванням вимог декрету Кабінету Міністрів України «Про державне мито»;
- вартість витягу з Державного реєстру обтяжень рухомого майна в розмірі, визначеному Порядком ведення Державного реєстру обтяжень рухомого майна, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 05.07.2004 №830;

- вартість витягу (щодо наявності або відсутності запису в Реєстрі про обтяження нерухомого майна іпотекою тощо) з Державного реєстру іпотек у розмірі, визначеному Тимчасовим порядком державної реєстрації іпотек, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 31.03.2004 №410;

- вартість витягу (про державну реєстрацію обтяження майна іпотекою) в Державному реєстрі іпотек у розмірі, визначеному Тимчасовим порядком державної реєстрації іпотек, затвердженому цією ж постановою Кабінету Міністрів України;

- вартість витягу з Єдиного реєстру заборон відчуження об'єктів нерухомого майна з урахуванням вимог наказу Міністерства юстиції України від 18.08.2004 №85/5.

2. Для нотаріального оформлення договору іпотеки позичальник сплачує:

- державне мито в розмірі, визначеному декретом Кабінету Міністрів України «Про державне мито»;

- послуги нотаріуса в розмірі, установленому нотаріусом;

- вартість витягу з Державного реєстру обтяжень рухомого майна в розмірі, визначеному Порядком ведення Державного реєстру обтяжень рухомого майна;

- вартість витягу (щодо наявності або відсутності запису в Реєстрі про обтяження нерухомого майна іпотекою тощо) з Державного реєстру іпотек у розмірі, визначеному Тимчасовим порядком державної реєстрації іпотек;

- вартість витягу (про державну реєстрацію обтяження майна іпотекою) в Державному реєстрі іпотек у розмірі, визначеному Тимчасовим порядком державної реєстрації іпотек;

- вартість витягу з Єдиного реєстру заборон відчуження об'єктів нерухомого майна з урахуванням вимог наказу Міністерства юстиції України від 18.08.2004 №85/5;

- вартість накладення заборони відчуження з урахуванням вимог наказу Міністерства юстиції України від 18.08.2004 №85/5;

- послуги з оформлення заяви-згоди подружжя на передачу майна в іпотеку з урахуванням вимог декрету Кабінету Міністрів України «Про державне мито»;

- вартість витягу з Реєстру прав власності на нерухоме майно, виданого місцевим БТІ в розмірі, визначеному обласною або Київською, Севастопольською міською державною адміністрацією відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про встановлення повноважень органів виконавчої влади та виконавчих органів міських рад щодо регулювання цін (тарифів)» від 25.12.1996 №1548.

3. Для укладення/переукладення договору страхування майна, переданого в заставу/іпотеку: страхування Позичальника від нещасного випадку, страхування життя Позичальника, страхування заставленого майна.

4. На користь банку: пов'язані з обслуговуванням кредитної заборгованості; розрахунково-касовим обслуговуванням; комісією за надання кредиту; валютно-обмінними операціями; юридичним оформленням тощо.

5. На користь третіх осіб (крім перелічених): пов'язані з іншими послугами (біржові збори, послуги реєстраторів тощо).

Необхідно зауважити, що на практиці позичальнику не надаються розрахунки «на користь банку» в грошовому виразі, такі як ведення рахунків, розрахунково-касове обслуговування, валютно-обмінні операції та інші послуги банку (відносно суми кредиту та відсотків), які безпосередньо розраховуються і затверджуються Банком для своїх клієнтів і не залежать від цінової політики третіх осіб. Відсоткові значення відображаються в Договорі на відкриття рахунків, що також не надає позичальнику уявлення про суму витрат.

Отже, сума витрат перелічених супутніх послуг на користь третіх осіб і банку орієнтовно збільшує удвічі реальну (ефективну) відсоткову ставку за весь строк фактичного користування кредитом від сум, які повинен сплачувати позичальник, відповідно до умов Кредитного договору.

Що стосується реальної відсоткової ставки, то відповідно до Правил надання банками України інформації споживачу про умови кредитування та сукупну вартість кредиту¹:

3.3. Банки зобов'язані в кредитному договорі зазначити сукупну вартість кредиту з урахуванням процентної ставки за ним, вартості всіх супутніх послуг та інших фінансових зобов'язань споживача, які пов'язані з отриманням, обслуговуванням і погашенням кредиту, а також зазначити її в процентному значенні та в грошовому виразі у валюті платежу за кредитним договором, у вигляді:

¹ Про затвердження Правил надання банками України інформації споживачу про умови кредитування та сукупну вартість кредиту: постанова Правління Нац. банку України від 10.05.2007 №168. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0541-07>.

а) реальної процентної ставки (у процентах річних), яка точно дисконтує всі майбутні грошові платежі споживача за кредитом до чистої суми виданого кредиту. Розрахунок значення реальної процентної ставки здійснюється з використанням такої формули

$$\text{ЧСК} = \sum_{t=1}^n \frac{\text{Потік}_t}{(1+d)^t},$$

де d – реальна процента ставка; ЧСК – чиста сума кредиту, тобто сума коштів, які видаються споживачу або перераховуються на рахунок отримувача в момент видачі кредиту. Чиста сума кредиту розраховується як основна сума кредиту, що визначена згідно з умовами договору, мінус сума коштів, які утримуються банком під час видачі кредиту, а також мінус усі платежі за рахунок власних коштів споживача, що здійснені ним для виконання умов отримання кредиту; t – порядковий номер періоду дії кредитного договору (місяць або день); n – загальна залишкова кількість періодів дії кредитного договору (місяців або днів) на дату розрахунку; Потік _{t} – сума коштів, яку споживач сплачує банку та/або іншим особам за кредитом. До потоку включаються платежі в погашення основного боргу за кредитом, процентів за користування ним, комісії на користь банку, платежі на користь третіх осіб, які сплачуються відповідно до отриманого кредиту та пов'язані з обслуговуванням і погашенням кредиту;

б) абсолютне значення подорожчання кредиту (у грошовому виразі), розрахунок якого здійснюється шляхом підсумовування всіх платежів (проценти за користування кредитом, усі платежі за супутні послуги, пов'язані з наданням кредиту, його обслуговуванням і погашенням), здійснених споживачем як на користь банку, так і на користь третіх осіб під час отримання, обслуговування та погашення кредиту.

Якщо кредит надавався до 05.06.2007, до прийняття постанови НБУ №168, то банки заперечують необхідність визначення реальної процентної ставки. *Відповідь на це зауваження надається листом Національного банку України*¹:

«Стосовно встановленого Правилами порядку розрахунку реальної процентної ставки зазначаємо, що за своєю математичною сутністю цей порядок не відрізняється від порядку розрахунку ефективної ставки відсотка, вимога щодо застосування якої банками встановлена Правилами бухгалтерського обліку доходів і витрат банків України. Установлений п. 3.3 Правил порядок розрахунку реальної процентної ставки, як такої, що точно дисконтує всі майбутні грошові платежі споживача за кредитом до чистої суми виданого кредиту, є аналогічним порядку розрахунку ефективної ставки відсотка».

Таким чином, при документальному підтвердженні витрати на супутні послуги, пов'язані з одержанням кредиту, його обслуговуванням та поверненням, значно підвищують реальну відсоткову ставку (у процентах річних) та абсолютне значення подорожчання кредиту (у грошовому виразі).

Рассмотрены вопросы, которые ставятся при проведении экспертных исследований по делам, связанным с невозвратом банковских кредитов. Отмечено значительное повышение реальной процентной ставки (в годовых процентах) и абсолютное подорожание кредита (в денежном выражении) при документальном подтверждении затрат на сопутствующие услуги, связанные с получением кредита, его обслуживанием и возвращением. Приведены предложения, касающиеся изменений в научно-методических рекомендациях по вопросам подготовки и назначения судебных экспертиз и экспертных исследований.

The issues raised during the expert studies on the cases related to the non-repayment of bank loans have been considered. It has been noted that under documentary confirmation the costs on related services in regard to obtaining a loan, its servicing and repayment, will significantly increase the real interest rate (in annual percentage) and the absolute value of the rise in the price of the loan (in monetary terms). Propositions concerning the changes in the scientific-methodical recommendations on the issues of preparation and scheduling of forensic expertise and expert studies have been presented.

УДК 343.98:05

О. В. Хомутенко, провідний науковий співробітник
Харківського НДІСЕ, кандидат економічних наук,
e-mail: hniise@hniise.gov.ua

ПРО МЕЖИ КОМПЕТЕНЦІ СУДОВОГО ЕКСПЕРТА ПРИ ВИРІШЕННІ ПИТАНЬ ЩОДО РОЗМІРУ ШКОДИ, ЗАПОДІЯНОЇ ВНАСЛІДОК НЕЗАКОННОЇ ВИРУБКИ ДЕРЕВ

Останнім часом значно збільшилася кількість судово-економічних експертиз за кримінальними провадженнями за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ст. 246 «Незаконна порубка

¹ Про окремі питання практичного застосування Правил надання банками України інформації споживачу про умови кредитування та сукупну вартість кредиту: лист Нац. банку України від 16.06.2007 №40-117/2093-6134. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v6134500-07>.

лісу» КК України. При цьому однією з кваліфікуючих ознак цієї статті є розмір заподіяної шкоди, обов'язковість призначення експертизи для підтвердження розміру якої передбачена ст. 242 КПК України. Відносини у сфері лісового господарства врегульовано Конституцією України, Лісовим кодексом України, Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища»¹ та іншими законодавчими актами України.

На вирішення вказаних судових експертиз ставляться питання щодо визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок незаконної вирубки або пошкодження дерев. При цьому в матеріалах, наданих на дослідження експерту, не завжди в наявності розрахунок вказаної шкоди, однак міститься протокол огляду місця події, у якому наведено дані, необхідні для відповідного розрахунку шкоди. Таким чином, перед експертом постає питання можливості самостійного розрахунку шкоди, заподіяної внаслідок незаконної вирубки або пошкодження дерев, для вирішення експертного завдання. Зазначена проблема частково розглянута в статті С. І. Глущенко та О. М. Ступак, яка містить такі висновки: «...судово-економічна експертиза з питань призначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок незаконного знищення або пошкодження дерев, може вирішувати питання тільки в межах компетенції експертів-економістів стосовно підтвердження розрахунків, проведених контролюючими органами»². При цьому слід звернути особливу увагу на обґрунтування цієї позиції, оскільки ст. 385 КК України передбачена кримінальна відповідальність експерта за відмову від виконання покладених на нього обов'язків у суді або під час провадження досудового розслідування без поважних причин. Виділення й узагальнення відповідних причин є необхідним для складання обґрунтованого повідомлення про неможливість виконання експертизи при ненаданні на клопотання експерта розрахунку розміру шкоди, заподіяної внаслідок незаконного знищення або пошкодження дерев, проведеного компетентним органом.

Порядок розрахунку відповідної шкоди викладено в таких нормативних документах:

– постанові Кабінету Міністрів України від 23 липня 2008 р. № 665³ (далі – Постанова № 665), якою затверджено такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісу підприємствами, установами, організаціями та громадянами незаконним вирубуванням і пошкодженням дерев;

– постанові Кабінету Міністрів України від 8 квітня 1999 р. № 559⁴ (далі – Постанова № 559), якою затверджено такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної підприємствами, установами, організаціями та громадянами зеленим насадженням у межах міст та інших населених пунктів унаслідок знищення або пошкодження дерев.

Постанова № 665 не містить даних щодо органу, до компетенції якого відноситься право здійснювати відповідний розрахунок шкоди, таким чином необхідне додаткове проведення аналізу чинного законодавства України.

Згідно зі ст. 29 Лісового кодексу України до повноважень центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення й охорони природних ресурсів, у сфері лісових відносин входить право застосовувати у випадках, передбачених законом, економічні санкції до підприємств, установ та організацій, їх посадових і службових осіб, громадян за порушення вимог законодавства, подання позовів до суду про відшкодування збитків і втрат, завданих унаслідок такого порушення.

Відповідно до п. 1 Указу Президента України № 454/2011⁵ Державна екологічна інспекція України (Держекоінспекція України) є центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення й охорони природних ресурсів. Діяльність Держекоінспекції України спрямовується й координується Кабінетом Міністрів України через Міністра екології та природних ресурсів України.

У п. 6 Положення про Державну екологічну інспекцію України зазначено, що право розраховувати розмір збитків, заподіяних державі внаслідок порушення природоохоронного законодавства, надається Державній екологічній інспекції України. Крім того, згідно з Інструкцією про призначення та прове-

¹ Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 черв. 1991 р. № 1264-ХІІ (зі змінами та допов.). URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

² Глущенко С. І., Ступак О. М. Особливості проведення судово-економічних експертиз щодо розрахунку розміру шкоди, заподіяної внаслідок незаконної вирубки або пошкодження дерев. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*: зб. наук. пр. Харків: Право, 2009. Вип. 9. С. 469–470.

³ Про затвердження такс для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісу: постанова Каб. Міністрів України від 23 лип. 2008 р. № 665. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua>

⁴ Про такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної зеленим насадженням у межах міст та інших населених пунктів: постанова Каб. Міністрів України від 8 квіт. 1999 р. № 559. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

⁵ Положення про Державну екологічну інспекцію України: Указ Президента України від 13 квіт. 2011 р. № 454/2011. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

дення судових експертиз¹ до основних завдань судової економічної експертизи належить визначення документальної обґрунтованості розрахунків шкоди, а не його проведення.

Отже, при складанні відповідних повідомлень про неможливість виконання експертиз, пов'язаних із визначенням розміру шкоди, заподіяної лісу, слід посилатись на п. 6 Положення про Державну екологічну інспекцію України та Інструкцію про призначення та проведення судових експертиз.

У п. 2 Постанови № 559 чітко вказано, що розмір шкоди, заподіяної зеленим насадженням у межах міст та інших населених пунктів, обчислюється за таксами, затвердженими цією постановою, посадовими особами інспекторського складу Державної екологічної інспекції та її територіальних органів та інших спеціально уповноважених органів виконавчої влади, яким надано право розглядати справи про адміністративні правопорушення. Спеціалізовані судово-експертні установи Міністерства юстиції України не належать до спеціально уповноважених органів виконавчої влади, яким надано право розглядати справи про адміністративні правопорушення. Таким чином, при складанні відповідних повідомлень про неможливість виконання експертиз пов'язаних із визначенням розміру шкоди, заподіяної підприємствами, установами, організаціями та громадянами зеленим насадженням у межах міст та інших населених пунктів слід посилатися на п. 2 Постанови № 559.

Слід зазначити, що згідно з протоколом № 3 чергового засідання секції судово-економічних експертиз НКМР Міністерства юстиції України від 25–26 травня 2017 р. вирішено, що за наявності всіх необхідних даних експерти-економісти можуть лише перевіряти арифметично наявні розрахунки суми спричинених збитків навколишньому природному середовищу внаслідок незаконної порубки дерев.

Приведено обоснование невозможности самостоятельного расчета экспертом суммы ущерба, причиненного незаконной вырубкой или повреждением деревьев, для решения экспертной задачи при выполнении судебно-экономических экспертиз.

The substantiation of the impossibility of an independent calculation by an expert of the amount of the damage due to illegal cutting or damage of trees for resolving an expert task when performing forensic-economic expertise is presented.

УДК 343.98:347.73

*О. В. Недайхліб, старший судовий експерт Сумського НДЕКЦ МВС України, аспірант СумДУ,
e-mail: nedaikhlib_olena@ukr.net*

ЕКОНОМІЧНА ЕКСПЕРТИЗА ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ ДОХОДІВ ВІД ПОСАДОВИХ ЗЛОЧИНІВ

У жовтні 2014 р. Закон України «Про запобігання й протидію легалізації (відмиванню) доходів, отриманих злочинним шляхом, фінансуванню тероризму й фінансуванню поширення зброї масового знищення» (далі – Закон про протидію легалізації)² було приведено у відповідність із Кримінальним кодексом України (далі – КК України). До цього юристи-практики констатували, що норма ст. 209 КК України, якою встановлена кримінальна відповідальність за легалізацію (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом, є «мертвою»³, оскільки вона повинна застосовуватися з урахуванням положення ст. 4 Закону про протидію легалізації, яка в попередній редакції йшла врозріз із термінологією КК України та передбачала, що таке діяння завжди повинне мати обов'язкову мету – надання правомірного вигляду володінню, користуванню або розпорядженню доходами або діям, спрямованим на приховання джерел походження таких доходів. На практиці ж правоохоронним органам практично ніколи не вдавалося надати доказів наявності такої спеціальної мети в осіб, які розпоряджались незаконно отриманими коштами (наприклад, у результаті здійснення шахрайства) за винятком тих випадків, коли вони самі визнавали свою провину⁴.

¹ Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

² Про запобігання й протидію легалізації (відмиванню) доходів, отриманих злочинним шляхом, фінансуванню тероризму й фінансуванню поширення зброї масового знищення: Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1702-VII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1702-18>.

³ Міловідов Р. М. Ефективність кримінальної відповідальності за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. Ужгород: ІВА, 2013. С. 165.

⁴ Вирок Першотравневого районного суду м. Чернівці у справі № 725/5785/14 від 06.06.2016. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/58121791>.

В актуальній і на сьогодні постанові Пленуму Верховного Суду України¹ зазначено, що обов'язковою умовою, за якої настає відповідальність за легалізацію (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом, є одержання таких доходів унаслідок здійснення певного суспільно небезпечного протиправного діяння (так зване предикатне діяння). У розумінні п. 1 примітки до ст. 209 КК України предикатне діяння – це діяння, за яке передбачено основне покарання у вигляді позбавлення волі або штрафу в розмірі більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, або діяння, скоєне за межами України, якщо воно визнається суспільно небезпечним за кримінальним законом держави, де воно було вчинено, є злочином за КК України та в результаті здійснення якого отримані незаконні доходи.

Тепер (із 2014 р.) у законодавстві відсутнє правило щодо обов'язковості спеціальної мети. Крім того, реформування системи протидії корупції та відмиванню доходів передбачає поширення положень законодавства з протидії легалізації на осіб, що займають посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій у господарюючих осіб публічного та приватного права (посадових осіб). Отже, наразі є достатнім розпорядження коштами або майном, одержання доходу внаслідок предикатного діяння, без спеціальної мети, тому посадовий злочин із корисливим мотивом тепер може розглядатися досудовим слідством як предикатне діяння.

Підтримуючи міжнародне співробітництво в розробленні й упровадженні ефективних заходів з недопущення відмивання доходів і боротьби з корупцією, в Україні давно діє «фінансова розвідка» – система фінансового моніторингу. Ще в 2002 р. був створений центральний державний орган для відстеження фінансових операцій – Державний фінансовий моніторинг². У боротьбу з відмиванням доходів залучені всі фінансові установи, які спрямовані на виявлення підозрілих фінансових операцій, їх фіксацію й передачу інформації у відповідні органи. Найбільш активними в передачі даних до Держфінмоніторингу є, природно, банки – їх частка становить більш 90% усіх повідомлень³. Проте, крім зазначених органів, у територіальних органах Державної фіскальної служби функціонують сектори (управління) боротьби з відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом, завдання яких полягає у виявленні, аналізі, організації та проведенні перевірок осіб, які здійснюють фінансові операції, що можуть бути пов'язані з легалізацією (відмиванням) доходів⁴. Вимоги до оформлення матеріалів перевірок цього підрозділу типові, за винятком висновку про виявлення ознак або вчинення особою у відповідній сумі легалізації коштів, отриманих злочинним шляхом.

При розслідуванні злочинів за результатами проведених документальних перевірок податкових органів, як правило, призначаються судово-економічні експертизи. За загальним правилом, питання, що ставляться на розгляд експерта, повинні відповідати таким основним вимогам: не виходити за межі спеціальних знань експерта й не мати правового характеру; бути визначеними, конкретними та короткими; мати логічну послідовність; характеризуватися повнотою.

Отже, для підтвердження висновків документальних перевірок фінансових операцій осіб, що можуть містити ознаки легалізації (відмивання) доходів, уявляється, що доцільно призначати економічну експертизу фінансово-господарської діяльності. Цей вид експертизи вивчає стан і результати (показники) економічної діяльності суб'єктів господарських відносин, безпосередньо аналізує фінансові потоки та при розслідуванні проваджень, пов'язаних із легалізацією доходів, надає можливість визначити: суб'єкта господарювання, де проводились операції з легалізації цих доходів; джерела створення «тіньових» доходів; способи їх легалізації; документи, на підставі яких здійснювалася легалізація, та ін.

Викладені пропозиції призвані сприяти розслідуванню злочинів із легалізації доходів, розробленню експертних методик із цього напрямку досліджень.

Рассмотрены изменения в нормативно-правовых актах Украины относительно легализации (отмывания) незаконно полученных доходов. Проанализировано влияние изменений в антикоррупционном законодательстве на расследование легализации доходов от должностных преступлений. Отмечена роль судебно-экономической экспертизы при расследовании таких преступлений.

The changes in the normative-legal acts of Ukraine concerning legalization (laundering) of illegally obtained profits are considered. The influence of changes is in the anticorruption legislation upon investigation of legalization of profits from malfeasances is analyzed. The role of forensic-economic expertise when investigating such crimes is remarked.

¹ Про практику застосування судами законодавства про кримінальну відповідальність за легалізацію (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом: постанова Пленуму Верхов. Суду України від 15 квіт. 2005 р. № 5. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-05>.

² Про утворення Державного департаменту фінансового моніторингу: постанова Каб. Міністрів України від 10 січ. 2002 р. № 35. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/35-2002-п>.

³ Статистичні дані щодо отриманих Держфінмоніторингом повідомлень про фінансові операції протягом II кварталу 2017 року: офіц. веб-сайт Держ. служби фін. моніторингу України. URL: http://www.sdfm.gov.ua/articles.php?cat_id=83&lang=uk.

⁴ Департамент боротьби з відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом: офіц. портал Держ. фіскальної служби України. URL: <http://sfs.gov.ua/pro-sfs-ukraini/struktura-/aparatur/>.

УДК 343.98:347.73

*Н. І. Панченко, завідувач сектору Сумського відділення Харківського НДІСЕ,**e-mail: svhndise@meta.ua;**Н. В. Гавриленко, старший судовий експерт Сумського відділення Харківського НДІСЕ,**e-mail: svhndise@meta.ua***ЕЛЕКТРОННІ ГРОШІ ЯК ОБ'ЄКТ СУДОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ**

На сьогодні, у зв'язку з розвитком інтернет-технологій, застосування електронних грошей набуває дедалі більшої ваги. Вони є популярним, доступним і зручним засобом платежу у відносинах «споживач» – «споживач» і «бізнес» – «споживач». Електронні гроші використовуються при оплаті товарів в інтернет-магазинах і/або оплаті послуг компаніям, які приймають такі платежі. Для проведення розрахунків електронними грошима частіше за все платник не ідентифікує себе (аналогічно зі здійсненням оплати готівкою), оскільки використовує лише реквізити отримувача коштів. Водночас електронні гаманці можуть бути персоналізованими або корпоративними. Можливість проводити розрахунки електронними грошима без ідентифікації особи дає можливість їх використання в злочинних схемах з відмивання коштів, пов'язаних з операціями із незаконного виведення грошей за кордон та інвестування в офшорні зони.

Економічна природа й правова сутність електронних грошей є достатньо новою, унаслідок цього у світі існують різні підходи до регулювання їх випуску та обліку. У деяких країнах вони можуть бути частиною банківської системи або мати окремий обіг (емітуватися небанківськими установами). Зокрема, у Європейському Союзі було прийнято спеціальну Директиву 2009/110/ЄС від 16 вересня 2009 р.¹ (далі – Директива ЄС), що регулює єдиний ринок електронних грошей і розвиток цієї галузі. В Україні регулювання відносин, пов'язаних з електронними грошима, здійснюється загальним та спеціальним законодавством, у тому числі:

- 1) Цивільним кодексом України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV;
- 2) Законом України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» від 05.04.2001 № 2346-III² (далі – Закон про платіжні системи);
- 3) постановою Правління Національного банку України «Про здійснення операцій з використанням спеціальних платіжних засобів» від 30.04.2010 № 223³;
- 4) постановою Правління Національного банку України «Про внесення змін до деяких нормативно-правових актів Національного банку України з питань регулювання випуску та обігу електронних грошей» від 04.11.2010 № 481⁴, що затверджує Положення про електронні гроші (далі – Постанова № 481);
- 5) Законом України «Про електронну комерцію» від 03.09.2015 № 675-VIII⁵ (далі – Закон про електронну комерцію).

Директива ЄС містить рекомендацію про те, що законодавством «доцільно ввести чітке визначення електронних грошей, нейтральне з технологічної точки зору...». Наведене визначення має бути достатньо широким, щоб уникнути затримки в провадженні технологічних нововведень та охопити не тільки всі види електронних грошей, наявні на сучасному ринку, а також і ті продукти, які можуть з'явитися в майбутньому. Електронні гроші мають подвійну природу: з одного боку, вони є засобом платежу, який існує тільки в електронному вигляді, а з другого – зобов'язанням емітента, яке має підкріплюватися гривнею.

В Україні згідно з п. 1.3 Постанови № 481 електронні гроші визначаються як одиниці вартості, які зберігаються на електронному пристрої, приймаються як засіб платежу іншими, ніж емітент, особами і є грошовим зобов'язанням емітента. Разом із тим слід звернути увагу на те, що законодавством не визначено термін «засіб платежу». У той самий час поняття «платіжний засіб» міститься в ст. 192 ЦК

¹ Директива 2009/110/ЄС Європейського парламенту та Ради щодо започаткування й здійснення діяльності установами – емітентами електронних грошей і пруденційний нагляд за ними, що вносить зміни до директив 2005/60/ЄС і 2006/48/ЄС та скасовує директиву 2000/46/ЄС, від 16.09.2009. URL: <http://www.zakon1.rada.gov.ua> (дата звернення: 13.09.2017).

² Про платіжні системи та переказ коштів в Україні: Закон України від 05.04.2001 № 2346-III. URL: <http://www.zakon1.rada.gov.ua> (дата звернення: 13.09.2017).

³ Про здійснення операцій з використанням спеціальних платіжних засобів: постанова Правління Нац. банку України від 30.04.2010 № 223. URL: <http://www.zakon1.rada.gov.ua> (дата звернення: 13.09.2017).

⁴ Про внесення змін до деяких нормативно-правових актів Національного банку України з питань регулювання випуску та обігу електронних грошей: постанова Правління Нац. банку України від 04.11.2010 № 481. URL: <http://www.zakon1.rada.gov.ua> (дата звернення: 13.09.2017).

⁵ Про електронну комерцію: Закон України від 03.09.2015 № 675-VIII. URL: <http://www.zakon1.rada.gov.ua> (дата звернення: 13.09.2017).

України, ст. 35 Закону України «Про Національний банк України»¹ і ст. 3 Закону про платіжні системи і пов'язано з визначенням гривні як єдиного законного платіжного засобу на території України. Листом Національного банку України від 07.06.2013 № 25–112/6750² підтверджено, що електронні гроші не можуть бути прирівняні до статусу гривні, оскільки вони випускаються банками та мають обмеження в поширенні й здійсненні операцій по них серед обмеженого кола осіб.

Отже, згідно з українським законодавством, електронні гроші мають подвійну природу: з одного боку, вони є засобом платежу, який існує тільки в електронному вигляді, а саме як запис у спеціалізованих електронних системах (але не можуть бути прирівняні до статусу гривні), а з другого – зобов'язанням емітента, яке має підкріплюватися гривнею.

На сьогодні в Україні досі існує певна невизначеність статусу електронних грошей порівняно з переказом безготівкових коштів, що зумовлено близькою правовою природою цих понять. Під час оплати електронними грошима здійснюється зарахування одиниць вартості на спеціальний електронний носій отримувача (без використання банківських рахунків платника), що породжує юридичні наслідки та свідчить про виконання операції, яка прирівнюється до платіжної. У той самий час електронні гроші забезпечуються реальними грошима емітента й можуть бути обміняні отримувачем у будь-який час. Переказ коштів як вид безготівкових розрахунків є традиційним поняттям для української банківської системи. Пункт 1.24 ст. 1 Закону про платіжні системи визначає переказ коштів як рух певної суми коштів із метою її зарахування на рахунок отримувача або видачі йому в готівковій формі. Переказ коштів здійснюють банки та небанківські фінансові установи, що отримали відповідну ліцензію на здійснення таких операцій. Переказ завершується в момент зарахування коштів на рахунок отримувача. Усі операції, пов'язані з рухом безготівкових коштів, відображаються на рахунках платника та отримувача. Для здійснення переказу використовуються спеціальні, у тому числі електронні, платіжні засоби користувачів (наприклад, платіжна картка, мобільний платіжний інструмент) і розрахункові документи (платіжне доручення, платіжна вимога тощо). Законодавством розмежовуються поняття «електронні гроші» та «електронний платіжний засіб». Так, п. 1.14 ст. 1 Закону про платіжні системи встановлено, що «електронним платіжним засобом» є платіжний інструмент, що надає його держателю можливість за допомогою платіжного пристрою отримати інформацію про належні держателю засоби та ініціювати їх переказ.

Отже, незважаючи на те, що переказ коштів передувє й завершує процес обігу електронних грошей, зарахування електронних грошей здійснюється без використання банківських рахунків. При цьому слід зазначити, що при здійсненні як оплати електронними грошима, так і переказу коштів платник використовує платіжні інструменти, але ці поняття не є тотожними та підпадають під різне правове регулювання.

Згідно із законодавством України судова експертиза визначається як дослідження експертом на основі спеціальних знань, матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів досудового розслідування чи суду (ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» від 25.02.1994 № 4038-XII³). Виходячи з методології проведення судово-економічних експертиз, об'єктом дослідження є документ.

Відповідно до ст. 99 чинного КПК України документом є спеціально створений із метою збереження інформації матеріальний об'єкт, який містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження (у тому числі електронні).

У п. 2 ст. 3 Закону про електронну комерцію вказано, що при розрахунках електронними грошима використовується електронна форма подання інформації – спосіб документування інформації, що означає створення, запис, передачу або збереження інформації в цифровій чи іншій нематеріальній формі за допомогою електронних, магнітних, електромагнітних, оптичних або інших засобів, здатних до відтворення, передачі чи зберігання інформації. Електронною формою подання інформації вважається документування інформації, що дає змогу її відтворювати у візуальній формі, придатній для сприйняття людиною.

М. В. Салтевський зі співавторами, досліджуючи проблему електронних документів в інформаційному суспільстві, визначають електронний документ як проміжну форму фіксації інформації за допомогою механічних засобів і як матеріальне джерело та носій інформації, що фіксує інформацію механічним способом⁴.

¹ Про Національний банк України: Закон України від 20.05.1999 № 679-XIV. URL: <http://www.zakon1.rada.gov.ua> (дата звернення: 13.09.2017).

² Лист Національного банку України від 07.06.2013 № 25–112/6750. URL: <http://www.zakon1.rada.gov.ua> (дата звернення: 13.09.2017).

³ Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL: <http://www.zakon1.rada.gov.ua> (дата звернення: 13.09.2017).

⁴ Салтевський М. В., Гаєнко В. И., Литвинов А. Н. Электронные документы в информационном обществе: проблемы формирования юридической концепции: науч.-практ. пособие. Харьков: Эспада, 2006. С. 3.

Проблематика дослідження електронних документів за формою та змістом при проведенні економічних експертиз посилюється питаннями, що пов'язані з недостатнім нормативним урегулюванням розрахунків із використанням електронних грошей та, як наслідок, передбачає комплексний підхід із залученням спеціалістів із відповідних галузей знань. Тобто для проведення судово-економічної експертизи носії інформації, підтверджуючі проведення розрахунків електронними грошима, як об'єкти дослідження, надаються у вигляді роздрукованих паперових копій, які оформлюються й завіряються уповноваженою особою. У разі неможливості роздрукування паперових копій, дослідження проводяться з урахуванням висновків профільних спеціалістів, які спроможні кваліфіковано та процесуально перевірити носії інформації, підтверджуючі проведення розрахунків електронними грошима, та надати висновки щодо їх відповідності технічним параметрам і набуття юридичної сили з позицій чинного законодавства.

Рассмотрена экономическая и правовая сущность электронных денег, особенности проведения расчетов по использованию таких средств платежа. Проанализировано законодательство Украины относительно статуса и дефиниции понятия «электронные деньги». Приведены нормативные и законодательные акты Украины, которыми регламентирован порядок регулирования отношений, связанных с электронными деньгами. Определена проблематика исследования электронных документов по форме и содержанию при проведении экономических экспертиз в связи с существующим недостаточным нормативным урегулированием расчетов с использованием электронных денег и необходимостью проведения комплексных экспертиз с привлечением специалистов соответствующих областей знаний.

The economic and legal essence of electronic money, the features of conducting calculations on the use of such means of payment are considered. The legislation of Ukraine concerning the status and definition of the notion «electronic money» was analyzed. The normative and the legislative acts of Ukraine, which govern the order in the regulation of relations related to electronic money, are given. The problematics of researching electronic documents by form and content during performing expertise in connection with the existing insufficient normative regulation of payments with the use of electronic money and the need to perform comprehensive expertise with involvement of the specialists in correspondent fields of knowledge is underlined.

УДК 343.98:05

*С. О. Козуб, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ,
e-mail: hniise@hniise.gov.ua*

ЕКСПЕРТНА ПРАКТИКА ВИКОНАННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ВТРАТ АКТИВІВ І ЗБИТКІВ БАНКУ ПРИ УКЛАДАННІ КРЕДИТНИХ ДОГОВОРІВ

При виконанні судових економічних експертиз виникає необхідність дослідження питання щодо документального підтвердження спричинення збитків банку внаслідок укладання кредитних договорів. Закон України «Про банки і банківську діяльність»¹, визначає дефініцію «кредит» як будь-яке зобов'язання банку надати певну суму грошей, будь-яку гарантію, будь-яке зобов'язання придбати право вимоги боргу, будь-яке продовження строку погашення боргу, яке надано в обмін на зобов'язання боржника щодо повернення заборгованої суми, а також на зобов'язання на сплату процентів та інших зборів із такої суми.

За типовими умовами кредитних договорів (розглянемо на прикладі договору невідновлювальної кредитної лінії в національній валюті України) кредитор відкриває позичальнику невідновлювальну кредитну лінію в національній валюті України та надає позичальнику кредитні кошти за рахунок кредитної лінії на умовах забезпеченості, повернення, строковості, платності та цільового використання. При цьому істотними умовами договорів є визначення максимального ліміту кредитної лінії, розміру процентів за користування кредитом (у процентах річних), кінцевого терміну повернення заборгованості за кредитною лінією та визначення цільового призначення.

Документальним підтвердженням виконання умов договорів із боку кредитора (банківської установи) є перерахування коштів на поточні рахунки позичальників, та, відповідно, сплата позичальниками на відповідні позичкові рахунки, відкриті в банку, відповідних сум кредитних коштів (тіла кредиту, відсотків, штрафів, пені тощо). Про правові наслідки порушення зобов'язання боржником йдеться у частинах 2–4 ст. 612 ЦК України, частинах 1, 2 ст. 220 ГК України, які передбачають відповідальність боржника, а наслідки прострочення позичальником повернення позики визначено в ст. 1050 ЦК України. У разі несплати суб'єктом господарської діяльності у визначений у договорі термін суми кредиту, заборгованість вноситься на рахунки простроченої заборгованості за кредитами.

¹ Про банки і банківську діяльність: Закон України від 07.12.2000 №2121-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws>.

Заборгованість банку – це сума боргів, що виникають під час виконання банківських операцій і підлягають сплаті. Облік дебіторської заборгованості за операціями з клієнтами банку ведеться за рахунками 2 класу Плану рахунків банків¹, у розрізі особових рахунків за кожним дебітором (28 «Дебіторська заборгованість за операціями з клієнтами банку»). Суми дебіторської заборгованості за операціями з клієнтами банку обліковуються за балансовими рахунками: 2800, 2801, 2805, 2806, 2809.

Ураховуючи дані бухгалтерського обліку банку, сума заборгованості перед банком за кредитними договорами позичальників обліковується як активи банку, та, відповідно, видача кредитних коштів призведе лише до зміни структури розділу 2 балансу «Оборотні активи», оскільки «Гроші та їх еквіваленти» (тощо) та «Дебіторська заборгованість» належать до 2 розділу активів балансу, при якій не змінюється загальна арифметична сума активів усього за розділом, що, відповідно, не призведе до зменшення активів через перерахування (сплати) коштів за кредитними договорами.

Нестандартна дебіторська заборгованість за операціями банку може бути визнана сумнівною та безнадійною. Суми сумнівної дебіторської заборгованості обліковуються згідно з Планом рахунків, за балансовими рахунками: 1880, 2888, 2889, 3580. Безнадійна заборгованість списується з балансових рахунків та одночасно враховується за позабалансовим рахунком 9615 А «Списана у збиток дебіторська заборгованість».

При дослідженні із зазначеного питання доцільно, використовуючи реєстри обліку банку, документально визначити суми дебіторської заборгованості за кредитними договорами, укладеними з позичальниками, та з'ясувати, що заборгованість перед банком за такими кредитними договорами станом на певну дату обліковується як активи банку та, відповідно, не відноситься до безнадійної.

Тобто сума заборгованості, доки існує впевненість у її погашенні, не може бути визначено як збитки, оскільки існує ймовірність отримання підприємством майбутніх економічних вигод, оскільки для банку економічною вигодою є потенційна можливість отримання грошових коштів у рахунок погашення заборгованості, що призведе до збільшення його активів, та щоб між суб'єктами господарювання існували звичайні цивільно-правові відносини із виконання зобов'язань, як це передбачено нормами ЦК України.

Таким чином, для визначення розміру збитку (спричинення збитків) банку внаслідок укладання кредитних договорів із позичальниками необхідна наявність таких умов: *наявність втрати активів; наявність недоотриманих доходів; наявність установленого порушення законодавства України*. Відсутність документального підтвердження наведених умов відповідно відіб'ється на результаті експертного дослідження – відсутності даних, які свідчать про спричинення збитків банку внаслідок укладання кредитних договорів із позичальниками.

Рассмотрен порядок определения утраты активов банка и, соответственно, документального подтверждения причинения ему убытков вследствие заключения кредитных договоров при проведении судебных экономических экспертиз.

The order for determination of bank assets losses and, accordingly, documentary verification of causing losses to it, owing to the conclusion of credit contracts when carrying out forensic economic expertise is considered.

¹ План рахунків бухгалтерського обліку банків України: постанова Правління Нац. банку України від 17.06.2004 №280. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws>.

УДК 343.98

*В. М. Губарева, старший науковий співробітник
Харківського НДІСЕ,
e-mail: hniise@hniise.gov.ua*

ОСНОВНІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ВАРТОСТІ ТОВАРІВ ДЛЯ ВВЕЗЕННЯ НА МИТНУ ТЕРИТОРІЮ УКРАЇНИ

Проведення дослідження з визначення вартості товарів для ввезення на митну територію України експерт проводить на підставі певного пакету документів, якими є:

- контракт (договір); додатки до контракту;
- інвойс, специфікація, проформа-рахунок;
- сертифікат якості, екологічна декларація або гігієнічний сертифікат стосовно певних груп товарів, регламентованих національним законодавством, або наданих замовником для роз'яснення характеристик товару.

За наявності замовником надаються додаткові документи, які полегшують усвідомлення товарних характеристик товару, пояснень щодо формування вартості:

- калькуляція собівартості на товар;
- каталоги на товар, зразки об'єктів дослідження, фотографії, ескізи;
- лист виробника/постачальника товару, у якому зазначені певні характеристики, особливості товару;
- лист виробника продукції щодо надання особливих умов закупівлі, надання особливих «пільгових» знижок на товар тощо.

Окремі пункти зазначених документів мають значення при проведенні дослідження.

Предмет контракту (пункт договору) – документ, у якому зазначається назва товару, асортимент, або зазначені посилання на інвойс, специфікацію, які додаються до кожної одиниці партії товару, додатку до контракту.

Умови постачання товару зазначаються згідно з правилами «Инкотермс 2010»¹. В умовах постачання також зазначається, чи включена у вартість очистка товару від мита, відвантаження.

Якість товару, що досліджується, підтверджується сертифікатами виробника. Кількість товару зазначається в інвойсах і специфікаціях на товар.

При аналізі цін, який проводиться експертом, у разі встановлення діапазону цін на товари, аналогічні тим, що ввозяться, треба звернути увагу на дані щодо умов поставки товарів (зазначених у рамках пропозицій на аналогічний товар менеджерами з продажів на сайтах фірм – продавців і виробників, на сайтах онлайн-ногого напряму business-to-business, на яких зареєстровані виготовлювачі, експортери, або оптові торговці для відповідних видів проведення операцій із продажу, покупки товарів), кількості товарів та умови оплати, бо ці дані постачання впливають на формування ціни товару.

Кількість товару також впливає на формування його ціни, тому при визначенні пропозицій на аналогічний товар треба враховувати кількість товару в контрактах, можливість однієї поставки продавцями аналогічних товарів і загальної кількості необхідного товару. Особливі знижки на оптові партії товарів обумовлюються також у контракті, додатках до контракту або в листах виробників товарів.

У додатках до контракту зазначаються зміни щодо ціни товару, зазначеного в договорі (контракті), які обумовлюються змінами курсу валют, умов та об'ємів поставки тощо.

У інвойсах, специфікаціях, проформах-рахунках крім даних щодо вантажоодержувача, відправника товару, їх реквізитів зазначаються повне найменування товару, артикул, марка, відповідність DIN, ISO, одиниця виміру, кількість, ціна товару у відповідній валюті.

При проведенні аналізу цін на товари, аналогічні тим, що досліджуються, необхідно враховувати назву валюти, зазначену у відповідних пропозиціях, оскільки вартість аналогічного товару різних фірм продавців зазначається як у доларах США, євро, так і в національній валюті країни-виробника. У цьому разі експерт при узгодженні результатів аналізу цін і складанні висновку проводить перерахунок установлених значень ціни в різних валютах за офіційним курсом НБУ в гривні.

Якщо при визначенні вартості товару певної країни-виробника виникають складності (найчастіше це пов'язано з обмеженими пропозиціями на товар), то при проведенні аналізу цін, що склалися на аналогічний товар, враховуються пропозиції країн аналогічного регіону, бо їх рівень найчастіше має аналогічний ціновий діапазон.

Асортимент товарів, сировини, що досліджуються при проведенні товарознавчих експертиз, відрізняється складністю номенклатури, великою різноманітністю товарів різної групової належності. При дослідженні товарів необхідно відзначити, що вартість залежить від марки, моделі, артикулу, характеристик виробів тощо. Ці дані є суттєвими, оскільки товари різних модифікацій мають широкий спектр цінових пропозицій. При цьому треба відмітити, що фірми – виробники товарів різних країн (продавців

¹ URL: <http://discovered.com.ua/glossary/inkoterms/>.

товарів), крім загальноприйнятих найменувань, присвоюють товару певний артикул, номер, відповідний асортименту свого підприємства, у якому закладена інформація про товар.

Калькуляція собівартості на товар, завірена підприємством-виробником, дає додаткову інформацію щодо підтвердження ціни товару, зазначеної в інвойсах, і має особливе значення при визначенні товару, який виготовлявся на замовлення, для конкретного замовника, одиночною партією.

Коли замовниками досліджень стають фірми, які на ринку України є дуже крупними оптовими продавцями конкретної групи товарів (ці фірми також є оптовими постійними покупцями продукції в певних виробників), ціна товару в таких фірм, заявлена в контракті та інвойсі, може відрізнятись на декілька відсотків порівняно з аналогічними пропозиціями товарів на ринку. Це пояснюється особливими умовами, які може надавати продавець такому крупному оптовому покупцю. В експертну установу замовником у таких випадках надається лист виробника продукції, у якому зазначаються особливі умови продажу, додаткові знижки для крупних оптових постійних покупців (які можуть скласти від 1,5 до 4% від ринкової вартості товару). Цей лист експерт може брати до уваги, якщо встановлена середня ціна за аналогічний товар, за винятком зазначеної знижки, буде дорівнювати середньому рівню цін, що склалися на аналогічну продукцію.

Для визначення вартості товарів для ввезення на митну територію України нами практикується такий вид аналізу цін, як запит у формі листа, який надсилається підприємству/фірмі – виробнику/продавцю електронною поштою. У листі зазначається вид товару, який підлягає дослідженню, умови поставки, кількість товару, аналогічні тим, що обумовлені в контракті. Відповіді на запити надають додаткові дані, разом із проведеним аналізом цін, для складання висновку та остаточного визначення вартості товару для ввезення на митну територію України.

Рассмотрены основные аспекты проведения товароведческих экспертиз по определению стоимости товаров и сырья для ввоза на таможенную территорию Украины на основании изучения сопроводительных документов.

The main aspects of carrying out merchandising expertise on determination of the cost of goods and raw materials for import to the customs territory of Ukraine on the basis of accompanying documents investigation are considered.

УДК 343.98

*О. С. Оболенцева-Красивська, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ,
e-mail: hniise@hniise.gov.ua;*

*О. С. Донцова, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ,
e-mail: hniise@hniise.gov.ua*

ДО ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОГО ФОРМУВАННЯ ДЕФІНІЦІЇ «СПОЖИВЧА ВАРТІСТЬ» У СУДОВОМУ ТОВАРОЗНАВСТВІ

Товарознавство, як спеціальна дисципліна, вивчаючи споживчі властивості товарів, широко спирається, з одного боку, на загальнонаукові природні й технічні дисципліни, а з другого – на суспільні науки. Крім цього, воно тісно пов'язане із суміжними технологічними та спеціальними економічними дисциплінами. У вивченні суспільної споживчої вартості товарознавство спирається на суспільні науки, а саме на економічну теорію. Виключно важливе значення для товарознавства має економічна теорія, що вивчає закони суспільного виробництва і розподілу матеріальних благ на різних ступенях розвитку людського суспільства. Суміжними науковими дисциплінами з товарознавством є економіка, фінанси, логістика, організація торгівлі, статистика та інші, які ґрунтуються на економічній теорії.

Ця суміжність обумовлює виникнення проблемних питань при призначенні судових експертиз із метою визначення ринкової або споживчої вартості товарів. Вирішення таких сучасних проблемних питань у судовій експертизі потребує відокремлення термінів і їх визначень залежно від виду експертиз (наприклад, таких як судова економічна експертиза та судово-товарознавча експертиза). Напрями розвитку цих дисциплін відрізняються та супроводжуються спеціальним законодавчим і методичним забезпеченням, де залежно від базової наукової дисципліни мають один термін, але різне його визначення, насамперед це стосується дефініцій «ринкова вартість» та «споживча вартість».

На початку розвитку суспільства продукти праці надходили у власне споживання виробників і не були товаром. Але вже в епоху первіснообщинного ладу на границях зіткнення окремих громад виник обмін продуктами праці. У міру трансформації первісного суспільства з'являється й розвивається приватна власність, яка і є в досоціалістичну епоху формою економічного відокремлення виробників. У рабовласницькому й феодальному суспільствах виробництво продуктів як товар не було панівним, оскільки в цих умовах господарство у своїй основі залишалося натуральним. Тільки

при капіталізмі виробництво продуктів, як товар стає загальною та панівною економічною формою; товаром стає й робоча сила людини. Виробництво продуктів як товарів – явище, властиве різним способам виробництва.

За домінування капіталістичного товарного виробництва товар є його основною елементарною складовою. При сучасній системі господарювання зберігається товарне виробництво та товарний обіг, тому продукти виробництва є товарами. Ключовою категорією товарного виробництва є товар¹. Товар – це продукт праці, який завдяки його властивостям задовольняє певні людські потреби і здатний обмінюватися на інші блага. Розглядаючи сутність товару, необхідно розрізняти його основні властивості. Отже, товар має дві властивості: споживчу вартість і вартість. Споживча вартість – це здатність товару задовольняти певні людські потреби (як особисті, так і виробничі)². Проте продукт праці, який виступає як споживча вартість, – це ще не товар. Споживча вартість стає товаром, коли вона призначається для задоволення потреб інших людей і обмінюється на інші споживчі вартості в певному співвідношенні.

Аналіз товару слід починати з його споживчої вартості. У даному відношенні товар являє собою річ, яка завдяки своїм властивостям задовольняє певні людські потреби. У вартості товару втілено не просто кількість суспільно необхідної праці, а і якість продукції, її корисний ефект. Споживча вартість прямо залежить від споживчих властивостей речей. Корисність речі або послуги, обумовлена їх споживчими властивостями, визначає їх споживчу вартість³. При покупці товарів (як речі або послуги) людина оцінює їх споживчі вартості, «досліджує» якість, зіставляє об'єктивну та суб'єктивну сторони споживчої вартості різних товарів і послуг. Отже, споживча вартість товару є більш емною категорією порівняно з його корисністю.

Роль споживчої вартості в умовах товарного виробництва полягає в тому, що вона є речовою основою, матеріальним носієм суспільних відносин і мети виробництва та її слід вивчати як суспільну споживчу вартість, адже в умовах суспільного поділу праці продукт виготовляється для споживання як самим виробником, так і для інших людей. Оскільки суспільна споживча вартість являє проміжну ланку між виробництвом і споживанням, її характер має важливе значення для процесу реалізації продуктів у масштабі всього суспільства. Це, у свою чергу, свідчить про органічний зв'язок споживчої вартості з якістю продукції, а значить, і з ефективністю виробництва. Історична тенденція еволюції споживчої вартості полягає в значному розширенні кількості споживчих вартостей; в ускладненні процесу їх створення, зростанні корисних властивостей традиційних товарів, підвищенні якості та довговічності більшості товарів; створенні зростаючої кількості споживчих вартостей у формі товарних послуг та ін.

Споживча вартість продукту праці має історичний характер. Її роль і значення змінюються залежно від зміни суспільних умов. Наприклад, споживча вартість може мати значення тільки для самого виробника (коли він виготовляє товар для себе); для суспільства (коли виробник виготовляє товар і для себе, і для інших). Історична особливість споживчої вартості товару полягає в тому, що вона є носієм мінової вартості.

Споживча вартість речей історично розкривається з прогресом науки й техніки. Так, корисність тієї чи іншої корисної копалини стає відомою лише тоді, коли люди набувають досвіду їх використання. Але відбувається це спершу на нижчому рівні (наприклад, із заліза спершу виготовляли наконечники стріл, ножі тощо), а потім з розвитком науки й техніки розкриваються все нові сторони корисності речей (сьогодні з того ж заліза виготовляють ракетні кораблі, машини тощо).

Матеріальний об'єкт, що має споживчу вартість, може бути товаром, або бути призначеним для обміну. Споживча вартість може безпосередньо задовольняти особисту потребу людини або слугувати засобом виробництва матеріальних благ. Споживчу вартість мають і багато речей, створених природою (прикладні – плоди дерев, вода тощо), у разі коли вони переходять у категорію товару.

Відповідно до термінів і визначень ДСТУ 3993–2000 «Товарознавство. Терміни та визначення»⁴, товар – це будь-яка річ, що на момент надходження в обіг повинна бути виокремлена з інших за визначеними ознаками для конкретного договору купівлі-продажу; споживна вартість (цінність) товару – корисність товару, яка визначається сукупністю його споживчих властивостей і проявляється через задоволення потреб відповідно до призначення товару, його кількості та встановлених умов споживання або експлуатації.

Крім того, якщо переглянути історичні аспекти формування спеціальних товарознавчих термінів, то, за визначеннями К. Маркса, «товар є насамперед зовнішній предмет, річ, яка, завдяки її властивостям, задовольняє будь-які людські потреби». «Корисність речі робить її споживною вартістю. Але ця корисність не висить у повітрі. Обумовлена властивостями товарного тіла, вона не існує поза цим

¹ Семененко В. М. Економічна теорія. Політекономія. URL: <http://westudents.com.ua/glavy/54073-63-tovar-ta-yogo-vlastivost-dvostiy-harakter-prats-vtleno-v-tovar.html>.

² Там само.

³ Економічна теорія / С. В. Мочерний, В. М. Некрасов, В. Н. Овчинников, В. В. Секретарюк. 2000. URL: <http://epi.cc.ua/12tovar-ego-svoystva.html>.

⁴ ДСТУ 3993–2000 Товарознавство. Терміни та визначення. URL: http://gost-snip.su/document/dstu_39932000_tovarovnavstvo_termini_ta_viznachennya/.

останнім. Тому товарне тіло, як, наприклад, залізо, пшениця, алмаз і т. п., сама є споживна вартість, або благо. Споживчі вартості товарів становлять предмет особливої дисципліни – товарознавства».

Виходячи з наведеного, можливо зробити висновок, що коли матеріальні рухомі речі (майно) мають властивості товару, а саме можуть бути виокремлені з інших за визначеними ознаками для конкретного договору купівлі-продажу, то для визначення їх «ринкової вартості» та «споживчої вартості» призначається судово-товарознавча експертиза. В інших випадках можуть бути призначені інші види експертиз (наприклад, економічні, будівельно-технічні тощо).

Обсуждены актуальные проблемные вопросы, которые возникают при назначении судебных экспертиз с целью определения потребительской стоимости товара.

The topical problematic issues which arise while scheduling forensic expertise to determine the consumer value of the goods are discussed.

УДК 343.98

*О. С. Оболенцева-Красивська, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ,
e-mail: hniise@hniise.gov.ua*

ЩОДО ПИТАННЯ ВВЕДЕННЯ В ДІЮ НОРМАТИВНИХ ДОКУМЕНТІВ, ЯКІ ОБУМОВЛЮЮТЬ ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ВАРТОСТІ РОСЛИН ПЕВНИХ ВИДІВ

Квіти, декоративні рослини, садивний матеріал (саджанці) та інші рослини, стосовно яких сформувався ринок із можливістю проведення незалежного адекватного маркетингу, підлягають оцінюванню спеціалістами в галузі судового товарознавства. Із розвитком ринку й ринкових відносин такі товари, як квіти, садивний матеріал та інші, усе ширше реалізується на ринку України та стають об'єктами судових експертиз і експертних товарознавчих досліджень. Усе частіше до експертних установ звертаються судово-слідчі органи, інші організації та громадяни з питаннями стосовно оцінювання вартості квітів, саджанців, які реалізуються на ринку України за ринковими цінами й підлягають товарознавчому оцінюванню.

Особливою рисою товарознавчих досліджень об'єктів рослинного походження є застосування комплексного підходу до оцінювання їх якості та вартості. Дослідження проводяться з метою встановлення властивостей, споживчої цінності, відповідності стандартам і технічним умовам рослин певних видів.

У ході проведення товарознавчої експертизи з визначення споживчих властивостей рослин певних видів, а саме встановлення органолептичних показників якості та кількості наданої для дослідження квітково-декоративної продукції, експерт перевіряє відповідність цієї продукції вимогам нормативно-технічних документів.

Вимоги до якості квіткової продукції нормуються ДСТУ залежно від виду продукції – зрізані квіти, горщиківі квітучі рослини, горщиківі декоративно-листяні рослини, розсада квітково-декоративної продукції, посадочний матеріал, насіння квітково-декоративних рослин.

Наказом від 22.06.2015 № 61¹ у 2017 р. ціла низка ДСТУ, що регламентують вимоги до якості квіткової продукції, набула чинності (із 01.01.2017). Орієнтовний їх перелік наведений у таблиці.

Таблиця

Орієнтовний перелік ДСТУ, що регламентують вимоги до якості квіткової продукції, які введені в дію у 2017 р.

Тип документа	Назва
ДСТУ 8130:2015	Рослини квітучі горщечкові. Технічні умови
ДСТУ 8459:2015	Квіти зрізані. Айстри. Технічні умови
ДСТУ 8460:2015	Квіти зрізані. Гвоздики ремонтантні галузисті. Технічні умови
ДСТУ 8461:2015	Квіти зрізані. Гербери. Технічні умови
ДСТУ 8462:2015	Квіти зрізані. Гіпеаструми. Технічні умови
ДСТУ 8463:2015	Квіти зрізані. Гладіолуси. Технічні умови

¹ Про прийняття нормативних документів України, гармонізованих з міжнародними та європейськими нормативними документами, національних стандартів України, скасування нормативних документів України та міждержавних стандартів в Україні: наказ Держ. підприємства «Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості» від 22.06.2015 № 61. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FN025490.html.

Закінчення табл.

Тип документа	Назва
ДСТУ 8464:2015	Квіти зрізані. Калі. Технічні умови
ДСТУ 8465:2015	Квіти зрізані. Нарциси. Технічні умови
ДСТУ 8466:2015	Квіти зрізані. Півонії. Технічні умови
ДСТУ 8467:2015	Квіти зрізані. Фрезії. Технічні умови
ДСТУ 8013:2015	Сіянці та саджанці шипшини. Технічні умови
ДСТУ 7984:2015	Щеплені саджанці вічнозелених декоративних дерев і кущів. Технічні умови
ДСТУ 8094:2015	Саджанці щеплені сосни звичайної та ялини європейської із закритою кореневою системою. Технічні умови
ДСТУ 8315:2015	Культури плодів. Контроль якості продукції розсадників і садів методом статистичних вибірок

Під час дослідження квітково-декоративної продукції приділяють значну увагу її зовнішньому вигляду, стану, присутності шкідників на всіх частинах квітково-декоративної продукції, ознаки захворювання та слідів застосування отрутохімікатів визначають візуально.

Узагальнюючи наведене, можна вказати на те, що зрізані квіти та горшечно-декоративні рослини сортують за виглядом і якістю на товарні ґатунки: за довжиною квітконосу, зовнішнім виглядом, станом і типовими ознаками для даного сорту.

Таким чином, при проведенні товарознавчих досліджень квітково-декоративної продукції, рослин та саджанців експертам-товарознавцям необхідно звернути особливу увагу на визначення якісних показників і сорту рослин відповідно до ДСТУ, а також урахувати відомості відносно віку рослини, новизни сорту та країни походження продукції.

Рассмотрены особенности оценки срезанных цветов, горшочных растений, рассады цветочно-декоративной продукции и саженцев при проведении судебно-товароведческих экспертиз и экспертных исследований.

The features of the assessment of cut flowers, potted plants, seedlings of flower-decorative products and saplings during the conduct of forensic merchandising expertise and expert studies are considered.

УДК 343:983.25:608.3

*А. А. Арутюнян, эксперт Национального бюро
экспертиз Республики Армения,
e-mail: ah-ets@mail.ru*

ЭКСПЕРТИЗА ОБЪЕКТОВ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ

В настоящее время становится все проще пользоваться результатами чужого интеллектуального или творческого труда и все труднее защитить свои произведения от несанкционированного заимствования. Именно поэтому защита авторских и иных прав, охватывающих произведения и изобретения, имеет высший приоритет у правительств большинства стран в мире. Экспертные исследования объектов интеллектуальной собственности во многом способствуют восстановлению справедливости в случаях нарушения прав авторов, селекционеров и изобретателей.

Поэтому экспертиза объектов интеллектуальной собственности в настоящее время является довольно востребованным исследованием. При этом важно подчеркнуть, что она в равной степени необходима как юридическим, так и физическим лицам. Так, оценка активов предприятия, включающая объекты интеллектуальной собственности, в последнее время имеет решающее значение при определении его реальной рыночной стоимости и инвестиционной привлекательности. Со стороны же физических лиц может возникнуть необходимость экспертного исследования, если их права на распоряжение тем или иным результатом творческого труда были нарушены.

Необходимо обратить внимание также на то, что экспертиза объектов интеллектуальной собственности может осуществляться в отношении спорных изобретений с целью установления, является ли представленный объект изобретением, обладает ли он всеми свойственными изобретению характеристиками и т. п.

Важно подчеркнуть, что экспертиза объектов интеллектуальной собственности представляет собой специализированное исследование, в ходе которого определяются характеристики исследуемых объектов. Понятие «объекты интеллектуальной собственности» довольно широкое и включает в себя следующие основные виды результатов интеллектуального/творческого труда:

- объекты, которые охватываются действием авторского права;
- объекты, подлежащие действию смежных прав;
- объекты, являющиеся составными частями промышленной собственности.

Поскольку область экспертных исследований объектов интеллектуальной собственности довольно обширна, среди всего множества экспертиз выделим основные направления или группы, к которым относятся:

- исследования, связанные с определением объектов авторского права;
- исследования, осуществляющиеся в связи со случаями нарушения авторских прав;
- исследования, осуществляющиеся в отношении объектов, охватываемых действием патентного права;
- исследования объектов, являющихся собственностью промышленных предприятий (торговые марки, товарные знаки, фирменные наименования, изобретения, рационализаторские предложения, полезные модели, сорта растений и штаммы микроорганизмов, селекционные достижения и т. д.).

Несмотря на разнообразие экспертизы объектов интеллектуальной собственности экспертные исследования могут быть проведены в отношении любого произведения, патента, микросхемы и т. д. Однако проведение подобного исследования требует от эксперта досконального знания предметной области и большого профессионального опыта.

Отметим, что при расследованиях уголовных и гражданских дел в Республике Армения (РА) в последние годы часто возникает необходимость в проведении не только судебно-товароведческих экспертных исследований промышленных (непродовольственных) товаров, транспортных средств, продовольственных товаров с определением их стоимости или цены, но и экспертные исследования по оценке нематериальных активов. Поэтому с учетом востребованности в настоящее время экспертных исследований по оценке нематериальных активов, по результатам выполненных исследований в отделе товароведческих экспертиз ниже приведен перечень систематизированных по группам вопросов, связанных с исследованием объектов интеллектуальной собственности:

- *экспертиза аудиозаписей.* Это экспертное исследование вызвано несоблюдением неприкосновенности авторского права. Аудиозаписи, представленные для проведения экспертизы, могут содержать мелодии, песни, записи лекций и публичных выступлений, а также другие объекты звуковой природы;
- *экспертиза авторских произведений.* Это экспертное исследование вызвано наличием авторского спора. В ходе исследования устанавливаются характеристики представленного произведения, определяется его авторская природа. При необходимости определяется автор произведения. Исследуются литературные произведения, изображения, дизайнерские образцы и многое другое;

— *патентоведческая экспертиза*. Это экспертное исследование вызвано несоблюдением патентного права. Экспертиза осуществляется в отношении изобретений, полезных моделей и промышленных образцов;

— *экспертиза средств индивидуализации торговых марок, товарных знаков и фирменных наименований*. Это экспертное исследование устанавливает легитимность регистрации средства индивидуализации или в случаях нарушения права на данное средство индивидуализации.

Справедливости ради подчеркнем, что понятие объекта интеллектуальной собственности и полный их перечень зафиксированы в десятой части Гражданского кодекса РФ, а также в Законе РФ «Об авторском праве и смежных правах». В этих правовых нормах в настоящее время в отделе товароведческих экспертиз Национального бюро экспертиз РФ рассматривается все многообразие объектов, которое может считаться результатом интеллектуального или творческого труда, а также средствами индивидуализации.

В качестве наглядного примера приведем, выполненное в последние полгода в отделе товароведческих экспертиз Национального бюро экспертиз, экспертное исследование стоимости текста произведения, в частности стоимости прав использования текста песни путем его воспроизведения за определенный период времени. Так, автор текста песни полагал, что нарушено исключительное право на использование текста, написанного им для музыки данного произведения, поскольку он не давал разрешения третьим лицам на публичное исполнение произведения. Автором текста песни было подготовлено исковое заявление касательно возмещения убытков, причиненных другой стороной. Отметим, что в данном частном случае автор текста песни должен был в обязательном порядке указать объем нарушения его имущественных прав, а именно сколько раз и в течение какого периода времени имело место нарушение его авторских прав путем воспроизведения (исполнения песни артистом-исполнителем) текста песни? В связи с этим важно привести некоторое пояснение к используемой терминологии, поскольку, очевидно, необходимо было оценить не текст песни как товар, а право использования текста песни как результат интеллектуальной деятельности, с учетом того, что артист-исполнитель, каждый раз исполняя песню, «воспроизводил» текст песни. Поэтому, в данном конкретном судебном разбирательстве речь могла идти только о нарушении прав автора по пункту «воспроизведение произведения» не композитором, а артистом – исполнителем песни. Необходимо было также принять во внимание смежное право артиста-исполнителя на исполнение песни. В случае признания судом факта нарушения авторского права, то есть незаконного воспроизведения текста песни путем публичного ее исполнения в музыкальном сопровождении, естественно, возникнет необходимость определения размера возмещения убытков. Рассматривая опыт, накопленный в данной области в Российской Федерации, отметим, что в соответствии с действующим в стране законодательством (Федеральный закон «Об авторском праве и смежных правах») действуют следующие нормы: правообладатель вправе требовать от нарушителя возмещения убытков (реальный ущерб и упущенная выгода) или вместо убытков весь доход нарушителя или вместо убытков и доходов нарушителя суд может назначить компенсацию в размере от 1 до 50 тыс. минимального размера оплаты труда (МРОТ)¹.

Подытоживая, еще раз отметим, что в данном конкретном судебном деле автор текста песни должен был в обязательном порядке указать объем нарушения его имущественных прав, а именно сколько раз и в течение какого периода времени имело место нарушение его авторских прав путем воспроизведения (исполнения песни артистом-исполнителем) текста песни.

Рассматривая подходы согласно утвержденным стандартам оценки, обязательным к применению субъектами оценочной деятельности и используемым при расчете стоимости интеллектуальных прав на использование объектов интеллектуальной собственности, был выбран доходный подход оценки. Суть метода доходного подхода при расчете рыночной стоимости прав на объекты интеллектуальной собственности ориентирована на определение экономических выгод, ожидаемых от его использования². В соответствии с методологией этого подхода необходимо было определить доход, полученный артистом-исполнителем от исполнения песни и уже с учетом накопленного в международной практике опыта, определиться с размером доли правообладателя при законном использовании авторского произведения. В случае же если исполнение песни было записано в виде фонограммы на компакт-диске или на других электронных носителях и поступило в открытую продажу, то автор текста песен должен предъявить иск производителю (продавцу) фонограммы. В этом случае композитор и артист-исполнитель к «распространению» фонограммы (экземпляров песни) не имеют отношения (конечно, кроме случаев, когда артист-исполнитель заключил договор с производителями фонограмм на запись фонограммы и ее распространение).

Исследуя международный опыт в области оценки интеллектуальной собственности, конкретно оценки текста песни, в ходе экспертных исследований было выяснено, что сегодня не существует унифици-

¹ Об утверждении Федерального стандарта оценки «Оценка нематериальных активов и интеллектуальной собственности» (ФСО № 11): приказ М-ва эконом. развития РФ от 22 июня 2015 г. № 385. URL: <http://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/71005398/>.

² Леонтьев Б. Б., Мамаджанов Х. А. Принципы и подходы к оценке интеллектуальной собственности и нематериальных активов: учеб. пособие. М.: РИНФО, 2003. 172 с.

рованной методологии и валидированных методов оценки текстов песни. Поэтому было разработано положение по расчету убытков правообладателя, дохода нарушителя (в данном конкретном случае в размере от 10 до 25% от полученного дохода), компенсации в размере 5000 МРОТ (с учетом МРОТа, действующего в РА) и далее принята в расчет максимальная стоимость из упомянутых трех вариантов для правообладателя и минимальная, если выступать на стороне нарушителя. Эти расчеты были выполнены с учетом объема нарушенных прав, в частности, количества воспроизведений, сроков нарушения авторского права с момента создания текста песни до последнего воспроизведения нарушителем – артистом-исполнителем). Что же касается расчетов, относящихся к возможному дальнейшему использованию текста песни путем его воспроизведения при исполнении песни, то в виду неубедительности и расплывчатости доводов они не были проведены.

Таким образом, для корректного выполнения расчетов судом или правоохранительными органами должны быть четко сформулированы вопросы, предъявляемые эксперту, а именно – не «Какова цена товара – текста песни», а «Какова стоимость прав использования текста песни путем его воспроизведения за определенный период времени» или «Каков размер возмещения убытков за нарушение исключительного права автора текста песни в связи с незаконным использованием его произведения» и т. п. Очевидно, что величина размера убытков автора в денежном выражении будет намного ниже, чем рыночная стоимость исключительного права на это произведение (рыночная стоимость товара – текста песни в нашем случае). Поэтому при оценке стоимости необходимо исходить из срока действия авторского (имущественного) права в период всей жизни автора + 70 лет после его смерти.

Следует иметь в виду также, что объекты авторского права не являются массовым товаром и, в связи с этим, они не имеют универсальной для всех случаев рыночной стоимости. И как следствие, в зависимости от цели оценки, даты оценки, интересов потенциального покупателя, предполагаемого способа использования и т. д. стоимость одного и того же объекта авторского права может быть различной. С учетом изложенного в заключение важно подчеркнуть, что в каждом конкретном случае должна производиться индивидуальная оценка рыночной стоимости исключительного права на такой объект.

Експертиза об'єктів інтелектуальної власності являє собою спеціалізоване дослідження, у ході якого визначаються характеристики досліджуваних об'єктів. Експертиза об'єктів інтелектуальної власності настільки ж різноманітна, як і перелік досліджуваних нею об'єктів. Розглянуто підходи, на підставі яких виконані експертні дослідження з визначення вартості прав використання тексту пісні шляхом його відтворення за певний період часу. Підкреслена важливість чіткого формулювання питань, пропонує суду експерту, що дозволяють коректно виконати розрахунки вартості інтелектуальних прав.

The examination of the objects of intellectual property is a specialized research, in the course of which the characteristics of the objects under research, are defined. An expertise of the objects of intellectual property is such diverse as the list of the objects studied by it. In the given scientific report we consider the approaches, on the basis of which there are performed the expert studies on the determination of the cost of the rights to use the text of the song by reproducing it in a certain period of time. The importance of clear formulating of the questions posed to the forensic expert, allowing performing correctly the calculations on the value of intellectual property rights, is underlined.

УДК 34.037:347.77

Н. В. Кисиль, заместитель директора Центра судебной экспертизы и экспертных исследований Государственного предприятия «Информационные судебные системы», кандидат сельскохозяйственных наук, старший научный сотрудник, e-mail: n.kisil@ipexpert.org.ua

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ В СФЕРЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В АСПЕКТЕ РЕФОРМИРОВАНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА УКРАИНЫ

В настоящее время в Украине проводятся реформы в различных сферах. Реформирование организации судебной власти и осуществления правосудия, в основе которых лежат принятые в 2016 г. изменения в Конституцию Украины в разделе VIII «Правосудие» и новый Закон Украины «О судостроительстве и статусе судей»¹, создали юридические предпосылки, в том числе в отношении порядка и организации рассмотрения споров в сфере интеллектуальной собственности. В частности, в ст. 31 этого Закона предусмотрено действие в системе судостроительства Высшего суда по вопросам интеллектуальной собственности как суда первой инстанции, а 29 сентября 2017 г. Президентом Украины подписан Указ № 299/2017 о его создании.

¹ Про судостроїть і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата обращения: 02.10.2017).

Украина, как известно, имеет достаточно высокий потенциал в сфере инновационной деятельности. По данным Государственной службы интеллектуальной собственности¹, на конец 2016 г. в Украине действовало 24 760 патентов на изобретение, 35 914 патентов на полезные модели, 13 026 патентов на промышленные образцы, 172 015 свидетельств на торговые марки. Количество действующих в Украине патентов и свидетельств на торговые марки свидетельствует о потенциальной востребованности в эффективном разрешении споров, которые возникают в этой области.

Реформы, которые проводятся в Украине, также коснулись и самой системы интеллектуальной собственности. После подписания Соглашения об ассоциации между Украиной и Европейским Союзом возникла необходимость в реформировании национального законодательства в сфере интеллектуальной собственности, которое продолжается в настоящее время. В связи с введением в действие постановления Кабинета Министров Украины от 11.05.2017 № 320, 19 мая 2017 г. Государственная служба интеллектуальной собственности прекратила исполнять функции по реализации государственной политики в сфере интеллектуальной собственности, а деятельность, связанную с их выполнением, в настоящее время осуществляет Министерство экономического развития и торговли Украины.

Деятельность Высшего суда по вопросам интеллектуальной собственности будет регламентироваться нормами, изложенными в специальном законе, проект которого в настоящее время еще не подан на рассмотрение Верховной Рады Украины. Между тем предусматривается, что споры по защите прав интеллектуальной собственности, в частности на изобретение, полезную модель, промышленный образец, торговую марку и другие объекты, будут рассматриваться специализированным судом по правилам хозяйственного судопроизводства, которые изложены в проекте Закона «О внесении изменений в Хозяйственный процессуальный кодекс Украины, Гражданский процессуальный кодекс Украины, Кодекс административного судопроизводства Украины и другие законодательные акты» от 23.03.2017 № 6232, который в настоящее время рассматривается во втором чтении².

Этот проект содержит немало новел и в части доказывания, и подачи доказательств участниками дела, а также процессуальных норм порядка назначения и проведения судебных экспертиз. Одним из принципов судопроизводства, которые изложены в новом проекте Хозяйственного процессуального кодекса Украины (далее – ХПКУ), является состязательность сторон, которая обеспечивается в том числе возможностью каждой стороны по делу доказывать обстоятельства, на которые они ссылаются при обосновании своих требований или возражений. При этом сторонам по делу дается право самостоятельно привлекать экспертов для установления фактов и обстоятельств, которые имеют значение для установления истины по рассматриваемому делу, и представлять суду заключение, которое будет иметь равное процессуальное значение, что и заключение эксперта, составленное по определению суда. При этом устанавливается, что эксперт, который составил заключение по обращению участника дела, имеет те же права и обязанности, что и эксперт, который проводит экспертизу на основании постановления суда.

Так, в ч. 1 ст. 75 указанного проекта ХПКУ указано, что каждая сторона должна доказать те обстоятельства, на которые она ссылается как на основание своих требований или возражений. При этом ч. 3 ст. 99 ХПКУ предусмотрено, что заключение эксперта может быть представлено по заказу участника дела либо на основании постановления суда о назначении экспертизы.

Согласно ст. 100 ХПКУ одним из условий, по которым суд назначает экспертизу, является то, что ни одной стороной не предоставлен вывод эксперта по вопросам, требующим использования специальных знаний, или же выводы экспертов, предоставленные сторонами, вызывают обоснованные сомнения в их правильности. Состязательность сторон в предоставлении доказательств, на наш взгляд, внесет определенную состязательность и в экспертную деятельность в сфере интеллектуальной собственности. Поскольку если каждой стороной будут предоставляться заключения, устанавливающие определенные факты и обстоятельства, то суд при оценке заключения экспертов, в том числе при даче экспертами пояснений в отношении предоставленных заключений, сможет оценить полностью, объективность и обоснованность предоставленных заключений. При этом необходимо принимать во внимание, что согласно нормам, установленным Законом «О судостроительстве и статусе судей», судьями в специализированном суде будут лица, имеющие знания в сфере интеллектуальной собственности и соответствующий практический опыт, в связи с чем они смогут объективно оценить предоставленные сторонами материалы, а также экспертные заключения. Поэтому особое внимание будет уделяться научной обоснованности, полноте и объективности предоставляемых участниками дела экспертных заключений. При этом, безусловно, будет увеличиваться внимание к компетенции эксперта, которому поручается проведение экспертизы, наличие у него соответствующего образования и практического опыта для решения поставленных задач.

¹ Годовой отчет Государственной службы интеллектуальной собственности за 2016 г. URL: http://sips.gov.ua/i_upload/file/2016Zvit-UA_site.pdf (дата обращения: 11.09.2017).

² Проект Закона про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів. Текст законопроекту до другого читання. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61415 (дата обращения: 29.09.2017).

Также для эффективной защиты нарушенных или непризнанных прав интеллектуальной собственности немаловажное значение будет иметь эффективность взаимодействия участников дела (их представителей) и экспертов, поскольку полнота и достоверность установленного экспертом факта будет напрямую зависеть от допустимости и достаточности предоставленных на экспертизу объектов.

Таким образом, экспертиза в сфере интеллектуальной собственности, как направление судебной экспертизы, имеет все перспективы для дальнейшего развития, особенно после создания Высшего суда по вопросам интеллектуальной собственности. В связи с этим особую актуальность будет иметь разработка и усовершенствование методик решения экспертных задач, качественная подготовка экспертов и организация мероприятий по повышению их квалификации.

Розглянуто перспективи створення в Україні Вищого суду з питань інтелектуальної власності, що дозволить підвищити ефективність захисту порушених або невизнаних прав інтелектуальної власності. При цьому немаловажне значення буде мати ефективність взаємодії учасників справи (їх представників) і експертів, оскільки внесені зміни в процесуальні закони дозволять сторонам у справі самостійно залучати експертів для встановлення фактів і обставин, які мають значення для встановлення істини в розглянутій справі, і надавати суду висновок, який буде мати рівне процесуальне значення, що й висновок експерта, складений за ухвалою суду. Особливу актуальність для подальшого розвитку судової експертизи у сфері інтелектуальної власності буде мати розроблення й удосконалення методик вирішення експертних завдань, якісна підготовка експертів і організація заходів щодо підвищення їх кваліфікації.

There are considered the perspectives for the creation in Ukraine of the Supreme Court of Intellectual Property will help to increase the effectiveness of protection of violated or unrecognized intellectual property rights. At the same time, the effectiveness of interaction between the participants in the case (their representatives) and the experts will be of not unimportant, whereas the amendments introduced into the procedural laws, will allow the parties in the case to involve independently the experts to establish the facts and circumstances, that are relevant for establishing the truth in the case under consideration, and submit an opinion to the court, that will be of equal procedural value as the expert's conclusion drawn up by the court's decision. Special actuality for the further development of forensic expertise in the field of intellectual property will belong to the development and improvement of techniques for resolving expert tasks, quality preparation of experts and organization of events on professional advancement.

УДК 343.98

Т. А. Заніна, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ,

e-mail: hniise@hniise.gov.ua;

А. П. Копитько, науковий співробітник Харківського НДІСЕ;

О. В. Мануленко, науковий співробітник Харківського НДІСЕ

КОМПЛЕКСНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМП'ЮТЕРНИХ ПРОГРАМ ІЗ ВИЗНАЧЕННЯ ЇХ НЕВІДПОВІДНОСТЕЙ ЛІЦЕНЗІЙНОМУ ПРОГРАМНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЮ

Органам досудового слідства для порушення кримінальної справи перш за все необхідно визначити, чи мають вилучені програмні продукти, наявні на матеріальних носіях, ознаки невідповідності вимогам, що ставляться до ліцензійних програмних продуктів, і розмір матеріального збитку, завданого власнику програмної продукції. При призначенні такої комплексної експертизи слідчий прагне одержати найбільшу кількість потенційно можливої інформації, яка стає основою доказів, і тому повинен чітко уявляти мету експертизи, коло питань, які вирішуються в рамках такої комплексної експертизи, обсяг матеріалів, наданих на дослідження.

Орієнтовний (але не вичерпний) перелік питань, вирішуваних експертами в галузі інтелектуальної власності та товарознавства:

— Які комп'ютерні програми містяться на наданих на дослідження носіях інформації?

— Чи є інформація, що міститься на наданих на дослідження оптичних носіях, об'єктом авторського права?

— Кому належать права інтелектуальної власності (авторські права) на комп'ютерні програми, розміщені на наданих на дослідження носіях інформації?

— Чи відповідають програмні продукти на наданих для дослідження носіях інформації вимогам, що ставляться до ліцензійних екземплярів даної продукції?

— Яка вартість інформації, що міститься на наданих для дослідження носіях інформації?

Об'єктом дослідження цього виду комплексного дослідження виступають комп'ютерні програми. В Законі України «Про авторське право і суміжні права» дається визначення комп'ютерної програми

«...набір інструкцій у вигляді слів, цифр, кодів, схем, символів чи у будь-якому іншому вигляді, виражених у формі, придатній для зчитування комп'ютером, які приводять його у дію для досягнення певної мети або результату (це поняття охоплює як операційну систему, так і прикладну програму, виражені у вихідному або об'єктному кодах)». У результаті гармонізації ряду міжнародних норм ст. 18 цього Закону встановлено, що комп'ютерні програми охороняються як літературні твори. Така охорона поширюється на комп'ютерні програми незалежно від способу чи форми їх вираження¹.

Контрафактні примірники творів – це примірники творів, виготовлені й уведені в цивільний обіг із порушенням (порушеннями) прав інтелектуальної власності².

При проведенні дослідження програмних продуктів висновки експертів у галузі інтелектуальної власності, а також експертів-товарознавців базуються частіше за все на висновках комп'ютерно-технічних досліджень. Із використанням спеціальних комп'ютерно-технічних знань проводиться дослідження даних системного реєстру щодо встановлених програмних продуктів (найменування, тип, версія продукту, дата установки, ліцензійний ключ продукту, якщо є; повнофункціональна або демонстраційна версія та ін.).

Для визначення ознак невідповідності програмних продуктів вимогам, що ставляться до ліцензійних екземплярів продукції, проводяться дослідження з інтелектуальної власності. При дослідженні наданих носіїв програмних продуктів експертом у галузі інтелектуальної власності встановлюються такі візуальні (зовнішні) ознаки невідповідності вимогам, що ставляться до ліцензійних екземплярів продукції:

— невідповідність способу упаковки, способу, що використовується при виготовленні ліцензійних продуктів;

— невідповідність виду носія інформації тому носію, який використовується для такої продукції правовласником;

— відсутність голографічного захисту на неробочих поверхнях дисків;

— відсутність на диску і його упаковці інформаційно-довідкових реквізитів (відомостей про авторів, про підприємство-виробника, правовласника на території України та ін.) передбачених законодавством;

— відсутність маркіровки IFPI з кодами виробника диска;

— відсутність знаку охорони авторських прав, попереджень про те, що права інтелектуальної власності (авторські права) захищені;

— відсутність сертифікатів (аутентичні, як правило, наклеюються на упаковку) або іменних сертифікатів;

— відсутність на упаковці екземпляра комп'ютерної програми контрольної марки, яка є спеціальним знаком, підтверджуючим дотримання авторських прав на комп'ютерну програму і право на її поширення;

— наявність декількох комп'ютерних програм на одному носіїві інформації, не зумовлених специфікою продукції;

— відсутність встановленої документації і ліцензій на програмні продукти³.

Для визначення вартості конфіскованої програмної продукції проводяться товарознавчі дослідження. Визначення вартості будь-якого об'єкта дослідження відповідно до Національного стандарту № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав» проводиться із застосуванням трьох основних методичних підходів: витратного, дохідного та порівняльного. Визначення ринкової вартості об'єкта оцінки за допомогою порівняльного підходу ґрунтується на інформації про ціни продажу (пропонування) подібного майна, достовірність якої не викликає сумнівів у експерта або оцінювача. За відсутності достовірної інформації про ціни продажу подібного майна ринкова вартість об'єкта оцінки може визначитися на основі інформації про ціни пропонування подібного майна з урахуванням відповідних поправок, які враховують тенденції зміни ціни продажу подібного майна порівняно з ціною їх пропонування. Виходячи з цього, визначити ринкову вартість контрафактної аудіовізуальної продукції неможливо, оскільки відсутні та й не можуть існувати офіційні джерела інформації про вартість такої продукції на ринку України⁴.

Якщо органом досудового розслідування або суду на вирішення ставиться питання про визначення вартості контрафактної програмної продукції, то при проведенні дослідження відповідно до Закону України «Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних

¹ Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23 груд. 1993 р. № 3792-XII. *Відом. Верхов. Ради України*. 1994. № 13. Ст. 64.

² Дмитришин В. С., Березанська В. І. Інтелектуальна власність на програмне забезпечення в Україні. Київ: Вірлен, 2005. 304 с.

³ Методичні рекомендації з питань дослідження програмної продукції на предмет відповідності ліцензійним вимогам: звіт про НДР (закл.) / МЮУ, ХНДІСЕ; кер. Т. А. Заніна; викон.: А. П. Копитько, О. В. Мануленко. № ДР 0112U001389. Харків: ХНДІСЕ, 2014. 130 с.

⁴ Михальський О. О. Особливості вирішення питань щодо вартості контрафактної аудіовізуальної продукції. *Теорія та практика судової експертизи та криміналістики*: зб. наук. пр. Харків: Право, 2007. Вип. 7. С. 422–425.

програм, баз даних»¹ зазначається, що вартість контрафактної продукції не визначається. Розмір матеріальної шкоди, завданої власнику незаконним відтворенням і розповсюдженням програмної продукції, визначається відповідно до вартості ліцензійних носіїв з ідентичним змістом.

На підставі даних про наявність ознак невідповідності вимогам, що ставляться до ліцензійних програмних продуктів, визначити вартість програмних продуктів як товару, загальнозастосованими підходами при проведенні судово-товарознавчих експертиз не виявляється можливим.

Отже, сьогодні не існує офіційних методичних підходів до визначення вартості програмної продукції, особливо контрафактних комп'ютерних програм (виготовлених і реалізованих з порушенням вимог законодавства України). Ця проблема потребує глибокого й усебічного вивчення, накопичення та аналізу отриманого в експертній практиці матеріалу.

Рассмотрено понятие компьютерной программы, определены особенности проведения исследований по определению признаков несоответствия лицензионному программному обеспечению и установлению размера материального ущерба, причиненного владельцу программной продукции.

The notion of a computer program is considered, the specifics of conducting studies to determine the signs of non-compliance with licensed software and determining the amount of material damage caused to the owner of software products are defined.

УДК 343.148

*М. М. Калініченко, старший науковий співробітник
Львівського НДІСЕ, кандидат філологічних наук,
e-mail: lndise@ukr.net*

ДОСВІД ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКИХ СУДОВИХ ЕКСПЕРТІВ ІЗ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗНАЧУЩИХ ЕЛЕМЕНТІВ ЗОВНІШНОСТІ ПЕРСОНАЖІВ

Більшості сучасних українських підлітків, які полюбляють активні ігри, добре відома дитяча забавка – «світловий» або ж «лазерний меч». Це виріб із пластмаси, що нагадує зброю вигаданих аудіовізуальних і літературних персонажів (дійових осіб) – так званих космічних «лицарів-джедаїв» (The Jedi Knights), які з'явилися вперше ще в 1970-х роках у американському кінематографічному циклі «Зоряні війни» (Star Wars) за авторством режисера й сценариста Дж. Лукаса (а також на сторінках літературних творів – ліцензованої комерційної друкованої продукції за мотивами його фільмів). Простенькі розважальні вироби для дітей та юнацтва, «світлові мечі», поза сумнівом, мають чималий змістовий потенціал, адже у свідомості широких верств споживачів вони незмінно викликають стійкі психологічні асоціації (семантичний контекст) із фільмами про дивовижні пригоди героїв «Зоряних війн». З огляду на феноменальну популярність цих кінострічок в усьому світі, будь-які вироби (як-то – «світлові» або «лазерні мечі»), міцно пов'язані з цими фільмами у свідомості пересічних покупців, мають величезну комерційну цінність і користуються незмінним попитом. Так само як український козак-запорожець завжди повинен зображуватися із чубом-оселедцем і шаблею в руці, космічний «лицар-джедай» за авторством Дж. Лукаса міцно закарбувався в колективній свідомості в образі людини зі «світловим мечем». Загалом, існує чимало інших прикладів характерних візуальних атрибутів оригінальних персонажів.

Оскільки сучасне законодавство США передбачає надання правової охорони не лише створеним творчою працею та втіленим у матеріальній формі оригінальним творам у цілому, але і їх окремим частинам (у цьому сенсі українські та північноамериканські закони про авторське право й суміжні права є близькими за змістом), використання персонажів «Зоряних війн» без відповідного дозволу або ліцензії на північноамериканських теренах незмінно призводить до правових наслідків – необачні порушники змушені сплачувати чималу грошову компенсацію.

Утім, якщо оригінальні персонажі фільмів «Зоряні війни» (а також літературних текстів, створених на основі сюжетів цих фільмів) підлягають правовій охороні згідно із законодавством Сполучених Штатів, значущі елементи цих персонажів (специфічний одяг, нестандартна екіпіровка, унікальна зброя або знаряддя праці та ін.), які, купно взяті, формують їх неповторний візуальний образ (або словесний портрет у текстах), також є питомою частиною творів, і мають захищатися належним чином. Однак саме цей аспект правового захисту персонажів усе частіше викликає запальні суперечки в північноамериканських судах, адже тамтешнє законодавство (подібно до українського) не має окремих положень, безпосередньо сфокусованих на складових елементах зовнішності персонажів. Звісно, йдеться не лише про стрічки з циклу «Зоряні війни», а й про величезну кількість інших творів (аудіо-

¹ Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних: Закон України від 23 берез. 2000 р. № 1587-III. *Відом. Верхов. Ради України*. 2000. № 24. Ст. 183.

візуальних, літературних, образотворчих), персонажі яких вирізняються нетиповими візуальними атрибутами.

Як свідчить широко висвітлена в спеціалізованих професійних виданнях США судова практика, для вирішення подібних суперечок регулярно залучаються фахівці судової експертизи, які володіють відповідними спеціальними знаннями й можуть забезпечити суддів важливою інформацією, необхідною для об'єктивного й неупередженого розгляду справи. Отже, наша мета полягає в оглядовому висвітленні досвіду північноамериканських судових експертів, які опрацьовували матеріали резонансних судових справ США, присвячених розгляду суперечок стосовно неправомірного використання значущих складових елементів зовнішності та/або дизайну захищених авторським правом оригінальних персонажів. Ця проблематика є актуальною для українських судових експертів, яким усе частіше доводиться досліджувати матеріали судових справ щодо неправомірного використання персонажів.

Хоча певна збірка специфічних ознак зовнішності персонажа, які формують його образ, найімовірніше підлягає правовому захисту як об'єкт авторського права (зокрема, мегапопулярні персонажі мультфільмів кінокомпанії Disney мають добре відомий глядачам зовнішній вигляд, який може варіюватися згідно з обставинами – відмінна міміка або вбрання, хоча загальна матриця зовнішності персонажа залишається своєрідною візуальною основою – саме вона підлягає охороні). Разом із тим, окремі елементи зовнішності персонажів, на переконання суддів Сполучених Штатів, які обґрунтовують свої рішення висновками експертів, також належать до захищеної законом інтелектуальної власності.

Як свідчать результати судової справи *New Line Cinema v. Russ Berrie*, такий елемент зовнішності головного героя фільмів *Nightmare on Elm Street* – вигаданого фантастичного створіння Фредді Крюгера – його металева рукавиця із довгими пазурами у формі ножів – була визнана частиною твору, що належить до числа його охороноздатних складових. У процесі розгляду матеріалів справи експерти дійшли висновку, що даний елемент зовнішності Фредді Крюгера «істотно сприяє візуальній ідентифікації персонажа, і є складовою частиною його зовнішності, котра, навіть у випадку самостійного використання, окремо від загального образу персонажа, незмінно асоціюється із конкретним персонажем з фільмів *Nightmare on Elm Street*»¹. Отже, суд установив, що даний елемент зовнішності підлягає правовій охороні.

Рішення суддів у іншій відомій справі *DC Comics v. Towle* щодо значущих складових зовнішності персонажа (цього разу предметом розгляду став доволі екзотичний «персонаж» – транспортний засіб «Бетмобіль» із фільмів і коміксів про вигаданого супергероя Бетмена – так званого «людину-кажана») також базувалося на висновках судових експертів щодо виняткового значення окремих елементів персонажа. Фахівці дійшли висновку, що «1. Бетмобіль як персонаж, а також його окремі частини є зручними для візуальної ідентифікації та добре відомими широкому загалу ...До числа значущих елементів дизайну Бетмобиля, котрі мають самостійне значення, належать стилізовані елементи його конструкції – передній бампер та антикрило, які подібні за формою до крил великого кажана. 2. Дані елементи дизайну є створеними в результаті творчої праці оригінальними елементами Бетмобиля; вони є відмінними від типової технічної структури звичайних автомобілів, і чітко виокремлюють його серед усіх інших транспортних засобів»². Базуючи своє рішення на наведених висновках, суд постановив, що значущі складові елементи персонажа кінематографічного «Бетмобиля» підлягають правовій охороні так само як інші твори мистецтва та не можуть використовуватися в дизайні інших транспортних засобів без відповідного дозволу авторів і правовласників, адже саме завдяки цим елементам конструкції «Бетмобіль» набуває свого неповторного зовнішнього вигляду, добре відомого глядачам і споживачам комерційної продукції, яка асоціюється із фільмами про Бетмена.

До числа інших відомих справ щодо визначення охороноздатності значущих складових елементів персонажів належать справи *Jerome Siegel v. Warner Bros. Entertainment Inc.* (елементи зовнішності персонажа «Супермен») та *Metro-Goldwyn-Mayer Inc. v. American Honda Motor Co.* (елементи зовнішності персонажа «Джеймс Бонд»), рішення яких підтвердили необхідність правового захисту цих елементів у разі їх самостійного використання, окремо від персонажа.

Таким чином, можна дійти висновку, що значущі складові елементи зовнішності персонажів, а не лише самі персонажі в цілому, можуть бути визнані такими, що належать до числа об'єктів інтелектуальної власності, які підлягають правовій охороні. Подібні правові висновки та рішення в судових справах мають ґрунтуватися на ретельному й усебічному аналізі загальної структури персонажів усіх різновидів творів мистецтва, які здійснюють кваліфіковані судові експерти. Досвід північноамериканських фахівців, які досліджували матеріали названих справ, має стати цінним джерелом інформації для українських спеціалістів у сфері судової експертизи об'єктів інтелектуальної власності.

¹ Проф. Ентоні Люпо. *There's No Place Like Court: Film Character Copyrights*. URL: <https://www.law360.com/articles/284870/there-s-no-place-like-court-film-character-copyrights>.

² Проф. Амана Шрейдер. *An Overview of Legal Protection for Fictional Characters: Balancing Public and Private Interests*. URL: <http://scholarship.law.berkeley.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1833&context=california-law-review>.

Обзорно рассмотрен опыт североамериканских судебных экспертов, которые исследовали материалы резонансных судебных дел США, посвященных рассмотрению споров относительно неправомерного использования значимых составляющих элементов внешности и/или дизайна, защищенных авторским правом оригинальных персонажей. Эта проблематика актуальна для украинских судебных экспертов, которым все чаще приходится исследовать материалы судебных дел относительно неправомерного использования персонажей.

There was survey considered the experience of North American forensic experts who researched numerous materials of the US resonance lawsuits dealing with disputes regarding illegal use of significant components of the elements of appearance and/or visual design, protected by copyright to the original characters. This problem is highly relevant for Ukrainian forensic experts, who increasingly have to investigate the materials of court cases on the misuse of characters.

УДК 347.77/78

*Д. О. Островецьов, юрисконсульт Харківського
НДЕКЦ МВС України, адвокат,
e-mail: dmytriyostroverkhov@gmail.com*

КОМП'ЮТЕРНА ПРОГРАМА: СКЛАДНИЙ ЧИ СКЛАДЕНИЙ ТВІР

Значне зростання частки цифрових технологій у повсякденному житті кожної людини, стрімкий розвиток інформаційних технологій робить комп'ютерні програми (КП) найбільш поширеним і таким, що стрімко розвивається, об'єктом авторського права. Цифрова (електронна) форма їх вираження та здатність зчитування її комп'ютером виділяє КП серед інших об'єктів авторського права та наділяє її специфічними ознаками.

Комп'ютерна програма як об'єкт авторського права з'являється на стадії написання програмного коду, який може зчитувати й виконувати комп'ютер. Технологічний процес розроблення КП припускає її етапність або стадійність, причому, як убачається, зазвичай, із наявністю творчої складової на різних стадіях і етапах створення КП як об'єкта авторського права. При цьому творчої інтелектуальної праці на таких стадіях розроблення (створення) КП, як розроблення концептуального дизайну, постановка завдання, висування ідей може бути не менше, а навіть набагато більше, ніж на стадії кодингу (програмування). При сучасному підході (конструкції) до правової охорони КП, за умовчанням вважається, що саме кодинг (написання програмного коду) є творчим процесом, у рамках якого саме програміст стає автором і первинним суб'єктом авторського права. Права осіб, творчою працею яких створювалася КП на стадіях, що передували кодингу, є незахищеними, адже не породжують для них співавторства на твір – комп'ютерну програму в цілому. Набування авторських прав на окремі складові результати багатостадійного процесу створення КП як об'єкта авторського права, навіть у разі можливості їх захисту та використання окремо, не дає таким особам права бути співавторами складного об'єкта – КП, вартість майнових прав на яку не сумірна навіть із сумою вартостей майнових прав на кожний окремий об'єкт. Тобто економічні вигоди від майнових прав на КП у цілому набагато більше, ніж сума економічних вигід від майнових прав окремих технологічних частин, що можуть бути об'єктами захисту авторським правом. Розподіл майнових прав на КП як об'єкт у цілому серед її розробників на різних стадіях, зазвичай, є таким, що не відповідає загальним засадам цивільного законодавства щодо справедливості, добросовісності та розумності.

Визначення таких загальних (родових) категорій як складний, складений та мультимедійний твір у їх співвідношенні з комп'ютерною програмою як об'єктом авторського права дозволить знайти підходи та механізми для захисту прав авторів КП, що створюється у співавторстві за багатостадійним процесом.

Окремі питання визначення ознак складних і складених творів як об'єктів права інтелектуальної власності досліджувалися в працях В. А. Дозорцева, І. В. Савельєва, С. А. Сударікова, Г. К. Авдеевої. Важливе значення має дослідження О. В. Жилінкової, у якому обґрунтовується необхідність розмежування таких категорій, як «складений» та «складний» твори. Вагомим внеском у дослідження питання співвідношення таких категорій, як «складний твір» і «складений твір», доцільності їх розмежування, особливості створення й використання є праця Г. О. Ульянової. Щодо дослідження такої правової категорії, як мультимедійний твір, то цьому питанню приділена увага О. С. Гриня (Котенка).

У зв'язку з цим нашою метою є розкриття особливостей таких об'єктів правовідносин інтелектуальної власності, як «складний твір», «складений твір» і «мультимедійний твір», визначення характерних ознак КП та співвідношення їх із зазначеними категоріями. Теоретичне питання визначення суті та змісту категорій «складний», «складений» твір і «мультимедійний об'єкт» та їх співвідношення з КП має за мету практичний аспект, пов'язаний із визначенням способів захисту прав інтелектуальної власності на КП створеному за багатостадійним процесом.

Складені твори як категорія згадуються лише в Законі України «Про авторське право та суміжні права» (п. 15 ч. 1 ст. 8)¹. Складні твори як категорія в українському законодавстві не згадуються зовсім. На відміну від вітчизняного в російському законодавстві застосовується категорія «складні об'єкти» та виділяються такі його ознаки: по-перше, цей об'єкт має включати два й більше результатів інтелектуальної діяльності, що охороняються, по-друге, результати інтелектуальної діяльності, що входять в об'єкт, повинні складатися з іншими елементами єдине ціле, тобто забезпечувати можливість їх використання за загальним призначенням, і, по-третє, Цивільний кодекс РФ містить перелік складних об'єктів, а саме: аудіовізуальний твір, уключаючи кінофільм, театральньо-видовищне представлення, мультимедійний продукт, база даних, єдина технологія². При врегулюванні питання складного твору (об'єкта) в російському законодавстві, КП не віднесено до складних об'єктів, хоча вона може розглядатися як один з елементів складного об'єкта – єдиної технології.

У науковій доктрині однозначного підходу щодо визначення особливостей складних і складених творів, їх співвідношення не сформовано, у зв'язку з чим, на думку одних науковців, ці категорії не є тотожними, а на думку інших – вони не різняться.

В. А. Дозорцев виділяє такі ознаки складних об'єктів:

- 1) складається з безлічі різнорідних об'єктів;
- 2) існує в цілому, без будь-якого зі своїх складових елементів не існує;
- 3) складові складного об'єкта можуть використовуватися окремо.

Розкриваючи сутність складних творів, В. А. Дозорцев зазначає, що з розвитком техніки з'явилися достатньо складні об'єкти, які не можуть бути створені однією особою, та складають продукт різнорідної діяльності. Їх формування є результатом багатоетапного процесу, коли одні особи своєю творчою працею створюють елементи, які використовуються на іншому етапі вже іншими особами для комплексного об'єкта в цілому³.

О. В. Жилинкова виділяє ще одну особливість складних творів. Усі частини, що становлять такий складний об'єкт, знаходяться в рівному положенні щодо один одного, тобто жодна з частин складного твору не є головною щодо інших його частин із погляду авторського права, важлива тільки здатність елемента складного твору бути використаним окремо від твору в цілому і від його інших елементів (мати самостійне значення)⁴.

Розкриттю поняття «складений твір» як категорії приділена увага С. А. Сударіковим, І. В. Савельєвою та ін. Так, С. А. Сударіков категорію «складений твір» розглядає як найбільш загальний вид творів, оскільки до них належать, по суті, аудіовізуальні та мультимедійні твори, музикально-драматичні та сценічні твори, бази даних і т. п. Складені, комплексні або композитивні твори є найбільш розповсюдженим видом творів науки, літератури та мистецтва. При цьому під складеним твором С. А. Сударіков розуміє твір, який включає інші твори або їх частини, зазвичай без особистої участі авторів цих творів. Складені твори створюються об'єднанням інших творів або їх частин у новий твір, який іноді називають збірником чи компіляцією⁵.

Як зазначає Г. К. Авдеева, з позицій авторського механізму охорони більшість програмних продуктів є складеними творами, що значно ускладнює процес їх ідентифікації з метою встановлення їх авторів і, отже, фактів порушення авторського права⁶.

Із висновком про те, що КП є складеним об'єктом важко погодитися. Саме по собі використання стандартних шаблонів програмного середовища англ. Integrated development environment – IDE (інтегроване середовище розробки) для створення КП, не є зазвичай творчим процесом. Таке використання важко віднести до результатів творчої праці за добром, координацією та їх упорядкуванням. Творчість такого процесу обумовлена попередніми етапами (стадіями) створення КП, а саме розроблення концептуального дизайну, технічного завдання та ін.

Віднесенню об'єктів авторського права до складних або складених творів приділена увага Г. О. Ульяновою, де вона підсумовує, що на відміну від складених, складні твори складаються з різнорідних об'єктів права інтелектуальної власності, як правило, без будь-якого зі своїх елементів втрачають цілісність та призначення, доволі часто передбачають створення об'єктів права інтелектуальної власності спеціально для включення у складний твір, а не підбір і розташування вже існуючих⁷.

Підсумовуючи викладене, щодо визначення таких понять як складний, складений твір стосовно КП як об'єкта авторського права, можна зробити такі висновки:

¹ Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23 груд. 1993 р. №3792-ХІІ. *Відом. Верхов. Ради України*. 1994. №13. Ст. 64.

² Гражданский кодекс Российской Федерации. Ч. 4. URL: <http://pravo.gov.ru>.

³ Дозорцев В. А. Право на фильм как сложное многослойное произведение. *Вестник ВАС РФ*. 2000. №3.

⁴ Жилинкова Е. «Сложное произведение» – новый термин. *Юрид. практика*. 2008. №36.

⁵ Судариков С. А. Основы авторского права. Минск: Амалфея, 2000. С. 148.

⁶ Авдеева Г. К. Проблемы идентификации компьютерной программы как объекта авторского права. *Журнал Суда по интеллектуал. правам*. 2014. №4 (июнь). С. 67–72.

⁷ Ульянова Г. О. Складні та складені твори як об'єкт правовідносин інтелектуальної власності. *Актуал. проблеми держави і права*. 2011. Вип. 58. С. 440.

1. Чинним українським законодавством не передбачені положення, що регламентують складні об'єкти авторського права та складні твори, не врегульовані відносини щодо створення й використання складних об'єктів авторського права.

2. До характерних ознак складного об'єкта авторського права можна віднести такі:

1) наявність у складі двох і більше різнорідних складових об'єктів авторського права;

2) складові складного об'єкта взаємопов'язані та взаємообумовлені технологією й стадійністю створення об'єкта в цілому;

3) складові складного об'єкта можуть використовуватися окремо один від одного, проте їх створення зумовлене використанням за єдиним призначенням для виконання певних завдань і досягнення єдиної мети;

4) складний об'єкт є результатом єдиної творчої задумки;

5) складний об'єкт створюється за визначеною послідовністю та багатостадійною технологією;

6) як правило, без будь-якого зі своїх елементів втрачають цілісність і призначення, доволі часто передбачають створення об'єктів права інтелектуальної власності спеціально для включення в складний твір.

3. Комп'ютерну програму можна вважати складним об'єктом (твором) за наявністю зазначених ознак.

4. Саме по собі використання стандартних шаблонів програмного середовища для створення КП, не є зазвичай творчим процесом. Творчість такого процесу, як правило, зумовлена попередніми етапами (стадіями) створення КП, а саме розробленням концептуального дизайну, технічного завдання та ін.

5. Комп'ютерна програма не є зазвичай складним твором, оскільки не є, як правило, результатом творчої праці за добром, координацією або упорядкуванням змісту.

6. Можливість віднесення КП до складного твору має важливе значення, оскільки дозволяє визначити: по-перше, умови використання як КП у цілому, так і її складових, по-друге, права та обов'язки правовласників КП – складного твору, так і творців, чиї твори ввійшли до її складу; по-третє, визначити умови та способи захисту прав на такі твори.

7. Розроблення комплексного цивільно-правового вчення про складні об'єкти авторського права, концепції його правового режиму з взаємним співвідношенням із програмним забезпеченням і мультимедійними об'єктами (продуктами) є одним із актуальних завдань вітчизняної цивілістичної науки, що зумовлюється значним зростанням частки цифрових технологій у повсякденному житті кожної людини, стрімким розвитком ІТ-технологій, об'єктивною необхідністю держави, суспільства та бізнесу в розвитку інформаційної сфери суспільних відносин.

Освещена проблематика механизма правовой защиты результата творческого труда разработчиков компьютерной программы, принимавших участие в ее разработке на разных технологических стадиях ее создания. Рассмотрены существенные признаки сложных и составных произведений. Раскрыта суть правовых категорий «сложный» и «составной» объект в контексте создания компьютерной программы по многостадийному процессу.

There is covered the problematics of legal protection mechanism of the result of creative work of computer program developers who took part in its development at different technological stages of its creation. Essential features of complex and composite products are considered. The essence of legal categories of «complex» and «composite» object is revealed in the context of creating a computer program under a multi-stage process.

УДК 343.98

*А. А. Кирдун, начальник научного отдела Научно-практического центра Государственного комитета судебных экспертиз Республики Беларусь, кандидат филологических наук,
e-mail: allakirdun@mail.ru;*

*А. В. Андреева, заведующая лабораторией Научно-практического центра Государственного комитета судебных экспертиз Республики Беларусь, кандидат филологических наук,
e-mail: andreeva_alesya@inbox.ru*

ОСОБЕННОСТИ НАЗНАЧЕНИЯ И ПРОВЕДЕНИЯ КОМПЛЕКСНЫХ ПСИХОЛОГО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ЭКСПЕРТИЗ В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ

В Республике Беларусь судебная экспертиза проводится экспертами центрального аппарата Государственного комитета судебных экспертиз Республики Беларусь, его региональных подразделений и подчиненных организаций, иными государственными или негосударственными учреждениями и организациями, обладающими специальными разрешениями (лицензиями) на осуществление судебно-экспертной деятельности (ст. 11 Закона Республики Беларусь от 15 июля 2015 г. № 293-З «О Государственном комитете судебных экспертиз Республики Беларусь»). Также УПК, ГПК, ПИК_оАП и ХПК Республики Беларусь предоставляют право органу уголовного преследования, дознания и судам (судьям) поручать производство экспертизы любому сведущему лицу, обладающему специальными знаниями в области науки, техники, искусства или иных сферах деятельности. Наличие специального разрешения (лицензии) на проведение экспертизы не требуется, если поручение о ее проведении носит разовый характер. На это обстоятельство ориентирует содержание официального письма, адресованного правоохранительному блоку республики и подписанного Генеральным прокурором, Председателем Верховного Суда, Председателем Высшего хозяйственного суда, Министром юстиции Республики Беларусь¹.

Комплексные психолого-лингвистические экспертизы (далее – КПЛЭ), как и однородные лингвистические, выполняются в Республике Беларусь (РБ) именно по разовым поручениям, так как они пока не включены в перечень родов и видов экспертиз, de-jure проводимых в судебно-экспертных подразделениях Государственного комитета судебных экспертиз Республики Беларусь и других правоохранительных органов (аттестованных судебных экспертов-лингвистов в настоящий момент в РБ не имеется). В уголовном процессе при назначении и проведении КПЛЭ соблюдается порядок, определенный ст. 231 УПК РБ. Следователь или лицо, производящее дознание, до вынесения постановления о назначении экспертизы 1) удостоверяется в личности лиц (лингвиста и психолога), которым он намерен поручить проведение экспертизы, их компетентности, для чего истребует соответствующие документы; 2) выясняет отношения этих лиц с подозреваемым, обвиняемым, потерпевшим и проверяет, нет ли оснований для отвода экспертов, о чем составляет протокол. После выяснения указанной информации следователь или лицо, производящее дознание, выносит постановление о назначении КПЛЭ и вручает его экспертам, разъясняет права и обязанности, предусмотренные ст. 61 УПК РБ, и предупреждает об ответственности, установленной законодательными актами, а также об уголовной ответственности за отказ либо уклонение без уважительных причин от исполнения возложенных на них обязанностей или за дачу заведомо ложного заключения. О выполнении этих действий делается запись в постановлении о назначении экспертизы, которая удостоверяется подписями экспертов.

Чаще всего КПЛЭ оказывается востребованной по делам, связанным с противодействием вербальному экстремизму, проблема которого приобрела особую актуальность в условиях современного общества, в том числе в публичной сфере коммуникативных отношений.

Поступающие для производства КПЛЭ объекты – устные или письменные речевые произведения, зафиксированные на электронном или бумажном носителе, – весьма разнообразны как с точки зрения жанровой принадлежности (интернет-комментарии, публицистические статьи, демотиваторы, призывы, манифесты, автобиографии и многое другое), так и с точки зрения происхождения (создаются как на территории РБ, так и за ее пределами; относятся к различным дискурсам) и вида используемых знаковых систем (вербальные и смешанные).

Исследуются, в основном, речевые произведения на русском или белорусском языке. Если возникает необходимость анализа текста, содержащего информацию на иностранном языке, то сначала инициатор назначения экспертизы организует выполнение профессионального полного перевода, факт чего документально фиксируется и отражается в постановлении (определении) о назначении

¹ О некоторых вопросах судебно-экспертной деятельности в Республике Беларусь: письмо М-ва юстиции Республики Беларусь от 19.03.2004 № 03–36/70. Юстиция Беларуси (Приложение к журналу). 2005. № 6.

КПЛЭ. К переводу при этом предъявляются особые требования: сохранение всей информации, эксплицитно и имплицитно содержащейся в тексте-оригинале, его жанрового своеобразия и функций единиц речи.

Если письменное речевое произведение реализовано в сети Интернет, то экспертам предоставляются качественное изображение (скриншот) соответствующей интернет-страницы с указанием момента фиксации, а также протокол осмотра предметов (документов). При наличии ссылок, комментариев и т. п., относящихся к подлежащему экспертизе тексту, их содержание также фиксируется и предоставляется эксперту в виде скриншотов.

В случае, когда исследованию подлежит содержание устного речевого произведения (например, выступление на митинге, интервью, теле- или радиопередача и т. д.), то экспертам предоставляются: 1) аудио- или видеозапись, зафиксированная на компакт-диске и в установленном порядке приобщенная к материалам дела; 2) текст дословного содержания аудио- или видеозаписи, установленный экспертом-фоноскопистом. При этом успешность психолого-лингвистического исследования во многом зависит от того, насколько расшифрованный специалистом текст пригоден для его смысловой интерпретации. Как показывает наша практика, существенным является ряд условий: а) текст должен быть представлен в орфографической записи; б) знаки препинания в тексте должны быть расставлены в соответствии с пунктуационными нормами русского (белорусского) языка (а не по синтагмам); в) невербальные проявления в речи (плач, смех, крик, покашливание и др.) и особенности ситуации коммуникации описаны вербально в форме комментария, а в случае экспертизы видеозаписи отмечены жесты и действия, сопутствующие речи лиц, участвующих в разговоре; г) реплики участников разговора дифференцированы и атрибутированы (в случае диалогической речи).

Один из наиболее проблемных аспектов назначения КПЛЭ – это несоблюдение инициаторами требования «разумного объема» материала исследования. Сегодня почти все КПЛЭ, выполняемые в республике, являются многообъектными. Такое положение дел отчасти может быть объяснено малочисленностью специалистов, привлекаемых к проведению КПЛЭ. Вместе с тем очевидно, что объем материала, подлежащего исследованию, должен быть соразмерен с физическими возможностями эксперта. Оптимальным является назначение отдельных экспертиз по каждому объекту (по одному высказыванию, одному тексту, одному видеоматериалу). Если одно постановление (определение) о назначении КПЛЭ все же выносится по нескольким объектам, то они должны быть *однотипными* в содержательном аспекте и *однородными* по формальной организации. Например, не следует объединять в рамках одной экспертизы видеоролики и книги или брошюры; публикации в периодической печати и интернет-переписку пользователей; стикеры, распространяемые в среде футбольных болельщиков, и компакт-диски с аудиофайлами; и т. д. Несоблюдение инициатором назначения экспертизы перечисленных условий ведет к увеличению интеллектуальных усилий эксперта, прилагаемых для рационального описания в заключении поступивших объектов и проведенного их исследования, и, следовательно, увеличению срока практической реализации КПЛЭ.

Задачи, которые ставятся перед специалистами в области лингвистики и социальной психологии, вытекают из видов экстремистской деятельности, перечисленных в Законе РБ от 4 января 2007 г. № 203-З «О противодействии экстремизму» (далее – Закон РБ). Этот Закон налагает запрет на публичное выражение таких значений, как «разжигание расовой, национальной, религиозной либо иной социальной вражды или розни», «пропаганда исключительности, превосходства либо неполноценности граждан по признаку их социальной, расовой, национальной, религиозной или языковой принадлежности», «угроза применения насилия по отношению к должностным лицам государственных органов», «призывы к насильственному изменению конституционного строя и (или) территориальной целостности (РБ)», «призывы к захвату или удержанию государственной власти неконституционным путем» и др.

Исследование предположительно «экстремистских» материалов проводится на основе принципа, предложенного в «Методике проведения судебной психолого-лингвистической экспертизы материалов по делам, связанным с противодействием экстремизму и терроризму»¹ (далее – Методика). Эта Методика основана на выявлении трехкомпонентной семантической структуры, содержащей обязательную для выражения информацию трех типов: 1) предмет речи и информация о нем; 2) выраженное к предмету речи отношение; 3) цель сообщения об этом предмете речи. Анализ названных трех составляющих сообщаемого определяет набор специальных признаков наличия/отсутствия (выраженности/невыраженности) искомого значения. Каждый тип значения может быть представлен в виде определенной комбинации этих трех типов. Такая комбинация выступает как диагностический комплекс, на основе которого проводится анализ значений, выраженных в исследуемых материалах².

¹ Кукушкина О. В., Сафонова Ю. А., Секераж Т. Н. Методика проведения судебной психолого-лингвистической экспертизы материалов по делам, связанным с противодействием экстремизму и терроризму. М.: РФЦСЭ, 2014. 98 с.

² Там же. С. 18–20.

Однако при использовании этой Методики в экспертной практике РБ необходимо учитывать отличия в национальных нормативно-правовых актах. Так, в методике выделяется семь видов значений, признаки которых подлежат установлению в ходе КПЛЭ: «пропаганда определенных взглядов (негативного отношения, исключительности, превосходства, неполноценности человека по признакам, указанным в законодательстве)»; «призыв (побуждение) к тем или иным “экстремистским” действиям»; «оправдание определенных действий и взглядов (терроризма, совершенных противоправных – дискриминационных, насильственных и др. – действий)»; «обвинение конкретного лица в определенных действиях»; «унижение человеческого достоинства по признакам расовой, национальной, религиозной, языковой, социальной принадлежности»; «угроза применения насилия в отношении определенных лиц; совершения определенных действий (поджога, взрыва и др.)»; «возбуждение вражды (ненависти, розни) к определенной группе лиц (национальной, религиозной, социальной, языковой)»¹. В Законе РБ значения «унижение...», «обвинение...» и «оправдание...» не содержатся. Если же таковые выявляются в ходе экспертизы тех или иных материалов, то они включаются в качестве признаков значений «разжигание... вражды или розни» или «пропаганда исключительности, превосходства...». Кроме того, в Законе РБ отсутствует выделяемое в Методике значение «побуждение...», а фигурирует только его разновидность «призывы...» (всего 12 типов). При этом по способу совершения действия их можно условно разделить на две группы: публичные призывы к вербальным действиям (например, «призывы к пропаганде исключительности, превосходства либо неполноценности граждан», «призывы к разжиганию расовой, национальной, религиозной либо иной социальной вражды или розни») и публичные призывы к невербальным действиям (например, «призывы к осуществлению массовых беспорядков по мотивам расовой, национальной, религиозной либо иной социальной вражды или розни»). Как показывает экспертная практика, призывы первой группы в спорных текстах не встречаются. Кроме того, в научной литературе указывается, что такие призывы в принципе маловероятны². Они, конечно, теоретически возможны, высказывания типа «Пропагандируйте исключительность белорусов», «Испытывайте ненависть к мусульманам», «Выказывайце агіду да амапаўцаў»³ и т. п. не нарушают правил русского (белорусского) языка. Однако такого рода призывы нарушают условия успешности речевого акта (высказывания) и потому не логичны. Успешный призыв является высказыванием, работающим в рамках базового фрейма «Слово → Действие». В случае с призывом к вербальным действиям базовый фрейм работает некорректно, стремясь к заикливанию («Слово → Действие = Слово»).

Особого внимания экспертов требуют тексты, созданные на собственно белорусской почве. При принятии экспертных решений необходимо учитывать национальную специфику, проявляющуюся в том числе и на уровне языковых средств выражения, что особенно важно при установлении денотата той или иной номинации, являющейся маркером выраженного авторского отношения. Например, в спорных речевых произведениях фиксируется лексема «малпа» (рус. «обезьяна»), денотатом которой, как следует из контекстов ее употребления в политическом дискурсе Беларуси, являются представители правоохранительных органов. При этом слово «малпа» используется исключительно в негативных контекстах, актуализируя семы «утративший человеческую сущность», «не отличающийся моральными и интеллектуальными качествами», «обладающий грубой физической силой»: «АМАПаўцы – самая подлая частка беларускага грамадства. Маючы толькі сілу, яны пазбаўлены чалавечнасці, сумлення, беларускасці. Гэтыя малпы вельмі падобныя на людзей з першага погляду, за кавалак, які ім брасае іх патрон-Лука, яны прадалі і Радзіму, і сваіх родных, і сваю чалавечую сутнасць». Объект инвективы обнаруживается и в производном АМАЛПАЎЦЫ, созданном путем наложения слова МАЛПА на отабревиатурную лексему АМАПАЎЦЫ с одновременным выделением строчной буквы на фоне прописных.

В заключение отметим, что общее, единое заключение по КПЛЭ имеет несомненное преимущество: в одном документе в обобщенном и систематизированном виде даются полные ответы на все вопросы. Это облегчает использование заключения и оценку выводов следователем и судом.

Описано процедуру призначення комплексних психолого-лінгвістичних експертиз у Республіці Білорусь, а також особливості й проблемні аспекти їх проведення.

The procedure for scheduling comprehensive psychological and linguistic expertise in the Republic of Belarus, as well as the specifics and problem aspects of their conduct are described.

¹ Кукушкина О. В., Сафонова Ю. А., Секераж Т. Н. Указ. соч. С. 22–23.

² Баранов А. Н. Лингвистическая экспертиза текста: теоретические основы и практика: учеб. пособие. 5-е изд. М.: ФЛИНТА, Наука, 2013. С. 470; Осадчий М. А. Русский язык на грани права: Функционирование современного русского языка в условиях правовой регламентации речи. Изд. стереотип. М.: Кн. дом «ЛИ-БРОКОМ», 2014. С. 108.

³ Амапаўцы – супрацоўнікі АМАПа (атрад міліцыі асабага прызначэння). Сравни. рус. «омоновцы» (сотрудники ОМОНа).

УДК 343.9:2(574)

*А. А. Мирзаходжаев, главный эксперт Института судебных экспертиз по Южно-Казахстанской области Центра судебных экспертиз Министерства юстиции Республики Казахстан,
e-mail: patron.81@mail.ru*

СПЕЦИФИКА РЕЛИГИОВЕДЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ПРИ ПРОВЕДЕНИИ ЭКСПЕРТИЗ ПО МАТЕРИАЛАМ РЕЛИГИОЗНОГО ХАРАКТЕРА

На сегодняшний день проведение судебной экспертизы по материалам религиозного характера очень актуально. В разрешении ряда вопросов в судопроизводстве необходимы заключения экспертиз, а также развитие современных методик при проведении исследований материалов религиозного содержания.

Производство экспертиз по религиозным материалам проводится комплексно и единолично в рамках судебно-экспертных психолого-филологических и религиоведческих исследований. Учитывая рост распространения материалов религиозного характера экстремистского толка через разные средства массовой информации, социальные сети, газеты, журналы, печатную продукцию, аудио-, видеоролики, карикатуры, требуется развитие специальных знаний в области теологии, исламоведения и религиоведения. Успешное развитие института специальных знаний возможно лишь посредством международного сотрудничества между государственными экспертными учреждениями.

Наименование судебной психолого-филологической экспертизы было закреплено приказом Министра юстиции Республики Казахстан от 14 июня 1999 г. № 44 «Об утверждении Перечня видов экспертиз, производимых в Центре судебной экспертизы Министерства юстиции Республики Казахстан». Учитывая возрастающую потребность со стороны правоохранительных и специальных органов РК, приказом от 26 января 2015 г. № 52 судебная религиоведческая экспертиза в Казахстане выделена в самостоятельный вид экспертизы.

Необходимость использования специальных религиоведческих знаний в уголовном судопроизводстве РК обусловлена распространением преступлений, осуществляемых на вербальном уровне. Экспертная практика Центра судебной экспертизы Министерства юстиции РК свидетельствует об актуальности исследования материалов, в содержании которых имеются признаки деяний, предусмотренных статьями 174, 179, 182, 183, 211, 256, 405 УК РК. Как правило, это возбуждение социальной, национальной, родовой, расовой, сословной или религиозной розни, публичные призывы к захвату или удержанию власти, а равно захват или удержание власти, либо насильственное изменение конституционного строя РК.

Основным объектом исследования религиоведения является изучение закономерностей возникновения, развития и функционирования религии, ее многообразных форм и феноменов, как они появлялись в истории общества, взаимосвязь и взаимодействие религии и других областей культуры¹.

Судебная религиоведческая экспертиза является сложной специальностью, которая требует постоянного обновления теоретических и практических знаний для освоения и внедрения в экспертную практику современных методов решения экспертных задач. Как показывает практика исследования материалов религиозного характера, религиоведческие экспертизы более всесторонне дают ответ на поставленную задачу. Эксперт-религиовед определяет принадлежность объектов к тем или иным религиозным направлениям, течениям, а также отвечает на вопрос: имеется ли проповедование идей, враждебных по отношению к другим нациям, расам, религиям. Как правило, в процессе религиоведческого исследования в основном используется типологический метод, суть которого заключается в разделении и группировке изучаемых объектов по каким-либо признакам.

Религия в наиболее широком понятии – одна из форм общественного сознания. В самой общей форме религия характеризуется как сфера духовной жизни общества, группы, индивида, способ практически-духовного освоения мира и области духовного производства. В качестве таковой она представляет собой:

- 1) проявление сущности общества;
- 2) необходимо возникающий в процессе становления человека и общества аспект их жизнедеятельности;
- 3) способ существования и преодоления человеческого самоотчуждения;
- 4) способ отражения действительности;
- 5) общественную подсистему;
- 6) феномен культуры².

Применение специальных научных знаний из области религиоведения играет важную роль для правильного, полного и всестороннего исследования представленных материалов.

¹ Исследование объектов религиозного характера / под ред. А. Ж. Сагидан. Алматы, 2004. С. 12.

² Методика по производству судебной религиоведческой экспертизы / под ред. Н. А. Мукановой. Астана: ТОО «КазГЮУ Консалтинг», 2015. С. 64.

Назначаемые материалы религиозного содержания для проведения религиоведческой экспертизы требуют применения специальных научных знаний в области религиоведения, исламоведения, истории религии и политологии, поскольку данные тексты содержат религиозную терминологию и определения, в которых выражена основная идея, пропагандируемая религиозными деятелями.

Особое внимание уделяется содержанию поступившего на исследование материала, здесь учитываются непосредственно наличие идей религиозного характера, специфика терминологической базы передаваемой информации, наличие характерных признаков принадлежности к определенному религиозному течению, смысловое значение терминов и их употребление в контексте материала, наличие/отсутствие религиозной пропаганды (проповедование идей) к совершению актов терроризма по религиозным мотивам (взрыв, поджог, применение насильственных действий в отношении неверных и других представителей религии, создание бандформирований по религиозным убеждениям, самопожертвование по религиозным мотивам), идеологическая работа, проповедование/пропаганда идей экстремистского характера по религиозным мотивам (проповедование идей, пропаганда разжигания религиозной вражды, призывы к изменению конституционного строя, смене власти, т. е. к созданию теократии в светском государстве, проповедование идеи совершения насильственных действий по религиозным мотивам, сбору средств для ведения военных действий по религиозным мотивам)¹.

Предметом судебной религиоведческой экспертизы является следующий круг вопросов:

- Является ли исследуемый текст религиозным?
- К какому религиозному течению относятся идеи, содержащиеся в текстах исследуемых материалов?
- В каком значении используются религиозные термины в контексте разговоров, материала?
- Содержатся ли в материалах идеи насилия, войны и самопожертвования по религиозным убеждениям?
- Имеется ли в тексте пропаганда/проповедование к совершению насильственных действий (убийству, совершению карательных действий по религиозным мотивам)?
- Имеется ли в тексте пропаганда войны по религиозным мотивам (например, джихада) на территории (наименование территории)?
- Имеются ли в представленном тексте идеи религиозной вражды одной религиозной группы против другой?
- Имеется ли в представленном тексте проповедование идей о превосходстве одной религии и неполноценности другой?
- Содержатся ли в объектах сведения, направленные на обучение изготовлению самодельных взрывных устройств для совершения насильственных действий по религиозным мотивам, убеждению?
- Содержатся ли в исследуемых текстах идеи, проповедующие установление теократического строя на территории РК?

Специфика материалов религиозного содержания характеризуется наличием в них признаков, требующих углубленного изучения и выработки новых подходов, исследования научно-практического плана. Например, толкование слов «кафир», «неверный», «джихад», «истишхад», «шахада», «муджахед», «шахид», «амалият», «газават», «тагут», «мушрик», «муртад» без религиоведческого образования приведет к определенным затруднениям, поскольку эти термины являются религиозными и требуют специальных знаний из области религиоведения и теологии.

Последние события, происходящие на территории Сирии и Ирака на религиозной и национальной почве, также стали причиной роста распространения религиозных материалов через СМИ, социальные сети и интернет-ресурсы. Тому яркий пример увеличение поступающих на исследование материалов. На сегодняшний день для производства религиоведческой экспертизы поступают в основном материалы из социальных сетей ВКонтакте, WhatsApp, YouTube, Facebook. С начала года увеличилось число поступающих материалов так называемой организации «Исламское государство Ирака и Леванта», или иначе ИГИЛ, действующей преимущественно на территории Сирии и Ирака (образована в 2006 г. в Ираке путем слияния 11 радикальных исламистских группировок во главе с местным подразделением «Аль-Каиды»).

Главными идеями экстремистской группировки ИГИЛ являются духовное единство мусульман по религиозному признаку, вне зависимости от их национальной, расовой, социальной принадлежности, необходимость политического объединения мусульман под властью высшего духовного главы Халифа (подчинение муджахидов амиру), создание теократического государства, основанного на шариате (Халифат, Исламское государство), ведение вооруженной борьбы против неверных, в частности врагами объявляются шииты-рафидиты, неверные (кафиры), представители светской власти и правоохранительные органы (тагут), так называемые мусульмане-предатели, которые отвергли идеи организации, осознанная готовность к самопожертвованию во имя цели группировки (шахид).

В текстах материалов содержатся идеи одобрения джихада как обязательное исполнение своего долга перед Аллахом и мусульманским обществом (умма, джамаат), которые обеспечивают божествен-

¹ Методика по производству судебной религиоведческой экспертизы. С. 69.

ное поощрение, пребывание в раю и одобрение среди своих единомышленников. Информация, содержащаяся в исследуемых материалах, представлена в форме текстов обращения теологов на тему ведения джихада, борьбы с неверными, объединения воинов на пути Аллаха – муджахидов. Эти тексты имеют теологический характер с элементами прозелетизма (стремление распространить свою веру, обратить других в свою веру, стремление к повсеместному установлению поддерживаемой религии).

Неоднозначное состояние религиозной обстановки в мире приводит к радикализации общества, где происходит трансформация религиозного сознания, что, в свою очередь, приводит к распространению идей экстремистского характера. Крайняя нетерпимость является питательной почвой для религиозного экстремизма (от лат. *extremus* – крайний), т. е. приверженности и в политике, и в религиозных идеях к крайним взглядам и действиям. Именно религиозный экстремизм чаще всего приводил и приводит к братоубийственным войнам, а замешанный на политических амбициях лидеров – к межрелигиозному и межнациональному противостоянию¹.

В соответствии с возрастанием религиозной активности наблюдается рост распространения материалов, содержащих пропаганду экстремизма и терроризма, информации агитационного характера, призывающей к вступлению в ряды религиозных организаций деструктивного характера. Задача эксперта прежде всего проявляется в оказании содействия специальным, правоохранительным и другим государственным органам в борьбе с терроризмом и религиозным экстремизмом путем предоставления доказательственной информации экспертных исследований.

Розглянуто основні методологічні принципи, об'єкти, а також питання, розв'язувані в рамках проведення судової релігієзнавчої експертизи.

The main methodological principles, objects, as well as the issues resolved within the framework of performing the forensic religious expertise are considered.

УДК 343.98:63

*Т. М. Єгорова, старший науковий співробітник Полтавського відділення Харківського НДІСЕ,
e-mail: tet-egorova@meta.ua*

ОСОБЛИВОСТІ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ КОМУНІКАТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ МІЖ ОСОБАМИ, ЗАФІКСОВАНОЇ В МАТЕРІАЛАХ ВІДЕОЗАПІСУ З КАМЕРИ ЗОВНІШНЬОГО СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Сучасний стан розвитку судової експертизи характеризується диференціацією спеціальних знань залежно від характеру досліджуваних об'єктів, появою нових завдань і нових предметних видів експертних досліджень². Формування нових видів судової експертизи перш за все зумовлено потребами судочинства. Протягом останніх декількох років у кримінальному судочинстві відеозапис набув великого значення серед інших джерел доказування. Згідно з ч. 1 ст. 99 Кримінального процесуального кодексу України законодавець відніс відеозапис до джерела речових (документальних) доказів, що містить інформацію про подію, яка відбулася. Відеозапис має значні переваги серед інших засобів доказування, оскільки містить наочно зафіксовану інформацію, що сприяє не тільки ефективності правозастосовної діяльності, а й підсилює гарантії прав учасників кримінального судочинства на неупереджене та об'єктивне розслідування.

Відеофіксування за допомогою камери зовнішнього спостереження дозволяє задокументувати не лише обставини подій, а й особливості поведінки осіб, які були учасниками цих подій, їх взаємодії з іншими особами. Тобто такий відеозапис є джерелом інформації про психічну діяльність особи (осіб) у певній ситуації спілкування. Зростання запитів судово-слідчих органів щодо психологічних досліджень за відеоматеріалами з камери зовнішнього спостереження зумовлене тим, що особи, діяльність яких зафіксована у відеозаписі, у ході розслідування в окремих випадках заперечують свою цілеспрямовану комунікативну взаємодію з іншими особами в момент їх відеофіксування, стверджуючи про випадковість комунікативного контакту.

Досягнення наукової психології, інтеграція науково-технічних знань, з'явлення нових методів і засобів дозволяють диференціювати та вирішувати завдання судово-психологічної експертизи на більш високому інформативному рівні, застосовуючи нові об'єкти³. Розширення предмета досліджень зумовлює

¹ Артемьев А. И. Религиоведение. Алматы: Бастау, 2011. Т. 1. С. 58.

² Корж В. П. Тенденции развития современной судебной экспертизы. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю створення Харків. н.-д. ін-ту суд. експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 7–8 листоп. 2013 р.). Харків: Право, 2013. С. 20–22.

³ Алікіна Н. В., Єгорова Т. М., Савкіна Т. В. Вплив на судово-психологічну експертизу інтеграційних і диференційних процесів у сучасній психології. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*: зб. наук. пр. Харків: Право, 2016. Вип. 16. С. 391–398.

виникнення нових видів судово-психологічної експертизи, нетрадиційних дослідницьких напрямів і технологій. Одним із нових об'єктів судово-психологічної експертизи є відеозапис із камери зовнішнього спостереження.

Складність судово-психологічної експертизи зумовлена природою дослідження, оскільки психіка є ідеальним явищем і недоступна безпосередньому чуттєвому пізнанню, а її багатомірні прояви є результатом значної кількості факторів, що діють одночасно, паралельно або послідовно. Прояви психічного можливо вивчати лише опосередковано – за ознаками поведінки людини, за продуктами її психічної діяльності. Аналіз матеріальних об'єктів у межах судово-психологічної експертизи має на увазі вивчення тих носіїв інформації про психічні феномени (факти), що надані в матеріалах справи. Тобто матеріали відеозапису є носіями інформації, що містять відомості про особливості діяльності особи, яка є безпосереднім носієм психічного.

Об'єктом судово-психологічної експертизи комунікативної взаємодії між особами, зафіксованої за допомогою камери зовнішнього спостереження, є відеозапис, у якому відображені психологічні особливості поведінки осіб у певній ситуації.

Предметом дослідження є сукупність психологічних фактів, що відображають специфіку комунікативної взаємодії між особами, які в ситуації, зафіксованій за допомогою камери зовнішнього спостереження, здійснюють певну діяльність.

До компетенції судово-психологічної експертизи комунікативної взаємодії між особами, зафіксованої за допомогою камери зовнішнього спостереження, відноситься встановлення психологічної спрямованості комунікативного акту, наявності або відсутності психологічного впливу в ситуації спілкування, самостійності (несамостійності) поведінки кожної із осіб у комунікативній ситуації.

Завдання щодо ототожнення конкретної особи за ознаками зовнішності та її поведінкових проявів у межах судово-психологічної експертизи за відеозаписом із камери зовнішнього спостереження не вирішуються, оскільки такі дослідження є ідентифікаційними і входять до компетенції фотопортретної експертизи.

Основним завданням судово-психологічної експертизи за матеріалами відеозапису з камери зовнішнього спостереження є встановлення комунікативної стратегії як провідної складової акту спілкування, у якій серія різноманітних вербальних і невербальних засобів застосовується з метою досягнення стратегічного результату, на який спрямований комунікативний акт¹. Провідній меті комунікативної взаємодії підпорядковані проміжні цілі, які індивідуалізують акт спілкування між конкретними особами у певній ситуації. Саме сукупність провідної мети та проміжних цілей комунікативної взаємодії визначає комплекс завдань судово-психологічної експертизи за матеріалами відеозапису з камери зовнішнього спостереження.

До комплексу завдань судово-психологічної експертизи за матеріалами відеозапису з камери зовнішнього спостереження належать:

- встановлення психологічних особливостей процесу комунікативної взаємодії між особами, діяльність яких зафіксована на відеозаписі;
- визначення психологічної специфіки комунікативної діяльності кожної із осіб;
- встановлення наявності або відсутності психологічного впливу в ситуації комунікативної взаємодії;
- встановлення психологічних особливостей у поведінці осіб (особи), властивих самостійному або несамостійному (підпорядкованому) спілкуванню в ситуації, зафіксованій на відеозаписі.

Психологічний аналіз поведінки людини, зафіксованої на відеозаписі, має бути комплексним і багаторівневим, що дозволить визначити місце та функцію всіх проявів (ознак), параметрів і факторів у континіумі комунікативної діяльності².

Порядок проведення аналітичної стадії багаторівневого психологічного дослідження за відеозаписом із камери зовнішнього спостереження відрізняється від загальної процедури виконання судової експертизи, оскільки при вирішенні експертних завдань виконуються неодноразова оцінка та формулювання проміжних висновків стосовно кожної із множини взаємозв'язаних ознак, тобто дослідницькі алгоритми мають характер циклічності.

Під час аналітичної частини дослідження встановлюються основні психологічно значимі ознаки, які характеризують процес комунікативної взаємодії в ситуації, що зафіксована на відеозаписі з камери зовнішнього спостереження, а саме:

¹ Ключев Е. В. Речевая коммуникация. М.: Рипол Классик, 2002. 320 с.

² Егорова Т. М. Судово-психологічна експертиза комунікативної діяльності особи, зафіксованої на відеозаписі слідчої дії, як новий вид досліджень. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики*: зб. матеріалів засід. «круглого столу», присвяч. 85-річчю створення Харків. н.-д. ін-ту суд. експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, 11–12 листоп. 2008 р. Харків: Право, 2008. С. 347–351; Егорова Т. М., Слипеч Е. А. Особенности судебно-психологической экспертизы коммуникативной деятельности, зафиксированной в материалах видеозаписи процессуальных действий. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*: зб. наук. пр. Харків: Право, 2012. Вип. 12. С. 464–470.

— особливості вербальної комунікації в досліджуваній ситуації (спрямованість комунікативного вербального акту; комунікативні стратегії, тактики, інтенції, комунікативні конвенції та прийоми; ключові вербальні складові комунікативної поведінки в даній ситуації тощо);

— особливості невербальної комунікації (просторова підсистема, специфіка візуального контакту, оптико-кінетична система, паралінгвістична підсистема, екстралінгвістична система);

— засоби обміну невербальною комунікацією, акціональні компоненти спілкування, смислова функція невербальних засобів;

— спільність або неузгодженість смислової та комунікативної позицій у ході спілкування;

— динамічність, взаємозалежність, взаємоузгодженість і синхронність дій, які психологічно співвіднесені із ситуацією спілкування та з розподілом комунікативних ролей між особами.

Результатом психологічного аналізу відеозапису з камери зовнішнього спостереження є експертна оцінка особливостей комунікативної взаємодії між особами з точки зору наявності або відсутності вербального та невербального обміну інформацією, психологічної цілеспрямованості та узгодженості комунікативної взаємодії, розподілу комунікативних ролей у процесі спільного спілкування.

Оскільки судово-психологічна експертиза за матеріалами відеозапису з камери зовнішнього спостереження є новим видом дослідження, у Харківському НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса вперше розробляється методика, яка відповідає потребам судочинства та регламенту сучасної експертної практики.

Судебно-психологическая экспертиза коммуникативного взаимодействия между участниками общения в ситуации, зафиксированной на видеозаписи с камеры внешнего наблюдения, обусловлена потребностями современного судопроизводства. Рассмотрены основные психологические признаки, определяющие специфику коммуникативного взаимодействия между участниками общения, которые необходимо установить в ходе аналитической стадии экспертного исследования. Результатом психологического анализа является экспертная оценка особенностей коммуникативного взаимодействия с точки зрения наличия либо отсутствия вербального и невербального обмена информацией, психологической целенаправленности и согласованности коммуникативного взаимодействия, распределения коммуникативных ролей. Поскольку судебно-психологическая экспертиза по материалам видеозаписи с камеры внешнего наблюдения является новым видом исследования, в Харьковском НИИСЭ разрабатывается методика, которая соответствует требованиям судопроизводства и регламенту современной экспертной практики.

Forensic psychological expertise of communicative interaction between individuals in a situation, recorded on video from an external surveillance camera, is conditioned by the needs of modern legal proceedings. The main psychological features that determine the specifics of communicative interaction that need to be established during the analytical stage of expert research are considered. The result of the psychological analysis is an expert evaluation of the characteristics of communicative interaction in terms of the presence or absence of verbal and non-verbal exchange of information, psychological purposefulness and coherence of communicative interaction, distribution of communicative roles. Since the forensic psychological expertise based on the video recordings from the external surveillance camera is a new type of research, in the Kharkiv Research Institute of Forensic Examinations there is developed a technique that meets the requirements of the proceedings and the rules of modern expert practice.

УДК 159.99

М. О. Журавльова, старший судовий експерт Одеського НДІСЕ, доктор філософії в галузі психології, e-mail: zhuravleva.m.o@gmail.com

ВИКОРИСТАННЯ ВІДЕОЗВ'ЯЗКУ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

У сучасне життя стрімко й упевнено ввійшов Інтернет, він привніс у наш побут відеозв'язок і соціальні мережі, без яких багато людей уже не уявляють свою роботу й дозвілля. Деякі члени суспільства заперечують «нормальність» такого життя, але будь-яка людина, що має доступ до Інтернету, не стане сперечатися, що віртуальний світ істотно змінив формат міжособистісного спілкування й роботи, відкрив нові можливості. Сьогодні в нашій країні немає дефіциту цифрових ресурсів. В Україні активно використовується мобільний Інтернет і Wi-fi, що дозволяє кожному бажуючому цілодобово бути на зв'язку. У системі освіти, державних органах, усіляких організаціях і об'єднаннях стало буденним використання відеозв'язку через мережу Інтернет для проведення конференцій, семінарів, засідань, що дозволяє істотно економити особисті й бюджетні кошти учасників таких зібрань.

Міністерством юстиції України 16.06.2014 було видано наказ №938/5 про впровадження системи відеоконференц-зв'язку з метою забезпечення оперативної та ефективної взаємодії Міністерства юстиції України з його територіальними органами під час проведення нарад, засідань, конференцій, семінарів,

прийняття колегіальних рішень із невідкладних питань, проведення дистанційного навчання, консультацій тощо¹.

Використання відеозв'язку, без сумніву, дозволяє істотно економити часові ресурси працівників і бюджетні кошти державних структур. Із 2014 р. у режимі відеоконференцій проводяться засідання секцій судових експертів, також забезпечується за допомогою онлайн-зв'язку участь експертів у судових засіданнях за межами міст, у яких безпосередньо розташовані інститути.

Психологічні консультації з використанням програми Skype стають усе більш популярними на ринку психологічних послуг. Онлайн-психотерапія набуває повсюдного поширення. Існують противники такого спілкування між психологом і клієнтом, але їх критика легко розбивається такими положеннями:

— будь-яка консультація психолога краще, ніж її відсутність (зазвичай ідеться про надання послуг дипломованим і висококваліфікованим фахівцем);

— якщо в клієнта немає часу на поїздку до психолога, але він бажає отримати консультацію й налаштований на роботу, – вона буде ефективна. Безумовно, особистий контакт є більш потужним інструментом роботи психолога, але в сучасному світі він уже не може бути єдиним.

Заперечення можливості використання відеозв'язку як інструмента для роботи судових експертів-психологів, а саме – для проведення психологічного дослідження підекспертних осіб, які обґрунтовано не мають можливості прибути на дослідження, є ігноруванням прав громадян України, особливо мало-забезпечених і соціально незахищених категорій населення. Відсутність фізичної можливості з'явитися на дослідження до експерта або подолання істотних труднощів на цьому шляху не може бути приводом для відмови в його проведенні. Зазвичай в цьому разі йдеться не про будь-який вид експертизи, та кожен випадок звернення громадян із проханням провести дослідження в онлайн-режимі повинен розглядатися окремо.

На наш погляд, існує необхідність впровадження відеозв'язку в роботу експертів-психологів під час проведення експертизи з визначення суми компенсації моральних страждань потерпілого. Обґрунтуємо таку можливість.

Методика проведення психологічної експертизи моральної шкоди передбачає дослідження індивідуальних особливостей підекспертної особи, у зв'язку з чим експерт завжди направляє клопотання про необхідність проведення психологічного дослідження потерпілого. При цьому під час проведення таких експертиз психолог часто стикається з людьми, постраждалими фізично, інвалідами або здоровими фізично, але істотно обмеженими в пересуванні. Так, наприклад, в одному з досліджень підекспертною була мати грудної новонародженої дитини, яка проживала у віддаленому населеному пункті.

У нашій практиці не рідкісними є випадки, коли сторона обґрунтовано заявляє про неможливість з'явитися до експерта на дослідження.

Відповідно до ст. 6. Закону України «Про судову експертизу» за необхідності проведення експертизи на місці події або за місцем знаходження об'єкта дослідження особа або орган, які її призначили, повинні забезпечити судовому експерту безперешкодний доступ до об'єкта дослідження й належні умови праці, але забезпечення такої можливості тягне за собою істотні витрати, які спроможний взяти на себе далеко не кожний потерпілий². При цьому наявність у сучасному світі конференц-зв'язку зумовлює відсутність необхідності забезпечення прибуття експерта-психолога на місце обстеження.

Методи дослідження, які використовує експерт-психолог під час проведення дослідження особистості потерпілого в межах експертизи моральної шкоди, повною мірою дозволяють використовувати конференц-зв'язок без втрати якості дослідження. Безумовно, воно повинне проводитися з додержанням установлених умов, наявність яких має організувати представник підекспертної особи:

— якісний зв'язок через програму Skype, що повинно підтримуватися високою швидкістю Інтернету та використанням якісного обладнання;

— якісне освітлення приміщення, у якому знаходиться підекспертний, яке б забезпечувало його чітке зображення;

— якісне зображення підекспертної особи під час опитування, яке повинне містити її обличчя та руки;

— наявність у досліджуваного можливості робити записи та малювати, якщо цьому не заважає його фізичне становище.

Проведення опитування особи, яка має суттєві обмеження в пересуванні та/або важкий стан здоров'я, в онлайн-режимі не виходить за межі методології проведення судово-психологічної експертизи моральної шкоди. Під час цього опитування експерт-психолог може використовувати стандартні психологічні

¹ Про впровадження системи відеоконференц-зв'язку та затвердження Порядку підготовки та проведення нарад у режимі відеоконференцій у Міністерстві юстиції України, його територіальних органах, органах нотаріату, Державній виконавчій службі України та Державній реєстраційній службі України: наказ М-ва юстиції України від 16.06.2014 № 938/5. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0647-14>.

² Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.

методи (спостереження, бесіду, стандартизоване інтерв'ю) та методики. Тестування підекспертної особи за допомогою стандартизованих методів дослідження може проходити в усній формі, а відповіді на запитання фіксуватися: експертом – у відповідному бланку, самою підекспертною особою – на звичайному аркуші, що виключить можливість підтасування результатів опитування. Для підтвердження збереження процедури психологічного дослідження із дозволу підекспертної особи процес опитування може бути зафіксований на відеонасінні.

Чинним законодавством України передбачена можливість проведення процесуальних дій у режимі відеоконференції. Так, відповідно до ст. 336 КПК України судове провадження може здійснюватися в режимі відеоконференції під час трансляції з іншого приміщення, у тому числі яке знаходиться поза межами приміщення суду (дистанційне судове провадження), у разі:

- 1) неможливості безпосередньої участі учасника кримінального провадження в судовому провадженні за станом здоров'я або з інших поважних причин;
- 2) необхідності забезпечення безпеки осіб;
- 3) проведення допиту малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого;
- 4) необхідності вжиття таких заходів для забезпечення оперативності судового провадження;
- 5) наявності інших підстав, визначених судом достатніми.

Статтею 158 ЦПК України також передбачена участь сторін справи в онлайн-режимі.

Відповідно до п. 3.5 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: «Коли об'єкт дослідження не може бути представлений експертові, експертиза може проводитися за фотознімками та іншими копіями об'єкта (крім об'єктів почеркознавчих досліджень), його описами та іншими матеріалами, доданими до справи в установленому законодавством порядку, якщо це не суперечить методичним підходам до проведення відповідних експертиз»¹. Зв'язок за допомогою програми Skype фактично надає експерту-психологу електронну копію особистості, яка знаходиться з іншого боку екрана комп'ютера.

Звичайно під час проведення психологічного дослідження онлайн експерт може упустити деякі реакції людини або бути обмежений у використанні деяких методик, але, на наш погляд, це не є суттєвими факторами, які можуть обумовлювати відмову проведення такого роду дослідження. Під час проведення експертизи моральної шкоди експерт-психолог час від часу стикається з людьми, які не можуть писати та малювати через пошкодження ведучої руки, мають слабкий зір, тому не можуть розглядати картинки та самостійно читати запитання тесту, але це ніяким чином не обмежує їх права.

Отже, на наш погляд, використання відеозв'язку під час проведення психологічної експертизи в окремих випадках є необхідною умовою забезпечення рівних прав та інтересів громадян України, а також шляхом до інновацій, підтримки сучасних і корисних напрямів розвитку судової експертизи.

Рассмотрена возможность использования видеосвязи в отдельных направлениях психологической экспертизы как необходимого условия обеспечения равных прав и интересов граждан Украины.

Possibility of using video communication in some areas of psychological expertise as a necessary condition for ensuring equal rights and interests of Ukrainian citizens is considered.

УДК 343.98:05

О. А. Герасименко, судовий експерт Харківського НДІСЕ,

e-mail: hniise@hniise.gov.ua;

Т. В. Савкіна, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ,

e-mail: hniise@hniise.gov.ua

СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА НЕПОВНОЛІТНІХ ЗА КРИМІНАЛЬНИМИ ПРОВАДЖЕННЯМИ

Судово-психологічну експертизу неповнолітніх (у тому числі малолітніх) можна диференціювати таким чином: експертиза обвинувачених, потерпілих і свідків. У Кримінальному кодексі України цілий розділ (XV) присвячено кримінальній відповідальності та покаранню неповнолітніх (статті 97–108).

У ст. 485 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) указуються обставини, які підлягають встановленню при провадженні кримінальних справ щодо неповнолітніх:

- вік неповнолітнього;
- стан здоров'я та загального розвитку неповнолітнього. При відомостях стосовно розумової відсталості неповнолітнього, що не пов'язано з психічним захворюванням, необхідно встановлювати, чи

¹ Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.

міг неповнолітній повною мірою усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати своїми діями;

- характеристика особи неповнолітнього;
- умови життя та виховання неповнолітнього;
- обставини, що негативно впливають на неповнолітнього;
- наявність дорослих підмовників та інших осіб, що втягнули неповнолітнього в злочинну діяльність.

У необхідних випадках слідчий, суд за кримінальними справами може призначити судово-психологічну експертизу з метою встановлення стану загального розвитку неповнолітнього, рівня його розумового розвитку, з'ясування питання, чи міг неповнолітній повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними, особливостей особистості неповнолітнього, особливостей його сприймання та мислення.

Виходячи з практики застосування судово-психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному процесі, обставини, за яких вона повинна призначатися, такі¹:

- відставання рівня психічного розвитку від вікової норми;
- наявність відомостей щодо педагогічної занедбаності, низької успішності в навчанні, довготривалого відриву від колективу однолітків, ненормальних умов виховання в сім'ї, жорстокого поводження батьків із неповнолітнім тощо;
- перенесені чи наявні соматичні захворювання, особливо інфекційні, хронічні або невиліковні;
- наявність особливостей, що засвідчують крайню невірноваженість, емоційність або агресивність, порушення психічних процесів (сприйняття, уваги, пам'яті, мислення);
- асоціальна поведінка потерпілого, що провокує вчинення злочину, наявність окремих ознак, які допускають можливість сильного душевного хвилювання правопорушника;
- нерозуміння або неналежна оцінка соціальної, моральної суті та значущості своїх дій;
- сумніви щодо правильності показань неповнолітніх свідків, потерпілого, що базуються на їх невідповідності характеру ситуації чи інших даних;
- невідповідність установлених мотивів характеру вчиненого;
- невідповідність характеру поведінки цілям і мотивам учиненого;
- явно несприятливі умови найближчого оточення, у якому довгий час знаходився неповнолітній правопорушник;
- виражені характерологічні особливості неповнолітнього тощо;
- дані про пасивність поведінки потерпілих (від сексуального насильства) у ситуації, що досліджується слідством;
- відсутність у жертви сексуального насильства глибоких емоційних реакцій на подію.

Судово-психологічна експертиза призначається після порушення кримінальної справи, під час судового розслідування або судового розгляду.

Проводиться судово-психологічна експертиза неповнолітніх, як й інші судові експертизи, відповідно до пп. 1.8, 3.3 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень на підставі постанови слідчого або постанови (ухвали) суду. У постанові (ухвалі) мають бути викладені фабула справи, зазначені мотиви призначення експертизи, міститься вказівка, кому доручається проведення експертизи, які питання виносяться на її вирішення. Перелік питань, які ставить слідчий (суд) перед судово-психологічною експертизою, повинен бути достатньо повним для того, щоб відповіді на них давали вичерпну картину психологічних аспектів злочину, психічного стану неповнолітньої особи, особливостей її сприймання та оцінювання. При цьому на вирішення експертизи не повинні ставитися питання, що виходять за межі спеціальних знань експерта-психолога².

До компетенції експерта-психолога при виконанні судово-психологічної експертизи стосовно неповнолітніх за кримінальними справами належить встановлення:

- здатності неповнолітніх підозрюваних (обвинувачених), свідків, потерпілих (із урахуванням індивідуально-психологічних і вікових особливостей, рівня розумового розвитку) правильно оцінювати обставини, що мають значення для справи, і давати правильні свідчення;
- наявності або відсутності в неповнолітньої особи в момент учинення протиправних дій емоційного стану, що суттєво вплинув на її свідомість і поведінку;
- здатності неповнолітніх обвинувачених, які страждають розумовою відсталістю, не пов'язаною із психічним захворюванням, повною мірою усвідомлювати обставини та контролювати свої дії;

¹ Розов В. І. Судово-психологічна експертиза в кримінальному процесі. *Юрид. Україна*. 2003. № 4. С. 20–26; Коченов М. М. Введение в судебно-психологическую экспертизу. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980; Методичні рекомендації з проведення судово-психологічної експертизи неповнолітніх: звіт про НДР (закл.)/МЮУ, ХНДІСЕ; наук. кер. Т. В. Савкіна; викон.: А. С. Ячина, Л. М. Дереча. № ДР 0109U001202. Харків: ХНДІСЕ, 2011. 50 с.

² Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.

— здатності потерпілих правильно сприймати характер і значення дій злочинця, провідних мотивів (у психологічному значенні цього поняття) поведінки неповнолітньої особи та мотивації конкретних учинків як важливих психологічних факторів, що характеризують її.

Таким чином, за наявності зазначених обставин згідно з порядком, установленим КПК України стосовно неповнолітніх, повинна призначатися судово-психологічна експертиза, мета якої: надати максимально вичерпну відповідь на поставлені питання, ґрунтуючись на аналізі матеріалів кримінальної справи та встановленні суттєвих для кримінальної справи особливостей психічної діяльності неповнолітніх (підозрюваних, обвинувачених, потерпілих, свідків). Судово-психологічна експертиза є одним із засобів встановлення істини в судочинстві та джерелом доказів.

Рассмотрены порядок и основания назначения судебно-психологической экспертизы в отношении несовершеннолетних по уголовным делам. Основное внимание уделено обстоятельствам, при которых может назначаться судебно-психологическая экспертиза в отношении несовершеннолетних. Основываясь на экспертной практике, выделены особенности ситуации, которые подлежат установлению в ходе проведения этого вида экспертиз. Отмечены пределы компетенции эксперта-психолога при проведении судебно-психологической экспертизы в отношении несовершеннолетних в уголовном процессе.

The procedure and grounds for the appointment of forensic psychological examination in relation to minors in criminal cases are considered. The main attention is paid to the circumstances under which forensic psychological examination can be ordered in regard of minors. Based on expert practice, there is distinguished the specifics of the situation which are the subject to ascertainment during performing this type of examination. The limits of the competence of the expert-psychologist in the conduct of forensic psychological examination in relation to minors in criminal proceedings are noted.

UDC 340.6

*O. V. Dunayev, Professor of the Forensic Medicine, Medical Jurisprudence Department of the Kharkiv National Medical University, Doctor of Science (Medicine), Professor,
e-mail: sme_khnmu@email.ua;*

*V. O. Olkhovskiy, Head of the Forensic Medicine, Medical Jurisprudence Department of the Kharkiv National Medical University, Doctor of Science (Medicine), Professor,
e-mail: sme_khnmu@email.ua;*

*V. V. Khyzhniak, Associate Professor of the Forensic Medicine, Medical Jurisprudence Department of the Kharkiv National Medical University, Candidate of Science (Medicine),
e-mail: v.v.khyzhniak@gmail.com;*

V. K. Sokol, Associate Professor of the Forensic Medicine, Medical Jurisprudence Department of the Kharkiv National Medical University, Candidate of Science (Medicine);

M. V. Gubin, Associate Professor of the Forensic Medicine, Medical Jurisprudence Department of the Kharkiv National Medical University, Candidate of Science (Medicine);

O. M. Peshenko, Assistant of the Forensic Medicine, Medical Jurisprudence Department of the Kharkiv National Medical University

PARTICIPATION OF A FORENSIC EXPERT OR A PHYSICIAN IN EXAMINING A CORPSE

An external examination of a corpse is conducted by an inquisitor, with the help of forensic expert and in the presence of two witnesses. When it is impossible to send for the forensic expert, the nearest physician is invited.

In most cases, external examination of a corpse is a constituent part of the scene examination. An inquisitor executes examination of a corpse on the scene, investigating cases of murders, fires, transport incidents, etc. The corpse in such cases is the central object of the scene, and the inquisitor must execute its examination very carefully.

The examination of a corpse is executed as an independent investigative action, when it was moved from the place of its detection, and was removed from the place of burial. In such cases, a forensic expert or a physician are consultants of an inquisitor on specific issues of forensic medicine and under his direct supervision. The presence of these professionals is not exempted the inquisitor from the duty of examining a corpse of his own.

Regular forensic expert should take part in the examination of a corpse as a specialist in forensic medicine. If the expert can't be invited for various reasons, among the doctors the preference should be given to a surgeon or pathologist.

The tasks of a forensic expert and a physician during the examination of a corpse are:

- 1) a statement of a person's death, and ascertainment the time of its occurrence;
- 2) to assist an inquisitor in examining the corpse, injuries, identification of the tools that had caused them, footprint of the crime, and to fix everything in the record of examination.

The examination of a corpse is an important investigative action, because it's important to put down into the record everything that was found out, but nobody can ever know what will be valuable for the investigation in the future. Therefore, everything should be carefully examined, described in details, photographed or video recorded, printed on the schemes in details. The basic rule when examining a corpse is to touch nothing, to change anything to the time until everything will be recorded by photography, on the schemes and in the record of the examination. The degree of minuteness of corpse examination depends on the nature of the incident, the place of corpse detection, and the surrounding conditions.

During the external examination of a corpse are investigated:

1. *The position of the corpse and its location on the scene.* The general examination of the corpse begins with the fixation of corpse's location, general form and position, its position with regard to surrounding objects, as it is essential to the formation and suggestion of versions about the mechanism of the incident.

Investigating the position of the corpse, it must be determined its location with regard to nearby stationary objects – a tree, a building, an entrance door and the distance to them.

As to the corpse's pose, i.e. the location of its separate parts, it should be fixed how it lies – on the stomach, back or side; the position of the hands and feet; where the face turned – up, down or sideways, etc.

2. *The external condition of the corpse's clothes and the items that are in it.* During examination the clothes on the corpse it should be determined:

- what kind of clothes is on the corpse and its condition (new or old, safe or teared, unbuttoned or not);
- what damage is on the dress (tears, cuts, teared off parts) and pollution, their size and location;
- what was found in the certain areas of clothes (money, certain objects, documents etc).

It should be examined not only the front side of the clothes, but its lining, pockets, etc. Hats and shoes should also be taken into consideration.

3. *An instrument of causing death.* The instruments of the crime can be found on the corpse, as well as near it. Their examination should be executed so that the features and properties that are relevant to the case mustn't set aside.

The examination of the instrument begins with the investigation of its general form. The condition of the instrument is determined, as well as its name and purpose. The further examination reveals the individual characteristics of the instrument, its defects and peculiarities, features that indicate the relationship of the instrument with the investigating incident.

4. *The bed of a corpse.* After fixation of corpse's pose, examination of the external condition of clothes, it should be carefully examined the surface where the corpse was (land, snow, sand, floor, etc.). Various material evidence and footprints can be detected under the corpse, so it is necessary to lift it from the bed and to move, trying not to displace them off or to destroy at all.

5. *The body of the corpse and its damage.* Having visually identified the age, height, gender and build of the corpse, it is determined the location, nature, stage and peculiarities of mortem stains, rigor mortis state, the degree of cooling, the features of putrefactive or other changes, if they are. The corpse is examined by parts and in reasonably selected sequence.

During the examination of the corpse the special attention is given to the investigated signs of violence: wounds, broken bones, burns and bruises. It should be indicated the exact location, size, shape, direction and characteristics of injuries when fixing them.

Conclusion. Thus, examination of the scene and the corpse in different types of violent death is an important primary investigative action, and it is impossible to realize this action without forensic expert or specialist in the field of forensic medicine. Therefore, it is necessary to coordinate the actions of the investigating bodies and the work of forensic medicine service.

Вивчення місця злочину й трупа на ньому при різних причинах насильницької смерті є важливою первинною слідчою дією, тому її неможливо здійснити без фахівця – судово-медичного експерта або спеціаліста в галузі судової медицини. Тому звернуто увагу на необхідність координувати дії слідчих органів із роботою судово-медичної служби.

Изучение места преступления и трупа на нем при различных причинах насильственной смерти является важным первичным следственным действием и его невозможно реализовать без специалиста – судебно-медицинского эксперта или специалиста в области судебной медицины. Поэтому обращено внимание на необходимость координировать действия следственных органов с работой судебно-медицинской службы.

УДК 340.6:616.22-001-035.7

В. О. Ольховський, завідувач кафедри судової медицини, медичного правознавства Харківського національного медичного університету, доктор медичних наук, професор,

e-mail: sme_khnti@email.ua;

М. В. Губін, доцент кафедри судової медицини, медичного правознавства Харківського національного медичного університету, кандидат медичних наук, доцент

СУДОВО-МЕДИЧНА ЕКСПЕРТИЗА ТРАВМ ГОРТАНІ У ВИПАДКАХ НЕНАЛЕЖНОГО ВИКОНАННЯ ЛІКАРЯМИ ПРОФЕСІЙНИХ ОBOB'ЯЗКІВ

Питання юридичної, у тому числі кримінальної, відповідальності медичних працівників сьогодні в Україні стає все більш актуальним¹. При здійсненні медичним працівником суспільно небезпечного

¹ Сенюта І. Я. Дефекти надання медичної допомоги: поняття і види. *Медичне право*. 2017. №1 (19). С. 55–67; Флоря В. Попередження і розкриття лікарських злочинів за допомогою відеокамер та Інтернету. *Медичне право*. 2014. №1 (13). С. 57–61.

діяння в ході своєї професійної діяльності настає кримінальна відповідальність, яка містить склад злочину відповідно до Кримінального кодексу (КК) України. Згідно зі ст. 140 КК України така відповідальність виникає у зв'язку з неналежним виконанням професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником¹. При аналізі складу злочину, передбаченого цією статтею, необхідно зазначити, що об'єктом злочину виступає право на життя, здоров'я, яке забезпечується належною якістю медичної допомоги в разі хвороби пацієнта. Об'єктивною стороною злочину в таких випадках є діяння, що виражається в неналежному виконанні своїх професійних обов'язків медичним працівником. Суб'єктом злочину є медичний або фармацевтичний працівник. Суб'єктивна сторона злочину – це недбала форма вини. Злочин є вчиненим, якщо діяння з боку медичного або фармацевтичного працівника спричинило настання тяжких наслідків для пацієнта у вигляді середнього ступеня тяжкості, тяжкого тілесного ушкодження або настання смерті хворого. У ході проведення судово-медичних експертиз перед експертами нерідко постає завдання із визначення належного або неналежного надання медичної допомоги медичним або фармацевтичним працівником.

Із цих позицій, на наш погляд, становить інтерес випадок судово-медичної експертизи, проведеної на базі Харківського обласного бюро судово-медичної експертизи (ХОБСМЕ) із приводу смерті гр. Л., 1950 р. народження, з травмою гортані. Потерпілий гр. Л. увечері на вулиці, біля свого будинку, одержав удар граблями в область шиї. За медичною допомогою відразу не звернувся й пішов додому. Через годину після травми стан потерпілого став погіршуватися, була викликана машина швидкої медичної допомоги. Гр. Л. було доставлено в лікарню швидкої та невідкладної медичної допомоги, де він був оглянутий хірургом, травматологом і нейрохірургом. Невідкладна медична допомога потерпілому не була надана, і він був перенаправлений до спеціалізованого ЛОР-стаціонару. У цей заклад він поступив через дві години після травми у вкрай важкому стані. На момент огляду потерпілого мала місце відсутність зовнішнього дихання, різко виражений акроціаноз, зовнішній контакт був відсутній, пульс на стегнових артеріях визначався, зіниці були звужені. Діагностовано гостру дихальну недостатність, травму гортані, посттравматичний стеноз гортані.

Постраждалому зроблена конікотомія (розсічення гортані в межах перснещитовидної зв'язки) у положенні сидячи, після чого він був переміщений у положення лежачи та зроблена пряма ларингоскопія. Вхід у гортань та її просвіт були недоступні огляду через велику гематому. Для забезпечення повного хвилинного дихального об'єму зроблена трахеостомія та в трахеостому встановлена інтубаційна трубка. Дихання при примусовій екскурсії грудної клітки через трубку відбувалося. Але в ході проведених невідкладних заходів самостійне дихання не відновилося, пульс на стегнових артеріях став відсутній. У подальшому була проведена безуспішна серцево-легенева реанімація та констатована біологічна смерть.

При судово-медичній експертизі група Л. експертами ХОБСМЕ встановлені садна на передній поверхні шиї, крововиливи в підшкірно-жирову клітковину шиї по лівій передньобічній поверхні у верхній і середній третині, наявність рідкої крові в просвіті дихальних шляхів. Крім того, у гр. Л. був згинальний перелом лівої пластини щитоподібного хряща гортані в місці з'єднання пластин. Установлено фрагментарне роздроблення лівого черпалоподібного хряща гортані, згинальний перелом її перснеподібного хряща по лівій бічній його поверхні. Виявлено розрив слизової оболонки гортані в проекції переломів її хрящів. На підставі результатів судово-медичної експертизи експерти дійшли висновку, що причиною смерті гр. Л. стала закрыта тупа травма шиї з переломами хрящів гортані, розривами слизової оболонки, що ускладнилася у своєму перебігу прихованою кровотечею із судин ушкодженої слизової оболонки гортані, закриттям дихальних шляхів кров'ю та розвитком аспіраційної механічної асфіксії.

Аналіз наведеного спостереження показує, що саме ненадання своєчасної медичної допомоги при зверненні гр. Л. до лікарів могло сприяти настанню його смерті. Саме в компетенції комісійної судово-медичної експертизи в даному випадку є встановлення причинного зв'язку між діями лікарів, своєчасністю та правильністю надання медичної допомоги й настанням смерті. Експертним шляхом необхідно визначити, чи слід кваліфікувати дії лікарів як неналежне надання медичної допомоги згідно з п. 1.3 Правил судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень (наказ МОЗ України № 6 від 17 січня 1995 р.).

Рассмотрен вопрос судебно-медицинской оценки качества оказания медицинской помощи врачами. Приведено наблюдение из практики судебно-медицинской экспертизы пострадавшего с травмой гортани, которому не оказана своевременная адекватная медицинская помощь, что привело к смертельному исходу. Показана значимость судебно-медицинской экспертизы при правовой оценке действий врачей.

The issue of forensic-medical assessment of the quality of delivering medical care by doctors is considered. There is presented an observation from the practice of a forensic-medical examination of the victim with a larynx injury, to whom a timely adequate medical care was not administered, that led to a fatal case. The significance of forensic-medical examination in the legal assessment of doctors' actions is shown.

¹ Ахметшин Р. Л. УК в медицине. Взгляд врача на составы преступлений в медицинской сфере. Донецк, 2017. 56 с.

УДК 340.6

В. В. Хижняк, доцент кафедри судової медицини, медичного правознавства Харківського національного медичного університету, кандидат медичних наук, доцент,

e-mail: v.v.khyzhniak@gmail.com;

О. В. Дунаєв, професор кафедри судової медицини, медичного правознавства Харківського національного медичного університету, доктор медичних наук, професор,

e-mail: sme_khnmu@email.ua

СУДОВО-МЕДИЧНА ЕКСПЕРТИЗА «СИНЬОГО КИТА»

Останніми роками поширилася дискусія в засобах масової інформації щодо численних самогубств осіб підліткового віку та молоді на теренах пострадянського простору. Ця молодь ставала жертвами організаторів «груп смерті», що використовують для спілкування зі своїми жертвами соціальні мережі в Інтернеті. За даними Уповноваженого Президента України з прав дитини М. Кулеби¹, в національній поліції України налічують у так званих «групах смерті» майже 35 тис. українських дітей, а минулого року 148 дітей учинили завершений суїцид. Більшість суїцидентів – підлітки у віці до 14 років. Організатори та керівники «груп смерті» застосовують нейролінгвістичне кодування дітей на самоушкодження й самогубство.

Мета нашого дослідження – визначення судово-медичних чинників, що вказують на належність особи до «груп смерті».

Засоби масової інформації з'ясували, що існують дві основні форми суїцидальних ігор:

1. «Біжи або помри». У цей спосіб прямого завдання на знищення себе немає. Але жертва повинна перебігати перед транспортним засобом (автомобіль, потяг і т. ін.), що рухається, якомога ближче до нього. Поруч стоїть свідок і фільмує всі дії жертви на відео.

2. Особа грає 50 днів шляхом виконання завдань куратора з Інтернету. Останній знаходить жертву за тегами. Назви цих ігор – «Синій кит», «Море китів», «Кити пливають вгору», «Космічний кит», «Білий кит», «Летючий кит», «Китовий журнал», «Тихий дім», «Підніми мене о 4.20», «f 57», «f 58» тощо. Одне з важливих проміжних завдань має результатом спричинення собі неглибоких порізів у формі кита, що залишає по собі відповідний шрам. Останнє завдання куратора для гравця – учинити самогубство.

Львівський учень лягає під потяг, а перед цим записує відео – хлопець спокійно фільмує свій шлях до місця самогубства, розкажує про свій намір. Цей випадок було наведено у програмі «Свідок» на телеканалі НТН².

Судово-медична оцінка наданої інформації показує, що проведення експертизи включає встановлення причини смерті та виявлення характерних ушкоджень для даного виду суїцидентів. Судово-медичний профіль особи-суїцидента, що належить до «груп смерті», на нашу думку, такий:

– суїцид, як правило, завершений. Він може бути не завершений незалежно від волі суїцидента (врятували лікарі, втрутилися випадкові обставини, свідки тощо);

– найчастіша причина смерті – це падіння зі значної висоти, отруєння, транспортна травма, утоплення, вогнепальна травма;

– характерна ознака належності особи-суїцидента до «групи смерті» – це шрамування поверхонь тіла, доступних для своєї правої руки (якщо ліва – тоді для лівої руки);

– вік особи обмежений, як правило, інтервалом 10–20 років;

– стать не домінує.

Таким чином, з'явилося нове проблемне поле для судової медицини – виявлення підліткового суїциду та характерних ознак належності особи-суїцидента до «груп смерті», а також установа причин смерті.

Группы смерти суицидентов часто формируются через Интернет в виде игр под названием «Синий кит» и др. Дана судебно-медицинская оценка завершенных и незавершенных суицидов. Предложен профиль этого вида суицидентов.

Death groups of suiciders are often formed by means of Internet in the form of games under the name «Blue Whale» etc. A forensic evaluation of completed and uncompleted suicides is given. A profile of this type of suicides is proposed.

¹ URL: http://censor.net.ua/news/415200/za_proshlyyi_god_v_u (дата звернення: 14.03.2017).

² URL: <http://ntn.ua/ru/products/programs/svidok/news/2016/05/11/19320> (дата звернення: 15.03.2017).

УДК 340.6:[616.127:616.5]-091.1-091.8(043.3) **Н. С. Коновал**, аспірант кафедри судової медицини, медичного правознавства Харківського національного медичного університету, e-mail: natashenka0@mail.ru

КРИТЕРІАЛЬНА ЗНАЧИМІСТЬ МОРФОЛОГІЧНИХ І БІОХІМІЧНИХ ЗМІН МІОКАРДА ТА ШКІРИ В ДИНАМІЦІ ПОСМЕРТНОГО ПЕРІОДУ

Вивчення проблеми встановлення давності настання смерті (ДНС) залишається одним із пріоритетних завдань сучасної судової медицини як у практичному, так і науково-теоретичному відношенні. Постійний пошук нових критеріїв визначення ДНС обумовлений необхідністю підвищення якості й доказовості судово-медичних експертиз, результати яких мають важливе, а іноді вирішальне значення для судово-слідчих органів¹.

Велика кількість наукових праць і досліджень у цьому напрямі свідчать про важливість проблеми та труднощі, які й досі не дають можливості вирішувати проблему з мінімальною похибкою. Суттєвим недоліком переважної більшості наукових досліджень є спроби визначення ДНС, виходячи з вивчення лише одного параметра або невеликої їх кількості, застосування в дослідженнях недостатньої кількості методів і зберігання вилученого трупного матеріалу під час досліджень окремо від трупа. Ще одним важливим недоліком є також те, що далеко не завжди науковці досліджують можливість впливу на матеріал дослідження ендогенних та екзогенних факторів. Усе це значно знижує точність проведених досліджень і вказує на необхідність комплексного підходу до вирішення цієї проблеми.

Для статистичного аналізу будуть досліджені архівні матеріали відділу судово-медичної експертизи трупів ХОБСМЕ за 2015–2017 рр. Розроблені нами реєстраційні картки обліку дослідження архівного матеріалу включають у себе паспортну частину, загальні відомості щодо ДНС, дослідження трупних змін під час проведення судово-медичної експертизи (за стандартами якості) та визначення ДНС додатковими високотехнологічними методами. Це дозволить уніфікувати точність і значущість критеріїв, які на сьогодні використовуються судово-медичними експертами під час визначення ДНС.

Нами пропонується та обґрунтовується новий підхід у вирішенні цього питання з метою вдосконалення існуючих критеріїв судово-медичного визначення ДНС за оцінкою морфологічних і біохімічних змін міокарда та шкіри.

Крім класичних гістологічних методик (забарвлення гематоксиліном і еозином; пікрофуксином за Ван-Гізона), для виконання поставленої мети планується постановка гістохімічних реакцій на сумарні нуклеїнові кислоти галоціанінхромовими галунами за Ейнарсеном для цитофотометричної оцінки вмісту ДНК у ядрах кардіоміоцитів і фіброцитів строми. Для постановки імуногістохімічних реакцій буде використано прямий метод Кунса, за методикою Brosman, із використанням моноклональних антитіл до колагену I-типу людини з люмінесцентною візуалізацією ФІТЦ (із цитофотометричним встановленням яскравості світіння колагенових волокон дерми). Також буде проведено ряд біохімічних досліджень: визначення активності глікогену, ЛДГ, холінестерази, лактату, кислоти фосфатази та рівня ліпофусцинових пігментів (основ Шиффа).

Результати запланованих досліджень зможуть значно поглибити розуміння танатогенезу в цілому та доповнять існуючі відомості про критерії визначення ДНС.

Изложены современные возможности судебно-медицинской оценки морфологических и биохимических изменений миокарда и кожи для более точного и достоверного определения давности наступления смерти в раннем посмертном периоде. Результаты исследования дадут новые существенно значимые критерии определения давности наступления смерти и повысят их объективность и доказательность.

There are presented the modern possibilities of forensic-medical assessment of the morphological and biochemical changes in the myocardium and in the skin for more accurate and reliable determining of coming death remoteness in the early postmortem period. The results of the study will give essentially new criteria for determining of coming death remoteness and increase their objectiveness and argumentativeness.

¹ Гладких Д. Б. Судово-медична діагностика давності настання смерті за суправітальною реакцією зіниць: автореф. дис. ... канд. мед. наук: 14.00.25. Київ, 2015. 19 с.; Коновал Н. С. Визначення давності настання смерті на пізніх строках післясмертного періоду. *Медицина третього тисячоліття*: зб. тез міжвуз. конф. молод. вчених та студентів (Харків, 19 січ. 2016 р.). Харків, 2016. С. 34–35; Лосева О. Ф. Визначення давності настання смерті методом інфрачервоної термометрії: автореф. дис. ... канд. мед. наук: 14.00.25. Київ, 2013. 18 с.; Визначення тривалості посмертного періоду в судово-медичній експертній практиці: сучасний стан та перспективи / В. О. Ольховський, Л. Л. Голубович, В. В. Хижняк та ін. *Експеримент. і клін. медицина*. 2016. №4. С. 154–162; Шигеев В. Б., Шигеев С. В. Наставления по судебно-медицинскому вскрытию мертвых тел. М.: August Borg, 2014. 376 с.; Визначення давності настання смерті у судово-медичній експертизі: метод. рек.: затв. МОЗ України / В. Д. Мішалов, О. В. Дунаєв, О. Х. Завальнюк, І. О. Юхимець. Київ, 2012. 36 с.; Визначення давності настання смерті: монографія / за заг. ред. В. О. Ольховського, Л. Л. Голубовича. Харків: ФОП Бровін О. В., 2017. 168 с.

*П. О. Леонтєв, асистент кафедри судової медицини, медичного правознавства Харківського національного медичного університету,
e-mail: sme_khntu@email.ua;*

*В. В. Хижняк, доцент кафедри судової медицини, медичного правознавства Харківського національного медичного університету, кандидат медичних наук, доцент,
e-mail: v.v.khyzhniak@gmail.com*

СУДОВО-МЕДИЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ ДАВНОСТІ СУБ- ТА ЕПІДУРАЛЬНИХ КРОВОВИЛИВІВ

Діагностика різних видів черепно-мозкової травми (далі – ЧМТ) і давності її утворення залишається нагальною проблемою в судово-медичній експертній практиці, бо на цьому ґрунтуються підстави притягнення до кримінальної й цивільної відповідальності та кваліфікація злочину. Першочерговими є питання щодо наявності, зажиттєвості й давності утворення ЧМТ, які ґрунтуються в більшості випадків на судово-медичних висновках про давність і механізм утворення ЧМТ, тому що від цього залежить вирішення питання щодо наявності злочину, причинного зв'язку із конкретними діями, причетності до злочину конкретної особи тощо.

Давність утворення ЧМТ при дослідженні трупів достатньо вивчена, та встановлення її не викликає значних труднощів. Але актуальним і невирішеним залишається питання судово-медичної експертної оцінки давності та повторності утворення ЧМТ у живих осіб. Причина невирішеності цього питання – відсутність комплексу чітких сучасних об'єктивних критеріїв, які б могли дозволити встановити в живій людини не тільки наявність, а й давність і/або повторність отримання травми голови.

Це змушує судово-медичних експертів постійно звертатися за консультацією до нейрохірургів. Крім того, у чинних документах із нейрохірургії та неврології викладено методи комп'ютерно-томографічного й магнітно-резонансного досліджень, що на сучасному етапі, згідно з наказами МОЗ України від 25 квітня 2006 р. №380 та від 13 червня 2008 р. №317 «Про запровадження протоколів надання медичної допомоги за спеціальністю “Нейрохірургія”», складають стандарт обстеження при травматичних ураженнях головного мозку та його оболонок, де детально описано об'єктивізуючі комп'ютерні томографічні (далі – КТ) ознаки у випадках контузійних ушкоджень та об'єктивізуючі магнітно-резонансні томографічні (далі – МРТ) ознаки внутрішньочерепних крововиливів.

До цього часу не зазнало обґрунтування даних про можливість оцінювання давнини ЧМТ за допомогою інших сучасних, високопродуктивних променевих методів дослідження, зокрема безконтактної термографії та радіографії, радіонуклідної й ультразвукової діагностики. Якщо вони використовувалися, то лише для встановлення наявності крововиливів.

У вітчизняну судово-медичну практику можна впровадити радикально новий метод судово-медичного дослідження – віртопсію, який розроблено у Швейцарії, що дозволяє за допомогою сучасних променевих методів дослідження проводити «розтин трупу без скальпеля»¹. Але наразі для його впровадження відсутні фінансові кошти, високотехнологічна апаратура, фахівці.

Мета нашого дослідження – визначити перспективний напрям дій для вирішення проблеми встановлення давності суб- та епідуральних крововиливів у живих осіб. Виявити й обґрунтувати комплекс судово-медичних і клінічних діагностичних ознак, зокрема, за допомогою сучасної променевої діагностики.

Пропонується такий алгоритм дослідження: аналіз сучасної науково-практичної інформації з літературних джерел, опрацювання архівного матеріалу Харківського обласного бюро судово-медичної експертизи та Харківської обласної клінічної лікарні, дослідження клінічного інформативного матеріалу (анамнез, обстеження, наслідки у травмованих) і судово-медичного гістологічного матеріалу, визначення діагностичних ознак (критеріїв) установа давності суб- та епідуральних крововиливів у живих осіб, розроблення практичних рекомендацій застосування результатів дослідження.

Планується обстежити до 100 осіб із ЧМТ у вигляді суб- та епідуральних крововиливів, що за віком групуватимуться по 10 років, починаючи з 20 років. Статеві особливості також буде враховано. Щодо кожної особи вивчатиметься вся наявна медична документація у вигляді медичних карт стаціонарних хворих, КТ, МРТ досліджень і результати лабораторних даних. Крім того, у випадках смерті зазначених осіб проводиться аналіз судово-медичної документації на них і результатів судово-гістологічного дослідження.

Будуть застосовані антропометрія, морфологічне вимірювання (установлення характеру ушкоджень), КТ метод, лабораторно-діагностичне дослідження функцій організму, рентгенографія, судово-гістологічне дослідження.

¹ Honigsbaum M. Virtual autopsy: does it spell far end of the scalpel. *The Observer*. 2013. Saturday 23, February.

Променеву діагностику ЧМТ шляхом МРТ як пріоритетний клінічний метод запропонувала М. Ю. Петрова¹. Вона з'ясувала, що рентгенологічне дослідження не є вирішальним у визначенні форми ЧМТ і ступеня тяжкості ушкодження. Цей метод у 87,5% хворих був застосований як уточнюючий спосіб у перші 2–4 доби після травми. Зважаючи на ці результати та думку інших науковців, нами не було визнано пріоритетним застосування в судово-медичній практиці встановлення давності епі- та субдуральних крововиливів у живих осіб шляхом МРТ. Можливо, у подальшому виникне потреба дослідити перспективність цього методу.

Для виявлення виду крововиливу в головний мозок і його характеристик В. Л. Попов² пропонує застосування посмертної ангіографії головного мозку, із чим погоджуємося частково. Адже цей метод складно виконати в умовах проведення судово-медичної експертизи, а результати його малоінформативні.

В. К. Дадабаєв досить довго вивчав залежність між клінічними та морфологічними проявами різних видів ЧМТ, що візуалізуються на рентгеновських комп'ютерних томограмах, для прогнозування й установлення за ними в її гострому періоді важкості шкоди здоров'ю, яка спричинена постраждалому. На перший погляд наші напрями досліджень збігаються, але при ретельному ознайомленні видно, що В. К. Дадабаєв приділив увагу всім видам ЧМТ, а тому зміг лише поверхнево висвітлити комп'ютернотомографічні прояви епі- та субдуральних гематом як критеріїв судово-медичної оцінки шкоди здоров'ю, залишивши багато питань без відповідей і протиріч. Так, у гострому періоді легкої ЧМТ автор спостерігав відсутність на рентгеновських комп'ютерних томограмах голови будь-яких змін або незначний їх прояв. За нашими даними, при кваліфікованому вивченні рентгенограм ці зміни відрізняються від контрольних до 10–15%, що статистично достовірно й важливо³.

Далі В. К. Дадабаєв зазначає, що в процесі крововиливів у головний мозок відбуваються відповідні зміни щільності речовини головного мозку. Які ці зміни в першій гіперденсній стадії, він не пише. У другій тоденсній стадії виділяє вирівнювання коефіцієнта щільності з показниками щільності неушкодженої речовини головного мозку. У третій гіподенсній стадії автор показує, що формування гліомезодермального рубця на ділянці крововиливу не проявляється змінами показників щільності тканини головного мозку порівняно з нормою. Проведене нами пілотне дослідження лише частково підтверджує думку автора і показує наявність статистично достовірних відмінностей показників щільності тканини головного мозку на всіх стадіях. Причому ці відмінності мають величини, що відрізняються на 10–50% одна від одної. Так, епідуральні крововиливи на КТ мають підвищення щільності до +65 – +80 НУ, а субдуральні крововиливи – дещо вищі, що перевищує норму щільності сірої й білої речовини в 1,5–2 рази.

В. К. Дадабаєв не наголосив, що ці зміни показників щільності тканини головного мозку можливо й доречно застосовувати для відповіді на важливе питання судово-слідчих органів щодо давності суб- та епідуральних крововиливів у живих осіб.

В. К. Дадабаєв для визначення характеристик осередка ураження головного мозку проводив томоденситометрію (вимірювання щільності головного мозку кожного шару). У нормі коефіцієнт абсорбції різних тканин головного мозку має 8 рівнів інтенсивності сірого зображення. Тому для оцінювання ушкоджень головного мозку він застосував розроблену В. Н. Корнієнко зі співавторами (1987) систему середніх значень коефіцієнта абсорбції. У нашому дослідженні було вирішено перевірити статистичну достовірність різниці рівнів інтенсивності сірого зображення в 10 точках кожної комп'ютерної томограми замість використання системи середніх значень коефіцієнта абсорбції. Попередні розрахунки показали перспективність нашої системи обліку значень коефіцієнта абсорбції. Значення різних точок відрізнялися в 1,5–2 рази на одній томограмі та вказували на осередок травми. Вирішено запропонувати нові коефіцієнти, що будуть розраховуватися як співвідношення інтенсивності сірого зображення у визначених нами точках. Наразі ці нові коефіцієнти виведуть дослідження на рівень достовірного й більш точного визначення давності суб- та епідуральних крововиливів у живих осіб.

Нами було вирішено провести комплексне дослідження з використанням доступних сучасних цифрових технологій і клінічних досліджень із зіставленням отриманих даних із неврологічною симптоматикою ураження головного мозку в травмованих, зокрема й у динаміці, для встановлення об'єктивних критеріїв і чинників, які б дозволяли вирішувати об'єктивно та з підвищеною точністю питання щодо встановлення давності виникнення суб- та епідуральних крововиливів.

Таким чином, використання комп'ютерної томографії для вирішення питання давності суб- та епідуральних крововиливів у живих осіб дозволяє об'єктивізувати й підвищити точність висновків судово-медичних експертів. Вивчено числові показники щільності речовини головного мозку та його оболонок

¹ Петрова М. Ю. Магнитно-резонансная томография (МРТ) в интенсивной диагностике черепно-мозговой травмы и ее последствий: автореф. дис. ... канд. мед. наук: 14.00.19. М., 2004. 20 с.

² Попов В. Л. Черепно-мозговая травма: судебно-медицинские аспекты. Л.: Медицина, 1988. 240 с.

³ Дадабаєв В. К. Применение метода рентгеновской компьютерной томографии для прогнозирования и установления тяжести вреда здоровью при черепно-мозговой травме: дис. ... канд. мед. наук: 14.00.24. М., 2007. 235 с.

у відповідних зонах комп'ютерних томограм і запропоновано новий набір чинників для визначення давності суб- та епідуральних крововиливів у живих осіб. Опрацьовується алгоритм дій судово-медичного експерта при судово-медичній оцінці давності утворення суб- та епідуральних крововиливів у живої людини.

Использование компьютерной томографии для решения вопроса о давности суб- и эпидуральных кровоизлияний у живых лиц позволяет объективизировать и повысить точность выводов судебно-медицинских экспертов. Изучены числовые показатели плотности вещества головного мозга и его оболочек в соответствующих зонах компьютерных томограмм и предложен новый набор признаков для определения давности кровоизлияний. Отрабатывается алгоритм действий судебно-медицинского эксперта при судебно-медицинской оценке давности образования суб- и эпидуральных кровоизлияний у живого человека.

The use of computed tomography to resolve the issue of the remoteness of sub- and epidural hemorrhages in living individuals makes it possible to objectify and improve the accuracy of forensic experts conclusions. The numerical indices of the density of the substance of the brain and its membranes in the corresponding areas of computer tomograms are studied and a new set of indicators for determining the remoteness of hemorrhages is proposed. The algorithm of the forensic expert's actions in the forensic medical assessment of the remoteness of formation of sub- and epidural hemorrhages in a living person is being worked out.

УДК 340.6

А. О. Моргун, судово-медичний експерт Харківського обласного бюро судово-медичної експертизи,
e-mail: teffi.fox@rambler.ru;

В. В. Хижняк, доцент кафедри судової медицини, медичного правознавства Харківського національного медичного університету, кандидат медичних наук, доцент,
e-mail: v.v.khyzhniak@gmail.com;

В. Д. Уржумов, лікар-патологоанатом військово-медичного клінічного центру Північного регіону

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОЇ СУДОВО-МЕДИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Ретроспективний аналіз діяльності попередників у владі показує, що відбувалося знекровлення Збройних Сил України (далі – ЗСУ). Це супроводжувалося частковим або повним розформуванням правоохоронних структур ЗСУ, зокрема прокуратур, військових трибуналів тощо. Судово-медична служба, що забезпечувала проведення експертиз цим структурам, зокрема і Центральна судово-медична лабораторія (внутрішній наказ №124 від 18.11.2013) ЗСУ, також була розформована.

Револьюційні події в Україні дали поштовх відновлення могутності ЗСУ. Одночасно з цим були відтворені правоохоронні органи ЗСУ, актуальність чого суттєво зросла в умовах антитерористичної операції (далі – АТО) на Сході України. Під час АТО накопичилася велика кількість невідомих травматичних втрат, що потребують судово-медичної оцінки за постановами правоохоронних органів, зокрема військових прокуратур. У той самий час військові судово-медичні підрозділи досі не сформовані. Замість них експертизи проводять цивільні територіальні бюро судово-медичної експертизи, а останні під час такої роботи не враховують усі особливості, обумовлені специфікою діяльності ЗСУ.

Це повідомлення звертає увагу зацікавлених осіб на зазначену проблему тому, що чинна патологоанатомічна служба ЗСУ при її реформуванні за рахунок підсилення фахівцями судово-медичного профілю могла б у повному обсязі вирішувати всі питання дослідження тіл невідомих втрат, здійснення всього спектра судово-медичних функцій для ЗСУ (судово-медична експертиза потерпілих, звинувачених та інших осіб, речових доказів, проведення комісійних і комплексних експертиз, огляд місця події з ознаками механічної травми тощо). Навантаження на прифронтові цивільні судово-медичні заклади суттєво збільшилося, тому з об'єктивних причин почалися затримки часу проведення експертиз, неповне й поверхове дослідження трупів, ускладнення із застосуванням ДНК-ідентифікації, надання ритуальних заходів.

Суперечливі питання зі своєчасним і дієвим виконанням фахівцями-військовослужбовцями ЗСУ патологоанатомічних та судово-медичних функцій, особливо під час АТО, є причинами для негайного внутрішнього військового реформування цих служб. Низка цих негараздів – недосконала система евакуації трупів, тривалий термін проведення досліджень і експертиз, поверхнева експертиза травми, низький первісний рівень надання ритуальних послуг, незначна питома вага міжнародного досвіду тощо – гальмують формування оборонного відомства відповідно до сучасних європейських стандартів і НАТО, знижують престиж військової служби та зацікавленість громадян соціальною складовою ЗСУ.

Наша мета – виявити сучасні виклики щодо реформування співробітництва патологоанатомічної й судово-медичної служб у системі оборонного відомства України.

Розв'язання поставлених питань здійснено шляхом аналізу сучасної ситуації в умовах реформування патологоанатомічної і судово-медичної служб у системі Міністерства оборони України (далі – МО України) і на засадах власного досвіду.

Відсутність судово-медичної складової патологоанатомічної служби в ЗСУ обумовлює втрату фіксації ознак травми (механічної, вогнепальної, вибухової тощо), опису тілесних ушкоджень, доказів, у тому числі речових доказів, під час надання медичної допомоги, а потім (додатково) на етапах евакуації, спроб вилучення та зберігання речових доказів. На нашу думку, суттєвими недоліками чинного співробітництва ЗСУ з цивільною судово-медичною службою є такі:

- неможливо застосовувати наказ, примус до цивільних судово-медичних експертів;
- важко встановити прискорений і обмежений термін проведення експертиз, їх першочерговість;
- процес проведення експертиз у часі та її результати не доповідаються керівництву;
- має місце обмежене застосування негайного виклику, відрядження, скликання різнопрофільних фахівців;
- неможливо оптимально вирішити проблеми з обігом зброї і набоїв, охорони зброї, воєнної та державної таємниці;
- ускладнена співпраця з воєнною прокуратурою тощо.

Ситуація для прикладу. Під час хірургічних втручань і наступного патологоанатомічного дослідження операційний матеріал (краї ран, рановий канал тощо), фрагменти куль або набоїв, відламки кісток, інородці тіла, ампутовані кінцівки не вилучаються належним чином, не фіксуються формаліном, не передаються слідчим і прокурорам, а швидко утилізуються (закопуються в землю). Прийшов слідчий, щоб отримати речові докази, а вони вже поховані. Звідси брак доказів. У таких випадках (на етапах евакуації) пропонується робити опис тілесних ушкоджень і ранових каналів, вилучати речові докази в щільний водонепроникний пакет, при потребі залити туди фіксуючу рідину (формалін, спирт), а потім цю медичну документацію разом із вилученими речовими доказами передавати правоохоронним органам.

Виокремлена судово-медична служба МО України легко пододала би таке навантаження й виклики, але цього не сталося. Тому пропонується відновити дещо забутий приклад існування закладів під назвою «Патологоанатомічна і судово-медична лабораторія» (далі – ПАСМЛ), що дійсно існували у вигляді декількох одноіменних лабораторій із розташуванням на території Західної групи військ. У цих лабораторіях патологоанатоми повинні були мати й судово-медичну кваліфікацію.

Пропонується на базі чинних патологоанатомічних відділень військово-медичних центрів України провести об'єднання патологоанатомічної й залишків судово-медичних служб у системі МО України, а також розширити штати таких відділень у кожному військовому регіоні. Фахівці зазначених служб повинні мати значний досвід і високий рівень здійснення своїх функцій. Треба створити в кожному військовому регіоні на базі вантажного автомобіля з причепом пересувну ПАСМЛ (1–2–3 залежно від потужності військового регіону й напруженості військової обстановки). Щодо таких пересувних ПАСМЛ, то на них є запит не в кожному регіоні. Вони потрібні там, де відбувається АТО, в інших «гарячих» місцях, зокрема, де можуть бути техногенні катастрофи з людськими жертвами (атомна енергетика, хімічна промисловість, річковий і морський транспорт, авіа- й залізничні катастрофи) або наближається воєнний чи цивільний конфлікт із масовими заворушеннями. Така ПАСМЛ буде оснащена не менше як двома фахівцями, які мають сертифікати для розтину патологоанатомічних і судово-медичних трупів та судово-медичного обстеження потерпілих, звинувачених та інших осіб, для проведення нагальних лабораторних досліджень і експертиз (гістологічних, токсикологічних, на алкоголь і наркотики в першу чергу), відповідною кількістю фельдшерів-лаборантів, водіїв-санітарів (в автомобілі – 4 лавки, інструментарій, лабораторне обладнання, комп'ютер тощо), в автопричепі – електрогенератор, холодильник, допоміжне устаткування). Для лаборантів також передбачити наявність у кожного фахівця патологоанатомічного й судово-медичного статусів.

Зараз швидкими темпами відновлюється правоохоронна структура ЗСУ: військова прокуратура, військові трибунали, спецвійська на транспорті тощо. Це теж є причиною для негайного створення ПАСМЛ для об'єктивного та повного виявлення й розслідування правопорушень, забезпечення інших напрямів їх діяльності (проведення криміналістичних та інших видів експертиз речових доказів).

Розглянути надання права ПАСМЛ на здійснення сортувальних і ритуальних функцій у щільній співпраці з воєнкоматами, а саме:

- евакуація тіл загиблих до місця поховання, їх збереження;
- швидка доставка родичам;
- оформлення документів на загиблих;
- взаємодія з військовими частинами, військовими комісаріатами для здійснення ритуальних функцій.

Таким чином, пропонується створити на базі існуючих підрозділів патологоанатомічної служби ЗСУ підрозділи під назвою «Патологоанатомічна і судово-медична лабораторія» у складі військово-медичних центрів ЗСУ, яким би делегували повноваження проведення досліджень і експертиз у повному обсязі щодо невідновних втрат. Прогнозуємо прискорення швидкості обігу відповідних документів, вилучення речових доказів, слідчих дій. Особливо це стосується зони АТО, де ПАСМЛ забезпечать службу контролю невідновних втрат серед військовослужбовців, комплекти для відправки трупів (за принципом пунктів обробки й відправки загиблих, при яких було 2 санітари й бальзамувальник), упізнання осіб загиблих без проведення тривалої й складної ДНК-ідентифікації, проведення судово-медичних експертиз тілесних ушкоджень у потерпілих у зоні надзвичайних ситуацій. На цей час пункт прийому загиблих від травми пропонується забезпечити розбірною конструкцією, де буде холодильник для збереження біологічного матеріалу, бальзамування, огляд фахівця й сортування тих, хто буде проходити експертизу. Опрацьований досвід закладів ПАСМЛ буде узагальнено та запропоновано для державної служби України з надзвичайних ситуацій та інших силових відомств (МВС України, СБУ тощо). Цей досвід стане в пригоді при сортуванні залишків тіл під час техногенних та інших масових катастроф. Фахівці ПАСМЛ повинні одержувати науково-практичне навчання у військових медичних закладах, як для лікарів військових медичних центрів, так і для інших закладів, що перебувають у зонах надзвичайних подій, для сприяння слідчим фахового застосування судово-медичних знань. Пропонується опрацювати пропозицію створення Військового науково-дослідного патолого-судово-медичного інституту з відповідними повноваженнями та відповідальністю, а також запропонувати свій досвід міжнародному товариству й запозичити позитивний досвід від НАТО, Європейських сил швидкого реагування, Інтерполу тощо, зокрема експертиз наркотиків та переміщення, збереження, видачі й оформлення трупів і речових доказів.

В Вооруженных Силах Украины в 2013 г. ликвидирована судебно-медицинская служба. Предложено восстановить ее функции в новой форме – патологоанатомической и судебно-медицинской лаборатории. Это обеспечит оперативность и высокую эффективность осуществления судебно-медицинских экспертиз в условиях антитеррористической операции.

In the Armed Forces of Ukraine in 2013, the forensic medical service was liquidated. It is proposed to restore its functions in a new form – pathoanatomical and forensic-medical laboratory. This will ensure the operativeness and high efficiency of realization of forensic medical examinations in the conditions of the antiterrorist operation.

УДК 340.6

А. О. Моргун, судово-медичний експерт Харківського обласного бюро судово-медичної експертизи,
e-mail: teffi.fox@rambler.ru;

В. В. Хижняк, доцент кафедри судової медицини, медичного правознавства Харківського національного медичного університету, кандидат медичних наук, доцент,
e-mail: v.v.khyzhniak@gmail.com;

Н. С. Літкевич, судово-медичний експерт Харківського обласного бюро судово-медичної експертизи;

О. В. Суховесенко, судово-медичний експерт Харківського обласного бюро судово-медичної експертизи

НОРМАТИВНА НОВЕЛА ЩОДО ОГЛЯДУ ТРУПА НА МІСЦІ ПОДІЇ

Відповідно до чинних кримінальних процесуальних норм в Україні огляд трупа слідчим, прокурором проводиться за обов'язковою участі судово-медичного експерта (ч. 1 ст. 238 КПК України). Огляд трупа може здійснюватися одночасно з оглядом місця події (ч. 2 тієї самої статті). Огляд трупа, пов'язаний з ексгумацією, та огляд на місці (статті 239 і 361 КПК України відповідно) також стосуються правових меж діяльності судово-медичного експерта під час таких процесуальних дій.

Досвід роботи в районних відділеннях Харківського обласного бюро судово-медичної експертизи стосовно обов'язку судово-медичних експертів виїжджати на огляд трупа в складі оперативних груп показує, що обсяг охоплення такими виїздами складає понад 70–80% щодо загальної кількості судово-

медичних трупів, які поліцією (прокуратурою) направлено на судово-медичну експертизу, тобто цей показник дуже високий і за кількістю дає змогу зробити певні пропозиції.

Законодавча опрацьованість огляду трупа показує, що підзаконні акти щодо участі судово-медичних експертів в огляді трупа є суперечливими, неповними, непослідовними, застарілими, розробленими поверхово. Так, в основному підзаконному документі, що регулює судово-медичну діяльність в Україні, – наказі МОЗ України «Про розвиток та вдосконалення судово-медичної служби України» від 17.01.1995 №6 є лише поодинокі зауваження щодо участі судово-медичного експерта в огляді трупа, а саме:

— пункт 2.5 Положення про бюро судово-медичної експертизи... визначає: «завданнями бюро є забезпечення участі судово-медичних експертів у судових засіданнях, а також як фахівців у галузі судової медицини при проведенні невідкладних та інших слідчих дій»;

— пункт 7.3 Положення про бюро судово-медичної експертизи... визначає, що у складі бюро повинен бути «відділ чергових судово-медичних експертів»;

— пункт 1.6 Інструкції про проведення судово-медичної експертизи визначає: «як фахівці судово-медичні експерти можуть залучатися у встановленому законом порядку до участі в початкових та інших слідчих діях: огляду трупів на місці події (знайдення), експумації, вилучення зразків та ін.».

На цей час робота судово-медичного експерта відділу чергових судово-медичних експертів обласних бюро судово-медичної експертизи фактично не має регламентації шляхом стандартизації та уніфікації: відсутні нормативи праці експерта, положення щодо роботи в цьому відділі, не затверджено перелік оснащення та методів дослідження фахівця на місці події.

Така позиція не сприяє повноцінній роботі судово-медичного експерта при огляді трупа. Тому має бути створено Положення про відділ чергових судово-медичних експертів і Положення про чергового судмедексперта, яке, на нашу думку, має складатися з таких частин: правовий статус спеціаліста при огляді трупа (судово-медичний експерт або фахівець у галузі судової медицини); технологія участі судово-медичного експерта в огляді трупа; завдання судмедексперта під час цього заходу; послідовність опису об'єктів судової медицини; вичерпний перелік обов'язкового залучення судово-медичного експерта для огляду трупа; пріоритетність виконання кількох одночасних виїздів на огляд; визначення доцільності виїзду судмедексперта або найближчого лікаря на огляд трупа; правила участі лікарів загальної медичної практики в огляді трупа; регламентація виїздів на огляд у робочий і неробочий час, джерела їх фінансування; норми навантаження на одну ставку чергового судово-медичного експерта тощо. Положення про чергового судово-медичного експерта, на нашу думку, визначатиме: права, обов'язки, відповідальність і заборони для чергового судмедексперта; правила поведінки судово-медичного експерта при огляді трупа тощо.

Ю. М. Кравченко зі співавторами¹ повідомляють, що в Харківському обласному бюро судово-медичної експертизи затверджені Положення та Правила щодо організаційно-методичного забезпечення діяльності відділу чергових експертів і роботи лікаря-експерта на місці події. Автори зауважують, що в подальшому вони планують зосередити зусилля на розробленні аналогічних спільних документів разом із керівництвом Національної поліції України в Харківській області. Ми також приєднуємось до висновку авторів, що це забезпечить плідну співпрацю на місці події.

Фактично судово-медичний експерт на місці події під час огляду трупа є основним джерелом об'єктивної інформації про об'єкт (труп, зокрема), але ці дані специфічні, малозрозумілі слідчому та зовсім незрозумілі понятим. Тому пропонується також визнати доцільним складання довідки (протоколу) черговим судмедекспертом (лікарем) про огляд трупа й слідів біологічного походження (речових доказів), який додається до протоколу огляду трупа, що складає слідчий. Про це йдеться у п. 2 ч. 2 ст. 105 КПК України. Форма й порядок оформлення цього документа мають бути визначені зазначеними положеннями.

Таким чином, запропоновано вдосконалення й упорядкування правової документації, статусу та механізмів залучення судово-медичного експерта (лікаря) для огляду трупа й роботи під час початкових та інших невідкладних слідчих дій.

Предложено усовершенствование и упорядочение правовой документации, статуса и механизмов привлечения судебно-медицинского эксперта (врача) для осмотра трупа и работы во время начальных и других неотложных следственных действий.

There was proposed to improve and put in order the legal documentation, status and mechanisms for engaging a forensic-medical expert (doctor) to inspect the corpse and the work during initial and other urgent investigative actions.

¹ Кравченко Ю. М., Гуров О. М., Почепецька С. Б. Організаційно-методичне забезпечення залучення лікарів судово-медичних експертів до невідкладних слідчих дій. *Сучасні досягнення в галузі судової медицини та проблемні питання при проведенні судово-медичних експертиз у відділі комісійних експертиз та у відділі експертизи трупів*: зб. матеріалів міжнар. конф., м. Львів, 2–3 черв. 2016 р. Львів, 2016. С. 230–232.

УДК 340.6

А. О. Моргун, судово-медичний експерт Харківського обласного бюро судово-медичної експертизи, e-mail: teffi.fox@rambler.ru;

В. В. Хижняк, доцент кафедри судової медицини, медичного правознавства Харківського національного медичного університету, кандидат медичних наук, доцент, e-mail: v.v.khyzhniak@gmail.com;

О. І. Пасюга, завідувач Балаклійського районного відділення Харківського обласного бюро судово-медичної експертизи

ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ СУДОВО-МЕДИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Сучасне законодавство України та підзаконні акти на його основі зобов'язують патологоанатома виявити ознаки насильницької смерті чи підозру на неї перед аутопсією або під час її проведення. Підставами для цього є наявні чи підозрілі ознаки травми, отруєння, асфіксії тощо. Після цього патологоанатом повинен повідомити правоохоронні органи, які відповідним чином передають об'єкт (труп, одяг, речові докази) судово-медичному експерту для проведення судово-медичної експертизи (наказ МОЗ України «Про розвиток та вдосконалення патологоанатомічної служби України» №81 від 12.05.1992).

Нами здійснено спробу виявити особливості статусу патологоанатомічних та судово-медичних аутопсій і запропонувати шляхи подолання недоліків у роботі зазначених служб.

Процедури призначення, проведення чи скасування вже призначеного патологоанатомічного дослідження мають, на нашу думку, два суттєвих недоліки, а саме:

- 1) при певних, записаних у підзаконних актах ситуаціях труп видається родичам без аутопсії;
- 2) патологоанатом особисто вирішує питання об'єму й повноти розтину мерця.

На відміну від цього судово-медична експертиза не може бути скасована ніким, крім особи, що її призначила, і тільки на підставі, що передбачена законами України, а не вольовим рішенням службової особи (головний лікар, начмед тощо). По-друге, розтин трупа завжди проводиться у повному обсязі та відповідно до чинних стандартів (наказ МОЗ України «Про розвиток та вдосконалення судово-медичної служби України» №6 від 17.01.1995).

У зазначених ситуаціях суттєву допомогу могла б надати альтернативна медична експертиза, про яку йдеться в ст. 73 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я». Але порядок та умови проведення альтернативної медичної експертизи Кабінетом Міністрів України ще не визначено.

Нами пропонується вирішення певної частини зазначених проблем шляхом впровадження широко роздержавлення медичної галузі, зокрема запровадження медичного страхування, як державного, так і приватного. Приватне медичне страхування в Україні існує вже понад 10 років. За цей час кількість медичних страхових компаній (далі – МСК) досягла кількох сотень, але їх мала потужність і вузьке коло клієнтів (в основному корпоративні клієнти) охоплюють меншу частину населення. Державне медичне страхування реалізується як п'ята складова частина сучасного державного обов'язкового соціального страхування, а тому не виконує своїх функцій у повному форматі та обсязі.

У разі законодавчого запровадження медичного страхування в Україні МСК, базуючись на міжнародному досвіді, почнуть широко впроваджуватися альтернативні медичні експертизи у вигляді медико-соціальної, військово-лікарської чи судово-медичної експертизи або патологоанатомічного розтину. Наша впевненість широкого впровадження саме МСК патологоанатомічних розтинів чи судово-медичних досліджень ґрунтується на природних джерелах страхування – отримання фінансової вигоди. Тобто оплату страхової суми (частково або повністю) МСК воліє переадресувати від себе на медичний заклад, лікаря, середній персонал, керівництво медичною галуззю міста, області, держави. Страховики це зроблять шляхом виявлення ятрогенії, лікарської помилки, ненавмисних або навмисних протиправних дій у суб'єктів медичної діяльності на підставі проведення медико-соціальної, військово-лікарської чи судово-медичної експертизи або патологоанатомічного розтину. Спочатку патанатоми, судмедексперти та інші спеціалісти будуть штатними фахівцями в МСК, а потім МСК ініціюють і нададуть кошти на створення кількох інститутів морфології в різних регіонах України. У них на підприємницьких засадах будуть сконцентровані всі необхідні фахівці високого рівня для проведення зазначених видів альтернативних медичних експертиз. Проведення таких експертиз на підприємницьких засадах в інститутах морфології створить надійні підвалини для принципових позицій пацієнтів щодо фінансових компенсацій за ятрогенії, лікарські помилки, ненавмисні або навмисні протиправні дії суб'єктами медичної діяльності.

Перелік таких страхових випадків довгий. Назвемо тільки найбільш важливі:

— летальність у медичних закладах до закінчення 1-ї доби перебування в них, коли пацієнт не може розповісти, де був, хто його бив, що він пив, що їв до травми, чим лікували родичі до доставки

в лікарню тощо. У цих летальних випадках трупи направляють на патологоанатомічний розтин практично без правильно визначеного діагнозу;

— біопсії та патологоанатомічні розтини після значних травм, великих операційних втручань, тривалих реанімаційних заходів тощо. У цих випадках хірург або травматолог не приділяють належну увагу опису й вилученню тілесних ушкоджень; ятрогенна патологія може бути більш летальною, ніж сама травма чи хвороба; є великий професійний ризик і можливість скоєння лікарської помилки або професійного злочину;

— отруєння алкоголем (його сурогатами) чи підозра на це. У лікарнях беруть кров на алкоголь у перші години після доставки пацієнта. А чи проводять дослідження на алкоголь газохроматографічним методом? З іншого боку, записи приладів дослідження на алкоголь повинні записуватися на стрічку «барабана» відповідного пристрою. Потребує перевірки наявності сертифіката на це дослідження. А як здійснюються метрологічний контроль, способи доставки та зберігання? Негативна відповідь хоча б на одне питання викреслює результати дослідження на алкоголь з основних доказів алкогольного сп'яніння. Досвід судово-медичних експертів-токсикологів свідчить про розбіжності результатів дослідження тієї самої крові на алкоголь до 1‰ у той чи інший бік, що зроблені в лікарні, а потім у відділенні судово-медичної токсикології;

— отруєння «чадним газом» чи підозра на це. Ситуація й питання аналогічні тим, що стосуються отруєння алкоголем. У цих випадках погіршують ситуацію відсутність опіків і слідів перебування в умовах пожежі, тяжкий стан хворого та «змазаність» синдрому отруєння «чадним газом».

У наведених і багатьох інших страхових випадках проведення судово-медичного дослідження замість патологоанатомічного дало б змогу відповісти на всі питання. Але на сьогодні його призначення можливе лише за направленням (постановою) слідчого поліції, прокуратури чи судді. Альтернативна судово-медична експертиза, що відокремлена від правоохоронних органів, практично не існує. Такий стан правовідносин аж ніяк не сприяє справедливості, об'єктивності, принципам правової держави, боротьбі з корупцією.

Таким чином, існують особливості статусу патологоанатомічних і судово-медичних аутопсій, що призводять до «конкуренції» за біопсійний і трупний матеріал. Задекларована в законах альтернативна медична експертиза не виконує свої функції до того часу, поки не буде введено в Україні медичне страхування, що стане підґрунтям створення приватних інститутів морфології. Функціонування альтернативної медичної експертизи забезпечить справедливість, об'єктивність, повноту фінансової компенсації пацієнтам у випадках ятрогенії, лікарських помилок, ненавмисних або навмисних протиправних дій суб'єктів медичної діяльності.

Специализация патологоанатомических и судебно-медицинских экспертиз иногда приводит к конкуренции за право исследования биопсийного и трупного материала. Это суживает права пациентов. Предложено создание институтов морфологии, которые будут проводить альтернативные медицинские экспертизы.

The specialization of pathoanatomical and forensic medical examinations sometimes leads to the competition for the right to study the biopsical and cadaveric material. This narrows the rights of patients. The creation of Morphology Institutes is proposed, which will conduct alternative medical examinations.

УДК 340.6

А. О. Моргун, судово-медичний експерт Харківського обласного бюро судово-медичної експертизи,
e-mail: teffi.fox@rambler.ru;

В. В. Хижняк, доцент кафедри судової медицини, медичного правознавства Харківського національного медичного університету, кандидат медичних наук, доцент,
e-mail: v.v.khyzhniak@gmail.com;

С. В. Подгасєвський, завідувач Дергачівського міського відділення Харківського обласного бюро судово-медичної експертизи

ЗАПРОВАДЖЕННЯ НОВИХ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ МЕХАНІЗМІВ ОФОРМЛЕННЯ СУДОВО-МЕДИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Розвиток і динаміка правовідносин у сучасному українському суспільстві потребують постійного моніторингу необхідних змін при використанні спеціальних знань у розслідуванні злочинів з боку відповідних інститутів експертного забезпечення правосуддя. Ці зміни повинні бути своєчасними та достатніми як з боку законодавців, так і з боку структур правоохоронної системи. Існує ще один суб'єкт таких правовідносин – судово-медична експертна служба. Безпосереднім продуктом діяльності цієї

служби є судово-медичні експертизи, що оформлюються у вигляді «Висновку експерта» відповідно до чинного Кримінального процесуального кодексу України (статті 101, 102 та ін.) і Закону України «Про судову експертизу». Правильність і своєчасність складання «Висновку експерта» й обґрунтування висновків забезпечує виконання принципів судово-експертної діяльності¹, а також неспростовність доказів по кримінальній справі.

Наша мета – показати необхідність запровадження нових нормативно-правових механізмів оформлення експертизи травми для відповідності сучасним вимогам експертного забезпечення правосуддя.

Стандарт процесу здійснення судово-медичної експертизи завжди супроводжується етапом складання судово-медичної експертної документації. Цей етап формально прописано у відповідних статтях КПК України, де надано обов'язкові відомості для титульного аркуша документа. Цього недостатньо. Тому відомчі правила та інструкції доповнюють цей недолік, але їх недосконалість, що багато років обговорюється науковцями, залишається на рівні середини 90-х рр. минулого століття. Так, А. І. Найда й О. Р. Малик констатують, що судово-медична експертиза виконується тільки в спеціалізованих судово-медичних закладах. Така організація в минулому, можливо, була корисною, але тепер відомчість і заорганізованість експертної служби не відповідає сучасним вимогам². Далі автори зазначають, що часто вищі судово-медичні інстанції, бажаючи догодити центральним органам прокуратури та внутрішніх справ, нашвидкуруч упроваджують нові методики досліджень без необхідної апробації. Так з'являються недосконалі методики, що не мають доказового підґрунтя.

Для досягнення поставленої мети розпочато впровадження у практичну експертну роботу низки вдосконалень «Висновку експерта» під час судово-медичного розтину трупа. Вони не порушують Правила проведення судово-медичної експертизи (дослідження) трупів у бюро судово-медичної експертизи (далі – Правила), що затверджені відповідним наказом МОЗ України, але розширюють цей документ, роблять його більш зрозумілим і вагомим для судово-слідчих органів. Удосконалення мало місце в такому:

— наступний після титульного аркуша починається з довідки, що судово-медичне дослідження трупа проводиться відповідно до Правил із зазначенням наказу МОЗ України та номера реєстрації його в Міністерстві юстиції України;

— на початку кожної частини виписується номер пункту зазначених Правил, наприклад, «п. 1.24.2 План проведення експертизи» (послідовність визначається експертом згідно з п. 1.28); або «п. 2.1.39 Язик без ушкоджень...»;

— після розтину записується фраза, що відповідає п. 2.1.13 Правил – проводились чи ні відеоз'йомка, фотографування, складання схем; також зазначається, що згідно з п. 2.1.76 усі органи й тканини під контролем експерта вміщено до трупа, а останній зшити;

— перед підписом протокольної частини «Висновку експерта» є фраза: відповідно до п. 1.29 незрозумілі медичні терміни можуть бути додатково роз'яснені експертом;

— судово-медичний діагноз виписується до висновків судмедексперта в заключній частині;

— фотографії, як правило, доповнюються схемами, а малюнки останніх відповідають атласам анатомії людини.

Ці нововведення мають схвальний відгук від судово-слідчих органів, з іншого боку, стандартизація документа забезпечує його процесуальну повноцінність. Завдяки цьому суттєво зменшилася кількість викликів судово-медичних експертів до слідчого й суду для роз'яснення «Висновку експерта» та підтвердження висновків.

Маємо впевненість, що шлях стандартизації судово-медичної експертної документації стане дієвим засобом об'єктивізації та повноти проведених судово-медичних експертиз.

Підсумовуючи наведене, пропонується:

1) привести у відповідність назви відомчих (МОЗ України) судово-медичних документів до норм чинного КПК України;

2) узяти до уваги вдосконалення оформлення «Висновку експерта» в разі розтину травматичних та інших трупів.

Рассмотрены некоторые действующие судебно-медицинские документы. Выявлены определенные несоответствия этих документов по отношению к Уголовному процессуальному кодексу Украины. Предложено усовершенствование оформления «Заключения эксперта» для устранения указанных недостатков.

Some current forensic medical documents are considered. Certain inconsistencies of these documents with respect to the Criminal Procedural Code of Ukraine are revealed. An improvement in formalizing the «Expert Opinions» has been proposed to eliminate these shortcomings.

¹ Закон України про судову експертизу. Харків: ПП «ІГВІНІ», 2006. 24 с.

² Найда А. І., Малик О. Р. Реформування судово-медичної служби в умовах правового регулювання медичної діяльності: теоретично-практичні аспекти. *Бокаріусовські читання: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю «Впровадження сучасних наукових досягнень в судову експертизу»* (м. Харків, 10–11 верес. 2009 р.). Харків: Оберіг, 2009. С. 75–78.

УДК 343.983

*Д. Ш. Ахмедова, заведующая лабораторией Республиканского центра судебной экспертизы имени Х. Сулеймановой при Министерстве юстиции Республики Узбекистан,
e-mail: dakhmedova@mail.ru*

СТАНОВЛЕНИЕ, РАЗВИТИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ СУДЕБНОЙ МОЛЕКУЛЯРНО-ГЕНЕТИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

В 1997 г. руководство Республиканского центра судебной экспертизы имени Х. Сулеймановой, участвуя в международной конференции судебных экспертов во Франции, получило информацию о новом бурно развивающемся в криминалистике направлении, основанном на последних достижениях молекулярной генетики, – ДНК-экспертизе. После этого руководство Центра вышло с предложением к правительству республики о создании первой в Центральной Азии лаборатории ДНК-экспертизы. По распоряжению Кабинета Министров Республики Узбекистан в том же 1997 г. перед руководством Центра была поставлена задача об организации проведения судебных экспертных исследований по молекулярно-генетической идентификации человека. После проведения трехлетней организационной работы и необходимых мер по комплектации специальным оборудованием и техническими средствами, предназначенными для проведения молекулярно-генетических исследований, и подбора квалифицированных кадров в августе 2000 г. был создан сектор в составе четырех сотрудников на базе лаборатории КЭМВИ по проведению криминалистических исследований ДНК человека. Руководство сектором, в дальнейшем лабораторией «Судебно-биологической экспертизы ДНК человека», было поручено энергичному молодому сотруднику, кандидату биологических наук А. А. Икрамову, который вложил много сил в развитие и совершенствование молекулярно-генетических исследований человека в Республике Узбекистан. Под его руководством в Центре в сентябре 2000 г. были проведены первая судебно-генетическая экспертиза по установлению родства и ряд исследований по идентификации преступников и без вести пропавших лиц.

2000–2005 гг. можно назвать этапом становления лаборатории. В этот период основная деятельность коллектива была направлена на организацию производства судебно-биологических экспертиз ДНК человека, подготовку экспертных кадров. Проведена огромная работа по переводу специальной литературы, протоколов проведения молекулярно-генетических исследований, технических паспортов специального оборудования. За короткое время лаборатория доказала высокую эффективность геномных исследований. Высокая надежность выводов ДНК-экспертизы позволила заключениям стать неоспоримым и нередко единственным объективным доказательством по делам об убийствах, изнасилованиях, спорном родстве. Также эти заключения сыграли важную роль в расследовании террористических актов, последствий чрезвычайных происшествий, в опознании неизвестных трупов. Судебно-экспертные и научные исследования на этом этапе проводились на автоматизированном аппаратно-программном комплексе ABI PRISM 377 DNA Sequencer всемирно-известной фирмы PE Applied Biosystems, который рекомендовал себя как стандартное криминалистическое оборудование судебно-генетических лабораторий всех развитых стран мира. С 2000 по 2003 г. исследования проводились с использованием набора для генотипирования AmpFlSTR Profiler Plus™ PCR Amplification Kit, позволяющего получить генотип по 9 локусам, с 2003 по 2005 г. эксперты перешли на использование набора для генотипирования AmpFlSTR RSGM Plus™ PCR Amplification Kit, позволяющего получить генотип по 11 локусам. Научные изыскания на этом этапе были направлены на подбор оптимальных условий для проведения полимеразно-цепной реакции, проведение исследований по оценке качества биологического материала и их пригодности для дальнейших молекулярно-генетических исследований, модификацию методик, позволяющих дифференцировать женские и мужские биологические клетки в смешанных образцах при раскрытии половых преступлений. Также были проведены пилотные исследования по изучению распределения родительских аллелей в многодетных семьях. В эти годы сотрудники лаборатории проходили стажировки и обучения в ведущих криминалистических лабораториях США и ФРГ.

Террористические акты, происшедшие в марте и июле 2004 г. в г. Ташкенте и регионах республики, дали начало экспертным и научным исследованиям митохондриальной ДНК человека и разработке автоматизированного программного комплекса лабораторной базы данных генетических паспортов для решения задач прямой молекулярно-генетической идентификации личности и родства. Разработанная коллективом лаборатории программа DNA expert облегчила поиск профиля объекта идентификации с ранее занесенными в базу генетическими данными, ускорила сложные экспертные действия по идентификации биологического материала, позволила проведение автоматизированного расчета вероятности отцовства и материнства. Также эта программа позволила накапливать и предоставлять статистическую информацию, усилить контроль за работой экспертов.

2006–2012 гг. можно выделить как этап развития судебно-генетической экспертизы. Он связан с проведением капитальной реконструкции лаборатории, технической модернизацией, расширением

кадрового состава. В частности, капитальная реконструкция позволила правильно организовать лабораторные помещения согласно установленным требованиям. В эти годы коллективом велась научная работа по Госпроекту «Генетическая история узбекского народа и его этногеномика. Криминалистический аспект». Итоговым научно-техническим результатом проделанной работы в период 2006–2008 гг. стало получение данных расчетов частот встречаемости аллелей по 15 STR-локусам ДНК представителей коренной узбекской популяции. Были созданы опорные параметры для вычисления расчета вероятности встречаемости при проведении судебных молекулярно-генетических экспертиз по определению генетического родства. Также были разработаны методические рекомендации «Расчет вероятности отцовства (материнства) при производстве судебно-биологической экспертизы ДНК человека».

Актуальность проблемы установления родства послужила продолжению научных исследований в 2009–2011 гг. по теме: «Изучение закономерностей распределения генетических признаков родителей в многодетных семьях для использования этих данных в практике судебной экспертизы по установлению родства». Результатом исследований стало издание учебного пособия «Судебно-биологическая экспертиза ДНК человека».

В 2012–2014 гг. в лаборатории проводились научные исследования по теме: «Полиморфизм Y-хромосомы популяций Узбекистана. Криминалистический аспект». В рамках этой научной работы также был разработан модифицированный подход экстракции ДНК из сильно деградированных костных останков. Благодаря этой разработке сейчас в лаборатории успешно решаются вопросы идентификации костных останков, подвергнутых высокой деградации.

В настоящее время в лаборатории для экстракции ДНК наряду с органическим методом используются наборы на основе нетоксичных магнитных частиц. Для количественного анализа ДНК используется линейка наборов количественного определения ДНК Quantifier DUO, Quantifier TRIO на автоматизированном аппаратно-программном комплексе ABI PRISM® 7500 Real Time PCR System. Генетический анализ проводится на секвенаторах ABI PRISM 3100 DNA Genetic Analyzer и 3130 xl DNA Genetic Analyzer (Applied Biosystems, США). Типирование проводится с применением линейки наборов, таких как AmpFlSTR® Identifiler™ PCR Amplification Kit, AmpFlSTR® Yfiler™ PCR Amplification Kit, AmpFlSTR® Minifiler™ PCR Amplification Kit, AmpFlSTR® Identifiler Plus™ PCR Amplification Kit, Globalfiler™ PCR Amplification Kit, AmpFlSTR® Yfiler Plus™ PCR Amplification Kit.

В 2017 г. заканчивается научная работа над созданием многофункциональной автоматизированной электронной программы для проведения расчета вероятности при решении прямой идентификации, анализа профилей смешанного типа, а также для расчета вероятности различных степеней родства.

Эксперты лаборатории были участниками конференций и конгрессов, проводимых международными организациями судебной экспертизы в Турции, Хорватии, Финляндии, России, США, где представляли свои разработки по общим вопросам судебно-генетической экспертизы.

По инициативе лаборатории в 2006, 2012 и 2013 гг. проводились научно-практические конференции, которые можно привести как примеры своеобразного смотра достижений в области судебной молекулярно-генетической экспертизы. В этих конференциях принимали участие судебные эксперты и ученые из России, Казахстана, Таджикистана, Украины, Польши, Канады, США, Азербайджана, которые констатировали успехи криминалистов в передовых направлениях экспертизы ДНК человека.

Важное значение в перспективном развитии Центра, в частности генетической экспертизы, сыграло принятие в 2012 г. ПКМ РУз №321 «О развитии Республиканского центра судебной экспертизы имени Х. Сулеймановой при Министерстве юстиции Республики Узбекистан на 2012–2015 годы». Решением правительства в целях совершенствования нормативно-правовой базы деятельности судебно-экспертной службы был разработан и внесен на обсуждение в законодательную Палату Олий Мажлиса проект Закона «О геномной регистрации», устанавливающий правовые основы получения, учета и хранения биологических образцов для создания национальной базы данных ДНК (геномной информации), а также регулирующий вопросы их использования и уничтожения. Особое внимание при разработке законопроекта было уделено защите прав личной безопасности граждан, прав на физическую и моральную целостность, конфиденциальность информации, презумпцию невиновности, прав на здоровье и свободу.

Для обновления и укрепления материально-технической базы судебно-экспертной службы начато строительство нового специализированного здания Центра, соответствующего современным стандартам размещения судебно-экспертных лабораторий. Учитывая рост в потребности ДНК-анализа для судебно-следственной практики и создания национальной базы данных ДНК, для лаборатории предусмотрено строительство отдельного специализированного здания.

В марте 2017 г. после проведения оценки международным органом по сертификации Cert international Центр получил сертификат, подтверждающий, что он имеет созданную и поддерживаемую систему управления качеством в соответствии с моделью международной нормы ISO 9001:2015 «Система менеджмента качества. Требования».

Еще одним важным документом в развитии лаборатории стало Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан 2017 г. №206 «О дальнейшем совершенствовании деятельности РЦСЭ, а также организации системы повышения квалификации судебных экспертов». В соответствии с этим постанов-

лением в лаборатории начата подготовка по международной аккредитации согласно ISO/IEC 17025, формирование базы данных учета вещественных доказательств, организация Центра повышения квалификации государственных судебных экспертов, начата апробация практики шифрования представленных для производства экспертных материалов путем присвоения им идентификационных кодов, исключающих контакт экспертов с заинтересованными лицами.

Лаборатория является единственной в своем роде в Республике Узбекистан. Подготовка судебных экспертов в области ДНК-анализа осуществляется на базе лаборатории. В настоящее время в лаборатории остро стоит вопрос информационного, научно-методического обеспечения, совершенствования профессиональной подготовки экспертных кадров, укрепления научного потенциала, дальнейшего обновления технической базы и др. Думаю, что сотрудничество с украинскими коллегами в этих и других вопросах развития судебно-генетической экспертизы в известной степени поможет в разрешении многих актуальных вопросов в области судебно-генетической экспертизы и судебной экспертизы в целом.

Сьогодні судова молекулярно-генетична експертиза є найбільш достовірним і надійним видом експертизи. Викладено історію, будні та перспективу розвитку судової молекулярно-генетичної експертизи ДНК людини в Узбекистані.

Today, the forensic molecular-genetic expertise is the most veracious and reliable type of expertise. The history, working days, prospects of development of a forensic molecular-genetic expertise of a person's DNA in Uzbekistan is covered.

УДК 340.6:577.2:343.9

**Ю. Ю. Куслій, заступник директора Вінницького
НДЕКЦ МВС України,
e-mail: ndekc@i.ua**

ПРОБЛЕМИ, ЯКІ ВИНИКАЮТЬ ПІД ЧАС ВИЛУЧЕННЯ ОБ'ЄКТІВ БІОЛОГІЧНОГО ПОХОДЖЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ МОЛЕКУЛЯРНО-ГЕНЕТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ, І ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Сьогодні важливим аспектом у розкритті тяжких і резонансних злочинів є доказова база досудового розслідування, яка формується завдяки судовій експертно-криміналістичній діяльності. Одним із видів експертиз, що проводяться в науково-дослідних експертно-криміналістичних центрах і дають категоричну відповідь на питання слідчих, є судова біологічна експертиза за експертною спеціальністю 9.5 Молекулярно-генетичні дослідження. Головною метою молекулярно-генетичного дослідження є ідентифікація особи шляхом отримання ДНК-профілю із слідів біологічного походження. Адже молекула ДНК є індивідуальним і неповторним носієм генетичної інформації для кожної людини (виняток становлять однайцеві близнюки, які мають ідентичну структуру ДНК). До слідів біологічного походження (продуктів життєдіяльності людського організму) належать: кров, слина, сперма, волосся, епітеліальні клітини (лупа, поверхневі шари багатопшарового плоского епітелію), кісткова тканина (зуби, кісткові рештки) та інші тканини й органи людини. Особливістю слідів біологічного походження є те, що вони можуть утворюватися як шляхом безпосереднього контакту слідоутворюючої поверхні із слідоприймаючою, так і безконтактного перенесення слідоутворюючої поверхні на слідоприймаючу (кашель, чхання). Ще однією специфікою слідів біологічного походження є їх мікроскопічні розміри, які непомітні неозброєним оком, і їх здатність змінювати свої властивості під впливом навколишнього середовища (температура, вологість, механічний та фізичний вплив на предмет-носіє).

За допомогою молекулярно-генетичного дослідження можна:

- установити походження сліду від конкретної особи;
- визначити, чи залишені сліди на різних місцях учинення злочинів однією особою (шляхом перевірки за регіональним та центральним обліками генетичних ознак людини);
- ідентифікувати будь-кого з учасників події у випадках, коли сліди утворені шляхом змішування виділень декількох осіб;
- ідентифікувати особу в разі вбивства та розчленування трупа, порівнюючи ДНК-профілі, отримані з окремих частин трупа;
- установити батьківство і материнство у випадках дітовбивства, крадіжки, підміни дітей;
- ідентифікувати рештки жертв катастроф, якщо близькі родичі (батьки, діти) живі.

Саме ДНК-аналіз здатний точно дати відповідь на безліч спірних питань, що виникають у ході розслідування як у кримінальних, так і цивільних справах.

Отже, у ході проведення молекулярно-генетичного дослідження можна не тільки визначити походження тих чи інших слідів від конкретної особи, розкривши при цьому злочин, а й спростувати причетність особи до вчинення злочину, що дуже важливо у виправдовувальних вироках, для винесення об'єктивного й неупередженого рішення.

Робота біолога науково-дослідного експертно-криміналістичного центру включає в себе два важливих етапи, а саме: участь як спеціаліста при огляді місця події, що включає в себе виявлення, фіксацію, вилучення та пакування слідів біологічного походження, та експерта – для встановлення природи та походження сліду, отримання ДНК-профілю для подальшої ідентифікації особи й оформлення висновку експерта. Обидва етапи є важливими, і на кожному з них існує ряд чинників, які можуть негативно вплинути на кінцевий результат.

У зв'язку із реорганізацією структури МВС України інспектори-криміналісти, які перебувають у структурних підрозділах ГУНП МВС України, не повною мірою забезпечені розхідними матеріалами для оглядів місць подій щодо вилучення слідів біологічного походження та потребують додаткових заходів, які сприятимуть розумінню процесу слідоутворення, виявлення, вилучення й пакування слідів біологічного походження. Адже саме якісний, повний і кваліфікований огляд місця події є найважливішим етапом, який сприятиме розкриттю резонансних злочинів.

Ураховуючи описану проблематику, кожний інспектор-криміналіст повинен бути забезпечений біологічною валізою, яка оснащується найнеобхіднішими розхідними матеріалами та інструментарієм, це: одноразові безталькові медичні рукавички (їх треба змінювати перед оглядом кожного наступного об'єкта для уникнення перехресного забруднення чужорідним генетичним матеріалом); медична маска, одноразова шапочка, халат і бахіли (для запобігання залишенню інспектором-криміналістом своєї генетичної інформації на об'єкті); інструментарій – манікюрні ножиці, пінцет, скальпель із змінними лезами; етиловий спирт, запальничка, стерильний марлевий бинт і вата (для термічної обробки інструментарію з метою запобігання перенесенню чужорідного генетичного матеріалу); дезінфікуючі засоби для обробки медичних одноразових рукавичок («Бацілол», «Стериліум», «Аніоспрей»); стерильні вушні палички та дистильована вода / фізіологічний розчин (для проведення змивів із слідів біологічного походження); індикаторні смужки «Гемофан» (для орієнтовного виявлення слідів крові на місці події); паперові пакування (конверти, пакети, коробки), які забезпечують збереження слідів біологічного походження.

У судовій експертній практиці трапляються випадки, коли учасники слідчо-оперативної групи (інспектори-криміналісти, слідчі, дільничні, оперативні співробітники та ін.) залишають свої генетичні ознаки (сліди біологічного походження) на знаряддях злочину, які в подальшому вилучаються та направляються на молекулярно-генетичне дослідження, результатом якого є встановлення ДНК-профілю та внесення його до центрального обліку генетичних ознак людини (далі – ЦОГОЛ). За вказаними фактами проводиться перевірка, направлення великої кількості порівняльних зразків імовірних підозрюваних, яка не дає позитивного результату та веде хибним шляхом органи досудового розслідування. Конституцією України забороняється в примусовому порядку відбирати зразки для порівняльного дослідження в осіб, які не є підозрюваними, проте в разі добровільної письмової згоди учасника слідчо-оперативної групи на поміщення його ДНК-профілю до ЦОГОЛ можна уникнути хибно-позитивних або хибно-негативних висновків, які в подальшому можуть дезорієнтувати хід досудового розслідування.

Відповідно до Інструкції МОЗ від 17.01.1995 №6 до компетенції судово-медичної експертизи належить огляд трупів у випадках насильницької смерті або при підозрі застосування насилля, яке призвело до смерті, проте категорично не вказано про заборону участі фахівців інших спеціальностей при огляді трупа. Так, спеціалістами Вінницького НДЕКЦ протягом 2016 р. за участю судово-медичних експертів був проведений експеримент, суть якого полягала у вилученні піднігтьового вмісту безпосередньо під час огляду трупа на місці події. Із п'яти таких випадків, які трапилися на території Вінницької області, чотири сприяли розкриттю тяжких злочинів шляхом отримання ДНК-профілю клітинних елементів підозрюваних осіб у піднігтьовому вмісті потерпілих.

Ураховуючи викладене, пропонуємо ввести в криміналістичну практику відбір піднігтьового вмісту безпосередньо під час огляду місця події (шляхом змивів з-під нігтьових пластин окремо з кожного пальця) після первинного огляду трупа судово-медичним експертом, що забезпечить максимальне збереження біологічного матеріалу (який міг бути залишений підозрюваним унаслідок боротьби) у піднігтьовому вмісті трупа та унеможливить втрату слідової інформації під час його транспортування та занесення слідів біологічного походження (кров, виділення організму) під нігтьові пластини під час розтину.

Рассмотрены проблемные вопросы, возникающие между судебными экспертами и органами досудебного расследования. Основное внимание уделено налаживанию коммуникации между инспекторами-криминалистами и судебными экспертами, которые проводят молекулярно-генетические исследования, для обеспечения качественного и полноценного экспертного сопровождения уголовных производств.

There are considered the problematic questions, which arise between forensic experts and pre-trial investigation bodies. The basic attention is given communications adjustment between inspectors-criminalists and forensic experts, who perform molecular-genetic researches for the provision of the qualitative and sterling expert maintenance of the criminal proceedings.

МОЛЕКУЛЯРНО-ГЕНЕТИЧНА ЕКСПЕРТИЗА ЯК АКТУАЛЬНИЙ НАПРЯМ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИ

В останні роки в Україні у зв'язку зі зміною політичної, соціально-економічної й криміногенної ситуацій спостерігається значне зростання кількості особливо тяжких злочинів, у тому числі проти життя, здоров'я та гідності громадян. Крім того, бойові дії на Сході країни, у зоні проведення анти-терористичної операції, створили реальну загрозу територіальній цілісності нашої держави. Велика кількість громадян беруть участь у бойових діях для захисту своєї держави в складі Збройних Сил, Національної гвардії, органів Міністерства внутрішніх справ, а також добровольчих формуваннях. Збільшилася кількість замовних убивств, розбійних нападів, а також статевих злочинів. Також в умовах проведення антитерористичної операції особливо складним є розшук осіб, зниклих безвісти, викрадених або захоплених у полон. При цьому одним із важливих питань, які ставляться на вирішення експертизи, є ідентифікація особи, де важливе місце належить біологічним методам дослідження.

Головним питанням судово-медичної експертизи речових доказів було та залишається питання про походження слідів із місць учинення злочинів від конкретної особи. Результати експертизи зазвичай зводяться до встановлення факту наявності біологічного матеріалу (крові, слини, сперми та ін.) у слідах і визначення в них групових факторів.

У криміналістиці практичні ідентифікаційні дослідження припускають виявлення та реєстрацію таких ознак і властивостей об'єкта, які можна вважати індивідуальними. У судово-медичній ідентифікаційній експертизі в ролі індивідуальних ознак особи традиційно виступали біохімічні маркери. До них належать деякі антигенні характеристики крові та тканин організму, а також ізоформи ряду ферментів, які визначаються при дослідженні слідів на речових доказах, виділеннях або тканинах тіла людини.

Індивідуалізуючі можливості маркерних систем залежать від їх поліморфності, іншими словами, від ступеня їх варіабельності та кількості варіантів у популяції. Чим ці величини більші, тим вища специфічність маркера, а значить, його здібність виділяти конкретний об'єкт серед інших, навіть подібних за іншими ознаками.

У всіх відомих біохімічних маркерів індивідуалізуючий потенціал виявляється недостатньо високим для позитивної ідентифікації, тобто власне для ототожнення об'єктів. Наприклад, деякі біологічні характеристики, які виявляються класичними серологічними маркерами – еритроцитарними антигенами системи АВО, зустрічаються в кожного третього або четвертого індивідуума. Очевидно, що ймовірність їх випадкового збігу в різних осіб досить велика.

Отже, біохімічні маркери є групоспецифічними, а тому ототожнення, якщо й можливе, то з використанням багатьох різних систем, кожна з яких узята ізольовано, має лише відносне значення. Це означає, що існуючі методики класичного біохімічного й імунологічного аналізу, на яких значною мірою засновано отримання експертних оцінок при судово-біологічній ідентифікації особи, здатні лише виключити з достатнім ступенем достовірності належність біологічного матеріалу, який досліджується, конкретній особі. Позитивна ідентифікація має умовний характер і обмежується констатацією тільки групової належності біологічних об'єктів.

Прогрес молекулярно-біологічної науки відкрив нові шляхи вирішення проблеми судово-медичної ідентифікації особи, забезпечивши можливість виявлення індивідуалізуючих ознак на рівні не фенотипу, а генетичної матриці – клітинної ДНК.

Кожна людина, як і будь-який живий організм, має свій характеристичний фенотип (тобто набір зовнішніх і внутрішніх ознак та властивостей), який відрізняє його від інших, йому подібних організмів. Відмінності зумовлені унікальністю будь-якого індивідуального генотипу – усього набору генів даного організму (єдиним винятком із цього правила можна вважати монозиготних близнюків). Генетичний матеріал, який міститься в різних клітинах і тканинах одного індивідуума, у нормі однаковий. Отже, два основоположних принципи – індивідуальна генетична унікальність кожного організму й генетична ідентичність усіх його клітин і тканин – складають концептуальну основу молекулярно-генетичної індивідуалізації.

Ключовий сенс аналізу – виявлення індивідуальних генетичних відмінностей або генетичної схожості біологічних об'єктів і, як наслідок, встановлення їх відмінності або тотожності, або їх генетичної спорідненості.

На початку розвитку методу кінцевий етап всієї складної багатостадійної процедури зводився до аналізу специфічних графічних зображень, умовно говорячи, «відбитків пальців» спадкового матеріалу людини. При цьому основою для експертного висновку найчастіше виступало відображення індивіду-

альних характеристик ДНК у вигляді графічного образу, а саме: специфічного набору ліній, який нагадує картинку так званого бар-коду. Отже, по аналогії з аналізом дактилоскопічного відбитка виникла назва – генетична, або точніше, геномна «дактилоскопія». Термін введено в 1985 р. Джеффрісом (в англійському варіанті – DNA Fingerprinting, буквально – «зняття відбитків пальців ДНК»). Нині його розглядають як застарілий, оскільки в науковій лексичі він витіснений більш точними термінами, такими як типкування ДНК або генетична ідентифікація.

Молекулярно-генетичний ідентифікаційний аналіз дозволяє досліджувати особливі ділянки ДНК, строго специфічні для кожного індивідуума, та отримати таким чином унікальний генетичний «паспорт» або «посвідчення особи» людини, яке неможливо ні приховати, ні змінити, ні підробити. Індивідуалізуючі ознаки, які визначаються на рівні ДНК, характеризуються майже абсолютною стійкістю, тобто зберігаються в організмі людини незмінними все її життя й незмінними відображаються в її біологічних слідах. Тому ідентифікаційна значимість генетичних ознак є надзвичайно високою.

ДНК-типкування на сьогодні стало найбільш доказовим методом аналізу біологічного матеріалу при проведенні судово-медичної ідентифікаційної експертизи. Ці технології міцно ввійшли в арсенал експертної діяльності судово-медичних служб більшості розвинутих країн світу. Цей метод ідентифікації особи в Експертній службі МВС України почав упроваджуватися з 90-х рр. ХХ ст. у Державному науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі. Понад 15-річний досвід упровадження молекулярно-генетичних методів дослідження в практику роботи правоохоронних органів переконливо свідчить про те, що ефективність розслідування багатьох тяжких злочинів проти особи може бути суттєво підвищена.

Стосовно завдань судово-медичної експертизи генетичні методи особливо ефективні у двох випадках: ідентифікації особи та встановлення біологічної спорідненості (батьківства або материнства).

У першу чергу йдеться про ідентифікацію особи при розслідуванні вбивств, нанесень тяжких тілесних ушкоджень, зґвалтувань та інших злочинів, які потребують судово-медичного дослідження речових доказів, а також при впізнанні розчленованих або дуже пошкоджених трупів, наприклад, у випадках масових природних та техногенних катастроф і військових конфліктів. Однак геномна «дактилоскопія», на відміну від традиційної криміналістичної дактилоскопії, дозволяє не тільки однозначно встановлювати особу, а й визначати кровну спорідненість. Це робить її незамінним експертним методом у складних випадках підміни, втрати, викрадення дітей, визначення спорідненості малолітніх або осіб, які втратили пам'ять, а також у разі виявлення фактів кровозмішення. Метод також дуже ефективно використовується у вирішенні цивільних справ – встановлення батьківства або материнства. Можливе навіть пренатальне дослідження, яке дозволяє встановлювати батьківство в процесі вагітності, тобто до народження дитини¹.

Розвиток і вдосконалення методів криміналістичного ДНК-аналізу сприяли тому, що сучасна технологія дослідження ДНК дозволяє успішно досліджувати:

- практично всі тканини й біологічні рідини організму людини, які містять ДНК;
- біологічні об'єкти, які забруднені мікрофлорою;
- мікрокількості біологічного матеріалу (для встановлення якісного ДНК-профілю потрібні лише 6–9 ядровмісних клітин);
- змішані сліди, особливо у випадках дослідження об'єктів за фактом учинення злочинів на ставовому ґрунті².

В Україні значимість молекулярно-генетичних ідентифікаційних досліджень постійно зростає – як із причини постійно зростаючого високого рівня криміногенності, так і у зв'язку із озброєними конфліктами та терористичними актами.

Нині в Експертній службі МВС України працюють ДНК-лабораторії, оснащені сучасним обладнанням, яке не поступається аналогічному в лабораторіях по всьому світі. На території України функціонують 7 таких лабораторій у науково-дослідних експертно-криміналістичних центрах МВС України: Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр та 6 обласних (Вінницький, Запорізький, Київський, Львівський, Миколаївський, Харківський). В останньому ДНК-лабораторія почала свою роботу лише наприкінці 2014 р. та на сьогодні фахівцями виконано вже близько 2000 експертиз.

Особливо цінною є можливість використання криміналістичних обліків, коли потрібно накопичувати та зберігати дані дослідження слідів для подальшого пошуку підозрюваних осіб шляхом порівняння їх даних із тими, що вже зберігаються в базі.

В Експертній службі МВС України функціонують регіональні бази обліку генетичних ознак людини, які регулярно поповнюють центральну базу генетичних ознак людини. Експертна служба МВС України інтенсивно співпрацює з Європейською мережею судово-медичних інститутів (ENFSI) та Інтерполом, особливо в питаннях розшуку осіб.

¹ Иванов П. Л. Индивидуализация человека и идентификация личности: молекулярная биология в судебной медицине. *Вестн. Рос. акад. наук.* 2003. Т. 73, № 12. С. 1085–1097.

² Пименов М. Г., Культин А. Ю., Кондрашов С. А. Научные и практические аспекты криминалистического ДНК-анализа: учеб. пособие. М.: ГУ ЭКЦ МВД России, 2001.

Технологія генетичної індивідуалізації, яка виникла на базі новітніх досягнень академічної біологічної науки, спочатку лише позначила перспективи, указала нові можливі шляхи вирішення цілої низки спеціальних завдань у медичній генетиці, генеалогічних дослідженнях, епідеміології, селекції, популяційній та еволюційній генетиці й судовій біології та криміналістиці. Очевидно, що реалізація цих можливостей неминуче потребувала подальших поглиблених розробок, модифікацій і адаптування методу в руслі кожного конкретного напрямку. Що стосується судово-медичних аспектів генетичної ідентифікації, то тут експертний ідентифікаційний аналіз стрімко продовжує свій розвиток уже не тільки як галузь молекулярно-генетичних досліджень, а і як елемент комплексного криміналістичного знання, спрямованого на розслідування й розкриття злочинів.

Рассмотрены вопросы актуальности судебной молекулярно-генетической экспертизы как источника вещественных доказательств в рамках расследования преступлений против здоровья и жизни граждан, так и в решении вопросов в рамках гражданских производств – установления отцовства, материнства и т. д. Приведены преимущества использования молекулярной генетики перед серологическими методами исследования.

The issues of an urgency of the forensic molecular-genetic expertise of both source of material evidence in the frames of investigation of crimes against health and life of citizens as well as in the resolution of questions within the civil proceedings – establishing paternity and maternity, are considered. Some advantages of the use of the molecular genetics as compared as to the serological methods of a research are presented.

ЗМІСТ

Вітальне слово Міністра юстиції України 3

Welcoming words of the Minister of Justice of Ukraine 4

1. ПАМ'ЯТІ МИХАЙЛА ВАСИЛЬОВИЧА САЛТЕВСЬКОГО

О. М. Ключев

ДО СТОРІЧНОГО ЮВІЛЕЮ ВИДАТНОГО ВЧЕНОГО-КРИМІНАЛІСТА
МИХАЙЛА ВАСИЛЬОВИЧА САЛТЕВСЬКОГО 5

В. Ю. Шенітько

РОЛЬ ПРОФЕСОРА М. В. САЛТЕВСЬКОГО У ФОРМУВАННІ МЕТОДОЛОГІЧНИХ
ЗАСАД КРИМІНАЛІСТИКИ 7

В. М. Шевчук

САЛТЕВСЬКИЙ МИХАЙЛО ВАСИЛЬОВИЧ – ВИДАТНИЙ НАУКОВЕЦЬ
І ФУНДАТОР КРИМІНАЛІСТИКИ 9

О. П. Снігерьев

ПАМ'ЯТЬ ПРО ВЧИТЕЛЯ 11

В. В. Юсупов

НАУКОВА ШКОЛА ПРОФЕСОРА М. В. САЛТЕВСЬКОГО:
ФОРМУВАННЯ ТА ГОЛОВНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕНЬ 12

Н. Є. Філіпенко, С. А. Онопрієнко

ВНЕСОК МИХАЙЛА ВАСИЛЬОВИЧА САЛТЕВСЬКОГО В РОЗВИТОК
ВІТЧИЗНЯНОЇ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ 14

2. СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛІСТИКИ ТА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

М. Г. Щербаковський

ЩОДО МОЖЛИВОСТІ ВИТРЕБУВАННЯ ВИСНОВКІВ ЕКСПЕРТІВ
УЧАСНИКАМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ 18

О. В. Одерій

СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ
ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ 19

Г. Л. Чигрина

ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОВЕДЕННЯ КОМПЛЕКСНОЇ
КОМП'ЮТЕРНО-ТЕХНІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ТА ТЕХНІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ДОКУМЕНТІВ 20

О. Ю. Булулуков

ТАКТИЧНІ РІШЕННЯ В КРИМІНАЛІСТИЦІ: ВИНИКНЕННЯ ПРОБЛЕМИ 22

Г. О. Чорний

ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ
ТЕРОРИСТИЧНОЇ СПРЯМОВАНOSTI 25

В. В. Арешонков

КРИМІНАЛІСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ
ОБІЗНАНИХ ОСІБ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ 27

С. О. Шевцов

УСТАНОВЛЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ОЗНАК ЗЛОЧИНЦЯ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ
ОГЛЯДУ МІСЦЯ ПОДІЇ 29

Є. Є. Демидова

ЗАЛУЧЕННЯ СУДОВОГО ЕКСПЕРТА ДО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ СТОРОНОЮ
ЗАХИСТУ: ПРОБЛЕМИ ТА НАПРЯМИ ЇХ ВИРІШЕННЯ 31

Я. В. Замкова

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЩОДО МОЖЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ ЕКСПЕРТИЗИ
В ПІДГОТОВЧОМУ ПРОВАДЖЕННІ 33

Н. Н. Космина НЕЗАКОННЫЙ ОБОРОТ НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ И ПСИХОТРОПНЫХ ВЕЩЕСТВ, СВЯЗАННЫЙ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНТЕРНЕТА И ЭЛЕКТРОННОЙ СВЯЗИ	34
В. В. Колесніков ТАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОПИТУ ПІДОЗРЮВАНОГО ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ПОЖЕЖАМИ	36
В. В. Кожевніков УСТАНОВЛЕННЯ ФАКТУ ІНСЦЕНУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ.....	37
С. А. Євдокіменко ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ВІДЕОРЕГІСТРАТОРІВ І КАМЕР ВІДЕОПОСТЕРЕЖЕННЯ.....	39
Т. О. Кузубова ЕКСПЕРТИЗА В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ	41
Н. В. Павлюк ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «НАУКОВО-ТЕХНІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЛІДЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ»	43
І. В. Сабадаш ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧОГО ОГЛЯДУ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ НЕВИПЛАТОЮ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ	45
Є. Л. Галагура ТИПОВІ СПОСОБИ ВЧИНЕННЯ УМИСНИХ ВБИВСТВ ІЗ МОТИВІВ РАСОВОЇ, НАЦІОНАЛЬНОЇ ЧИ РЕЛІГІЙНОЇ НЕТЕРПИМОСТІ	47
Є. В. Ковкіна ФУНКЦІОНУВАННЯ ТЕРМІНОЛЕКСЕМ ПІДСИСТЕМИ КРИМІНАЛІСТИКИ ПІД ЧАС СТАНОВЛЕННЯ ЮРИДИЧНОГО ТЕЗАУРУСУ НА ПОЧАТКУ XIII – XVII СТ.	48

3. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Е. Н. Yükseloğlu, F. Ç. Yonar, G. Rayimoğlu, Ö. Karataş, F. Aşicioğlu FORENSIC SCIENCES EDUCATION IN TURKEY: FORENSIC MEDICINE INSTITUTE SAMPLING	50
Э. Х. Юкселоглу, Ф. Ч. Йонар, Г. Райимоглу, О. Каратас, Ф. Ашикиоглу СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В ТУРЦИИ: НА ПРИМЕРЕ ИНСТИТУТА СУДЕБНОЙ МЕДИЦИНЫ	52
G. Rayimoğlu, F. Ç. Yonar, Ö. Karataş, F. Aşicioğlu, E. N. Yükseloğlu ACCREDITATION IN FORENSIC SCIENCES LABORATORY	54
Г. Райимоглу, Ф. Ч. Йонар, О. Каратас, Ф. Ашикиоглу, Э. Х. Юкселоглу АККРЕДИТАЦИЯ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНЫХ ЛАБОРАТОРИЙ	57
Э. Л. Титанян ПРОФЕССИЯ – СУДЕБНЫЙ ЭКСПЕРТ	60
С. Н. Нефедов ТЕХНИЧЕСКОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ В СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	63
Н. І. Клименко, Г. Г. Палпуха МІЖНАРОДНЕ ЗНАЧЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	66
О. Г. Рувін, А. О. Полтавський СТАНДАРТИЗАЦІЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В УКРАЇНІ ЯК ВАЖЛИВА ПЕРЕДУМОВА ВИЗНАННЯ НАДІЙНОСТІ СУДОВИХ ДОКАЗІВ	68
О. П. Угровецький ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ КОМПЕНСАЦІЇ ВИТРАТ НА ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ	71
А. І. Ріпенко ДЕЯКІ ПІДХОДИ ДО ВИБОРУ КРИТЕРІЇВ ОЦІНЮВАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	73

<i>Е. Б. Сімакова-Єфремян</i> ДО ПИТАННЯ ПРО ОСОБЛИВОСТІ СУБ'ЄКТА КОМПЛЕКСНИХ СУДОВО-ЕКСПЕРТНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	76
<i>І. А. Петрова</i> НАУКОВА СКЛАДОВА У ФОРМУВАННІ СУДОВОГО ЕКСПЕРТА.....	78
<i>М. В. Шенітько</i> ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ	80
<i>А. М. Лисенко, О. Ю. Холодова</i> ЕЛЕКТРОННЕ ТЕСТУВАННЯ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ МЕТОД ПЕРЕВІРКИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВЛЕНОСТІ СУДОВИХ ЕКСПЕРТІВ	81
<i>І. А. Петрова, К. С. Максименко</i> ВПЛИВ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА НА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	83
<i>О. Б. Андрєєва, О. В. Шарапова</i> ВИЗНАЧЕННЯ НАУКОВОЇ ОБҐРУНТОВАНОСТІ СУДОВО-ЕКСПЕРТНИХ МЕТОДИК КРИЗЬ ПРИЗМУ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ	85
<i>Ю. Ю. Лилова, О. М. Заковирко</i> ЩОДО ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ІЗ СТАНДАРТИЗАЦІЇ	87
<i>А. Г. Каткова</i> ЗАЛУЧЕННЯ ЕКСПЕРТІВ І СПЕЦІАЛІСТІВ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕНЬ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ.....	89
<i>Н. В. Тутецька</i> СУЧАСНИЙ СТАН СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ.....	90
<i>В. П. Грохольський, С. О. Андренко</i> ПРОФЕСІЙНА ЕТИКА СУДОВОГО ЕКСПЕРТА	91
<i>Т. В. Каткова</i> ПРОИЗВОДСТВО ЭКСПЕРТИЗЫ ПО УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ ПОСТСОВЕТСКИХ ГОСУДАРСТВ	93
<i>І. О. Савченко</i> ЩОДО МЕХАНІЗМУ ОБРАХУВАННЯ ОБЛІКУ РОБОЧОГО ЧАСУ ЕКСПЕРТА ПРИ СКЛАДАННІ СТАТИСТИЧНОЇ ЗВІТНОСТІ	94
<i>В. О. Крюков</i> ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВ ПІДОЗРЮВАНОВОГО ПРИ ПРОВЕДЕННІ ЕКСПЕРТИЗИ.....	97

4. КРИМІНАЛІСТИЧНА ЕКСПЕРТИЗА

<i>М. С. Будагян, Л. Н. Мекилян</i> ОСОБЕННОСТИ ЭКСПЕРТНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ОТПИРАНИЯ ЦИЛИНДРОВЫХ ШТИФТОВЫХ ЗАМКОВ МЕТОДОМ БАМПИНГА.....	98
<i>Н. М. Гурэу</i> ЭКСПЕРТНАЯ ПРАКТИКА: ПОВТОРНАЯ ЭКСПЕРТИЗА МАРКИРОВОЧНЫХ ОБОЗНАЧЕНИЙ ПОСЛЕ РАНЕЕ ПРИМЕНЕННЫХ ДЕСТРУКТИВНЫХ МЕТОДОВ ИССЛЕДОВАНИЯ (частный случай)	101
<i>D. Vasiliauskiene</i> EVIDENTIAL VALUE OF FORENSIC INVESTIGATION OF CROSS-TRANSFERRED TRACE EVIDENCE.....	103
<i>Л. В. Свиридова</i> ЛІНГВІСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИХ ДОКУМЕНТІВ В ЕКСПЕРТНІЙ ПРАКТИЦІ.....	106

О. Ю. Савчук ОКРЕМІ ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ РУКОПИСНИХ ЗАПИСІВ, ВИКОНАНИХ МОВАМИ, НЕ СПОРІДНЕНИМИ З КИРИЛИЦЕЮ ТА ЛАТИНИЦЕЮ	107
Н. В. Сиротенко, В. Г. Абросимова, Н. Я. Дідушок СУЧАСНИЙ СТАН ПОЧЕРКОЗНАВЧОГО ДОСЛІДЖЕННЯ РУКОПИСНИХ ЗАПИСІВ, ВИКОНАНИХ ЛАТИНИЦЕЮ	108
О. В. Ковбасенко, І. Ю. Парамонова ІНВАРІАНТИ ЗАКЛИКІВ ЗА ЇХ КОМУНІКАТИВНИМИ ФУНКЦІЯМИ.....	110
Л. С. Тальянчук ПЕРЕВАГИ КОМПЛЕКСНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКУМЕНТІВ, ЩО ПОСВІДЧУЮТЬ ОСОБУ, ІЗ БЕЗКОНТАКТНИМ ЕЛЕКТРОННИМ НОСІЄМ	113
Н. О. Зубова ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ВІДНОСНА ДАВНІСТЬ» ВИГОТОВЛЕННЯ ДОКУМЕНТА	115
О. С. Родюкова, Г. В. Шовкова ПОНЯТТЯ ШТУЧНОГО ЗІСТАРЮВАННЯ ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ ДОКУМЕНТІВ	117
А. В. Коломийцев ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ДЛИНЫ РАНЕВОГО КАНАЛА ДЛЯ РАСЧЕТОВ БАЛЛИСТИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК ПОРАЖАЮЩИХ ЭЛЕМЕНТОВ.....	119
В. П. Янковський ДОСЛІДЖЕННЯ РЕВОЛЬВЕРІВ КАЛІБРУ 4 ММ ФЛОБЕР, ЯКІ НАДІЙШЛИ НА ДОСЛІДЖЕННЯ, СПОРЯДЖЕНИМИ МЕТОДОМ РОЗДІЛЬНОГО ЗАРЯДЖАННЯ.....	121
В. І. Голоботовський ГЕНЕЗИС КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ З ВИЗНАЧЕННЯ СИТУАЦІЙНИХ ОБСТАВИН ПОСТРІЛУ З НАРІЗНОЇ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ.....	123
А. О. Полтавський ОКРЕМІ ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ ДАКТИЛОСКОПІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ В РОЗКРИТТІ ЗЛОЧИНІВ: ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ	125
Є. С. Манько ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРОВЕДЕННЯ ПОРТРЕТНОЇ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ З ВИКОРИСТАННЯМ ВІДЕОЗОБРАЖЕНЬ	127
О. І. Брендель ДЕЯКІ АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ВІДЕО-, ЗВУКОЗАПИСУ.....	130
В. А. Руднев, А. Ф. Клімчук УСТАНОВЛЕННЯ ВПЛИВУ ЗОВНІШНІХ ФАКТОРІВ ПІД ЧАС ЗБЕРІГАННЯ ДИЗЕЛЬНОГО ПАЛИВА НА РЕЗУЛЬТАТИ ІДЕНТИФІКАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	132
А. Н. Хох, С. В. Рубинчик ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ДЕНДРОХРОНОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ДЛЯ УСТАНОВЛЕНИЯ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ ОБРАЗЦОВ ДРЕВЕСИНЫ ОДНОМУ ДЕРЕВУ	134
О. О. Хлесткова СУДОВО-ГРУНТОЗНАВЧА ЕКСПЕРТИЗА ГЛИНИСТИХ ГРУНТІВ	136
В. А. Будевич, Д. Е. Кузменков СПЕКТРОСКОПИЯ КОМБИНАЦИОННОГО РАССЕЯНИЯ СВЕТА – ПЕРСПЕКТИВНЫЙ МЕТОД В ЭКСПЕРТИЗЕ ВОЛОКНИСТЫХ МАТЕРИАЛОВ И ИЗДЕЛИЙ ИЗ НИХ	138

5. ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

А. В. Лубенцов ПАРАМЕТРИ, ЯКІ ВПЛИВАЮТЬ НА ВИДИМІСТЬ ПРОЇЗНОЇ ЧАСТИНИ ДОРОГИ ТА ПІШХОДІВ.....	140
Р. Б. Каплін ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ КРИТЕРІЇВ КАПІТАЛЬНОСТІ ТА ВІДНЕСЕННЯ ОБ'ЄКТІВ ДО КАПІТАЛЬНИХ	141

В. В. Сабадаш, В. С. Супрун ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ АВАРІЙНОЇ РОЗГЕРМЕТИЗАЦІЇ ГАЗОБАЛОННОГО ОБЛАДНАННЯ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ	143
І. М. Рябінін, Ю. М. Сенчихін, І. В. Богданюк РОЗРАХУНОК СИЛ І ЗАСОБІВ, НЕОБХІДНИХ ДЛЯ ГАСІННЯ ПОЖЕЖ (У РАМКАХ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВОЇ ПОЖЕЖНО-ТЕХНІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ)	147
В. А. Коршенко СПОСОБИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙНИХ ЗАСОБІВ У МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ ПРИ ПРОВЕДЕННІ СУДОВОЇ ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ.....	149
Г. В. Рендаренко ЩОДО ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ, ПРИЗНАЧЕНИХ ДЛЯ НЕГЛАСНОГО ПРОНИКНЕННЯ ДО ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ, ОБЛАДНАНИХ ЕЛЕКТРОННИМИ ЗАСОБАМИ ОХОРОНИ.....	151
М. О. Можасєв, М. О. Логвиненко АНАЛІЗ ЯКОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ КОМП'ЮТЕРНИХ МЕРЕЖ ТА ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ У ГАЛУЗІ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ.....	152
І. О. Струк, Ю. С. Харабуга ПОНЯТТЯ ОРИГІНАЛУ ТА ПЕРВИННОГО ЗАПISУ ЦИФРОВИХ ФОНОГРАМ, ВІДЕОГРАМ І ВІДЕОФОНОГРАМ	153
Ю. С. Харабуга ДОСЛІДЖЕННЯ СЛУЖБОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ОПТИЧНИХ ДИСКІВ ОДНОРАЗОВОГО ТА БАГАТОРАЗОВОГО ЗАПISУ	155
В. С. Серьогін ОКРЕМІ ПИТАННЯ МЕТОДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ КОМП'ЮТЕРНИХ ЗЛОЧИНІВ ТА ЕКСПЕРТНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СПЕЦІАЛЬНИХ ПРОГРАМНИХ ЗАСОБІВ.....	158
М. Ю. Єрмоленко АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ШКІДЛИВОГО ПРОГРАМНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ, ЩО ВИКОРИСТОВУЄТЬСЯ ПРИ ВЧИНЕННІ КРИМІНАЛЬНИХ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ІНТЕРНЕТ-БАНКІНГУ	160
М. К. Жолондківський АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ МОБІЛЬНИХ ПРИСТРОЇВ НА БАЗІ ОПЕРАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ ANDROID ІЗ ЗАБЛОКОВАНИМИ ЕКРАНАМИ.....	161
А. В. Батіг ДОСЛІДЖЕННЯ ДИНАМІЧНОЇ СТИСКАЮЧОЇ СИЛИ В НЕОДНОРІДНОМУ ПОЇЗДІ ПРИ ГАЛЬМУВАННІ НА КРИВІЙ ДІЛЯНЦІ КОЛІЇ	162
А. В. Батіг, Я. В. Болжеларський ЗАЛІЗНИЧНО-ТРАНСПОРТНІ ЕКСПЕРТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЙ ЧЛЕНІВ ЛОКОМОТИВНОЇ БРИГАДИ ПРИ ЗНАХОДЖЕННІ ЛЮДИНИ НА КОЛІЇ.....	163
А. В. Батіг, О. М. Возняк ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ МОМЕНТУ ВИНИКНЕННЯ НЕБЕЗПЕКИ РУХУ НА ЗАЛІЗНИЧНИХ ПЕРЕЇЗДАХ.....	164
А. В. Батіг, О. Б. Ковальчук ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ВКОЧУВАННЯ КОЛЕСА РУХОМОГО СКЛАДУ НА ГОЛОВКУ РЕЙКИ ПРИ РІЗНИХ ШВИДКОСТЯХ РУХУ ПОЇЗДА ЗА НАЯВНОСТІ ПЕРЕКОСУ РЕЙКОВИХ НИТОК НА КРИВІЙ ДІЛЯНЦІ КОЛІЇ	165
А. В. Батіг, А. Я. Кузишин ДОСЛІДЖЕННЯ ДИНАМІКИ РУХОМОГО СКЛАДУ ШЛЯХОМ ПОБУДОВИ ЙОГО МАТЕМАТИЧНИХ МОДЕЛЕЙ.....	168
О. В. Джус ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАНСПОРТНИХ ПРИГОД У КОМЕРЦІЙНОМУ ГОСПОДАРСТВІ ЗАЛІЗНИЦЬ УКРАЇНИ.....	169
М. О. Кузін, Т. М. Мещерякова, О. А. Кузін, О. Ф. Курильова, Н. В. Гординська АНАЛІЗ ПЕРСПЕКТИВ ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДІВ КОМП'ЮТЕРНОЇ ІНЖЕНЕРІЇ В ЗАЛІЗНИЧНО-ТРАНСПОРТНІЙ СУДОВІЙ ЕКСПЕРТИЗИ.....	170

Р. Е. Мирошниченко

ЩОДО АНАЛІТИЧНОГО КОНТРОЛЮ ҐРУНТУ НА ВМІСТ ЗАБРУДНЮЮЧИХ РЕЧОВИН 171

6. ЕКОНОМІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

С. В. Євдокіменко

ОСОБЛИВОСТІ РОЗРАХУНКУ РЕАЛЬНОЇ ВІДСОТКОВОЇ СТАВКИ
ТА СУКУПНОЇ ВАРТОСТІ КРЕДИТУ 173

О. В. Холутенко

ПРО МЕЖІ КОМПЕТЕНЦІЇ СУДОВОГО ЕКСПЕРТА ПРИ ВИРІШЕННІ ПИТАНЬ
ЩОДО РОЗМІРУ ШКОДИ, ЗАПОДІЯНОЇ ВНАСЛІДОК НЕЗАКОННОЇ ВИРУБКИ ДЕРЕВ 175

О. В. Недайхліб

ЕКОНОМІЧНА ЕКСПЕРТИЗА ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ ДОХОДІВ
ВІД ПОСАДОВИХ ЗЛОЧИНІВ 177

Н. І. Панченко, Н. В. Гавриленко

ЕЛЕКТРОННІ ГРОШІ ЯК ОБ'ЄКТ СУДОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ 179

С. О. Козуб

ЕКСПЕРТНА ПРАКТИКА ВИКОНАННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ
ВТРАТ АКТИВІВ І ЗБИТКІВ БАНКУ ПРИ УКЛАДАННІ КРЕДИТНИХ ДОГОВОРІВ 181

7. ТОВАРОЗНАВЧА ЕКСПЕРТИЗА

В. М. Губарева

ОСНОВНІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ВАРТОСТІ ТОВАРІВ ДЛЯ ВВЕЗЕННЯ
НА МИТНУ ТЕРИТОРІЮ УКРАЇНИ..... 183

О. С. Оболенцева-Красивська, О. С. Донцова

ДО ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОГО ФОРМУВАННЯ ДЕФІНІЦІЇ «СПОЖИВЧА ВАРТІСТЬ»
У СУДОВОМУ ТОВАРОЗНАВСТВІ..... 184

О. С. Оболенцева-Красивська

ЩОДО ПИТАННЯ ВВЕДЕННЯ В ДІЮ НОРМАТИВНИХ ДОКУМЕНТІВ, ЯКІ ОБУМОВЛЮЮТЬ
ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ВАРТОСТІ РОСЛИН ПЕВНИХ ВИДІВ..... 186

8. ЕКСПЕРТИЗА У СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

А. А. Арутюнян

ЕКСПЕРТИЗА ОБ'ЄКТОВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ СОБСТВЕННОСТИ 188

Н. В. Кисиль

ПЕРСПЕКТИВИ РАЗВИТИЯ СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ В СФЕРЕ ИНТЕЛЕКТУАЛЬНОЙ
СОБСТВЕННОСТИ В АСПЕКТЕ РЕФОРМИРОВАНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА УКРАИНЫ..... 190

Т. А. Заніна, А. П. Копитько, О. В. Мануленко

КОМПЛЕКСНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМП'ЮТЕРНИХ ПРОГРАМ ІЗ ВИЗНАЧЕННЯ
ЇХ НЕВІДПОВІДНОСТЕЙ ЛІЦЕНЗІЙНОМУ ПРОГРАМНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЮ..... 192

М. М. Калініченко

ДОСВІД ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКИХ СУДОВИХ ЕКСПЕРТІВ ІЗ ДОСЛІДЖЕННЯ
ЗНАЧУЩИХ ЕЛЕМЕНТІВ ЗОВНІШНОСТІ ПЕРСОНАЖІВ 194

Д. О. Островерхов

КОМП'ЮТЕРНА ПРОГРАМА: СКЛАДНИЙ ЧИ СКЛАДЕНИЙ ТВИР 196

9. ПСИХОЛОГІЧНА ТА ІНШІ ЕКСПЕРТИЗИ

А. А. Кирдун, А. В. Андреева

ОСОБЕННОСТИ НАЗНАЧЕНИЯ И ПРОВЕДЕНИЯ КОМПЛЕКСНЫХ ПСИХОЛОГО-
ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ЭКСПЕРТИЗ В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ 199

<i>А. А. Мирзаходжаев</i> СПЕЦИФИКА РЕЛИГИОВЕДЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ПРИ ПРОВЕДЕНИИ ЭКСПЕРТИЗ ПО МАТЕРИАЛАМ РЕЛИГИОЗНОГО ХАРАКТЕРА	202
<i>Т. М. Єгорова</i> ОСОБЛИВОСТІ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ КОМУНІКАТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ МІЖ ОСОБАМИ, ЗАФІКСОВАНОЇ В МАТЕРІАЛАХ ВІДЕОЗАПИСУ З КАМЕРИ ЗОВНІШНЬОГО СПОСТЕРЕЖЕННЯ	204
<i>М. О. Журавльова</i> ВИКОРИСТАННЯ ВІДЕОЗВ'ЯЗКУ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ.....	206
<i>О. А. Герасименко, Т. В. Савкіна</i> СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА НЕПОВНОЛІТНІХ ЗА КРИМІНАЛЬНИМИ ПРОВАДЖЕННЯМИ	208

10. СУДОВО-МЕДИЧНА ЕКСПЕРТИЗА

<i>О. V. Dupaev, V. O. Olkhovskiy, V. V. Khyzhniak, V. K. Sokol, M. V. Gubin, O. M. Peshenko</i> PARTICIPATION OF A FORENSIC EXPERT OR A PHYSICIAN IN EXAMINING A CORPSE	211
<i>В. О. Ольховський, М. В. Губін</i> СУДОВО-МЕДИЧНА ЕКСПЕРТИЗА ТРАВМ ГОРТАНІ У ВИПАДКАХ НЕНАЛЕЖНОГО ВИКОНАННЯ ЛІКАРЯМИ ПРОФЕСІЙНИХ ОBOB'ЯЗКІВ	212
<i>В. В. Хижняк, О. В. Дунаєв</i> СУДОВО-МЕДИЧНА ЕКСПЕРТИЗА «СИНЬОГО КИТА»	214
<i>Н. С. Коновал</i> КРИТЕРІАЛЬНА ЗНАЧИМІСТЬ МОРФОЛОГІЧНИХ І БІОХІМІЧНИХ ЗМІН МІОКАРДА ТА ШКІРИ В ДИНАМІЦІ ПОСМЕРТНОГО ПЕРІОДУ	215
<i>П. О. Леонтєєв, В. В. Хижняк</i> СУДОВО-МЕДИЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ ДАВНОСТІ СУБ- ТА ЕПІДУРАЛЬНИХ КРОВОВИЛИВІВ	216
<i>А. О. Моргун, В. В. Хижняк, В. Д. Уржумов</i> ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОЇ СУДОВО-МЕДИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ.....	218
<i>А. О. Моргун, В. В. Хижняк, Н. С. Літкевич, О. В. Суховеснко</i> НОРМАТИВНА НОВЕЛА ЩОДО ОГЛЯДУ ТРУПА НА МІСЦІ ПОДІЇ.....	220
<i>А. О. Моргун, В. В. Хижняк, О. І. Пасюга</i> ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ СУДОВО-МЕДИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ.....	222
<i>А. О. Моргун, В. В. Хижняк, С. В. Подгаєвський</i> ЗАПРОВАДЖЕННЯ НОВИХ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ МЕХАНІЗМІВ ОФОРМЛЕННЯ СУДОВО-МЕДИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ	223

11. МОЛЕКУЛЯРНО-ГЕНЕТИЧНА ЕКСПЕРТИЗА

<i>Д. Ш. Ахмедова</i> СТАНОВЛЕНИЕ, РАЗВИТИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ СУДЕБНОЙ МОЛЕКУЛЯРНО-ГЕНЕТИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН	225
<i>Ю. Ю. Куслії</i> ПРОБЛЕМИ, ЯКІ ВИНИКАЮТЬ ПІД ЧАС ВИЛУЧЕННЯ ОБ'ЄКТІВ БІОЛОГІЧНОГО ПОХОДЖЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ МОЛЕКУЛЯРНО-ГЕНЕТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ, І ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ.....	227
<i>В. В. Іонова</i> МОЛЕКУЛЯРНО-ГЕНЕТИЧНА ЕКСПЕРТИЗА ЯК АКТУАЛЬНИЙ НАПРЯМ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИ	229

Наукове видання

**АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ
ТА КРИМІНАЛІСТИКИ**

Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції,
присвяченої 100-річчю від дня народження доктора юридичних наук, професора, заслуженого діяча
науки і техніки України М. В. Салтевського

(Харків, 7–8 листопада 2017 року)

Відповідальність за достовірність інформації, що міститься в надрукованих матеріалах, несуть автори.
Деякі доповіді та повідомлення мають дискусійний характер, оскільки в них висловлюється особиста думка,
яка не завжди збігається з поглядами членів редколегії.

Коректори *О. М. Нещеретна, М. М. Поточняк, Н. Ю. Шестьора*
Комп'ютерна верстка *А. Т. Гринченка*

Підписано до друку 03.11.2017.
Формат 60×84 ¹/₈. Папір офсетний. Гарнітура SchollBook.
Ум. друк. арк. 27,9. Обл.-вид. арк. 25,33. Вид. № 1748.
Тираж 200 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua

Е-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua

Е-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні ТОВ «ПРОМАРТ»
Тел. (057) 717-28-80